

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ім. І.Ф. КУРАСА

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Заснований 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

© Редакція «УІЖ»

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 263 видано Держком-
видавом України 14.XII.1993 р.

№ 2 (479)

БЕРЕЗЕНЬ – КВІТЕНЬ 2008

Головний науковий редактор
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада

Любомир Винар (Кент, США), **Я.Д.Ісаєвич** (Львів), **Зенон Козут** (Едмонтон, Канада), **Ю.А.Левенець** (Київ), **В.М.Литвин** (Київ), **Анджей Поппе** (Варшава, Польща), **В.Ф.Репринцев** (Київ), **П.С.Сохань** (Київ), **В.С.Степанков** (Кам'янець-Подільський), **П.П.Толочко** (Київ), **П.Т.Тронько** (Київ), **Б.М.Флоря** (Москва, Російська Федерація)

Редколегія

В.Ф.Верстюк, **С.В.Віднянський**, **О.І.Гуржій**, **В.М.Даниленко**, **М.Ф.Дмитрієнко**, **О.М.Донік** (заст. головного редактора, відпов. за випуск), **В.І.Кузнецов** (заст. головного редактора), **С.В.Кульчицький**, **В.І.Кучер**, **О.Є.Лисенко**, **М.І.Панчук**, **Р.Я.Піріг**, **О.П.Решет** (заст. головного редактора), **В.М.Ричка** (заст. головного редактора), **О.С.Рубльов** (заст. головного редактора), **В.Ф.Солдатенко**, **В.П.Троцинський**, **О.А.Удод**, **Ю.І.Шаповал**

Наукові редактори

канд. іст. наук **О.М.Донік**, д-р іст. наук **О.П.Решет**, д-р іст. наук **В.М.Ричка**, д-р іст. наук **О.С.Рубльов**

Тексти готували редактори

С.Г.Архипенко, **В.В.Григор'єв**, **О.М.Квітка**, **В.І.Кузнецов**

Електронна версія: канд. іст. наук **А.Г.Плахонін**, **О.В.Жданович**
www.history.org.ua

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

Коректор – Н.Ю.Мельник
Комп'ютерна верстка – Т.В.Манчінська
Обкладинка – Н.О.Горбань

Підп. до друку 27.03.2008 р.
Формат 70x100/16. Папір офс. № 1.
Гарн. SchoolBookСТТ. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк. 21
Тираж 1200 прим. Зам. № 8-20-0111

Оригінал-макет виготовлено у СПД Федорівський В.М.
м. Баранівка, Київська обл., вул. Червоноармійська, 7.
Віддруковано з позитивів у ЗАТ «ВІПОЛ», м. Київ, вул. Волинська, 60

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL. Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor-in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. (044) 278-52-34, fax (044) 279-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua
Адреса редакції: вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001. Телефон (044) 278-52-34, факс (044) 279-63-62, електронна пошта: UHG@history.org.ua

З М І С Т

С Т У Д І Ї

П о л і щ у к В. В. Городенська гілка князів Масальських на Волині у XVI ст. (Руська титулована знать Великого князівства Литовського у структурі шляхетського землеволодіння)	4
Р у с и н а О. В. Послання Папі Римському Сіксту IV і проблема інтерреляції літературних пам'яток XV ст.	16
О г у й О. Д. (Чернівці). Проблеми грошового обігу Буковини за часів військової адміністрації (1775–1786 рр.): фінансово-економічна адаптація краю після його анексії Австрією	34
Б о й к о О. Д. Бій під Крутами: історія вивчення	43
Н і к о л ь с ь к и й В. М. (Донецьк). Обвинувачення репресованих в Україні періоду «Великої чистки» 1937–1938 рр.	54
К л и м е н к о Н. П. Штрихи до педагогічної діяльності академіка І.П.Крип'якевича	64
М о с к а л ю к М. М. (Тернопіль). З історії розвитку цукрової промисловості в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.	75
Ш е в ч е н к о О. В. (Львів). Громадська діяльність Тита Войнаровського	86
П а в к о А. І. Біля витоків формування політичних концепцій елітаризму: В.Парето, Г.Моска, Р.Міхельс	91
<i>До 140-річчя від дня народження М.Ф.Біляшівського</i>	
П о п е л ь н и ц ь к а О. О. М.Ф.Біляшівський – перший директор Національного музею історії України	100
К о в а л е в с ь к а О. О. Діяльність Миколи Біляшівського в роки Першої світової війни	119

М Е Т О Д О Л О Г І Я . І С Т О Р І О Г Р А Ф І Я .

Д Ж Е Р Е Л О З Н А В С Т В О

В е р м е н и ч Я. В. Суб'єктивні межі й об'єктивні можливості історичного краєзнавства: деякі міркування щодо шляхів осмислення місцевої історії	129
К о л я с т р у к О. А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності	145
А д а д у р о в В. В. (Львів). Меморандуми польських авторів початку XIX ст. як джерело уявлень уряду Наполеона Бонапарта про південно-західні окраїни Російської імперії	154

Р Е Ц Е Н З І Ї

Р е е н т О. П., І щ е н к о Я. О. Ю.К.Савчук. Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошук, знахідки, атрибуція)	171
Ш а н д р а В. С. Л.Ф.Писарькова. Державне управління в Росії з кінця XVII до кінця XVIII ст.: Еволюція бюрократичної системи	175
В о й ц е х і в с ь к а І. Н., Д а н и л е н к о В. М. Д.Тоїчкін. Козацька шабля XVII–XVIII ст.: Історико-зброєзнавче дослідження	180
В о р о н о в В. І. (Дніпропетровськ). О.М.Богдашина. Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія	183
Р у д я к о в П. М. О.П.Моця. Південна «Руська земля»	189

Мицик Ю. А. Т.Хинчевська-Геннель. Нунцій і король.
Нунціатура Маріо Філонарді в Речі Посполитій 1636–1643193

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Блануца А. В. (Київ), Ващук Д. П. (Київ), Копилов С. А. (Кам'янець-Подільський). I Міжнародна наукова конференція з литуаністики в Україні196
Бакалець О. А. (Бар). III міжрегіональна міжвузівська студентська науково-практична конференція «Постать Михайла Грушевського в українській історії»198
Тельвак В. В. (Дрогобич), Педич В. П. (Івано-Франківськ), Янишин Б. М. (Київ). IX Міжнародна наукова конференція «Краків – Львів: книги, часописи, бібліотеки XIX та XX століття» . . .200
Зуц В. Л. (Санкт-Петербург, Російська Федерація). 50 років «Українській радянській енциклопедії»201
Баженов Л. В. (Кам'янець-Подільський). XII Подільська історико-краєзнавча конференція207
Кентій А. В. До 60-річчя історика-архівіста В.С.Лозицького . . .209
Ханенко - Фрізен Н. (Київ–Саскатун (Канада)) Проект «Усна історія деколективізації в Україні 1990-х рр.: селянський досвід» . . .210
Раковський Леонід Едуардович213
Перелік дисертацій, які були затверджені ВАК України у січні – червні 2007 р.215
Нові книги237

До уваги авторів!

До друку приймаються статті, ніде раніше не друковані, а також документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Основна вимога до авторських текстів – наукова новизна матеріалу, оригінальність думок, актуальність теми.

Обсяг матеріалів – не більше 23–25 сторінок (1 авторський аркуш). Текст має бути набраний у текстовому редакторі Microsoft Word for Windows, шрифт Times New Roman, кегль – 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Формат файлу – .DOC або .RTF.

Текст набирається без переносів слів. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не використанням пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в текстовому файлі. Посилання виконуються через меню «Вставка» **автоматично (!)** в кінці тексту.

Автори мають повідомити про себе такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (роб., дом., мобільний), електронну пошту.

У редакцію слід подавати два роздрукованих примірники, а також електронну копію статті (дискета або CD). До статті має бути додано дві анотації (українською й англійською мовами).

Редакція має право редагувати й скорочувати подані матеріали. Неопубліковані матеріали, а також дискети й ілюстрації авторіві не повертаються.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», вул. М.Грушевського, 4, Київ, 01001 або електронною поштою:

UHG@history.org.ua

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

В.В.Поліщук*

СТУДІЇ

ГОРОДЕНСЬКА ГІЛКА КНЯЗІВ МАСАЛЬСЬКИХ НА ВОЛИНІ У XVI ст. (РУСЬКА ТИТУЛОВАНА ЗНАТЬ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО У СТРУКТУРІ ШЛЯХЕТСЬКОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ)**

У статті досліджуються шляхи проникнення на Волинь у XVI ст. та правовий статус землеволодіння князів Масальських (із чернігівських Рюриковичів). Зокрема реконструйовано родовід кн. Івана Федоровича Масальського Мунчи, який володів землями у Кременецькому повіті, а свою кар'єру реалізовував за місцем спадкової осілості в Городенському повіті Троцького воєводства. На архівних матеріалах простежено розподіл волинської спадщини між його дітьми та ступінь включеності у місцеві магнатсько-шляхетські корпорації.

У Великому князівстві Литовському (ВКЛ) потужні князівські, панські й шляхетські роди, як привілейовані землевласники, володіли землями в різних регіонах держави – етнічних українських, білоруських і литовських землях. Після Люблінської унії 1569 р. українські землі ВКЛ (Волинське, Брацлавське і Київське воєводства) відійшли до складу Корони Польської. Відтак вони опинилися в децю відмінних умовах розвитку порівняно з литовсько-білоруськими землями, зазнаючи щодамі більшого впливу – культурного, соціально-правового, релігійного – із боку Корони, але, як і раніше, у «супроводі» руйнівних здобичницьких набігів з боку Кримського ханства. У зв'язку із цим цікаво простежити долю тих привілейованих родів руської (українсько-білоруської) знаті, які після Люблінської унії продовжували володіти землями на Волині чи Київщині, тримаючи своє спадкове родове землеволодіння (отчини) в етнічних білоруських і литовських землях ВКЛ. Ця проблематика ще чекає на подальшу ґрунтовну розробку. Наразі йдеться про загальні пунктирні риси соціальної активності представників таких родів; обсяг їхнього землеволодіння; родинні та клієнтарні пов'язання як символічний капітал; шлюбні зв'язки як фіксацію соціального статусу; кар'єрні устремління як набуття тих чи інших урядів; вписування у регіональну (повітову, воєводську) корпорацію шляхти; ступінь долучення до влади у різних вимірах, починаючи від верховної (великий князь литовський) і закінчуючи патронально-клієнтарною. З іншого боку, дослідження роду князів Масальських виводить нас на проблему подальшої долі Рюриковичів у Великому князівстві Литовському, їх статусу та орієнтації в нових соціокультурних реаліях. Відповідь на ці питання дозволить сформулювати ширшу проблематику про регіональні аспекти соціальної активності привілейованої знаті, специфіку соціальних зв'язків, практику адміністрування власним господарством у різних регіонах. Зрештою, вийти на більш конкретний, персональний, рівень включеності у соціум, мережу соціальних пов'язань, замкнені регіональні корпорації магнатів і шляхти.

Нашу увагу привернула доля князів Масальських (Massalski, Mosalski) на Волині. Інтерес до Масальських визрів після дослідження комплексу волинських документів, що віддзеркалюють землеволодіння цього роду у Кременецькому повіті. Документи зберігаються у Державному історичному архіві Литви (Lietuvos valstybes istorijos archyvas) у фонді Масальських (F.1029: Masalski)¹ і нещодавно

* Поліщук Володимир Васильович – канд. іст. наук, наук. співроб. Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України.

** Дослідження виконане за підтримки Канадського інституту українських студій (Canadian Institute of Ukrainian Studies). Дослідча дотація з меморіального фонду імені Петра Чорного 2005–2006 рр.

24 оригінали були опубліковані*. Дану статтю можна розглядати як просопографічне доповнення до публікації. Усі 24 документи пов'язані з постаттю кн. Івана Федоровича Масальського та його сина – кн. Федора. Відтак, у нашій розвідці ми спробуємо висвітлити основну фактографію цих персоналій і ті історичні обставини, що привели представників цього давнього роду на Волинь.

Поселення Масальськ розташовувалося на схід від Смоленська й належало до так званих «верховських уділів» Сіверської землі, які (уділи) до кінця XV ст. входили до Великого князівства Литовського, займаючи позицію своєрідної буферної зони між ВКЛ і Великим князівством Московським. Унаслідок постійного подрібнення родового уділу, імовірно, на середину XV ст. Масальськ уже не розглядався верховною владою як центр удільного князівства й фактично зрівнявся з отчинами – спадковим землеволодінням, яке мав підтверджувати великий князь литовський.

Історіографічна традиція виводить походження князів Масальських від чернігівських Рюриковичів, а безпосередньо – від наймолодшої гілки князів Карачевських – сина Михайла Всеволодовича Чернігівського кн. Мстислава Карачевського². Від 1418 р. князі Масальські разом із князями Хотетовськими репрезентують на Литві вигаслий рід князів Карачевських³. Протягом другої половини XV ст., за правління Казимира Ягелончика, дослідники відзначають, як активно представники роду князів Масальських вступають на службу при великокняжому дворі, отримуючи вислуги далеко від родового маєтку, у різних регіонах Великого князівства Литовського. За спостереженнями М.Крома, князі Масальські у другій половині XV ст. уже не відповідали статусу удільних князів, зближуючись зі статусом господарських бояр, які тримали землю від великого князя на умовах військової служби⁴.

Від середини XV ст. сини Юрія Святославича Масальського – Василь, Володимир і Семен – започатковують три гілки роду. Вони отримують від великого князя нові землі (вислуги) у Смоленській землі за свідченнями актів 1480-х рр.⁵ Засновник другої гілки, кн. Володимир Юрійович, у 1449 р. отримав волость Недоходів на північ від Мезоцька. Представники молодшої гілки – діти Семена Юрійовича – Андрій та Іван Семеновичі – також наділяються землями у Смоленській землі, де вони фіксуються в 1480-х рр.⁶ У вересні 1492 р. Масальськ було захоплено московськими військами Івана III, але за мирною угодою його було повернуто литовській стороні⁷. Остаточо Масальськ переходить до Московської держави у 1500 р. Цікаво, що більшість із представників роду Масальських залишилися вірними великому князю литовському. Лише молодші сини кн. Івана Семеновича Масальського (третя гілка) – Дмитро та Семен – перейшли на службу до Івана III й у 1512–1513 рр. фіксуються в московських розрядах⁸. Традиційно у випадку втрати службового й спадкового землеволодіння внаслідок московської експансії великий князь литовський надавав своїм підданам нові землі в інших регіонах ВКЛ. Так відбувалося і з князями Масальськими. Наприклад, кн. Іван Федорович Масальський (це троюрідний дядько героя вільнюських документів, старший син Івана Семеновича, представник третьої гілки) на початку XVI ст. отримав від великого князя Александра (1492–1506 рр.) нові надання у Смоленській землі, які у жовтні 1508 р. підтвердив Жигимонт I⁹. Такі ж підтвердження данин Александра у Смоленському повіті отримали й кн. Семен Михайлович та Василь Михайлович Масальські – діти Михайла Васильовича¹⁰.

* Поліщук В. Князі Масальські на Волині у XVI ст. за документами Державного історичного архіву Литви (руська титулована знать у просторі Великого князівства Литовського). – К.: Ін-т укр. історіографії та документознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2007. – 100 с.

У зв'язку із князівським походженням Масальських особливого значення набувають дані сфрагістики. Ідеться про інтерпретацію зображень їхнього герба, який зберігся на документах у формі відбитків печаток-сигнетів. Так, герб кн. Івана Федоровича Масальського з печаток на документах 1569, 1577 рр. являє собою німецький щит, на якому розміщено знак у вигляді літери «М» під хрестом – хрест посередині перетинає літеру, а над ним літери-ініціали: [wan] M[assalski]¹¹. Гербове зображення на печатці на перший погляд нагадує звичайні шляхетські печатні знаки, не маючи нічого спільного з родовим знаком Рюриковичів. Скидається на те, що гербова традиція Масальських пізнього походження, тобто вже литовських часів. Проте так само можна побачити й певну модернізацію символіки Рюриковичів, свого роду «опшляхетнення» князівського герба Масальських. На думку О.Алфьорова, висловлену в усній розмові, літера «М» із хрестом посередині у перевернутому положенні мало чим відрізняється від тризубу. Аналогічну модифікацію родового знаку Рюриковичів можна спостерігати й на прикладі князівських гербів Четвертинських, Пузин і Огинських, але це проблема окремого дослідження й у своїй статті ми не претендуємо на її розв'язання. Додамо також, що К.Несецький так само побачив аналогію між гербом Масальських і гербами князів Путят і Висоцьких¹².

На Волині Масальські опинилися не завдяки новим пожалуванням, а внаслідок шлюбів, посівши землі, успадковані дружинами. Так, із першої половини XVI ст. на Волині осіло два відгалуження князів Масальських. У цьому питанні Ю.Вольф виклав помилкову генеалогічну схему, звівши два волинських відгалуження в одне, що було спростоване та уточнене лише в наш час В.Собчуком¹³, але досі не помічене Л.Войтовичем¹⁴. Найраніше на Волині осів кн. Іван Васильович Масальський. Шляхом одруження з княжною Ганною Корецькою він став володарем частини Кореччини, з якої за переписом литовсько-руського війська 1528 р. він, як князь Масальський-Корецький, виставляв 8 вершників¹⁵.

Друге волинське відгалуження пов'язано з іменем нашого героя, кн. Івана Федоровича Масальського на прізвище Мунча. На нашу думку, це прізвище він отримав саме на Волині, аби відрізнитися від іншого Івана Масальського (Корецького), який доводився йому троюрідним братом¹⁶. Князь І.Ф.Масальський став кременецьким повітником близько 1539 р., одружившись із Богданою – донькою Богдана Львовича Боговитиновича, представника найбагатшого на Волині на другу третину XVI ст. панського роду (близько 1032 димів)¹⁷. Можливо, після шлюбу й отримав кн. І.Ф.Масальський своє прізвище Мунча, але з чим воно пов'язане, сказати важко. Іван Федорович – представник городенської гілки князів Масальських, яка була заснована його батьком, кн. Федором Михайловичем, унаслідок данини Жигимонта I у Городенському повіті Троцького (Тракайського) воєводства. Не названий на ім'я кн. Федір перед 1492 р. фігурує у військовому переписі смоленських князів і бояр серед п'яти синів кн. Михайла Васильовича Масальського¹⁸. Після повернення з московського полону, в якому кн. Федір пробув дев'ять років (1500–1509 рр.)¹⁹, він отримав 50 служб людей села Олексичи Жерславської волості, згадану вище данину Жигимонта I у Городенському повіті²⁰.

Його сина – кн. Івана Масальського – як городенського (зараз – Гродно (білор. Гродна, Республіка Білорусь) повітника бачимо в 1539 р. на городенському замковому суді, за скаргою індуурського урядника віленського воєводи (запис від 28.XI.1539 р.)²¹. Урядник оскаржив викіс сіножатеї селянами кн. Івана, який особисто на суді доводив своє право на ці сіножатеї. Із його судової промови випливає, що ці сіножатеї були в користуванні майбутніх підданих князів Масальських ще до великокнязівської данини його батькові, тобто до 1509 р., який за свого життя тримав ці сіножатеї «во впокою». Далі кн. Іван зазначає, що після смерті його батька, кн. Федора, маєток 12,5 років був в опіці його

вітчимом і двірського конюшого²². Вітчимом і опікуном кн. Івана Масальського, очевидно, був Василь Богданович Чиж, надвірний конюший (1524 – 20.XII.1537), гаєнський державця († бл. 11.III.1538)²³. За словами кн. Івана, він тримав неназваний в судовому акті маєток (імовірно, Олексичи) вже чотири роки на момент суду. Отже, можна приблизно вирахувати, що його повноліття, коли він міг посісти спадок, наступило в 1535–1536 рр., відтак датою народження можна умовно вважати 1519 р. – отже, на момент одруження кн. Іван Масальський мав приблизно 20 років. Тоді, як його батько, кн. Федір Михайлович Масальський, помер приблизно 1523 р.²⁴

Породичання із впливовим родом Боговитиновичів принесло кн. Івану Масальському частину маєтків Шумської волості у Кременецькому повіті, розподілену між трьома дітьми давно померлого тестя, що детально дослідив В.Собчук²⁵, який уперше використав документальні матеріали з архіву Масальських LVIA за мікрофільмами ЦДІАК України, але тільки з першої справи²⁶. Зятю князівського роду дісталась частина обширного Шумського маєтку з центром в с. Онишківці, розташованому в басейні притоки Горині річки Вілії²⁷. У 1545 р. кн. Іван Федорович Масальський Мунча, згідно з ревізією Кременецького замку, мав опрацювати замкові *городні* з маєтку Онишківці та з інших сіл (Турово, Сураж і Валево)²⁸. По сусідству з отчиною дружини в 1543 р. князь придбав у кременецького старости Станіслава Фальчевського маєток Ісерни – частину спадщини збіднілого роду Ісернських²⁹. Як пише В.Собчук, Ісернські (Дахно, Левко й Федір Устяновичі) в 1571 р. вели з кн. І.Ф.Масальським безуспішну справу за повернення своєї отчини, наданої ще за Казимира³⁰, що підтверджує також документ із фонду Масальських – випис із кременецьких гродських книг від 14 травня 1571 р. зі свідченням кременецького возного, який 13 травня брав участь у проведенні приятельського суду за позовом братів Устяновичів-Ісернських на кн. Івана Федоровича Масальського у справі володіння маєтком Ісерни³¹. На думку В.Собчука, кн. І.Ф.Масальський у Кременецькій повіт не перебрався, а залишився жити у Городенському повіті³². Документи з фонду Масальських LVIA загалом підтверджують цю думку. Лише у двох із них він фіксується присутнім у Кременецькому повіті – на суді кременецького старости Щасного Герцика у судовій суперечці із Грицьком Сенютою про належність суразького підданого (№13: 1548.V.20)³³ та при поданні скарги до кременецьких замкових книг на Б.М.Джусу (№11: 1558.VI.08)³⁴. З іншого боку, триб життя привілейованого землевласника призводив до постійних роз'їздів, тому не можна взагалі казати про єдине постійне місцеперебування. Хоча можна припустити, що у Кременецькому повіті він бував частіше до 1550-х рр., якщо його діти дійсно народжувалися і зростали на Волині. Іншим показником частотності перебування князя на Волині може служити зміна його урядників, яких, за логікою речей, він мав призначати особисто на місці. Ситуацію з перебуванням князя на Волині могли б прояснити кременецькі замкові (після 1566 р. – гродські) книги, уцілілі рештки яких зберігаються в ЦДІАК України (Ф.21), але той невеликий відсоток записів, що зберігся, до того ж, у пошкодженому вигляді, не дозволяє робити серйозні висновки. Із комплексу волинських документів із фонду Масальських LVIA ми маємо дванадцять виписів, по суті копій, із книг судово-адміністративних установ Кременецького повіту за 1543–1581 рр. – шість виписів із кременецьких замкових, п'ять виписів із кременецьких гродських та один випис із кременецьких земських книг. Лише текст одного з них вдалося розшукати у збережених рештках цих книг у формі судового запису. Під датою 11 червня 1543 р. міститься скарга ісернського урядника кн. І.Ф. Масальського Гришка Лепуна на Михайла Джусу, який, за відсутності князя, «наїхав» на Тетерівську землю, пограбував приготувану деревину, випалив борти та загородив дорогу³⁵.

Рубежем, коли кн. Мунча безповоротно перебирається у Городенський повіт, можна вважати смерть його дружини Богдани Боговитинівни, яка за спостереженнями В.Собчука припала на першу половину 1550-х рр.³⁶ Можна ще нижче відсунути цю дату, позаяк у скарзі 1552 р. на сусідський наїзд кн. Іван Масальський називає маєтки належними дітям, не згадуючи ані себе, ані дружину. Це вказує на те, що їхньої матері уже не було в живих, відтак материзна (спадок по матері) ототожнювалася з дітьми: «...наехавши моцно квалтомъ на влостную землю Тетеровскую, имена дети его на имя Лва, а Федора, а Богдана, Ганны а Марины»³⁷. Тут ми і дізнаємося, що у кн. І.Ф.Масальського і Богдани Боговитинівни було п'ятеро дітей.

Не тільки розташування отчинного маєтку кн. І.Ф.Масальського (осілість), але й перспективи адміністративної кар'єри на повітових урядах концентрували його увагу в цьому регіоні. У Городенському повіті він мав бути більше «своїм», ніж у далекій Волині, де, очевидно, кар'єрних перспектив у нього не було. Його кар'єра починалась цілком традиційно для князя зі збіднілого роду – на послугах найнижчого двірського рангу – дворянина господарського, яким він фіксується у 1545 і 1552 рр.³⁸ Наступною адміністративною сходинкою можна вважати уряд підстарости. Не раніше 1563 р., коли уряд городенського старости посів Григорій Олександрович Ходкевич³⁹, кн. Мунча міг стати його підстаростою, що вказує на певну клієнтарну залежність Масальського від надвірного гетьмана (з 1561 р.) і віленського каштеляна (з 1564 р.). Одна з найраніших згадок на уряді городенського підстарости – 18.VII.1564 р.⁴⁰ У 1565 р. у листі до нього Г.О.Ходкевича він фіксується на двох урядах одразу – городенського підстарости та городенського земського судді («Urodzonemu kniazziu brathu у przyczieliowi nam (Г.О.Ходкевичу – В.П.) zyczliwemu kniazziu Iwanu Masalskiemu, ziemskiemu grodzien[skiemu] sedziemu у podstaroscziemu naszemu thamecznemu sz ma bydz»⁴¹). Детальніше прояснити перебування кн. І.Ф.Масальського на повітових урядах могли би дослідження вцілілих решток городенських замкових (після 1566 р. – гродських) та земських книг, у записях яких, очевидно, найбільшою мірою могла би відобразитися його адміністративна та соціально-економічна активність. Особливо це стосується періоду, починаючи з 1565 р., коли князь Мунча стає городенським земським суддею⁴² відповідно до судової реформи 1564–1566 рр., за якою у Великому князівстві Литовському запроваджувалися органи земського самоврядування – земські суди. У 1567 р. за військовим переписом він з'являється серед «князів і княжат» Великого князівства Литовського, записаний дванадцятим із титулом городенського земського судді⁴³. Князь І.Ф.Масальський, як депутат до Люблінського сейму від Городенського повіту, із титулом городенського земського судді поставив свій підпис у Любліні під унійним актом ВКЛ і Корони Польської від 1.VII.1569 р.⁴⁴ Присяга дітей кн. Івана Масальського Мунчи не засвідчена. Кн. Богдан Масальський, який мав присягати на вірність польському королеві на луцькому гродському уряді, на нашу думку, не є сином кн. Мунчи⁴⁵. Не встановлено і точну дату його смерті, а, відтак, і час перебування на уряді земського судді (уряд надавався у пожиттєве володіння)⁴⁶. На жаль, не відомий і тестамент князя, який, на нашу думку, мав бути складений бл. 1577 р. і внесений до городенських земських або гродських книг.

Сплата податків із волинських маєтків у 1569–1570 рр. відбувалась іще від імені кн. Мунчи. Із маєтків Онишківці, Суража, Турова, Ходаки, Серник сплачував його урядник Флоріян Лупенський (з 6-ти путних бояр, 74-х димів, 2-х городників по 4 гроша, 28-ми городників по 2 гроша, з 9-ти млинових кіл, із двох корчем і двох горілчаних котлів)⁴⁷. Волинські маєтки у володінні кн. Івана Масальського перебували до складання дільчого акту, згідно з яким волинські і підляські маєтки (материзна) були поділені між його дітьми. Розподіл

материзни не вимагав складання тестаменту з боку батька, тому куплений кн. Іваном Масальським маєток Ісерни не потрапив під цей розподіл і в акті не фігурує, лише пізніше, у 1575 і 1583 рр., ми бачимо його у власності його сина Федора (див. нижче). Символічно, що акт укладався не на Волині, а в отчинному маєтку Масальських, в Олексичах, за присутності кн. Івана Масальського («... будучи мы вси сполне а очевисте в дому его мл̄сти к̄нзя Ивана Федоровича Масалского, суди земьского городенского, п̄иѧ отца н̄шого, певное постановене и раздел вечный учинили есмо в тыхъ именахъ материстыхъ, то ест в замочку Ходацкомъ и в селахъ к нему прислухаючихъ и теж во имену подляшскомъ, в Непляхъ и Сомовичахъ. И всякие пожитки и доходы именеи н̄ших списавши и пошачовавши межи собою, на узнане и ку ведомости его мл̄сти, к̄нзю от̄цо нашому (кн. І.Ф.Масальському – В.П.), донесли и дали есмо...»⁴⁸). Акт було складено 6 червня 1571 р. за підписом кн. Івана Федоровича Масальського та королівського секретаря Лукаша Гурницького і того ж дня внесено до городенських ґродських книг⁴⁹. Пізніше, через чотири місяці, 9 жовтня того ж року, дільчий акт у формі випису з городенських ґродських книг було внесено до кременецьких земських книг⁵⁰.

Складання дільчого акту, очевидно, було пов'язане з одруженням двох дочок кн. І.Ф.Масальського – старшої Ганни і меншої Марини – та необхідністю виділення посагу. Наймолодший Богдан відмовився від своєї частки спадщини у зв'язку з хворобою («А што ся дотычет брата нашего молодшого Богдана то [нрзб.....] до тых именеи н̄ших менованых, таковое ж право свое приржоное мел, яко и мы, теды от того права своего вырекся и оного отступил вечными часы для недостатку здоровья своего. А мы вси, верхумененые вчасники, повинни будемъ и обовезалися есмо ему давати певный юрггельтъ п̄йзей на выховане его, яко то на особливомъ листе н̄шомъ, ему от нас на то даномъ, ест описано»⁵¹). Федір посів половину Ходацького замку з селом, містечко з селом Зіньки і село Тетерівку. У 1583 р. він сплачував з с. Ходаки (10 димів, 2 городники, 3 млинові кола), із с. Зіньків (9 димів, 6 городників) і з частини с. Ісерни (4 дими)⁵². Старший брат Лев за дільчим актом 1571 р. перебрав на себе підляську частину маєтків («во имену подляшскомъ, в Неплях и Сомовичахъ»⁵³). До Ганни з чоловіком Каспоровом Клодинським перейшли Валево, Бриків, Баймаки й сільце Попівці. Марина, заміжня за великокнязівським секретарем Андрієм Івановичем, набула села Турівку (Турово), Сураж, Онишківці і половину замочку в Ходаках. У 1580–1590-х рр. нащадками князя Мунчи майже вся спадщина була продана київському воеводі кн. В.-К.К.Острозькому. Княжна Ганна Масальська з чоловіком свою частку продали сусіду-землевласнику, кременецькому ґродському писарю Григорію Дедеркалу⁵⁴.

Серед дітей кн. Івана Масальського найбільш успішним виявився Федір, який отримав уряд господарського маршалка («маршалок короля его милости») за привілеєм Стефана Баторія від 28.VI.1582 р.⁵⁵ Із початку 1570-х рр. ми бачимо Федора Івановича на кременецьких маєтках. Так, у 1570 р. він виступив умоцованим (уповноваженим) від імені свого батька у судовій справі за позовом братів Ісернських, які судилися з Масальськими за Ісерни («сын его мл̄сти князя Ивана Масалского, княз Федор Масалский, яко вмоцованный отца своего, не вступуючи в право, взяли то (справу володіння маєтком Ісерни – В.П.) межи собою на вгуду и на встановене приятелское»⁵⁶). 13 грудня 1570 р. кн. Федір заніс до кременецьких ґродських книг скаргу на новгородчицьких підданих Михайла Павловича, які поблизу Новгородичів напали на його боярина Стецька, пограбувавши у нього коня та гроші, коли той їхав до Острога⁵⁷. У 1571 р. у ті ж урядові книги кн. Федір уніс запис про втечу підданого з усім господарством із маєтку його батька Ісерни⁵⁸, а також скаргу про поранення та пограбування його підданих селянами пана Радогоського⁵⁹. У тому ж 1571 р. кн. Федір виступив кредитором Івана Войничя Боговита, позичивши йому досить значну суму в 60 кіп грошей⁶⁰, що може свідчити про стабільний майновий статус молодого Масальського.

17 лютого 1572 р. кн. Ф.І.Масальський був у маєтку кн. Костянтина Вишневецького, у с. Гулівці Кременецького повіту, на судовій справі патримоніального суду кн. К.Вишневецького про крадіжку підданими останнього бджолиних вуликів у зінківського боярина кн. Федора Стецька Нелепковича⁶¹. Пізніше уже сам кн. Федір бере участь у зустрічних наїздах на сусідів-землевласників, причому у компанії зі своїм швагром, королівським писарем і новгородським (новгородський; зараз – Новгородок (білор. Навагрудак, Наваградак, Республіка Білорусь) підкоморієм Андрієм Івановичем, як, скажімо, 22 квітня 1573 р. у наїзді на маєток свого родича Степана Боговита Шумського Боложовку⁶².

2 січня 1575 р. кн. Федір заставив свій маєток Тетерівку і половину села Ісерни Богдану Патрикю Радогоському під позику у 250 кіп грошей до сплати боргу⁶³. У 1578–1581 рр. володіння кн. Федора Масальського, містечко Зіньки та маєток Ходаки, у зв'язку з татарськими спустошеннями Волині були звільнені від податків на чотири роки, з 1578 по 1581 рр., що, очевидно, не сприяло перебуванню князя на Волині. У зв'язку з несплатою податків у 1581 р. на князя було оформлено судовий позов кременецького ґродського суду від імені королівського поборці Волинського воєводства Михайла Линецького, який доводив, що термін звільнення минув⁶⁴. Прикметно, що на суді від 27 серпня 1581 р. кн. Федора представляв його урядник Богдан Хрицевич, що може свідчити про відсутність князя на Волині у цей час. Це й не дивно, адже всього через рік він від Стефана Баторія отримує титул господарського маршалка. На з'їзді станів Великого князівства Литовського у Вільно, у листопаді 1587 р., на якому литвини обирали претендента на польський престол, кн. Федір Масальський першим від Троцького (Тракайського) воєводства підписав лист литовських урядників і шляхти на підтримку кандидатури Максиміліана Габсбурґа⁶⁵. Водночас він значиться серед литовських послів, які були обрані на генеральному віленському з'їзді на елекційний сейм⁶⁶. Невдовзі він, серед вісімнадцяти послів від шляхти (крім сенаторів), брав участь у посольстві литвинів до Кракова для передачі прохань усіх станів ВКЛ Жигимонту Вазі напередодні обрання його польським королем у грудні 1587 р.⁶⁷ Публічна діяльність кн. Федора Масальського також була зосереджена у Городенському повіті, де він, як господарський маршалок, головував на повітових сеймиках, іменуючись маршалком городенським (наприклад, сеймик від 4.X.1603 р.)⁶⁸ або у 1613 р., коли від сейму його було призначено комісаром для перевірки меж⁶⁹. У 1616 р. за матеріального сприяння кн. Ф.Масальського було випущене 5-е видання «Учительного Євангелія» у перекладі Мелетія Смотрицького. Цей факт впливає з передмови до видання ченців монастиря Святого Духа Віленського церковного братства, яке, імовірно, саме таким чином зміг підтримати кн. Федір⁷⁰.

Звернімо увагу на те, кого за актами з фонду Масальських LVIA бачимо серед оточення князів Масальських. Це аж ніяк не місцева волинська шляхта, хіба що далекі родичі. Так, у 1545 р. серед приятельських суддів із руки кн. Масальського Мунчи ми бачимо його троюрідного брата кн. Івана Васильовича Масальського⁷¹. Перший зять кн. Мунчи – Каспор Клодинський, війський сухачевський і королівський дворянин станом на 1571 р.⁷² – не волинянин. Другий зять кн. Івана Масальського – секретар великокнязівської канцелярії та новгородський підкоморій Андрій Іванович⁷³. Він також не був волинянином, але на Волині його мали би знати добре. Перед 1563 р. він з'явився у Кременецькому повіті для проведення волочної поміри за наказом великого князя Жигимонта Августа⁷⁴, де, імовірно, і познайомився зі своєю майбутньою нареченою, княжною Мариною Масальською, яка на той час мала близько 20 років. Його діяльність із цього року засвідчено і в поодиноких збережених записках кременецьких замкових книг за 1563 р.⁷⁵ Не були волинянами і свідки-печатарі приватно-правових актів, як, скажімо, на акті позики кн. Федором Масальським у

Маєтки князів Масальських на Волині (Кременецький повіт)

№	Село	LVIA*	Теодорович**	Сучасна локалізація***
1	Сураж	1545.IX.20 (B.1. – L.4)	C.336–345	Шумський р-н Тернопільської обл.
2	Турівка (Турово) (суч. частина с. Суража)	1552.VI.06 (B.2. – L.4)	–	
3	Онишківці	1545.IX.20 (B.1. – L.4)	C.345	
4	Ходаки	–	C.331	
5	Бриків	1545.IX.20 (B.1. – L.4)	C.319, 370 (1513 р.)	
6	Баймаки	–	C.370 (1513 р.)	Білогірський р-н Хмельницької обл.
7	Зіньки (з местечка З'їньковъ)	1581.VIII.27 (B.13. – L.1)	C.330	
8	Валево	1560.VII.29 (B.5. – L.1)	C.370 («Валов» 1513 р.)	зникли безслідно
9	Попівці	–	–	
10	Тетерівка	1543.VI.11 (B.2. – L.1)	–	
11	Ісерни (купівля кн. І.Ф.Масальського 1543 р.)	1543.VI.11 (B.2. – L.1)	C.344	с. Кутянка Шумського р-ну Тернопільської обл.

Богдана Патрикія Радогоського від 2 січня 1575 р.⁷⁶ – його швагро Андрій Іванович та інший королівський секретар Якуб Кресимський, лише третім підписався волинянин і сусід-землевласник – кременецький військовий Федір Сенюта-Ляховецький. Позов до суду пана радного – троцького воеводи Миколая Юрійовича Радивиля за скаргою кн. І.Ф.Масальського на Павла Боговита Шумбарського у грудні 1560 р.⁷⁷ свідчить про перевагу для кн. Масальського центрального судочинства над місцевим (регіональним, волинським, замковим). Конфлікти, які відображають волинські документи з фонду Масальських LVIA, звичайно, не слід сприймати у категоріях ворожнечі чи гострого протистояння з місцевими землевласниками. Було б украй наївно уявляти маєтки князів Масальських у постійній облозі ворогів, які повсякчас зазіхають на власність сусіда, користуючись із відсутності його власника. Серед сусідів-землевласників бачимо добре знану волинську шляхту: Боговитиновичів, Джусів, Сенют-Ляховецьких, князя Олександра Порицького, братів Ісернських. Предмет конфліктів суто господарський – боротьба за врожай, земельні угіддя, належність підданих, що відбиває типовий землевласницький менталітет того часу, коли в ході постійних розподілів спадщини треба було наполегливо відстоювати нові межі маєтків, доводити своє право на підданих чи в різний, умовно символічний і не завжди мирний спосіб, демонструвати своє ставлення до сусіда-землевласника.

Як бачимо, на Волині не змогла закріпитися городенська гілка роду князів Масальських (на Олексичах) і тим самим утворити друге волинське відгалуження князів цього роду. Після півстолітнього перебування в числі кременецьких

* *Lietuvos valstybes istorijos archyvas. – F.1029: Masalski. – Ap.1.*

** Теодорович Н.И. *Историко-статистическое описание церквей и приходоу Волинской епархии. – Т.3: Уезды Кременецкий и Заславский. – Почаев, 1893.*

*** Собчук В. *З історії землеволодіння шляхетських родів із княжими титулами у Південній Волині XV – першої половини XVII століть // Записки Наукового товариства імені Т.Шевченка. – Т.СХХІ: Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Л., 2000. – С.351.*

привілейованих землевласників нове покоління княжого роду розсіялося по інших маєтках у Великому князівстві Литовському та на Підляшші. Стає очевидним, що головний нерв життя кн. Масальського Мунчи (бл. 1519–1577 рр.) пульсував у далекому від Волині Городенському повіті Троцького воєводства, де він посів престижний у структурі шляхетського самоврядування уряд земського судді і де з кінця XVI ст. розпочав стрімку кар'єру його син Федір Іванович. Ставши господарським маршалком, він заклав міцний фундамент для подальшого злету роду у Великому князівстві Литовському в XVII і XVIII ст. Простежуючи долю князівського роду на шляхетському землеволодінні, можна побачити, як адміністративна кар'єра була тісно пов'язана з отчинним маєтком і з доволі замкненим колом регіональної корпорації шляхти, в якій знатне походження вивищувало над потужними місцевими панями, навіть такими, як Боговитиновичи⁷⁸. У поєднанні ж зі значною маєтковою власністю належність до родової аристократії відкривала доступ до престижних урядів, а, відтак, і до міцних позицій у соціальній ієрархії.

¹ Lietuvos valstybes istorijos archyvas (далі – LVIA). – F.1029: Masalski. – Ap. (опис) 1. – Byla (Справа) 1–13.

² Wolff J. Kniaziowie Litewsko-Ruscy od konca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – S.231–253; Kuczyński S. Ziemie Czernihowsko-Siewierskie pod rządami Litwy. – Warszawa, 1936. – S.66, 140.

³ Kuczyński S. Ziemie Czernihowsko-Siewierskie... – S.141.

⁴ Кром М.М. Меж Русью и Литвой. Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. – Москва, 1995. – С.53.

⁵ Wolff J. Kniaziowie Litewsko-Ruscy... – S.231–234, 248–253; Kuczyński S. Ziemie Czernihowsko-Siewierskie... – S.142; Кром М.М. Меж Русью и Литвой... – С.50–53; Lietuvos Metrika. – Knyga Nr.4 (1479–1491). Užrašymų knyga 4 / Parengė L.Anužytė. – Vilnius, 2004. – P.87, 161.

⁶ Найновішу генеалогічну розвідку, присвячену князям Масальським, див.: Блануца А.В., Ващук Д.П. Князівський рід Масальських за матеріалами Литовської метрики (середина XV – перша половина XVI ст.) // Укр. іст. журн. – 2007. – №4. – С.37–50.

⁷ Кром М.М. Меж Русью и Литвой... – С.85, 90.

⁸ Там же. – С.95–96.

⁹ Там же. – С.113; Lietuvos Metrika. – Knyga Nr.8 (1499–1514). Užrašymų knyga 8 / Parengė A.Baliulis ir R.Firkovičius, D.Antanavičius. – Vilnius, 1995. – P.288 (№383): «...Александръ, король, далъ ему у Смоленскомъ повете в Дубровенскомъ пути люди Бедричи, котормы ж люди деръжалъ князь Дмитрей Путогинский, што к Москве побегъ, а в другомъ месте дал его милость ему тамъ же, в Дубровинскомъ пути тры службы, ..., напротивьку отъчины его (тобто, Масальська – В.П.) которая отошла в сторону великого князя московского».

¹⁰ Lietuvos Metrika. – Knyga Nr.8 (1499–1514). – P.282 (№367), 283 (№369).

¹¹ Однороженко О.А. Українські державні печатки доби пізнього середньовіччя (XIII – друга половина XVI ст.). – Машинопис; Piekosiński F. Heraldyka polska wieków średnich. – Kraków, 1899. – S.307, 309 (фігура 549); Akta unji Polski z Litwą 1385–1791 / Wyd. St.Kutrzeba i W.Semkowicz. – Kraków, 1932. – S.351; Niesiecki K. Herbarz Polski / Wyd. J.N.Bobrowicz. – Lipsk, 1841. – Т.6. – S.350. Розшифровка імені та прізвища латиницею «Iwan Massalski» запропонована нами у зв'язку з написанням літери «I», яка в кирилических текстах того часу не вживалася.

¹² Niesiecki K. Herbarz Polski... – Т.6. – S.350.

¹³ Собчук В. З історії землеволодіння шляхетських родів із княжими титулами у Південній Волині XV – першої половини XVII століть // Записки Наукового товариства імені Т.Шевченка. – Т.ССXL: Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Л., 2000. – С.350–352.

¹⁴ Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С.443 («№102/76. Федір Васильович († після 1495 р.) – князі Мосальські (волинська гілка)»). Далі згадується кн. Іван Федорович М. (зі старшої гілки Василя Юрійовича), імовірний кн. Мунча, але він не міг бути сином Федора Васильовича).

¹⁵ Перапіс войска Вялікага Княства Літоўскага 1528 года. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кніга 523. Кніга публічных спраў / Падрыхтавалі да друку А.І.Груша, М.Ф.Спірыдонаў, М.А.Вайтовіч. – Мінск, 2003. – С.149.

¹⁶ Цікава, що в 1507–1508 рр. у книгах Литовської метрики фіксується якийсь князь Василь Мунча з Мозирського повіту. Цікаво, що мозирським намісником був двоюрідний брат кн. Івана Глинського Якуб Івашенцевич. Князь Мунча у 1507 р., як дворянин господарський, отримує землі в Новгородському повіті (за поданням новгородського воєводи кн. Івана Глинського, привілей від 15.ІІІ.1507 р.), а потім бере участь у повстанні кн. Глинського від 2.ІІ.1508 р., відтак стає «зрадцею». Він значиться у списку осіб, відзначеному у «Русском временнике», які втекли разом із Глинським до Московії. Див.: Lietuvos Metrika. – Knyga Nr.8 (1499–1514). – Р.195, 259, 392, 397; *Кром М.М.* Князь Михаил Львович Глинский: штрихи к портрету авантюриста // Київська старовина. – 2003. – №3. – С.150–152.

¹⁷ *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С.127, 136.

¹⁸ Lietuvos Metrika. – Knyga Nr.4 (1479–1491). – Р.161.

¹⁹ Рік повернення, гадаємо, припав на 1509 р., позаяк у грудні того року він у Мельниках (Підляшшя) мав отримати 20 бочок жита, як великокняжу відправу за службу (див.: Lietuvos Metrika. – Knyga Nr.8 (1499–1514). – Р.418 (№570)).

²⁰ Lietuvos Metrika. – Knyga Nr.9 (1511–1518). Užrašymų knyga 9 / Parengė K.Pietkiewicz – Vilnius, 2003. – Р.160 (№185) («Бил нам чолом князь Федор [Михайлович] Масальский о том, што ж он с паном Григорем Станиславовичом Остиковича и з ыншими паны в руках нѣприятельских дѣвят лѣт на Москвѣ седѣл, а отчина его (тобто, Масальск – В.П.) вся отошла въ сторону московского (так у тексті – В.П.), и нѣ мел чим ся поживити и с чого нам послужити» (підтверджувальний привілей Жигимонта I від 24.VI.1514 р.).

²¹ Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею для разбора древних актов. – Т.ХVII: Акты гродненского земского суда (1539–1565). – Вильно, 1890. – С.55.

²² Там же. – С.55 («...бралъ сѣно мое на властныхъ сеножатыхъ моихъ, которыхъ еще до данины господарское, поки тое имѣнье отцу моему не дано, тые люди мои у спокойливом поживанью были и отецъ мой небожчик во впокою ихъ держалъ, а по немъ отчимъ мой, небожчикъ, панъ конюший, кгда тое именье мое въ опеце мялъ, тогда тые сеножати отъ полтретьядцати лѣтъ спокойно держалъ и я вже по пану конюшомъ небожчику четвертый годъ держу»).

²³ Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku: Spisy / Oprac. H.Lulewicz i A.Rachuba. – Kórnik, 1994. – S.54.

²⁴ За Ю.Вольфом, це кн. Федір Михайлович Масальський (старша гілка по лінії кн. Василя Юрійовича), засновник 1-ої городенської гілки на Олексичах, згадується в 1500–1509 рр. (*Wolff J.* Kniazowie Litewsko-Ruscy... – S.234).

²⁵ *Собчук В.* З історії землеволодінь шляхетських родів із княжими титулами у Південній Волині XV – першої половини XVII століть // Записки наукового товариства імені Т.Шевченка. – Т.ССXL: Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Л., 2000. – С.350–352; *Його ж.* Боговитиновичі: генеалогія і маєтки // До джерел: Зб. наук. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Л., 2004. – Т.І. – С.521–523; *Його ж.* Мережа оборонних споруд Південної Волині (середина XIV – перша половина XVII ст.) // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині: Зб. наук. праць / Під ред. В.Собчука. – Кременець, 2006. – С.43.

²⁶ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК України). – КМФ.33: Документи і матеріали з історії України з архівів і рукописних відділів бібліотек Литви. – Оп.1. – Спр.125.

²⁷ *Собчук В.* З історії землеволодінь шляхетських родів із княжими титулами... – С.350.

²⁸ Литовська метрика. – Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / Підгот. В.Кравченко. – К., 2005. – С.196, 199; Архив ЮЗР. – К., 1890. – Ч.7. – Т.2: Акты о заселении Юго-Западной России (1471–1668 гг.) / Под ред. М.Ф.Владимирского-Буданова. – С.24.

²⁹ *Собчук В.* З історії землеволодінь шляхетських родів із княжими титулами... – С.351.

³⁰ *Його ж.* Рід Ісернських (З історії волинської шляхти другої половини XV – першої половини XVII ст.) // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т.3. – К., 1999. – С.29.

³¹ LVIA. – F.1029. – Ар.1. – В.2. – L.10 (засідання приятельського суду відбувалося у Ланівцях, у маєтку кременецького земського підсудка Савина Яловицького; справу так

і не було вирішено, а лише перенесено на святотроїцькі роки (судові сесії) кременецького земського суду, які мали припасти на кінець червня – початок травня).

³² Собчук В. З історії землеволодінь шляхетських родів із княжими титулами... – С.351.

³³ LVIA. – F.1029. – Ар.1. – В.3. – L.1.

³⁴ Ibid. – В.2. – L.9.

³⁵ ЦДІАК України. – Ф.21. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.4 (судовий запис скарги зі свідченням в'язового вижа); LVIA. – F.1029. – Ар.1. – В.2. – L.1 (урядовий випис-копія).

³⁶ Собчук В. З історії землеволодінь шляхетських родів із княжими титулами... – С.351.

³⁷ LVIA. – F.1029. – Ар.1. – В.2. – L.3.

³⁸ Ibid. – В.1. – L.4–5; В.2. – L.4.

³⁹ Ходкевич Григорій Олександрович († 1573 р.), каштелян віленський (з 1564 р.), гетьман надвірний (з 1561 р.), гетьман найвищий (з 1566 р.), староста городенський (з 1563 р.) (див.: *Rachuba A. Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763.* – Warszawa, 2002. – S.49).

⁴⁰ «List nayisnieyszego króla imci Zygmunta Augusta do wielmoznego imci pana Imana Fiedorowicza Masalskiego, podstarostego grodzienskigo, na podanie wyż wyrażonego placu imci panu Wasilowi Meleszkowi, jakoż w roku (1564.VII.18)...» 1754.IX.17. Городно. Судовий декрет комісарських суддів щодо спірних володінь землями поміж м. Городно та приватними особами й монастирями, вписаний до городенської гродської книги за 1754 р. (Писцовая книга гродненской экономии с прибавлениями, изданная Виленскою комиссиею для разбора древних актов. – Ч.П. – Вильна, 1882. – С.240).

⁴¹ LVIA. – F.1029. – Ар.1. – В.7. – L.1 v.

⁴² Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею для разбора древних актов. – Т.XVII: Акты гродненского земского суда (1539–1565). – Вильно, 1890. – С.440–443 (згаданий як городенський земський суддя під датою 19.VI.1565); *Lanno И.И.* Великое княжество Литовское во второй половине XVI в.: литовско-русский повет и его сеймик. – Юрьев, 1911. – С.504.

⁴³ *Lanno И.И.* Великое княжество Литовское... – С.338. Для порівняння зазначимо, що кременецький староста кн. Микола Збараський був записаний на п'ятнадцятому місці, а луцький староста кн. Богущ Корецький – на двадцятому. Імовірно, що ця черговість відбиває не ієрархічну, а часову (за часом прибуття) послідовність фіксації.

⁴⁴ Akta unji Polski z Litwą 1385–1791 / Oprac. St.Kutrzeba, Wł.Semkowicz. – Kraków, 1932. – S.351, 354.

⁴⁵ Архив ЮЗР. – Ч.П. – Т.1. – К., 1861. – С.14. За переписом литовського війська 1567 р. кн. Богдан Масальський виставляв одного коня («Князь Богданъ Масальский конь 1 збройн. по козацку»), але це, на нашу думку, не син кн. Мунчи. Див.: Литовская метрика. – Отд.1. – Ч.3: Книги публичных дел. Переписи войска литовского // Русская историческая библиотека. – Т.XXXIII. – Петроград, 1915. – Стб.1252.

⁴⁶ *Vilimas D. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemes teismo sistemos formavimasis (1564–1588).* – Vilnius, 2006. – P.141. Рік смерті точно не встановлено. Кн. І.Ф.Масальський, імовірно, помер перед 1578 р. Точніше дату не вдалося встановити, позаяк городенські земські книги за 1570-ті рр. збереглися погано – аж до 1578 р., коли на уряді земського судді фігурує інша особа (інформація уточнена Д.Вілімасом. Див. також: *Ibid.* – P.122–123 (прим. 109–110). Ф.Пекосинський посилається на якийсь неназваний документ від 1577 р. з печаткою кн. Івана Федоровича з архіву Масальських, який знаходився у графів Пшездецьких у Варшаві і про який нам нічого не відомо (*Piekosiński F. Heraldika polska...* – S.309).

⁴⁷ *Źródła dziejowe.* – Т.XIX: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – Т.VIII: Ziemie Ruskie. Wołyń i Podole / Opis. przez A.Jabłonowskiego. – Warszawa, 1889. – S.34.

⁴⁸ ЦДІАК України. – Ф.22. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.85.

⁴⁹ Там само («Выпись с книгъ кгородских замку его милости гѣдрского Городенского. Лѣта отъ нароженя Божего тысяча пятсотъ семьдесятъ первого мѣца июня шостого дѣня»); Там само. – Арк.87 («Писан ув Олексичах лета Божего нароженя тысяча пятсотного семдесятъ первого мѣца июня шостого дѣня»).

⁵⁰ Там само. – Арк.84 зв. – 87; Кременецький земський суд. Описи актових книг. – Вип.І. – Кн. №1–11 (1568–1598 рр.). – К., 1959. – С.42–43; Собчук В. З історії землеволодінь шляхетських родів із княжими титулами... – С.351.

- ⁵¹ ЦДІАК України. – Ф.22. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.86–86 зв.
- ⁵² *Źródła dziejowe.* – Т.ХІХ. – S.141.
- ⁵³ ЦДІАК України. – Ф.22. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.85 зв.
- ⁵⁴ *Собчук В.* З історії землеволодінь шляхетських родів із княжими титулами... – С.352.
- ⁵⁵ *Лаппо И.И.* Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Ст.Батория (1569–1586). – Санкт-Петербург, 1901. – С.319–320.
- ⁵⁶ LVIA. – F.1029. – Ар.1. – В.2. – L.10 (1571 травня 14. Випис із кременецьких ґродських книг. Свідчення кременецького возного, який 13.V.1571 р. брав участь у проведенні приятельського суду за позовом братів Устяновичів Ісернських на кн. І.Ф.Масальського у справі володіння маєтком Ісерни).
- ⁵⁷ *Ibid.* – F.1029. – Ар.1. – В.8. – L.1.
- ⁵⁸ ЦДІАК України. – Ф.21. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.51 зв.
- ⁵⁹ Там само. – Арк.52.
- ⁶⁰ LVIA. – F.1029. – Ар.1. – В.11. – L.1.
- ⁶¹ *Ibid.* – В.9. – L.1–2 (1572.III.12. Випис із кременецьких ґродських книг. Зізнання кременецького возного Степана Дедеркала).
- ⁶² *Ibid.* – В.10. – L.1 (1573 червня 28. Луцьк. Позов каптурового суду Волинського воеводства за скаргою Степана Боговита Шумського про наїзд кн. Ф.І.Масальського і Андрія Івановича особисто зі слугами на його маєток Боложовка, у ході якого було підпалено двір та господарські будівлі з худобою і птахами).
- ⁶³ *Ibid.* – В.12. – L.1–2.
- ⁶⁴ *Ibid.* – В.13. – L.1 (1581 серпня 27. Кременець. Випис із кременецьких ґродських книг. Судове рішення ґродського суду у справі стягнення подимного податку з маєтків кн. Федора Масальського).
- ⁶⁵ *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego.* – Т.І: Okresy bezkrólewia / Oprac. H.Lulewicz. – Warszawa, 2006. – S.279.
- ⁶⁶ *Ibid.* – S.287, 292.
- ⁶⁷ *Ibid.* – S.309; *Lulewicz H.* Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588. – Warszawa, 2002. – S.408.
- ⁶⁸ *Rachuba A.* Wielkie Księstwo Litewskie... – S.105.
- ⁶⁹ *Niesiecki K.* Herbarz Polski... – Т.6. – S.352. К.Несецький так само не знає про походження Федора Масальського та про його батька – кн. Мунчу.
- ⁷⁰ *Німчук В.* Граматика М.Смотрицького – перлина давнього мовознавства // Мелетій Смотрицький. Граматика / Підготовка факсимільного видання та дослідження пам'ятки В.В.Німчука. – К., 1979. – С.15; *Чуба Г.* «Учительне Євангеліє» 1616 р. у перекладі Мелетія Смотрицького в контексті української гомілетичної літератури // Київська академія. – Вип.2–3. – К., 2006. – С.6.
- ⁷¹ LVIA. – F.1029. – Ар.1. – В.1. – L.4–5 (1545 жовтня 20. Вільно. Умоцований лист Жигимонта I до своїх дворян: кн. Матвія Васильовича Четвертенського і кн. Івана Васильовича Масальського, уповноважених бути комісарськими суддями на стороні кн. І.Ф.Масальського та його дружини Богдани у судовому спорі з братами Боговитиновичами з приводу незаконного привласнення кн. І.Масальським земель Шумського маєтку, належних Боговитиновичам).
- ⁷² ЦДІАК України. – Ф.22. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.84 зв.
- ⁷³ Андрій Іванович [Харитонович, Хоружич, Обринський] – королівський секретар (= писар і секретар ВКЛ), підкоморій новгородський. В.Собчук наводить ранішу дату – жовтень 1567 р., під якою він фіксується писарем господарським, ніж подано у виданні: *Urzednicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego...* – S.129 (1574–1589 pp.).
- ⁷⁴ Архив ЮЗР. – К., 1890. – Ч.VII. – Т.2. – С.40 («Я, Андрей Иванович, дьяк его королевское милости, визнаваю тым моимъ квитомъ, иж, справуючи померу за росказанемъ его королевское милости в месте, у волости Кременецкой, взялимы померу ку кгрунту его королевское милости села господарского Нижнее Вели земли ку тым землям споруч прилеглие земенина господарского Павла Лудвического...». 1563 січня 28. Кременецький повіт. Квит господарського дяка (писаря) Андрія Івановича про обмір і розмежування господарських і шляхетських маєтків).
- ⁷⁵ ЦДІАК України. – Ф.22. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.81–83 (Скарга Андрія Івановича на Грицька Сенюту за наїзд на маєток від 4 січня 1563 р. та наступна скарга намісника

кн. В.-К.Острозького на «померчого валок кременецьких» Андрія Івановича за наїзд на маєток, побиття підданих і захоплення майна від 15 січня 1563 р.).

⁷⁶ LVIA. – F.1029. – Ар.1. – В.12. – L.1 v. (1575 січня 2. Випис із кременецьких городських книг. Нотаріальний запис позики у 250 кіп грошей литовських кн. Федором Масальським у Богдана Патрикія Радогоського та його дружини під заставу своїх маєтків Тетерівка і половини села Ісерни до сплати позики).

⁷⁷ LVIA. – F.1029. – Ар.1. – В.5. – L.2 (1560 грудня 22. Випис із кременецьких замкових книг. Вручення судового позову трокського воєводи etc. Миколая Юрійовича Радивиля на маєтку Павла Боговита Шумбарського Кордишів у справі про збройний наїзд його слуг на Валевську землю кн. І.Ф.Масальського, побиття підданих селян та пограбування худоби й коней). Чим обумовлювався вибір судової інстанції у даному випадку? Чому кн. І.Масальський позивав до суду пана радного, а не до кременецького уряду? Імовірно через те, що з Городна до Вільна ближче, ніж до Кременця, і тому легше оформити позов і прибути до суду, хоча, з іншого боку, саме вищий суд (великокнязівський або панів рад) відповідав соціальній ієрархії Боговита Шумбарського.

⁷⁸ Яковенко Н.М. Українська шляхта... – С.103 («...такі неможливі князівські родини, як Велицькі чи Ружинські-Роговицькі (і куди заможніші Масальські – В.П.) незмінно стоять сходиною вище, ніж потужні місцеві пани Боговита, Загоровські, Семашки, Гулевичи, Козинські, Гойські, Мокосії тощо»).

The article examines the ways of getting to Volyn' in the XVI century and legal status of land owing of Masal's'kyi dynasty. It reconstructs genealogy of Duke Ivan Fedorovych Masal's'kyi-Muncha. Basing on archival materials, it traces division of Volyn' heritage among his children, defines borders of mansions and level of attraction to local noble corporations.

О.В.Русина*

ПОСЛАННЯ ПАПИ РИМСЬКОМУ СІКСТУ IV І ПРОБЛЕМА ІНТЕРРЕЛЯЦІЇ ЛІТЕРАТУРНИХ ПАМ'ЯТОК XV ст.

У статті розглянуто унікальну богословську пам'ятку, яка репрезентує вкрай бідну літературну традицію XV ст., – розлоге послання, адресоване у 1476 р. папі Сіксту IV київським митрополитом Мисаїлом і групою церковних і світських достойників. Текст пам'ятки засвідчує відданість його авторів принципам Флорентійської унії (1439 р.) та їх прагнення гармонізувати міжконфесійні взаємини у Великому князівстві Литовському. Дискусія щодо автентичності послання, уперше оприлюдненого митрополитом І.Потієм у 1605 р., тривала понад 400 років, а крапку в полеміці було поставлено тільки з віднайденням у 1970–1980-х рр. двох списків пам'ятки з 1520-х рр. Докладний текстологічний аналіз «Послання» дав змогу виявити нові, доволі несподівані аспекти закладеної в ньому інформації – зв'язок із перекладацькою діяльністю так званих «пожидовлених», чие київське коріння й досі піддається сумнівам у фаховій літературі.

Однією з найцікавіших літературно-богословських пам'яток, які постали на теренах Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), є послання папі Сіксту IV, написане митрополитом Мисаїлом і групою його однодумців – архімандритами Києво-Печерського й віленського Свято-Троїцького монастирів, князями Михайлом Олельковичем і Федором Бельським (знаними як організатори «змови князів» 1480–1481 рр.) та низкою інших світських достойників¹.

* Русина Олена Володимирівна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

Немає дослідника, котрий не відзначив би пишномовність цього, за виразом Б.Гудзяка, «багатослівного, благального, надмірно догідливого, проте місцями зворушливого» звернення Мисаїла до папи, котре нині вважається «твором, в якому оригінальне українсько-білоруське мистецтво «плетения словес» досягло найвищого розвитку»². У літературі не раз наголошувалося на його панегіричному щодо Сикста IV характері, гіперболізмі почуттів, висловлених на адресу папи. У листі «блаженный Сикст» славословиться як «старейшина всем сущим священным отцам и православным патриархам», «великое солнце, всемирный светильник, церковный свет, всесвятий и всенаисвятейший отец отцем и всеначальнейший пастырь пастырем», «вселенский учитель, законоположенный второй Моисей», «столп крепок от лица вражия, храбрый воин царя небесного, второй Иисус Навин, ... секущий нещадно глаголом Божиим [и] мечем духовным врагов креста Христова». Власне, ці пишні величання папи становлять основну частину обширного Мисаїлового послання, котре, попри відзначену М.Грушевським «риторичну віртуозність»³, є дуже бідним за змістом. Головне, що в ньому декларується – це правдивість («истинное благоверие») мешканців «северной страны»: «Мы все сущие здесь, на стране далечей, словесные овцы того ж стада Христова от двору его святого – святой соборной апостольской церкви». Визнаючи Флорентійську унію 1439 р. та католицьку трактовку Св. Трійці («исповедуем... Духа Святого равно купно исходяща от Отца прежде, также и Сына единым духновением»⁴), Мисаїл наголошував на відсутності догматичних розбіжностей між східним і західним християнством: «Несть бо разствия о Христе грекам и римлянам, и нам сущим российским славянам, все едино то же суть».

Між тим до нього дійшли чутки про «неких ... исповедающих глаголы ложные..., яко несмы истинные христиане». Мисаїл не назвав імен огудників, котрі твердили, що православні Литовської держави не можуть вважатися справжніми християнами, однак навряд чи можна сумніватися, що йшлося про когось із католицьких ієрархів (що їх, за твердженням Мисаїла, «много в наших странах»), які «силою влекли из благочестия в благочестие» – перехрещували православних на католиків, посилаючись на авторитет папи⁵. Аби покласти край цим «настроениям, распрям и расколам» між християнами, Мисаїл закликав понтифіка відрядити до Литви двох «доброразумных мужей» – католика й православного, знавців «обычаев, закона и устава» своїх церков, «хранящих уставления Флорентийского собора». Вони повинні були гармонізувати міжконфесійні взаємини на теренах ВКЛ, що мало особливе значення в умовах турецько-татарської експансії в Європі, якій сприяв розбрат між християнами: «Видаши они наше нестроение и немирную промежу между нами нелюбовь, многие страны христианские поседоша и в свой закон Махметов многих от них обратиша; уже бо и самих нас поблизу они ныне суть, а ... на такихых подобает вражду имети купно всему роду христианскому».

У фаховій літературі відзначалося, що за своїм ідейним спрямуванням та стилістичними особливостями Мисаїлове послання дещо нагадує «Похвальне слово» Цамблака Констанцьському собору 1414–1418 рр. Однак, безсумнівно, пряме звернення православного митрополита до римського первосвященника було доволі екстраординарним явищем. Тож, зрештою, не дивно, що послання не раз викликало сумніви щодо своєї автентичності – особливо з огляду на те, що першим, у 1605 р., його оприлюднив, віднайшовши в якійсь церкві у Крево, апологет Берестейської церковної унії митрополит Іпатій Потій, маючи на меті переконати сучасників в одвічності унійних аспірацій у Київській митрополії та підкріпити традицією об'єднавчий акт 1596 р.

Саме тому воно відразу стало об'єктом гострої критики з боку православних полемістів, які вдавалися й до суто філологічних аргументів – як, наприклад, автор «Перестороги», котрий писав: «... Книги змышляють, пишучи под датою

старою, письмом старым, якобы колись тая згода (церковна унія – *О.Р.*) трвати смела. Але присмотрися в письмо, в самую речь, и знайдеш, же хоть такая письма старые змышляють, але реч все Потиева, як бы усты сам мовил. При том знайдеш там слова, века теперешнего людьми уживаемые, которых старые предки наши не уживали»⁶. Характерно, що ставлення до послання змінювалося разом із конфесійною орієнтацією. Так, будучи православним, Мелетій Смотрицький порівнював його у своєму «Треносі» з «Константиновим даром», а перейшовши на бік уніатів, почав наголошувати на існуванні ще одного списку послання, нібито знайденого поблизу Острога⁷.

Із часом ця дискусія перемістилася у суто наукову площину. При цьому, як слідом за І.Шевченком занотував Г.Голенченко⁸, учасники дискусії зуміли дистанціюватися від своїх конфесійних уподобань: митрополит Макарій, докладно дослідивши послання, визнав його автентичність⁹, тоді, як ксьондз Я.Фіалек висунув, натомість, чи не найвагомші контраргументи¹⁰. Утім, якщо на початку дискусії навколо послання найгучніше лунали голоси тих, хто вважав його сфабрикованим І.Потієм фальсифікатом, то у кінцевому підсумку взяли гору доводи їхніх опонентів і шальки терезів хитнулися у протилежний бік. Зрештою, було віднайдене й найдоказовіші аргументи на користь автентичності цієї визначної пам'ятки, тривалий час відомої лише за публікацією І.Потія та пізнішими копіями¹¹. У 1992 р. у 5-му випуску «Русского феодального архива» (далі – РФА) було видруковано наявний в одному з рукописів синодального зібрання (Москва, Державний історичний музей, Синод. 700) уривок із Мисаїлового послання та інформацію про існування повного його списку у кодексі Смоленського обласного краєзнавчого музею (СОКМ 9907); при цьому обидва рукописи датувалися 1520-ми рр., а їх відкривачами було названо видавців вказаної збірки Г.Семенченко та А.Плігузова¹².

Попри надзвичайну вагу цієї публікації, слід зауважити, що наявна у ній інформація щодо Мисаїлового листа є доволі неточною¹³ – зокрема, щодо того, кому належить пальма першості у відкритті цих списків. Так, версію СОКМ 9907 ще в 1970-х рр. виявила А.Хорошкевич; що ж до Синодального списку, то ще в 1989 р. Г.Голенченко, досліджуючи релігійну полеміку XVI–XVII ст., занотував, що «в основу видання І.Потія було, як видно, справді покладено реальне послання до папи, відповідним чином оброблене й відкоментоване уніатським митрополитом. Принаймні великий фрагмент цього послання, що зберігся у збірці Державного історичного музею в Москві (ДІМ, Син. збір., 700), аж ніяк не може бути віднесений до часів діяльності Іпатія Потія. На це вказують як філіграні збірки, так і палеографічні особливості тексту»¹⁴.

На жаль, науковець не встиг дослідити його повністю, оскільки у 1990-х рр. користування рукописними фондами ДІМ було вкрай обмежене; відтак, докладний палеографічний опис збірки Синод. 700 (до речі, відсутній у РФА) був оприлюднений Г.Голенченко (разом із розглядом самого послання) тільки у 2000 р. На відміну від А.Плігузова, дослідник датував збірку часом не пізніше середини XVI ст. (за філігранями з 1513, 1530-х, 1550-х рр.) і подав список найсуттєвіших розбіжностей між наявною в ній версією послання і версією, видрукованою Іпатієм Потієм (чиє втручання у первісний текст, як з'ясувалося, було мінімальним)¹⁵. Звіряючи обидві версії, Г.Голенченко не вказує, що перша побачила світ у РФА (хоч і згадує це видання у списку літератури); очевидно, що науковець не був вчасно поінформований про публікацію А.Плігузова – що, зрештою, і не дивно з огляду на мізерний наклад РФА.

Утім, слід зауважити, що сама ця публікація є доволі спрощеною і подеколи неточною у відчитанні окремих літер і навіть слів (так, наявне на арк. 309 «рвение» передано як «распре»). Це спонукало нас до повторного видання вказаного фрагменту в «Українському археографічному щорічнику»¹⁶.

Не заглиблюючись наразі в теологічний аналіз Мисаїлового послання¹⁷, хотілось би висловити деякі власні спостереження стосовно досі контроверсійного питання про «підписантів» цього листа (у версії І.Потія) – представників «духовенства й ... княжат, и панов руских ..., в том же листе ниже менованых».

Передовсім доволі спірною фігурою залишається сам ініціатор звернення до Риму – Мисаїл, котрий, як зауважує Г.Голенченко, «у пізніших церковних православних списках ніде не називається київським митрополитом»¹⁸. Це твердження, що його енергійно обстоював ще Б.Бучинський¹⁹, потребує певних коректив, оскільки у так званому «Збірнику Іллі Коцаківського» – копія творів історичного змісту, створеному на початку XVIII ст. у київському Межигірському монастирі²⁰ – наявний перелік київських митрополитів, серед яких під 1474 р. фігурує Мисаїл²¹. У літературі на цей запис і досі не звернено уваги – хоч ще у XIX ст. він, здається, був використаний при реконструкції тексту Київського літопису, де згадується антиминос із соборної церкви Успіння Богородиці Пирогощей, покладений тут при освяченні вівтаря «преосвященным архиепископом и митрополитом киевским и всея Руси Мисаилом при великом королі Казимери... в лето 6901 (=1393) индикта 6-го марта 30 дня»²². Анонімний автор статті «Собор вместо собора: (К истории киевских соборов)»²³, видрукуювавши оповідь Київського літопису про відновлення Успенської церкви, скористався двома його списками – зі «Збірника Іллі Коцаківського» та збірки родини Морозів, що згодом потрапила до колекції О.М.Лазаревського. Корегуючи текст оповіді шляхом «зіставлення обох рукописів», автор статті виправив у зацитованому фрагменті рік (на 6982 (=1474)) та индикт (на 7-й) – керуючись, очевидно, згаданим переліком митрополитів, оскільки у «Збірнику Коцаківського» немає сюжету про антиминос. Насправді ж, гадаємо, наявну у списку Лазаревського дату SIQA слід виправити на SIPIA (=1473 р.), яка узгоджується з 6-м индиктом і є можливою з огляду на смерть Мисаїлового попередника, Григорія Болгарина, у 1472 р.

Як би там не було, спираючись, з одного боку, на свідчення «Збірника Коцаківського», а, з іншого – на дані «Палінодії» З.Копистенського й Густинського літопису²⁴, можна стверджувати, що в Києві XVII ст. існувала певна традиція, пов'язана з митрополитом Мисаїлом, чия легітимність і «правовірність» не піддавалися сумніву – що виразно контрастувало зі ставленням до речника Флорентійської унії митрополита Ісидора, яке до того ж екстраполювалось у минуле. У тому ж переліку київських митрополитів Ісидор таврується як «геретик, римского костела поборник», котрий «утек з Москвы и с Киева до Риму и з Риму зас пришол до Киева, и так кияне его за баламутню у Днепре утопили»²⁵. Те саме стверджується й у «Пересторозі»²⁶; отже, у XVII ст. долю Ісидора було переосмислено у відповідності до тогочасних «традицій» – згадаймо хоча б погрози М.Смотрицькому та його однодумцям, запідозреним у схильності до унії («Не один з вас Славути нап'ється»), або вбивство у 1618 р. намісника митрополита-уніата Антонія Грековича, якого козаки, за свідченням того ж «Збірника Коцаківського», «поймавши ... против Выдубицкого [монастыря] под люд [тут: лід] подсадили воды пити»²⁷.

Насправді ж Ісидор мирно спочив у 1462 р. в Італії, а в його візиті до Києва на шляху із Флоренції до Москви не було драматичних колізій – у лютому 1441 р. київський князь Олелько Володимирович офіційно підтвердив «господину и отцу своєму Сидору, митрополиту киевскому [и] всея Руси, что издавна прислушала митрополии»²⁸, і ще наприкінці XV ст. ім'я уніата Ісидора (як і ім'я католика Вітовта) фігурувало у пом'янику Києво-Печерського монастиря, відновленому після того, як попередній у 1482 р. «изгорел пленением киевским безбожнаго царя Менкирея и с погаными агаряны»²⁹. Характерно, що видавець цього пом'яника С.Голубев зауважив: «Занесення наприкінці XV ст. до

Києво-Печерського пом'яника вищезгаданих осіб, особливо ж митрополита Ісидора, котрий, як відомо, зрадив православ'ю, прийняв на Флорентійському соборі унію й намагався запровадити її на Русі (і, передусім, Південно-Західній), – факт доволі цікавий для дослідника, який не можна оминати при розгляді питань про спроби запровадити у XV ст. унію в Південно-Західній Русі, про ставлення до цієї спроби південноруського духовництва, і, особливо, при розв'язанні досі спірного питання про пресловуту грамоту київського митрополита Мисаїла до папи Сікста IV (1476 р.)³⁰. Більше того. Очевидно, цей факт вплинув і на позицію самого С.Голубева, котрий так і не зреалізував задекларований раніше намір викрити Мисаїлове послання як фальсифікат (зокрема, на підставі даних філології)³¹.

У вигадливій лексиці послання й справді наявні моменти, вразливі для критики – передусім, у переліку його «підписантів», який і самий по собі не раз викликав сумніви у науковців, що з них деякі вбачали у ньому продукт творчості Іпатія Потія³². Утім, він явно не зміг би підібрати для послання відповідну «автуру», оскільки майже не орієнтувався в реаліях 1470-х рр. (зокрема, покликаючись на М.Стрийковського, ідентифікував згаданого у Мисаїловому листі Михайла [Олельковича] як убитого в 1451–1452 рр. сина Сигізмунда Кейстутовича Михайлушка³³). Що ж до пишної титулатури «підписантів» послання, яку нерідко відносять на карб фантазії І.Потія, то навіть таке дивне визначення Олександра Солтана, як «рыцер... ушпанский, златаго стрыха носитель» підтверджується реєстром його майна, що в ньому серед коштовностей згаданий «на двух качалех стрых ушпанский перловый»³⁴.

Більше питань викликає послідовне використання у документі терміна «російський» замість «руський» (також і у версії Синод. 700: «росииским словяном»), нетипове для тогочасних східнослов'янських теренів ВКЛ³⁵. Тож, зрештою, не дивно, що низка авторів, починаючи з А.Горського та К.Невоструєва, котрі описали Синодальне зібрання³⁶, ба, навіть, з автора «Антидоту» (1629 р.) Андрія Мужиловського³⁷, пов'язувала Мисаїлове послання із московським (варіант: новгородським³⁸) письменством. Гадаємо, однак, що цьому можна знайти пояснення хоча б з огляду на контакти «найвишшого писаря Великого князства Литовского» Якуба, котрий разом із «книголюбцем» Іваном Солтаном згадується в Мисаїловому листі як його співавтор³⁹. Досі ніхто із дослідників пам'ятки не звернув увагу на те, що писар литовської великокняжої канцелярії Якуб (Яків) активно спілкувався з московськими «книголюбцями», свідченням чого є виявлене у 1920-х рр. у складі митрополичого формулярника із Синодального зібрання «Послання від друга до друга»⁴⁰ – лист відомого московського архітектора-підрядника та книжника В.Д.Єрмоліна у відповідь на прохання Якуба придбати для нього низку книжок⁴¹. Скаржачись на неможливість виконати це прохання, В.Д.Єрмолін радив Якубу надіслати йому до Москви гроші та папір – «а яз многим доброписцем велю таковы книги сделать по твоему приказу с добрых списков, по твоему обычаю, как любит воля твоя... А наряду ти, пане, все по твоей мысли и по твоей охоте, как любишь». Ця добра обізнаність В.Д.Єрмоліна із літературними смаками Якуба цілком виразно унаочнює інтенсивність їхніх контактів; можливо, В.Д.Єрмолін мав зв'язки і з київськими книжниками – у літературі вже акцентувався той факт, що його ім'я внесене до пом'яника Києво-Печерського монастиря⁴². Як слушно відзначають видавці РФА⁴³, В.Д.Єрмолін міг познайомитися із Якубом під час його приїздів до Москви – і це могло статися як у 1468 р.⁴⁴, так і в 1459 р., коли той намагався переконати Василія II прийняти як митрополита учня й ставленика Ісидора – Григорія Болгарина⁴⁵.

Власне, і в 1468 р. його місця, скоріш за все, полягала в обстоюванні митрополичих прав Григорія, які у лютому 1467 р. визнав константинопольський

патріарх Діонісій⁴⁶; при цьому заслуговує на увагу як послідовна участь «Якуба-писаря» у боротьбі Григорія Болгарина за «Верхню Русь», так і те, що його постійним супутником був «Ивашенец». Докладних відомостей про нього ми не маємо. М.Грушевський, аналізуючи ярлики кримських ханів великим литовським князем, називає цього Івашенця «київським боярином з другої половини XV ст.», котрий двічі виряджався з посольством до Криму задля отримання ярликів від Нур-Девлета та Менглі-Гірея (1460–1470-ті рр.)⁴⁷. Останній на початку XVI ст. у листуванні з литовським двором згадував про те, що «пана Ивашков сын пан Ивашенцо» «межи царя, отца нашего, и межи короля Казимира... гораздо служил, много жалования видал»⁴⁸. Відтак, немає сумнівів, що саме він згаданий у переліку «підписантів» Мисаїлового листа як «пан Иоан с Киева... посол мирный к поганом о утвержении мира хрестианских сынов» – тим більше, що він фігурує тут як брат «благородного пана Романа с Киева, старосты путивльского», в якому безпомилково вгадується путивльський намісник Роман Івашкович, відомий за Казимировими привілеями 1482 і 1487 рр.⁴⁹ Цікаво, що в Мисаїловому посланні, як і в згаданих вище документах, писар Якуб і Івашенцо фігурують поряд, що зайвий раз засвідчує, що серед «підписантів» листа немає випадкових осіб і за кожним із них проглядає певна проунійна традиція⁵⁰.

Цілком очевидною вона є лише щодо Михайла Олельковича (котрий у 1470 р. репрезентував у Новгороді інтереси не тільки Казимира, а й Григорія Болгарина) і Солтанів, що з них старший, Олександр, у 1467–1469 рр. здійснив мандрівку по Західній Європі й до Святої Землі. Перебуваючи в Римі, він був прийнятий у лоно католицької церкви самим папою Павлом II без процедури повторного хрещення, яке, однак, уважали необхідним у Вільні, де місцева католицька громада поставилася до О.Солтана з недовірою та ворожістю, унаочнивши розбіжності між позицією папського престолу та місцевого кліру⁵¹. Дивно, що й досі не зауважено, що мандрівка О.Солтана на Захід могла бути пов'язана з пошуком нареченої для Івана III, котрий овдовів у квітні 1467 р. Не слід забувати, що історія його сватання до Софії Палеолог відома лише у загальних рисах, і дослідники припускають наявність у ній польсько-литовського «сліду». Прикметно, що Іван III, згідно з волею його батька, перебував під «опікою» Казимира, а самий шлюб міг стати першим кроком володаря Московщини (котрий на початку 1470-х рр. повністю розірвав із константинопольською патріархією) до церковної унії⁵². Симптоматично, що у листі невідомого автора, яким, за свідченнями літописів, у лютому 1469 р. розпочалися переговори про шлюб, ішлося про те, що через відданість православ'ю Софія Палеолог відмовила двом нареченим, і ними, замість кіпрського короля й герцога Караччиоло, названі король Франції і великий князь міланський, що через їх володіння пролягав шлях Олександра Солтана. Нагадаємо також, що Мисаїловому посланню 1476 р. передував аналогічний документ, переданий у 1473 р. папському легату Антоніо Бонумбре (котрий супроводжував Софію Палеолог до Москви) на зворотній дорозі до Італії. Певно, варто поміркувати над тим, чи таким уже стихійним і випадковим було це перше звернення до Сікста, яким його прийнято зображувати у літературі⁵³.

Цілком несподівані, на перший погляд, контакти мав, очевидно, і Іван Солтан. У цьому зв'язку заслуговує на увагу не лише те, що «юнейший» із Солтанів згаданий у посланні Сіксту, як і у відомій звістці Сакрана⁵⁴, поряд зі своїм знаменитим братом, а й те, що, будучи автором чи співавтором згаданого документа, він фігурує у ньому як «благочест[н]ый светлый в божественных писаниях книголюбец кир Иоан[н]». Гадаємо, що цей пишний титул дає підстави ототожити його з іншим книжником, відомим як «кир Иоанн» – автором праці «Жил стрекание», котра являє собою медико-астрологічний посібник із кровопускання⁵⁵. Щоправда, це авторство було дещо позірним, оскільки, звертаючись до «ав-

во-освященного кир Алексея», якому у вигляді послання адресувалася згадана книга, «кир Иоанн» виразно задекларував компілятивний характер власної праці – те, що він використав («собрав воедино й... исправя, предложих») твори «римских, еллинских и халдейских докторов и астрологов».

Однак особливо прикметним є те, що серед праць, згаданих «кир Иоанном», ми натрапляємо на «Астрономію», «Альманах», «Аристотелеві врата» і «Шестокрил» – тобто книги з кола літератури поживдовлених, які у Московії у середині XVI ст. були занесені до індексу заборонених «злых ересей», включеного у «Стоглав» та «Домострой»⁵⁶.

Навіть у XVII ст. ті, хто користувався цими книгами (зокрема, «Шестокрилом», який «кир Иоанн» рекомендував як посібник для визначення фаз місяця та часу сонячних і місячних затемнень), вважалися «зело мерзостными пред Господом Богом»⁵⁷. За часів же Івана IV на поціновувачів таких книжок чекали не лише відлучення від церкви, а й «великая опала» від царя. Саме тому викликає заперечення ототожнення автора «Жил стрекания...» з Іваном Риковим, котрий вважається псковським книжником з оточення Івана IV⁵⁸ – тим більше, що основна праця, яку приписують І.Рикову (одіозна книга Рафлі, також внесена до індексу книг, заборонених Стоглавим собором⁵⁹), дійшла до нас у формі послання, адресованого тому-таки «кир Иоанну».

Водночас, гадаємо, слід відкинути й гіпотезу стосовно авторства І.Рикова щодо книги Рафлі, побудовану на об'єднанні заголовку («Предисловие святцам, творение грешнаго раба Иоанна Рыкова») з уміщеною нижче інформацією про «вихід» автора «со царем Иоанном Васильевичем... от нас и от наших псковских предел в царствующий град Москву» (с.290). Якщо ми відмовимось від запропонованого А.А.Туриловим та О.В.Чернецовим ототожнення Івана Васильовича з Іваном IV, віддавши, натомість, перевагу його діду Івану III⁶⁰, то, з одного боку, синхронізуємо його з уже відомим нам «кир Иоанном», а, з іншого, – відкриємо якісно нову сторінку в історії пресловутої новгородсько-московської ересі, званої як рух поживдовлених, чиї прихильники, як відомо, упродовж тривалого часу перебували в найближчому оточенні Івана III⁶¹.

Оскільки обидві згадані нами книги-«листи» – «Жил стрекание» і Рафлі – перебувають у найтіснішому зв'язку⁶², не виглядає довільним припущення, що упорядником другої був адресат першої – «авво-освященный кир Алексей», в якому неважко впізнати духовного лідера поживдовлених Олексія⁶³; той, як відомо, прибув до Москви у почті Івана III, котрий зробив його протопопом головного кремлівського храму – Успенського собору. На правомірність такої ідентифікації вказують як посилання укладача книги Рафлі на своїх духовних «чад», на «нас и нашу братию» (с.291, 294), так і ім'я одного з цих його «братів», побіжно згадане у книзі – псковича Захарія, в якому безпомилково вгадується його соратник та однопумець із псковського Немчинова монастиря, котрий після смерті Олексія характеризувався як «ересем начальник»⁶⁴.

Крім того, знаходить підтвердження ще один факт з історії поживдовлених, що на його спростування витратив стільки запалу й сил Я.С.Лур'є – зв'язок Олексія з ересіархом Схарією, який, за твердженням Іосифа Волоцького, і дав початок руху «жидовская мудрствующих». Справа в тому, що останнім часом доведено не лише історичність Схарії, якого той-таки Я.С.Лур'є вважав літературною фікцією, а й те, що саме він переклав руською мовою праці з логіки Маймоніда та Аль-Газалі, які склали твір, відомий як «Логика сиречь словесница»⁶⁵. Між тим уже видавці книги Рафлі занотували характерний текстуальний збіг між цією книгою та «Логикой...» – посилання на Аристотеля як «главу всем философам, первым и последним»⁶⁶; за спостереженнями М.Таубе, цього фрагменту бракує в «Логічних термінах» Маймоніда – він запозичений з іншої праці філософа, «Провідника розгублених», і є інтерполяцією упорядни-

ка «Логики...»⁶⁷. Можливо також, що Схарія переклав і інші твори, з яких складається книга Рафлі, адже в наявній тут легенді про перських мудреців відчутна та сама літературна техніка, що й у «Логике сиречь словеснице»: перекладач надиктовував текст своєму помічникові⁶⁸. Подібними були й інтенції перекладачів – як у «Логике...», так і в легенді про мудреців дослідники вбачають бажання «приховати той факт, що оригінал мав мусульманське походження і був написаний арабською»⁶⁹.

До того ж, розглядаючи цю легенду (яка, за спостереженнями фахівців, посідає особне місце в руській писемній традиції та й узагалі у середньовічному письменстві⁷⁰), не можна не зауважити ще один принциповий момент – «кир Иоанн» не лише знав її текст, а й використав його при написанні послання Сіксту, надавши термінології документа дещо штучної форми. Так, ужите щодо Івашенця визначення «строитель градский» не має відповідників у номенклатурі тогочасних урядів ВКЛ, однак фігурує в згаданій легенді разом із трьома подібними («старейшина/епарх/писарь градский»). Те саме, до певної міри, стосується згадки про полочанина Євстафія Васильовича як «пребольшего в боярех»; гадаємо, що з цим «титолом» корелює окреслення одного з персонажів легенди: «муж именем Ептай от бол(ь)ших во граде» (с.303). Зрозуміло, що у визначеннях «підписантів» послання Сіксту навряд чи наявний якийсь «легендарний» (рольовий, символічний) підтекст; однак знайомство з легендою «кир Иоанна» цілком очевидне, а, відтак, є вірогідним і його знайомство з Олексієм ще перед 1476 р.

Узагалі упорядник книги Рафлі вже у своїй передмові (с.290) доволі чітко визначив, чим є його праця – виписками з перекладу (чи перекладів). Водночас це його перепишування не було суто механічним, оскільки з-під пера «кир Алексея» текст вийшов помітно «християнізованим». Відчувається, що він прагнув довести «кир Иоанну», що надісланий йому твір (котрий, по суті, є посібником з геомантії) як не належить до царини «християнского мудрствования»⁷¹, то, принаймні, не суперечить православній традиції і не містить у собі «еретического и схизматического умышления». Він наголошував, що «сия бо вся дела трипостаснаго божества, Отца и Сына и Святаго Духа» (с.303), закликав повсякчас звертатися думкою до Бога «в молении и в молитвах, и во всех духовных делах» (с.301) і, здається, був переконаний, що у поєднанні з «доречними» молитвами ворожіння по книзі Рафлі вповні вписується у християнський етос. Зрозуміло, що оброблений в окреслений спосіб текст книги Рафлі не справляє цілісного враження; утім, це аж ніяк не означає, що у свідомості її упорядника це поєднання християнської ревності та інтересу до потаємних знань не було органічним і він удався до «благочестивой» фразеології лише як до засобу маскування своїх еретичних зацікавлень.

Щоправда, у тексті книги Рафлі присутні елементи камуфляжу (як і в усій літературі поживовлених, до якої вона примикає⁷²), зокрема, у вигляді синонімії «Рафли сиречь святцы» (с.295, 296, 297 та ін.)⁷³, куди умовнішої, ніж Схарієва «Логика сиречь словесница». Однак нині нам узагалі важко судити про наміри упорядника книги – особливо з огляду на те, що вона дійшла до нас у пошкодженому стані. Упадає в око неузгодженість змісту із назвою, яка фігурує у вступній частині цього твору – «миротворний круг» (с.290). Це тим більш принципово, що саме у складі «миротворных кругов» зберігся ще один твір календарно-астрономічного змісту, який в одному із численних списків (РДАДА. – Ф.188. – Оп.1. – №632; 2-а пол. XVII ст.) названий, як і Рафлі, «творением» Івана Рикова⁷⁴. Ідеться знов-таки про послання, адресоване цього разу новому «равноангельному лицу» – «цареву книжчию кир Софронию Постнику»; воно починається притчею «О царе-годе», що її сенс розтлумачується у книзі Рафлі⁷⁵.

А.А.Турилов та О.В.Чернецов відносять і це послання до «творчої спадщини» І.Рикова, хоча таке авторство є далеко не очевидним. Це зауважила вже

Р.П.Дмитрієва, відзначивши, що «не можна вважати остаточно з'ясованим питання про роль Івана Рикова у створенні циклу статей, які починаються притчею «О царє-годе»», адже його ім'я значиться тільки в одному із кількох десятків списків і може бути просто пізньою припискою⁷⁶. Це застереження є тим більш доречним, коли взяти до уваги, що той самий текст у 1630 р. був «привласнений» якимось Якимом Денисовичем Івановим, котрий фігурує в одному зі списків як адресат послання (його ім'я при цьому зашифроване: «возлюбленный о Христе кир, гласный безприступный, громный согласный, гласный паки безприступный» тощо)⁷⁷.

Та, погоджуючись із Р.П.Дмитрієвою, неважко помітити, що вона зупинилася на півдорозі, адже сумніви щодо І.Рикова як автора послання «кир Софронію» кидають тінь і на його гадане авторство стосовно книги Рафлі, адресованої «кир Иоанну» (бо ж вступна частина обох цих «листів» явно належить перу одного автора, що ним ми вважаємо «кир Алексея»). Скептицизму щодо авторства І.Рикова додає і той факт, що в контексті XVI ст. він є особою абсолютно примарною, невідомою тогочасним джерелам, і так само примарними є всі його «рівноангельні» кореспонденти – і це попри близькість І.Рикова до придворних сфер і те, що сам він, виходить, був лідером якогось далекого від ортодоксії угруповання в найближчому оточенні Івана IV.

Між тим, якщо ми відмовимось від гіпотези про авторство І.Рикова і будемо керуватись запропонованим вище ототоженням «кир Иоанна» з Іваном Солтаном, то, з легкістю «впізнавши» всіх дійових осіб, знайдемо нові підтвердження відомим історичним фактам чи свідченням джерел. Передусім, дістає наочні докази характеристика протопопа Олексія, наявна у «Сказании о новоявившейся ереси» – те, що він разом із Федором Курициним «звездозаконию прилежаху и многым баснословием, и астрологи, и чародейству, и чернокнижию»⁷⁸. Ця спільність зацікавлень Олексія та Курицина також ілюструється відповідними текстами – як відзначають дослідники, одна з таблиць, наявних у книзі Рафлі, дещо нагадує «літорєю у квадратах» із «Лаодикійського послання»⁷⁹ – а вступна частина останнього («Душа самость властна...»), за спостереженнями М.Таубе, є запозиченням із перекладу «Тайної тайних» («Аристотелевих врат»), що його лексика, як відзначив ще Соболевський, близька лексиці «Логики сиречь словесниці»⁸⁰. Ваги цьому зауваженню додає те, що нині, як уже наголошено вище, переклад «Логики...» атрибутується Схарії, котрий, словами того ж «Сказання о новоявившейся ереси», «прелсти... и в жидовство отведе» протопопа Олексія⁸¹.

Той, як відомо, потрапивши до Москви, активно поширював свої переконання, які знайшли тут багатьох adeptів. Один із них, книжник Іван Чорний, залишив по собі відому приписку до «Еллінського літописця»⁸². Гадаємо, що її фінальну фразу («О господи радоватис») можна розцінювати як своєрідний «індикатор» зв'язків Івана із протопопом Олексієм, адже аналогічний заклик містить уся кореспонденція, пов'язана з «кир Алексеєм» – його листи до Софронія та Иоанна й лист останнього з «Жил стреканием»: «кир Софронію Постнику радоватися»; «всем радоватися совершенно о Христе бозе», «всем, иже в благочестивой вере проспавшим, радоватися»; «равноангельному твоему лицу радоватися»⁸³. Очевидно, цей мовний зворот (замість сподіваного «здравствования [о господе]»⁸⁴) виступав чимось на кшталт своєрідного коду, яким маркували свої послання еретики. Водночас вони могли користуватися й справжнім кодом – пермським алфавітом; гадаємо, що «пермські глоси» І.Чорного⁸⁵ виразно корелюють із тим підкресленим інтересом до їх творця, Стефана Пермського, який із подивом відзначають дослідники книги Рафлі⁸⁶. Можливо також, що саме таке використання цього алфавіту спричинило масове знищення пам'яток пермського письма за часів Івана IV.

Утім, інтерес до Стефана Пермського з боку упорядника книги Рафлі, котрий включив до свого твору уривок із його Життя (с.294), міг мати й інше підґрунтя. Як знаємо, Стефан відомий своїм поученням проти стригольників⁸⁷ – еретиків, чиім осередком у першій половині XV ст. був Псков. Між тим саме звідти походили Олексій і Захар – а останнього новгородський архієпископ Геннадій постійно називав стригольником, скаржачись на те, що той «перестриггл детей боярских», які служили Федору Бельському, та оголосив еретиком самого Геннадія; зрозуміло, що зухвальство Захара уможлиблювала його підтримка у придворних колах – те, що, словами Геннадія, «о нем нехто печаловался»⁸⁸. У ролі таких «печалников» виступали Олексій та Федор Курицин, котрі «только же дръзновение тогда имяеху к дръжавному..., яко никто ж ин»⁸⁹.

За джерелами, які досі вважались дотичними «жидовская мудрствующих», такий «зліт» Олексія видається несподіваним і незрозумілим. Однак послання «кир Алексєя» до Софронія⁹⁰ виразно демонструє, що його появі в Москві у 1480 р. передувала більш-менш тривала передісторія.

Софроній супроводжував Івана III, коли той, за словами Олексія, «изыде» в Москву «от наших псковских предел» (с.290). Ризикуючи наразитися на звинувачення у перекрученні тексту, припустимо, що у цій фразі йдеться про візит великого князя до Новгороду, де Олексій, як відомо, був «попом на Михайловской улице», а згадка про Псковщину (порівн. також у посланні до «кир Иоанна» – «изыдох от нас и от наших псковских предел») пояснюється тим, що він виступав у цьому листі не як індивідуум, а як речник псковського еретичного гуртка, якимось чином пов'язаного з аналогічним угрупованням у Москві. Тож, гадаємо, ішлося не про «я», а про «ми»: «Понуди нас восписати... Написах же моею многогрешною рукою... И послахом ко твоему равноангельному лицу... Да прочтется сия книга и прочим нашей братии, у вас пребывающим, иже с нами союзом любве христове сопряженныя» (с.290). Отже, Олексій був тільки виконавцем певного «замовлення», що його реалізація мала сприяти зміцненню невідомих нам ближче псковсько-московських контактів. Те, що предмет цього замовлення був доволі сумнівний, із погляду ортодоксів, текст календарно-астрономічного змісту, повністю вписується у контекст придворного життя перших десятиліть Іванового правління (згадаємо, наприклад, того ж Феодора Жидовина, котрий на зламі 1460–1470-х рр. за дорученням Івана III та митрополита Філіпа створив такий парадоксальний твір, як «Книгы, глаголемые Псалтырь»⁹¹).

Що ж до часу, коли відбувалися ці події, то, найвірогідніше, в Олексійовому листі до Софронія йшлося про візит Івана III до Новгороду у 1476 р. Інший лист Олексія, адресований «кир Иоанну» і написаний уже після того, як автор «со царем Иоанном Васильевичем изыдох ... в царствующий град Москву», постав, поза будь-яким сумнівом, невдовзі після 1480 р., коли, повернувшись із Новгороду, Іван III зробив Олексія протопопом щойно збудованого Успенського собору. Утім, викликає подив, що «кир Иоанн», названий у посланні Сіксту «подскарбим найвышшим земским Великого князства Литовского», фігурує в Олексійовому посланні як мешканець Пскова й «писарь градский» (с.294)⁹² – особливо коли зважати на довідкові видання, де Іван Солтан значиться на посаді підскарбія земського ще у серпні 1486 р.⁹³ Утім, насправді у документі, який при цьому цитується⁹⁴, ідеться про зовсім іншу особу – Івана Олександровича Стретовича; тож виходить, що ми не маємо жодних відомостей про долю Івана Солтана після 1476 р. Це робить можливим припущення, що він з'явився у Пскові у зв'язку з тими ж подіями, які спричинили появу на Новгородщині Федора Бельського (де, нагадаємо, він став жертвою самочинних дій ченця Захара). Маємо на увазі пресловуту «змову князів» 1480–1481 рр., яка коштувала життя Михайлу Олельковичу і яку, як гадають, викрили не без допомоги ще

одного з відомих нам «підписантів» – Івана Ходкевича⁹⁵. Цілком імовірно, що наймолодший із Солтанів також був утаємничений у плани змовників, і доволі закономірно, що після їх поразки він віднайшов притулок у псковських «братів»⁹⁶.

Прикро, що їх діяльність залишилася практично невідомою історикам, які охрестили поживовлених новгородсько-московськими еретиками. Очевидно, однак, що згодом саме вона «відгукнулася» посланнями псковського ченця Філофея, а наприкінці XVI ст. рештки праць Олексія (чиє табуйоване ім'я, очевидно, викреслювалося так само, як і ім'я митрополита Зосими) були зібрані і переписані псковичем Іваном Риковим, перетворившись на його «творение». Що ж до Івана Солтана, то в його діяльності (або, власне, в його посланнях, адресованих, з одного боку, папі Сіксту IV, а, з іншого, «кир Алексею») сфокусувалося те розмаїття культурних імпульсів, котрі в останні десятиліття XV ст. живили духовне життя у Східній Європі⁹⁷. Характерно, що подальший розвиток цих тенденцій унеможливила активна протидія московських офіційних кіл – з одного боку, був покладений край діяльності поживовлених, тоді, як з іншого, енергійний зовнішньополітичний тиск Івана III, котрий виступав під гаслом захисту православ'я, змусив верхівку ВКЛ відмовитись від спроб реалізації церковної унії, ініційованих митрополитом Іосифом. Відтак, далася взнаки спільність історичної долі мешканців цих теренів, яка була очевидною для поціновувачів книги Рафлі – вони ж бо знали, що живуть під знаком Крона (Сатурна), і ця планета «стоит над Рускою землею и над Литовскою, над Великим Новым градом и над Москвою и над Литвою».

¹ Див. найдосконаліше на сьогодні видання: Monumenta Ucrainae Historica. – Romae, 1971. – Vol.IX–X: 1075–1632. – №4. – P.5–30.

² Gudziak B. Crisis and Reform: The Kyivan Metropolitanate, the Patriarchate of Constantinople and the Genesis of the Union of Brest. – Cambridge (Mass.), 1998. – P.51; Пелешенко Ю.В. Розвиток української ораторської та агіографічної прози кінця XIV – початку XVI ст. – К., 1990. – С.79.

³ Грушевський М. Історія української літератури. – К., 1995. – Т.5. – Кн.1. – С.213. До речі, відзначимо доволі дивний характер коментарів до цього видання, що їх автор, С.К.Росовецький, аналізуючи Мисаїлове послання, замість того, аби подати новітню літературу питання, напускається на «молодого дослідника» Ю.Пелешенка, розмірковуючи над «шкодою, котрої завдало вихованню молодшої генерації українських медієвістів примусове відлучення від історико-літературної спадщини М.С.Грушевського», та подає власне тлумачення слова «прерютив», відоме, однак, ще А.Петрушевичу (Там само. – С.251–252; порівн.: Соборное послание русского духовенства и мирян к римскому папе Сиксту IV... / Изд. А.С.Петрушевич. – Львов, 1870. – С.33–34). На тлі такого виразного занедбання традицій академізму особливо рельєфно виглядають достоїнства іншого коментаря, що висвітлює ту ж саму проблематику – нотаток Б.М.Флорі до перевидання праці Макарія (див.: Макарій (Булгаков). История русской церкви. – Москва, 1996. – Кн.5. – С.426–427, 430), що були розвинуті у спеціальному дослідженні: Флоря Б.Н. Попытка осуществления церковной унии в Великом княжестве Литовском в последней четверти XV – начале XVI века // Славяне и их соседи. – Москва, 1999. – Вып.7. – С.40–81.

⁴ Утім, нижче у посланні відзначається, що «Дух не рожден, но исхожден от Отца». Відсутність тут згадки про Сина (якщо тільки вона не є пізнішим текстуальним дефектом) має свідчити про поверхове сприйняття православною ієрархією ВКЛ католицьких доктрин.

⁵ Про цю практику див.: Sawicki J. «Rebaptisatio Ruthenorum» w świetle polskiego ustawodawstwa synodalnego w XV i XVI wieku // Pastori et magistro. – Lublin, 1966. – S.229–242.

⁶ Акты, относящиеся к истории Западной России. – Санкт-Петербург, 1851. – Т.4. – №149. – С.229.

⁷ Див. зауваження з цього приводу: Frick D. The Uses of Authority and the Authority of Use: Philological Praise and Blame in Early Modern Rus' // Harvard Ukrainian Studies. – Vol.18. – №1/2 (June 1994). – P.86–87. Цікаво, що ерудиція, виявлена М.Смотрицьким

у «Треносі», мала дещо позірний характер – наявний у складі цієї пам'ятки трактат, в якому він викрив «грамоту Константина» як фальсифікат, є фактичним переказом одного з розділів праці кальвініста Фр.Хотмана «*Brutum Fulmen Papae Sixti V adversus Henricum Sereniss*» (1586 р.). Докладніше див.: *Volovnykiv D. La Donazione di Costantino nei rapporti tra la chiesa e lo stato in Rus'*. – Romae, 1998. – P.72–77; *Воловників Д.В.* Рим – Київ: історія одного апокрифа // Укр. іст. журн. – 1999. – №5. – С.21–22. Порівн.: *Tazbir J. Donacja Konstantyna przed sądem polskich różnowierców // Biedni i bogaci: Studia z dziejów społeczeństwa i kultury.* – Warszawa, 1992. – S.363–364.

⁸ *Ševčenko I. Intellectual Repercussions of the Council of Florence // Church History.* – 1955. – Vol.24. – №4. – P.318. – Fn.74; *Галенчанка Г.* Пасланне да папы римскаго Сикста IV 1476 г.: Паходжанне помніка // Наш радавод. – Гродна; Беласток, 2000. – Кн.8. – С.90.

⁹ *Макарий (Булгаков).* Указ. соч. – С.40–50.

¹⁰ *Fijałek J. Los unji florenckiej w Wielkiem Księstwie Litewskiem za Kazimierza Jagiellończyka // Sprawozdania z czynności i posiedzeń PAU.* – Kraków, 1934. – T.39. – №1. – S.23–24.

¹¹ *Друк І.* Потія був репродукований С.Голубевим (Архив Юго-Западной России. – К., 1887. – Ч.1. – Т.7. – С.193–231), копії XVIII ст. – А.Петрушевичем (Соборное послание... – С.1–30). Латиномовний переклад другої половини XVII ст. побачив світ у виданні: *Monumenta Ucrainae Historica.* – Vol.IX–X. – P.30–55 (щодо його датування див.: *Джурова А., Станчев К., Япунджич М.* Опис на славянските ръкописи във Ватиканската библиотека. – София, 1985. – С.174. – №85).

¹² *Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI века.* – Ч.5. – Москва, 1992. – С.951, 1064, 1071–1074. Опис СОКМ 9907 (що його Я.Щапов датував першою половиною XVI ст.): *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.* – Москва, 1976. – С.176–177) поданий Г.Семенченко дещо раніше (Ч.3. – Москва, 1987. – С.626–630).

¹³ Так, текст Мисаїлового послання друкувався не двічі, а чотири рази (упорядникам РФА залишилися невідомими його римське видання та згадана вище публікація А.Петрушевича); версія Синод. 700 є не скороченням основної редакції, а її фрагментом; І.Шевченко не вважав послання «оригінальним твором XV ст.», а називав його «документом, спірним щодо дати й автентичності», до визнання якої він, попри вагання, схилився з огляду на наявну в тексті згадку про «осмого века будущего блаженное упование», органічну в контексті есхатологічних очікувань останньої чверті XV ст., перед «кінцем світу» у 1492 р. (*Ševčenko I. Intellectual Repercussions...* – P.302, 318 (fn. 74)). Докладніше про ці очікування див.: *Лурье Я.С.* Послания Геннадия Новгородского и вопрос о «конце мира» в XV веке // *Камень Краеугльнь: Rhetoric of the Medieval Slavic World. Essays presented to Edward L. Keenan.* – Harvard Ukrainian Studies. – 1995. – Vol.XIX. – P.358–374.

¹⁴ *Голенченко Г.Я.* Идейные и культурные связи восточнославянских народов в XVI – середине XVII в. – Минск, 1989. – С.184. Власне, ішлося навіть не про відкриття, а про точну атрибуцію послання, вже відомого в науці (див. прим. 36, 38).

¹⁵ *Галенчанка Г.* Пасланне... – С.96–99. Крім того, дослідник проаналізував відомі нині списки Мисаїлового листа та його публікації, простежив долю послання у релігійній полеміці та історіографії, виклав основні версії його походження, подав бібліографію питання. У цілому ця публікація дає доволі рельєфне уявлення про Мисаїлове послання (особливо у комплексі зі згаданою вище статтею Б.Флорі, де цю пам'ятку розглянуто в контексті унійних змагань останньої чверті XV ст.).

¹⁶ *Русина О.* Мисаїлове послання Сиксту IV за Синодальним списком // *Український археографічний щорічник.* – Вип.7. – К.; Нью-Йорк, 2002. – С.281–296.

¹⁷ Див. спроби цього роду: *Bilaniuk P. A Theological Analysis of the Letter of Misael, the Metropolitan-elect of Kiev, to Pope Sixtus IV // Idem. Studies in Eastern Christianity.* – Munich; Toronto, 1982. – Vol.2. – P.143–156; *Hryniewicz W. Od Hariona do Mohyły: Ślady idei Kościołów siostrzanych w piśmiennictwie ruskim (XI–XVII w.) // Katolicyzm w Rosji i Prawosławie w Polsce (XI–XX w.).* – Warszawa, 1997. – S.91–93.

¹⁸ *Галенчанка Г.* Пасланне... – С.92. Бракує імені Мисаїла і в довідкових таблицях останнього часу (зокрема: *Макарий (Булгаков).* Указ. соч. – С.516). Зауважимо також наявне в тексті послання й доволі нехарактерне для православної традиції визначення Мисаїла як «алекта»; гадаємо, воно є наслідуюванням термінології булл папи Пія II, до-

тичних Григорія Болгарина (див.: Софийские летописи // Полное собрание русских летописей. – Санкт-Петербург, 1853. – Т.6. – Прибавления. – С.319–320; порівн. із перекладом: Там же. – С.168 («елект/олект киевский»)).

¹⁹ Бучинський В. «Грамота Мисаїла» і «грамота Ніфонта» // Записки Українського наукового товариства. – К., 1914. – Кн.ХІІІ. – С.13–22.

²⁰ Див.: Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С.ХІІ–ХХІ, ХХVІІ–ХХVІІІ; *Мыцык Ю.А.* Украинские летописи XVII века. – Днепропетровск, 1978. – С.35–39, 60–63. Докладніше про упорядника збірки: *Мицько І.* Єрм. Ілля (Кошачковський) // *Його ж.* Статті... – Л., 2000. – С.19–21 (занотуємо тільки, що інформація автора про наявність у складі «Збірника Кошачківського» апокрифічного листування між Сигізмундом III і Османом II є помилковою).

²¹ Львівська наукова бібліотека НАНУ ім. В.Стефаніка (далі – ЛНБ), ВР. – Ф.Оссол. – №2168. – С.123.

²² Сборник летописей... – С.81; Київський літопис першої чверті XVII ст. // Укр. іст. журн. – 1989. – №5. – С.107.

²³ Киевская старина. – 1882. – Т.1. – С.413–417.

²⁴ Русская историческая библиотека. – Санкт-Петербург, 1878. – Т.4. – С.1036–1037; Густинская летопись // Полное собрание русских летописей. – Санкт-Петербург, 1843. – Т.2. – С.359.

²⁵ ЛНБ, ВР. – Ф. Оссол. – №2168. – С.123. Зауважимо, що тут-таки (с.85–86) міститься й ближча до істини версія подій, згідно з якою, опинившись у Москві, Ісидор був пограбований та ув'язнений, «але утек, здорове своє в целости заховуючи».

²⁶ *Дзюба О.М.* Невідомий уривок з «Перестороги» // Український археографічний щорічник. – К., 1999. – Вип.3/4. – С.441. Згідно з Густинським літописом, кияни тільки «изгнаша» Ісидора (Густинская летопись. – С.355).

²⁷ ЛНБ, ВР. – Ф. Оссол. – №2168. – С.117; Сборник летописей... – С.85. Відкритим є питання, чи ця традиція «автономна», чи на її появу вплинуло польське письменство XVI ст., в якому долю Ісидора було так само перекинуто. Зокрема, у «Трактаті про дві Сарматії» краківського професора М.Меховського (1517 р.) ідеться про те, що «Ісидор, колишній київський митрополит, найвченіший грек із блискоюю освітою, за часів папи Євгенія IV прибув ... на Флорентійський собор і, домігшись унії з Римською церквою, повернувся на Русь; але коли він почав там проповідувати підкорення Риму, московити позбавили його сану й скарали на смерть» (*Меховский М.* Трактат о двух Сарматиях. – Москва; Ленинград, 1936. – С.97). Видавці «Трактату» не змогли з'ясувати джерело цієї інформації (Там же. – С.245); в іншого краків'янина – Яна Сакрана, автора памфлету «Роз'яснення помилок руського обряду» (1500 р.) – маємо тільки згадку про ув'язнення Ісидора киянами (див.: *Moncak I.* Florentine Eucumenism in the Kyivan Church. – Rome, 1987. – P.244). Звітка М.Меховського, завдяки популярності його «Трактату», потрапила до найрізноманітніших праць, навіть до щоденника Мартіна Груневега, котрий, перебуваючи в Києві восени 1584 р., занотував, що «святий мученик Ісидор був тут архієпископом» (*Ісаєвич Я.Д.* Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва // Київська Русь: культура, традиції. – К., 1982. – С.124), а також «Універсальних реляцій» Джованні Ботеро (див.: *Мицик Ю.А.* Історико-географічний опис України у творі італійського гуманіста XVI ст. Джованні Ботеро // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. – К., 1982. – Вип.8. – С.33).

²⁸ Древнерусские княжеские уставы... – С.179–181.

²⁹ Древний помянник Киево-Печерской лавры (конца XV и начала XVI столетия) / Сообщил С.Т.Голубев // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1892. – Кн.6. – Отд.3. – С.4, 6.

³⁰ Там же. – С.ХІІІ.

³¹ Див.: Русская историческая библиотека. – Т.4. – Стб.9; Архив Юго-Западной России. – Ч.І. – Т.7. – С.ХІІІ.

³² Найбільше зусиль до його «дискредитації» доклав В.Бучинський у згаданій вище публікації, яка вийшла друком уже після смерті дослідника, котрий пішов з життя у 1907 р. Утім, він устиг повністю зректися своїх поглядів (див. його незакінчену працю: *Бучинський В.* Студії з історії церковної унії: Мисаїлів лист // Записки НТШ (далі – Записки НТШ). – 1909. – Т.90. – С.5–24).

³³ Про глоси І.Потія див.: *Лужний Р.* Релігійна публіцистика Іпатія Потія в розвитку староруської традиції // *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей.* – К., 1993. – Т.2. – С.49–63.

³⁴ Русская историческая библиотека. – Санкт-Петербург, 1903. – Т.20. – Стб.872. Відзначимо, до речі, що наявність у цьому реєстрі «Псалтири, золотом писаної», стала підґрунтям для гіпотези, що йдеться про знамениту Київську Псалтир, нібито передану на збереження Солтанам митрополитом Мисаїлом (див.: *Жемайтис С.Г.* К вопросу о происхождении и бытовании Киевской Псалтири (1397–1518 гг.) // *Хризограф.* – Москва, 2005. – Вып.2. – С.126–138).

³⁵ Зауваження щодо цього: *Бучинський Б.* «Грамота Мисаїла»... – С.11–12. Форма «Росія» постала в Московії за часів Івана III, наприкінці XV ст., і набула поширення у межах ВКЛ століттям пізніше (Вопросы формирования русской народности и нации. – Москва; Ленинград, 1958. – С.88).

³⁶ *Горский А., Невоструев К.* Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. – Москва, 1862. – Отд.2: Писания святых отцев. 3. Разные богословские сочинения (Прибавление). – №268. – С.305–306 (описуючи Мисаїлів лист у версії Синод. 700, автори, не визначивши його адресанта, охарактеризували пам'ятку як «багатослівне й улесливе послання», звернене до папи Сікста, з яким велися переговори стосовно шлюбу Івана III й Софії Палеолог).

³⁷ Див.: *Грушевський М.* Історія української літератури. – К., 1995. – Т.6. – С.449–450.

³⁸ *Казакова Н.А., Лурье Я.С.* Антифеодальные еретические движения на Руси XIV – начала XVI века. – Москва; Ленинград, 1955. – С.235. Див., також: *Галенчанка Г.* Пасланне... – С.94–95.

³⁹ Щоправда, авторство тут чітко не окреслене: Іван Солтан замикає перелік «підписантів» як «послуживый верне духом в послании сем» – і майже так само (без слів «верне духом», які могли бути випущені при копіюванні) характеризується у документі писар Якуб. Щодо діяльності останнього у великокняжій канцелярії див., зокрема: *Ясінські А.* Спроба крытычнага вивучэння Кнігі даній вялікага князя Казіміра // *Запіскі Аддзелу гуманітарных навук.* – Кн.3: Працы клясы гісторыі. – Менск, 1928. – Т.2. – С.204–205.

⁴⁰ Остання публікація: *Русский феодальный архив...* – Москва, 1986. – Ч.1. – №56. – С.196–197.

⁴¹ Ідентифікація деяких з них, з огляду на пошкодження тексту «Послання», проблематична. Див. щодо цього: *Русский феодальный архив...* – Ч.5. – С.1008; *Турилов А.А.* Южнославянские памятники в литературе и книжности Литовской и Московской Руси XV – первой половины XVI в.: парадоксы истории и географии культурных связей // *Славянский альманах.* 2000. – Москва, 2001. – С.257–258, 277–278.

⁴² *Древний помянник...* – С.50; *Пашуто В.Т., Флоря Б.Н., Хорошкевич А.Л.* Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. – Москва, 1982. – С.147, 152. Зауважимо також можливість його знайомства із Мисаїлом, коли той був смоленським владикою, адже існує припущення про наявність у В.Д.Єрмоліна чисельної рідні на Смоленщині (*Седельников А.Д.* «Послание от друга к другу» и западнорусская книжность XV века // *Известия АН СССР.* – Сер.VII. – Отд. гуманитарных наук. – 1930. – №4. – С.230).

⁴³ *Русский феодальный архив...* – Ч.5. – С.1007.

⁴⁴ *Московский летописный свод конца XV века* // *Полное собрание русских летописей.* – Москва; Ленинград, 1949. – Т.25. – С.280.

⁴⁵ Про цю місію Якуба згадує у 1459 р. митрополит Іона у листі до смоленського єпископа Мисаїла (остання публікація: *Русский феодальный архив...* – Ч.1. – №24. – С.124–127), котрий, однак, усупереч закликам Іони, підтримав уніата Григорія, а згодом, як його наступника, звернувся до Сікста IV з посланням, що нами аналізується. Викликає заперечення позиція Н.Синициної, котра, розглядаючи це послання Іони, ідентифікувала добре відомого за джерелами 1440–1460-х рр. писаря Якуба як папського нунція Миколая Якуба (Якубі, Загупіті), котрий дістав «почесну посаду (чи звання) королівського писаря ... задля надання авторитетності його посольству до Москви» (*Синицинына Н.В.* Третий Рим: Истоки и эволюция русской средневековой концепции (XV–XVI вв.). – Москва, 1998. – С.97).

⁴⁶ Синуцына Н.В. Третий Рим... – С.112.

⁴⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т.4. – С.458–459; Lietuvos Metrika. – Knyga №8. – Vilnius, 1995. – P.59. Вартим уваги є те, що у цих посольствах його супутниками були Ян Кучукович і Богдан Андрушкович Сакович, які належали до найближчого оточення Казимира Ягеллончика (див.: *Jarmolik W. Kariery polityczne dworzan litewskich Kazimierza Jagiellończyka // Europa Orientalis: Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność.* – Toruń, 1996. – S.97–99). Це, безумовно, характеризує суспільний статус самого Івашенця.

⁴⁸ Lietuvos Metrika. – P.83, 90–91.

⁴⁹ Русская историческая библиотека. – Санкт-Петербург, 1910. – Т.27. – Стб.227, 387. Зауважимо як довільні й необґрунтовані генеалогічні побудови Н.Яковенко, завдячуючи яким Роман Івашкович втратив свого брата Івашенця, отримавши, натомість, велику рідню і, головне, аж чотирьох синів (*Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна).* – К., 1993. – С.154, 156–157, 159). Тоді, як насправді він мав єдину дочку, з якою був одружений першим шлюбом князь Іван Глинський; після зради останнього її землі отримали як «дядьковщину» племінники Романа Івашковича – Богдан, Андрій і Дмитро Івашенцевичі (Lietuvos Metrika. – P.320). Неточними є й дані М.Бичкової (*Бичкова М.Е. Состав класса феодалов России в XVI в.: Историко-генеалогическое исследование.* – Москва, 1986. – С.63–64), хоча вірогідну гіпотезу щодо родинних зв'язків між Івашенцевичами й Романом Івашковичем висловив ще А.Бонецький (*Boniecki A. Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku.* – Warszawa, 1887. – S.100).

⁵⁰ Водночас варто наголосити, що ми маємо справу із певним мікросоціумом, міцно спаяним родинними узами (наприклад, Іван Ходкевич був одружений із сестрою Федора Бельського, котрий у посланні названий братом Андрія Володимировича, і появу цієї не зовсім коректної вказівки можна зрозуміти, коли взяти до уваги, що останній був свояком Мисаїлового брата). Утім, це питання буде розглянуте нами у спеціальній розвідці; наразі ж відзначимо, що лист Мисаїла репрезентував позицію не певних соціальних груп, а кількох кланів, які завдячували своїми кар'єрними успіхами Казимирові Ягеллончику.

⁵¹ Флоря Б.Н. Попытка осуществления... – С.43–44. Найдокладніше про мандрівку Олександра Солтана (із залученням двох нових документів із фондів Французької національної бібліотеки в Парижі) див.: *Paravicini A., Paravicini W. «Alexander Soltan ex Lithuania, ritum Grecorum sectans»: Eine ruthenisch-polnische Reise zu den Höfen Europas und zum Heiligen Land 1467–1469 // Zwischen Christianisierung und Europäisierung.* – Stuttgart, 1998. – S.367–401.

⁵² Хорошкевич А.Л. Русское государство в системе международных отношений. – Москва, 1980. – С.177–182.

⁵³ Див., наприклад: *Halecki O. From Florence to Brest (1439–1596).* – Hamden (Conn.), 1968. – P.100.

⁵⁴ Див.: *Kutrzeba St., Fijałek J. Kopiarz rzymski Erazma Ciołka z pocz. wieku XVI-go // Archiwum Komisji Historycznej.* – Kraków, 1923. – Ser.2. – Т.1. – S.75.

⁵⁵ Див. коротку характеристику: *Соболевский А.И. Переводная литература Московской Руси XIV–XVII веков: Библиографические материалы.* – Санкт-Петербург, 1903. – С.132–133. – Прим.1; *Турилов А.А., Чернецов А.В. К культурно-исторической характеристике ереси «жидовствующих» // Герменевтика древнерусской литературы XI–XVI века.* – Москва, 1989. – С.420–424 (далі позначаємо цю публікацію як «Герменевтика»). Найближчим часом плануємо видрукувати цей твір за обома списками, що збереглися.

⁵⁶ Стоглав. – Москва, 1890. – С.188–189; Домострой по Коншинскому списку и подобным. – Москва, 1908. – С.22.

⁵⁷ Цит. за: *Соболевский А.И. Указ. соч.* – С.413.

⁵⁸ Найдокладніше: Герменевтика. – С.420–424 (щоправда, тут, як і в інших працях А.А.Турилова та О.В. Чернецова, про які йтиметься нижче, цю гіпотезу сформульовано доволі обережно).

⁵⁹ Її дослідження та публікація за єдиним збереженим списком зламу XVII–XVIII ст.: *Турилов А.А., Чернецов А.В. Отреченная книга Рафли // Труды Отдела древнерусской литературы.* – Ленинград, 1985. – Т.40. – С.260–344 (нижче покликаємось на цю публікацію, як на «Рафли»). Дещо ширше про неї ж: *Симонов Р.А., Турилов А.А., Чернецов А.В. Древнерусская книжность: (Естественнонаучные и сокровенные знания в России*

XVI в., связанные с Иваном Рыковым). – Москва, 1994. – 168 с. (далі це видання фігурує у посиланнях як «Книжность»). Зауважимо, що ми використовуємо термін «книга Рафлі» лише щодо першої частини тексту, видрукуваного у 1985 р. А.А.Туриловим та О.В.Чернецовим, яка є закінченим твором, адресованим «кир Иоанну» (порівн. із міркуваннями публікаторів: Рафли. – С.267, 276). Відсилки до її тексту подаються нами в статті у дужках без додаткових вказівок на джерело.

⁶⁰ Зауважимо, що це ототоження не суперечить термінології послання: великі князі московські титулувалися царями з часів Василія II. Див.: Русский феодальный архив... – Ч.5. – С.983–984; Успенский Б.А. Царь и патриарх: харизма власти в России (Византийская модель и её русское переосмысление). – Москва, 1998. – С.335–336. До наведених у цих працях прикладів варто додати ще один – із кола літератури, дотичної проблеми по-жидовлених. Маємо на увазі послання Феодора Жидовина, якого спонукали до хрещення митрополит Іона та «русский царь» Василій II (Послание Федора Жидовина // Чтения в Имп. обществе истории и древностей российских. – 1902. – Кн.3. – Отд.2. – С.109).

⁶¹ Найґрунтовніший огляд історії ересі та тексти дотичних джерел див.: Казакова Н.А., Лурье Я.С. Антифеодальные еретические движения на Руси XIV – начала XVI века (далі: АФЕД). – Москва; Ленинград, 1955.

⁶² У літературі слушно відзначалося, що книгу Рафлі й «Жил стрекание» (цей твір, до речі, окреслений пізнішим копіюстом як «книга, или послание, или предлог слова») об'єднує епістолярна форма, календарно-астрономічна та астрологічна проблематика й низка термінологічних збігів (Рафли. – С.276; Герменевтика. – С.420–423).

⁶³ Заслуговує на увагу те, що хоч обидва кореспонденти звертались один до одного як до «равноангельного лица», у тоні автора книги Рафлі відчутні менторські нотки й схильність до повчань, тоді, як у словах «кир Иоанна», звернених до «кир Алексея», проглядає дещо більше, ніж повага до духовної особи.

⁶⁴ АФЕД. – С.385.

⁶⁵ Taube M. The Kievan Jew Zacharia and the Astronomical Works of the Judaizers // Jews and Slavs. – Jerusalem, 1995. – Vol.3. – P.168–198; *Idem*. The 15th c. Ruthenian Translations from Hebrew and the Heresy of the Judaizers: Is There a Connection? // Speculum Slavicae Orientalis: Московия, Юго-Западная Русь и Литва в период позднего средневековья [=UCLA Slavic Studies, IV]. – Москва, 2005. – С.185–208 (користуємося нагодою подякувати професору М.Таубе за можливість ознайомитись із цією публікацією ще у рукопису).

⁶⁶ Рафли. – С.281. У тексті книги Рафлі ця фраза сформульована трохи інакше: «А сию бо мудрость исполнил Аристотель философ, глава был всем философам первым. Мы же, последний, сие послушествуем...» (с.302). У самовизначенні «последний» явно відчутні ті ж есхатологічні очікування, що й у посланні Сіксту, про які йшлося вище; воно виразно вказує на те, що текст постав перед 1492 р. (згадаємо, між іншим, опозицію «первые»/«последние» у «Викладі пасхалії» митрополита Зосими). Зауважимо також, що в оригіналі книги Рафлі (яка з бігом часу зазнала суттєвих пошкоджень) запозичення з тексту «Логики сиречь словесницы» було обширнішим за фразу, відзначену її публікаторами – у Рафлі також йшлося про те, що «сыны Израилевы... по пленении испустилися» на мудрість Аристотеля, яка дорівнює мудрості пророків (с.302).

⁶⁷ Таубе М. Послесловие к «Логическим терминам» Маймонида и ересь жидовствующих // In memoriam: Памяти Я.С.Лурье. – Санкт-Петербург, 1997. – С.241, 244.

⁶⁸ Порівн. спостереження: Рафли. – С.278; Taube M. The Kievan Jew Zacharia... – P.182. – Гл.29. Можливо, однак, що у Великому князівстві Литовському практика надиктовування була розвинута в більших масштабах, ніж це можна припустити (порівн.: Кінан Е. Російські історичні міфи. – К., 2001. – С.224, 229), як і взагалі у давньому письменстві (див. гіпотезу про надиктовування перекладу Св. Письма Кирилом і Мефодієм: Шьоберг А. Некоторые замечания о лексическом варьировании в переводах первоучителей Кирилла и Мефодия // Старобългаристика. – 1980. – №2. – С.42).

⁶⁹ Таубе М. Подлинный и вымышленный Иерусалим в восточнославянских переводах с еврейского 15-го века // Jews and Slavs. – Jerusalem; Kyiv, 2000. – Vol.7. – С.45. Порівн.: Книжность. – С.117–120, 123.

⁷⁰ Рафли. – С.272; Книжность. – С.123–125.

⁷¹ У «Сказании о новоявившейся ереси» як «христианское мудрствующий» характеризується князь Михайло Олелькович (АФЕД. – С.468–469, 478), що, певною мірою, виопуклює його позицію як «підписанта» послання Сіксту.

⁷² Це визнають навіть ті науковці, які оперують із книгою Рафлі як з «творением» І.Рикова, убачаючи в її тексті «яскраві риси західноруського походження (особливості мови, з полонізмами включно)» та «сліди східного першоджерела» (орієнталізм та гебраїзми), дослідники роблять висновок, що «цей твір належить до одного кола з «Шестокрилом» та деякими іншими творами, які поширювались у зв'язку (чи паралельно) з ерессю» (Герменевтика. – С.414–415; Рафли. – С.261, 277–278, 285; Книжність. – С.127–129). Ці спостереження, зрозуміло, унеможливають авторство І.Рикова щодо книги Рафлі у буквальному сенсі цього слова. Відтак, визнаючи факт існування «до-риковських» Рафлів (тобто «тієї їх редакції, котра засуджувалася Стоглавим собором і потрапила на Русь, імовірно, ще наприкінці XV ст.»), А.А.Турилов та О.В.Чернецов намагаються відшукати «власний внесок Івана Рикова у створення тексту», який він оголосив своїм твором, і зупиняються на гіпотезі, що з діяльністю цього книжника пов'язана християнізація книги Рафлі: «У середині XVI ст., уже після засудження книги Рафлі Стоглавим собором, вона зазнає нової, авторської, переробки, дістаючи притому християнський, православний характер» (Рафли. – С.273, 279, 283, 285).

⁷³ Термін «святы» використовувався й «кир Иоанном», котрий у своїй компіляції «Жил стрекание» називав так «календарь», чи, точніше, річний астрологічний прогностик «по еллинскому и латинскому обычаю» (Соболевский А.И. Указ. соч. – С.132–133). Такі прогностики й справді були дуже поширені у тогочасній Західній Європі; нагадаємо, що до цієї традиції долучився й виходець із Західної України Юрій Дрогобич – і завдяки цьому першим друкованим твором, написаним нашим компатріотом, стала «Прогностична оцінка поточного 1483 р.», присвячена Сіксту IV. Цікаво, що з іменем Юрія Дрогобича пов'язаний твір, який Соболевський уважав дотичним діяльності поживовлених, попри його неєврейське походження. Ідеться про одну з астрологічних статей Холмського збірника XVI ст. (що в його складі до нас дійшли, зокрема, «Космографія» та «Шестокрил»), котра, як з'ясував І.Паславський, дублює (у перекладі) латиномовний текст, що вийшов із-під пера Ю.Дрогобича у 1490 р. (див.: Соболевский А.И. Указ. соч. – С.427; Паславський І. Юрій Дрогобич і його епоха // Жовтень. – 1983. – №8. – С.104; Його ж. Наукові знання у контексті української культури другої половини XVI – першої половини XVII ст. // Записки НТШ. – Т.231. – Л., 1996. – С.36–37). Прикро, що й досі не з'ясовано, «чи це безпосередній переклад, чи результат користування спільним джерелом» (Ісаєвич Я. Юрій Дрогобич // Історія України в особах: Литовсько-польська доба. – К., 1997. – С.91).

⁷⁴ Див.: Леонид. Систематическое описание славяно-российских рукописей собрания графа А.С.Уварова. – Москва, 1893. – Ч.2. – С.56–71; Соболевский А.И. Указ. соч. – С.127; Турилов А.А., Чернецов А.В. Софроний, книжний Івана Грозного, и адресованное ему сочинение // Археографический ежегодник за 1982 г. – Москва, 1983. – С.88–89; Рафли. – С.273.

⁷⁵ Незрозуміло, чи містилася ця притча (див. її публікацію: Книжність. – С.151–152) в оригіналі книги Рафлі (див. щодо цього: Рафли. – С.271, 273, 279), але безсумнівно є текстуальний зв'язок між нею й легендою про перських мудреців – тут також фігурують доволі туманні за значенням терміни «епарх» і «строитель» (а, до того, ще й конструкції на кшталт: «строят царския вещи», «строением епарховым угодно служаху царю»). Крім того, у притчі «О царе-годе», як і в легенді, ми знаходимо термін, цілком органічний в її контексті («царские палаты»), але з усіх поглядів недоладний при визначенні «кир Иоанном» статусу Івана Ходкевича в посланні Сіксту: «великонарочитый в полате». Це «прив'язує» притчу до кінця XV ст. і робить сумнівним припущення щодо того, що вона належить до «авторських творів Івана Рикова» (Рафли. – С.274); скоріш за все, до її створення в якійсь формі долучився той-таки «кир Алексей», що й дало йому підстави оголосити її своїми «грубыми стихами».

⁷⁶ Дмитриева Р.П. Иван Рыков // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Ленинград, 1988. – Вып.2. – Ч.1. – С.387.

⁷⁷ Соболевский А.И. Указ. соч. – С.128; Рафли. – С.274–275.

⁷⁸ АФЕД. – С.471, 481. Цікаво, що вжитий у цій характеристиці термін «баснослобие» корелює із лексикою «еретиків» – в одній зі статей з «Миротворных кругов» при тлумаченні зв'язку між днями тижня й богами античного пантеону пояснюється: «тако баснословят еллини» (Книжність... – С.156, 157).

⁷⁹ Рафли. – С.277.

⁸⁰ Taube M. The Spiritual Circle in the «Secret of Secrets» and the «Poem of the Soul» // Harvard Ukrainian Studies. – Vol.XVIII. – №3/4 (December 1994). – P.342–355; Соболевский А.И. Указ. соч. – С.422.

⁸¹ АФЕД. – С.469, 478.

⁸² Оpubл.: АФЕД. – С.278–280.

⁸³ Рафли. – С.290, 294; Соболевский А.И. Указ. соч. – С.132.

⁸⁴ Порівн.: Русский феодальный архив... – Ч.І. – №56. – С.197; Прохоров Г.М. Непонятный текст и письмо к заказчику в «Слове о житии и о преставлении великого князя Дмитрия Ивановича, царя Рускаго» // Труды Отдела древнерусской литературы. – Т.40. – С.230.

⁸⁵ Оpubл.: АФЕД. – С.280–299.

⁸⁶ Книжность. – С.104.

⁸⁷ Оpubл.: АФЕД. – С.234–243.

⁸⁸ Див.: АФЕД. – С.378–380.

⁸⁹ Там же. – С.377,481.

⁹⁰ Софроній є єдиною особою, щодо якої ми не маємо жодної історичної інформації. Можливо, пояснення цьому треба шукати у специфіці джерела, яким є Олексійове послання – піднесеність його стилю спричинило використання біблеїзму «книжчий», що міг виступати заміником терміну «дьяк» чи «подьячий» (стосовно такої трансформації див.: Прохоров Г.М. Нил Сорский // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Ленинград, 1989. – Вып.2. – Ч.2. – С.133; порівн. із іншими варіантами синонімії: Темчин С.Ю. О разграничении лексических архаизмов и инноваций в церковнославянском тексте: варианты књи́жничья и књи́жчи в списках Евангелия XI–XVI вв. // Slavistica Vilnensis. 1995. – Вильнюс, 1997. – С.64–81), і, відтак, ішлося про якусь пересічну особу. Не виключено також, що він криється за яким-небудь некалендарним ім'ям (згадаймо, наприклад, дяків-єретиків Істому та Сверчка).

⁹¹ Див. докладний аналіз цього твору: Zuckerman C. The «Psalter» of Feodor and the Heresy of the «Judaizers» in the Last Quarter of the Fifteenth Century // Harvard Ukrainian Studies. – Vol.XI. – №1/2 (June 1987). – P.77–99.

⁹² Термін знову-таки запозичений із легенди про перських мудреців і виглядає дещо штучним – хоч і маємо, наприклад, поодинокі згадки про «писаря городского» в Дорогичині (1511 р.) (Акты, относящиеся к истории Западной России. – Санкт-Петербург, 1848. – Т.2. – №64. – С.80–81; Русская историческая библиотека. – Т.20. – Ст.665).

⁹³ Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku: Spisy. – Kórnik, 1994. – S.155. – №1203.

⁹⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Санкт-Петербург, 1863. – Т.1. – №229. – С.295; Свенцицкий И. Лаврашевское Евангелие начала XIV века (палеографически-грамматическое описание) // Известия ОРЯС. – Санкт-Петербург, 1913. – Т.18. – Кн.1. – С.212.

⁹⁵ З останніх праць із цієї проблеми див., зокрема: Krupska A. W sprawie genezy tzw. spisku książąt litewskich w 1480–1481 roku: Przyczynek do dziejów walki o «dominium Russiae» // Roczniki Historyczne. – 1982. – R.XLVIII. – S.121–146; Кром М.М. Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. – Москва, 1995. – С.72–77.

⁹⁶ На знайомство Солтана з Олексієм вказують відзначені вище пасажі з послання Сіксту; ці контакти могли зав'язатися за посередництва Михайла Олельковича, котрий, як знаємо, привіз до Новгороду Схарію у 1470 р. Гадаємо, що фрагмент одного з ранніх послань Олексія до Івана Солтана зберігся у складі одного з «миротворних кругов» (див.: Соболевский А.И. Указ. соч. – С.128), що в ньому йдеться про «братъев по плоти» адресата – і це знову-таки нагадує фразеологію послання Сіксту, де саме так «відрекомендований» Михайло Олелькович («брат по плоти пресветлаго короля полского... Казимира»). Прикро, що не маємо документів останнього, звернених до Михайла Олельковича; до його батька Олелька він, натомість, звертався як до «брата» (див., наприклад: Русский феодальный архив... – Ч.1. – №29. – С.139; Грушевський М. До питання про правно-державне становище київських князів XV в.: Дві грамоти в.к. Казимира з часів київського князя Олелька // Записки НТШ. – 1899. – Т.31. – С.4).

⁹⁷ Щоправда, у своїх зацікавленнях і духовних шуканнях Солтан мав не лише однодумців (на кшталт Михайла Олельковича), а й попередників, зокрема, в особі митропо-

лита Исидора, котрий цікавився єврейськими працями з астрономії (див. щодо цього: Taube M. The Kievan Jew Zacharia... – P.181. – Fn.20).

The article examines a unique theological memorial work that represents completely poor literary tradition of the XV cent. – a long letter addressed in 1476 to Pope Sixtus IV by Kyivan metropolitan Mysayil and a group of church and secular titled people. The text of the epistle witnesses devotion of its authors to the principles of Florentine Union (1439) and their desire to harmonize interconfessional relations in Grand Lithuanian Duchy. The discussion about authenticity of the message, firstly promulgated by metropolitan I.Potii in 1605, lasted for over 400 years and the polemics was finished only with finding in 1970s–1980s of two lists of the memorial from 1520. A detailed textual study analysis of «Epistle» made it possible to manifest new, quite unexpected aspects of information that it contains – connection with translating activity of so-called «Judaisers», whose Kyivan roots are still called in question in professional literature.

О.Д.Огуй*

ПРОБЛЕМИ ГРОШОВОГО ОБІГУ БУКОВИНИ ЗА ЧАСІВ ВІЙСЬКОВОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ (1775–1786 рр.): ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНА АДАПТАЦІЯ КРАЮ ПІСЛЯ ЙОГО АНЕКСІЇ АВСТРІЄЮ

У статті розглядаються проблеми монетного обігу на території Буковини після її анексії Австрією. Краю було надано військове адміністрування для збереження його попереднього статус-кво. Австрійські високоякісні срібні монети почали зникати на території останнього, але після вжитих економічних санкцій ситуацію було виправлено та грошовий обіг відрегульовано. Це послужило одним із факторів, який посприяв скасуванню військового адміністрування на території Буковини для подальшого об'єднання її з цісарсько-королівським губернаторством Галичини.

Територіально Буковина охоплює регіон межиріччя Серету, Черемошу, Верхнього Пруту (Буковинські Карпати) й Середнього Дністра. З кінця XIV ст. до 1774 р. ці економіко-географічно і національно-культурно поєднані землі відносилися до Молдавського князівства, північно-західна частина котрих як Буковина (молдавський термін 1392–1410 рр.) ввійшла згодом до Австрії («австрійська Буковина»), а інша – північно-східна – стала за Бухарестським миром 1812 р. Хотинським повітом Бессарабської губернії Росії («російська Буковина»). Після 28 червня 1940 р. південна частина регіону стане Сучавським повітом Румунії. Такий край – велике культурно-національне розмаїття на щонайменшій території – виступав цивілізаційним пограниччям між Сходом та Заходом, між Австрією й Росією, характеризуючись при цьому винятковою економічною, суспільно-політичною і культурно-релігійною маргінальною регіональністю¹.

Останнім часом зростає кількість досліджень, присвячених проблемам регіонів, їх соціально-економічного стану, який, на нашу думку, найоптимальніше характеризується рухом грошей та швидкістю їх обороту. Враховуючи практичну невивченість регіонального грошового обігу², подібне дослідження стає достатньо актуальним. Зазначимо при цьому, що він розглядався раніше об-

* Огуй Олександр Дмитрович – д-р філол. наук, професор, завідувач кафедри іноземних мов Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

межено. Мовчки визнавалася циркуляція загальнодержавних монет, офіційне позначення яких фігурувало в наявних документах; механічно фіксувалися суми, названі у них. Невизначеними, однак, залишалися суттєві фактори, котрі характеризували особливості міжрегіонального сполучення. Це – загальний об'єм грошової маси в обігу, коефіцієнт монетизації якої засвідчував би дійсний стан речей; неофіційна наявність в обороті монет інших держав; найуживаніші типи останніх та їх місцеві позначення; процентне співвідношення цих типів; особливості регіонального постачання монетами загальнодержавного карбування.

Розглянемо ці проблеми на прикладі грошового обігу Буковини 1774–1786 рр. (коли відбувся перехід від феодального укладу Молдови до ринкового Австрії), використовуючи широкий спектр матеріалів – документи того часу (з Державного архіву Чернівецької області, Львівського обласного державного архіву, Центрального державного історичного архіву в м. Львові), матеріали Ф.Ціглауера фон Блументаля³, що містять виписки з архівів Відня, й монетний матеріал XVIII ст., відомий з окремих знахідок чи відкладених на жіночих прикрасах – салбах. Зупинимося на загальноісторичних аспектах проблеми, що впливає із вивчення документів.

Австрія, приєднавши до себе землі Галичини і Трансільванії, у жовтні 1774 р. анексувала від Молдавії, що перебувала під турецьким протекторатом, «кут землі між Семигородом та Покуттям», який отримав найменування «Буковина». Для анексії Австрія скористалася перебігом подій російсько-турецької війни 1768–1774 рр., коли Портою через військові невдачі звернулася за допомогою до неї. Австрійська дипломатія за наполяганням Йосифа II натиснула на всі можливі важелі. Марія Терезія, як королева Угорщини, опротестувала через амбасадора Тугута російську спробу анексії сусідніх Молдавії й Валахії «для збереження статусу-кво в Південно-Східній Європі»⁴. Водночас за 5000 золотих дукатів і золоту табакерку, прикрашену діамантами, яку запропонував головнокомандуючий армійського корпусу, австрійський фельдмаршал-лейтенант барон Барко, командуючий російськими військами граф П.Рум'янцев виявив готовність вивести військові частини з Буковини⁵. Без погодження з Туреччиною – територія була ж окупована росіянами! – австрійські війська (два полки кавалерії та п'ять батальйонів піхоти) під проводом генерала Габріеля Міхальді фон Сплени зайняли Чернівці і Сучаву, що тривало з 31 серпня по 3 вересня 1774 р. Офіційну мотивацію для цієї анексії віднайшли й сформулювали історики фон Зеєгерт та Ф.Гормаєр, оскільки, мовляв, Буковина була часткою Галицько-Волинського князівства, на яке мали права Габсбурги як угорські королі⁶.

Враховуючи, з одного боку, неоднозначність анексії, а з іншого, – величезну різницю в укладах, співправитель Марії Терезії (1740–1780), її син й австрійський імператор Йосиф II запровадив на цій території військове управління, яке коригувалося діяльністю цісарсько-королівської Надвірної військової ради. В своїх стратегічних замірах він сподівався зробити Буковину продовженням прикордонної військової зони, що тяглася від Адріатики до Трансільванії. Імператор вважав, що вона «видається найкраще придатною для цього», де «можна було б помуштрувати у військовому відношенні селян»⁷.

За цісарським повелінням від 8 лютого 1775 р., враховуючи складну політичну ситуацію, пов'язану з анексією, запроваджувався особливий статус Буковини, згодом позначений як «молдавський статус-кво». За ним на 50 років заборонялася публікація таких патентів і розпоряджень, які б ускладнили контакти з Портою через зайняті області, а також із прикордонною Росією та її військами, що знаходилися у сусідніх місцевостях, чи погано настроїли б тутешніх підданих⁸, для чого Буковина продовжувала регулюватися молдавським законодавством (Золота грамота воеводи Григоре III Гіки від 1 січня 1766 р.)⁹. Проведення церемонії присяги 12 жовтня 1777 р. (після підписання австро-

турецьких угод 1775–1776 рр.) надавало міжнародної й внутрішньодержавної легітимності габсбурзькому пануванню на Буковині, дозволяючи військовій адміністрації вдаватися до рішучих заходів із метою повної інтеграції краю в політико-економічні та соціально-культурні структури імперії¹⁰. Через 9 років – 6 серпня 1786 р. – Йосиф II начебто несподівано (не залишилося жодного підготовчого проекту!¹¹) видав розпорядження про скасування військової адміністрації й приєднання Буковини до Галичини з 1 листопада того ж року. Підставою для проведення подібної акції була загальна політика самого Йосифа II¹², який намагався централізувати свою владу, укрупнити володіння, поєднати у «плавильному казані» імперії всі нації. Вочевидь, ознайомившись зі станом справ на Буковині 1786 р., цар вважав, що ситуація дозріла до відповідного рішення. Вже 5 лютого 1787 р. Буковина стала однією з округ цісарсько-королівської Галицької губернії. Від імені губернатора справами краю (125 тис. 039 буковинців із 235 сіл і 3 міст, із них 2686 чернівчан)¹³ управляв окружний староста Йосиф фон Бек, якому підпорядковувалися віце-староста та повітові старости. Це означає, що на Буковині відбулися кардинальні зміни, які дали імператору певні (в тому числі економічні) підстави для цього рішення (у порівнянні з попередньою ситуацією). Проаналізуємо соціально-економічний стан тогочасної Буковини на час анексії й через 12 років після неї.

Що ж стосувалося останнього, як засвідчують експертні оцінки, котрі здійснили ще в 1774 р. голова військової адміністрації Г. фон Сплени та згодом, у 1779 р. його наступник К.Енценберг¹⁴, незважаючи на чудове стратегічне розташування, гарні ґрунти і багатства надр, Буковина була бідною коронною землею, яка значно відставала від більшості австрійських провінцій. Загалом вона знаходилася на низькому рівні розвитку: міста без кам'яниць та крамниць; нерозвинутий промисел внаслідок відсутності відповідної інфраструктури; недостатньо розвинуте сільське господарство з низькою врожайністю й тваринництво з неплемянною худобою (попри гарні ґрунти і луки). Певні перспективи мали природні копалини (сіль, золото, залізо), експлуатація яких була зовсім не налагоджена. Жахливі враження справляли комунікації. Дороги настільки розм'якали в сезон дощів, що селянам неможливо було дійти навіть до церкви.

Буковина була мало заселена. Проте кількість її жителів завдяки протекціоністській політиці Австрії досить стрімко зростала. Населення збільшилося від 11 421 сім'ї (1774 р.) до 17 755 (1776 р.) та 23 154 сімей (1779 р.)¹⁵, 75 % яких становили селяни. Загалом, оскільки, за Г.Сплени, 2763 сім'ї були зайняті переважно непродуктивною працею, лише близько 4 працюючих (причому не ефективно) сімей припадало на одну непрацюючу. Це означало певну стагнацію виробничих процесів й економічного життя та грошового обігу.

За словами сучасника того періоду В.Балша¹⁶, «комерція на всій Буковині занепала... внаслідок нестачі всяких потреб». Це пояснювалося тим, що після здачі щорічних 3,5 гульдена контрибуції (понад 52 тис. їх загалом) селяни відчували значні фінансові труднощі. У них не було готівкової грошової маси. Причиною цього був вивіз значної суми грошей із Буковини. Купці-евреї на закупівлю горілки вивозили до України 100 тис. гульденів, на вино з Молдавії витрачалося щорічно 40 тис. останніх, на завіз кам'яної солі, потрібної як для людей, так і худоби, – щонайменше 50 тис. їх. Значні кошти отримували німецькі орендарі. Лише Коген та Анастасі, які мешкали в Молдові, заробляли на оренді по 25 тис. флоринів щорічно. За даними ж К.Енценберга¹⁷, з неї щорічно постуало 40 тис. центнерів солі за ціною 2 флорини за центнер. Через Прутський міст перевозили щорічно за готівкові гроші 400 бочок (700 відер) горілки, а через міжріччя Дністра й Пруту – ще 150 бочок.

Загальний обсяг монетної продукції на Буковині, величини якого для краю невисокі, піддається визначенню на основі грошового оподаткування його жи-

телів. Він не міг бути меншим за обсяг податків, а залишки грошової маси мали забезпечити мінімальні закупки і так звану комерцію. Запровадимо для уточнення першого показника коефіцієнт монетизації, який показує кількість монет на середньостатистичного жителя краю.

Австрійська система оподаткування ґрунтувалася на «Золотому хризіві (указі)» воеводи Григоре III Гіки від 1 січня 1766 р., що пропонував різні норми оподаткування для благородних бояр, мазил (дворян), духовенства та селян¹⁸, враховуючи попередній досвід останнього. На початку XVIII ст. буковинський трибут (податок), за даними Г. фон Сплени¹⁹, становив 65 тис. леїв (65 тис. рейнських флоринів), не рахуючи подарунків візиту й чиновникам на суму 100 тис. талярів (у сукупності орієнтовно 270 тис. рейнських флоринів). Враховуючи хризів, установилися загальні норми державних податків, які частково співвідносилися з попередніми. Тому у 1775 р. податок Буковини (контрибуція Австрії) становив 70 тис. гульденів (тобто 65 тис. левів), отже, в середньому один флорин на жителя краю. 8 грудня 1780 р. генерал-майор К.Енценберг наклав контрибуцію в 2 рейнські флорини 30 крейцерів на привілейованих бояр та мазил Буковини, що викликало роздратування місцевого дворянства²⁰. Ці нововведення імператор підтвердив у своєму декреті від 30 червня 1784 р. «Про порядок складання державного податку в Галичині»²¹.

Враховуючи останній за розмірами контрибуції 1775 р. у 70 тис. гульденів, можна припустити, що в тому році загальний обсяг монетної маси для Буковини навряд чи міг перевищувати сам податок менше, ніж удвічі. Збережені грошові суми були потрібні для подальшого життя – ведення домашнього господарства. Це дозволяє припустити загальну обігову масу щонайменше у 140 – 200 тис. (коефіцієнт монетизації 2–2,25 флорина) на початок періоду правління військової адміністрації. На 1780 р., за непрямыми свідченнями В.Балша²², готівкової грошової маси вистачало на сплату податку (в межах 80 тис. гульденів), купівлі горілки з України (100 тис. останніх), вина з Молдавії (40 тис.), завезення кам'яної солі для підгодівлі худоби (50 тис.) і виплати орендних сум (щонайменше 50 тис. їх), тобто її було не більше 320 тис. флоринів. Коефіцієнт монетизації не став надто високим. Він становив дещо більше 3 флоринів на кожного жителя Буковини, що свідчить про дуже низький економічний розвиток краю.

Регіон повільно втягувався у нову систему грошових відносин. Це й засвідчують більші суми податку. Останній, що відповідав 10% з чистого прибутку, становив уже в 1784 р., за проектом податкового збору, у цілому 154 тис. 298 флоринів 28,5 крейцерів²³. Це означало, що готівкової грошової маси на Буковині в 1784 р. стало більше ніж 320 тис. флоринів. У такий спосіб коефіцієнт монетизації 110-тисячного населення зберігся у межах тих же 3 флоринів. Якщо врахувати власне виробництво горілки та солі в Качиці (з 1785 р.), то вплив грошей за кордон суттєво зменшився, що означало нормалізацію їх обігу. Оскільки скарги про вивіз австрійських монет з архівних матеріалів зникли, то це означало наявність вільних обігових грошей, що відкривало можливості як для буковинської комерції, так і подальшого економічного розвитку краю.

Хоча період правління військової адміністрації детально репрезентують матеріали 1775–1786 рр., які зібрав в архівах МВС і військовому (м. Відень) Ф.Ціглауер фон Блументаль, проте зберігся лише один документ, що безпосередньо стосується грошового обігу на Буковині до 1780 р., на якому зупинимося детальніше. Врахуємо при історичній реконструкції також епізодичні матеріали військової адміністрації 1780–1786 рр. та пізніші документи з окружного і крайового управління Буковини, які охоплюють циркуляри Галицького цісарсько-королівського губернаторства (1787–1848 рр.). За цими матеріалами, доповненими нумізматичними даними, грошовий ринок Буковини страждав у

1774–1778 рр. на постійну нестачу обігових коштів. Щомісячно 20 тис. флоринів високоякісної австрійської монети, якою виплачувалася плата місцевому персоналу, зникали з обігу. Її, за даними К.Енценберга²⁴, вивозили у Молдавію й в Україну в обмін на горілку, вино та сіль.

Тому поряд із певною кількістю австрійської монети в грошовому обігу Буковини періоду правління військової адміністрації внаслідок специфіки її історичного розвитку і географічного розташування перебували монетні знаки багатьох країн. У державному архіві Чернівецької області збереглася лише вказівка на патент від 14 січня 1775 р., який визначав правила обігу й курс різносистемних монет. Проте сам він відсутній. Однак вивчення актових матеріалів переконливо засвідчує паралельний обіг у 1775–1780-х рр. австрійської, турецької та іншої монети, звичної для Буковини попередніх років (за збірцем Галичини, де до 1780-х рр. функціонувала і польська грошова одиниця)²⁵. За пізнішими документами 1790-х рр.²⁶, починаючи з 1775 р., тривалий час на архаїчному буковинському ринку зберігалися таляри XVII–XVIII ст., які, за патентом від 14 січня 1775 р., мали курс, дещо вищий від курсу австрійських талярів: голландські таляри (ріксдаальдери) й альбертусталяри оцінювалися по 2 флорини 4 крейцери, а іспанські таляри – 2 флорини 3 крейцери. Переважали, однак, у буковинському грошовому обігу турецькі піастри та їх фракції (ігірміліки, ондуки), рагузькі таляри й особливо високоякісні російські старі та нові рублі 1700–1780-х рр. За документальними свідченнями, до 1780-х рр. всі монети приховувалися за лічильними позначеннями лев (чи лей) і бан, а опісля 1780-х рр. вони диференціювалися за означеннями: лев «німецький», «імператорський» (флорин) чи «турецький» (куруш), на що були вагомні підстави – різниця в обіговому курсі останніх²⁷.

За пізнішими матеріалами цісарсько-королівської комісії від квітня 1780 р. під головуванням фельдмаршала Гадіка²⁸, на яку було запрошено також К.Енценберга, ще в 1778 р. Львівська пробірна палата перевірила російські рублі на вміст срібла. Вони, як показала перевірка, зберігали високу пробу, й їх внутрішня вартість не зазнала змін. Тому цісарсько-королівська монетарня наполягла на тому, щоб рублі старого випуску надалі зберігали курс в 1 флорин 45 крейцерів. Новим же, карбованим у правління Катерини II, дозволявся курс в 1 флорин 30 крейцерів.

Паралельно з рублями залишилися в обігу лише цілі турецькі куруші (з їх фракціями) та рагузькі таляри. Перевіривши у 1780 р. срібний вміст турецьких розмінних грошових знаків – половини, четвертини й 1/8, тобто 20, 10 та 5 пара, пробірна палата різко знизила їх внутрішню вартість, і ці монети зникли з обігу – брати їх стало практично не вигідно. Що ж стосувалося турецьких піастрів та рагузьких талярів, то вони ще від 1777 р. мали на Буковині курс в 1 флорин 20 крейцерів та 1 флорин 24 крейцери. Нові заміри 1780 р. показали значні коливання ваги й проби цих монет, і тому пробірна палата рекомендувала їм у курсі відмовити або можна було б для рагузького таляра визнати курс в 1 флорин 19 крейцерів, а для турецького лева – 1 флорин 12 крейцерів». Подібні міркування, що могли порушити «молдавський статус-кво», викликали значний опір фельдмаршала та його радника, графа фон Броуне²⁹. В Молдавії кожен тип таляра відповідав (австрійськими грошима) 1 флорину 30 крейцерам. При завезенні монет на Буковину такий курс призводив до певних збитків, які суттєво зростали при їх новій переоцінці. Купець міг втратити на рагузькому талярі 11 крейцерів, а на леві – аж 18.

Дискусії продовжувалися до серпня 1780 р. Зваживши всі «за» та «проти», спеціальна цісарсько-королівська комісія³⁰ вирішила, що зниження вартості рагузького та турецького талярів до 1 флорина 19 крейцерів та 1 флорина 12 крейцерів не вплине на стан місцевої торгівлі, бо цього не спостерігалось в прикор-

донній торгівлі різних регіонів імперії. Можливим наслідком девальвації цих монет стане, на думку членів комісії, зменшення їх кількості у краї, як це мало місце з дрібними турецькими грошовими одиницями. Комісія, однак, порекомендувала, проголосивши девальвацію, відкласти її проведення на рік із тією метою, щоб це не принесло збитків підданам і вони мали шанс збути наявні «чужі гроші» за вищим курсом за кордоном. Поряд із тим комісія рекомендувала проводити постійні «проби» турецьких та рагузьких монет, «особливо коли вони нового карбування чи мають нове датування, щоб переконатися, чи ці монети, як це часто має місце, не погіршуються»³¹. Окрім того, її істотно турбував вивіз цісарсько-королівських грошей, на що була накладена категорична заборона. Вона, проте, і надалі постійно порушувалася, що й засвідчують численні скарби австрійських монет XVIII–XIX ст. в Молдавії³². 19 серпня 1780 р. Йосиф II, ознайомившись із висновками комісії, затвердив їх.

Грошовий курс турецьких та рагузьких монет продовжував постійно корегуватися для їх скупки і подальшого вилучення для переплавлення на австрійські³³. Непрямим свідченням цього є те, що вони відсутні на буковинських салбах – жіночих прикрасах кінця XIX – початку XX ст. В сусідній Бессарабії³⁴, що перебувала у складі Росії, яка не вживала «драконівських» заходів щодо скупки срібла, турецька монета XVIII–XIX ст. не є рідкістю для місцевих знахідок.

Водночас поряд з австрійськими грошовий обіг Буковини поповнювався новими монетами, конвенційними за своїм типом й які тому не мали особливих коливань при обмінах. Це були таляри і розмінна монета німецьких держав – Баварії, Саксонії й ін., а також польські таляри та одинарні й подвійні орти. Достатньо популярними серед них стали баварські таляри Максиміліана Йосифа і Карла Теодора, відомі за архівними документами та буковинськими знахідками та салбами.

Визначимо типові монети, які приховувалися за нейтральними позначеннями «лев» чи «флорин» і «бан» (крейцер). Проведемо для цього кількісне вивчення їх залишкових решток: а) з окремих місцевих знахідок та монетних скарбів XVIII – початку XX ст., що переважно зберігаються у музейних фондах (відповідно 450 і понад 2000 монет); б) зі складу 82 салб (680 монет); в) із двох великих та трьох менших приватних колекцій (близько 2000 монет із переглянутих 10 тис. перфорованих). Величина вибірки в 6%, що є статистично достовірною, дозволяє робити достатньо об'єктивні висновки. Певні суб'єктивні відхилення, що внесли приватні колекції, мали шанси компенсуватися величинами самої вибірки.

Розглянувши отримані дані, спостерігаємо паралельний обіг двох грошових систем – попередньої (з перевагою турецької монети) й австрійської. Грошові одиниці першої системи поступово вилучалися, а натомість все певніше утверджувалися австрійські монети. Буковинські документи 1775–1780-х рр. не підтверджують обіг тогочасних кредитних банкнот, запроваджених Марією Терезією у 1762 р. Це, ймовірно, пояснювалося тим, що Відень намагався не «шокувати» цими нововведеннями населення нових країв.

Звичні паралельні грошові одиниці (піастри, таляри, рублі та їх розмінні фракції), як «леї чи леї турецькими грошима», що мають певний грошовий курс до запровадженого австрійського флорина, ще продовжують використовуватися в актах купівлі й продажу і при проведенні платежів. Як засвідчують місцеві знахідки із с. Ширівці та ін.³⁵, серед паралельних монет великого поширення набули турецькі куруші, середньовічна і тогочасна талярна монета (ріксдаальдери, левендаальдери, іспанські таляри, німецькі й австрійські доконвенційні таляри Леопольда IV, Карла VI), російські рублі (копійки, за винятком привнесених інвазіями, практично не простежуються) тощо. Щодо розмінної монети,

то до неї спочатку належали турецькі пара та аспри й залишки середньовічної (як стерті боратинки у скарбі кінця 1760-х рр. із с. Ширівці чи характерні 3, 6 і 15 австрійських крейцерів Леопольда I), а згодом польські мідні гроші, білонні орти 1730–1790-х рр., з появою німецьких переселенців (1780–1790 рр.) розмінні монети їх земель тощо. Кредитні російсько-молдавські пара, що циркулювали до анексії Австрією Буковини, були заборонені до обігу.

У державних чи аеріальних касах (при сплаті податків) подібні монети активно вилучали та, як можна припустити, відправляли на переплавлення. Процес відбувався настільки активно, що в 1820-х рр. спеціальні агенти монетних дворів (переважно із сусіднього трансільванського Карлсбурга – Альби Юлії, з яким установилися завдяки діяльності Антона Манца довірчі відносини)³⁶ решток цих грошових знаків майже не застають, а закупають лише зняті з обігу австрійські. Монети паралельного обігу також майже не зустрічаються на жіночих прикрасах із Буковини кінця XIX ст. (за винятком двох перфорованих російських рублів Петра II і Катерини II). Автору відомі ще дві перфоровані турецькі піастрові монети Селіма III 1789 р., виявлені під час польових робіт у Хотинському районі, й на салбі у Сторожинецькому районі.

Натомість зростає кількість іноземних конвенційних карбувань (у тому числі талари Баварії та 20-крейцерові монети південнонімецьких земель, занесені переселянцями) і особливо інтенсивно утверджується австрійська грошова система. Попереднє ознайомлення із залишковими обіговими монетами засвідчує домінування двадцятки чи «цванцігерів, сфанців, сороківців» (які становили близько 10 % всіх конвенційних 20 крейцерів 1770–1850-х рр. загалом), часту появу крейцерів та значно меншу – таларів. Півталари, чи флорини ринські, на які йшов звичний рахунок по всьому буковинському й загальноавстрійському ринку, були досить рідкісною монетою. За наявними матеріалами, вдалося зафіксувати появу лише трьох таких монет. Інші конвенційні монети – 3, 6, 7, 15 і 17 крейцерів – збереглися внаслідок вилучень 1792, 1807, 1817, 1858, 1870, 1892 рр. незначною мірою³⁷.

Що ж стосувалося розповсюджених загальнодержавних срібних двадцятикрейцерових грошових одиниць³⁸, то серед них за часів правління Марії Терезії переважала продукція монетного двору Відня (28% всієї останньої), Кремніці, Праги та Тіроля. Суттєву участь в обігу становила сукупна продукція сусідніх угорсько-трансільванських Надь-Баня й менш потужного Карлсбурга. Їм значно поступалися штірійський Грац та Гюнцбург (Бургау). За часів правління Йосифа II акценти переносяться на угорську Кремніцу (35%), тірольський Галь (20%) та Відень (16 %). Продукція Байя-Маре поступово займає четверте місце – 9%. Серед мідних крейцерових монет домінує продукція економічно потужних словацького Шмьолніца (за кількістю зафіксованих 12 знахідок), Кремніца (8) і Відня (3)³⁹. Крейцери Праги, Граца, Байя-Маре й особливо Карлсбурга з'являються дуже рідко. Наведені показники переконливо засвідчують цілеспрямоване надходження монети з імперської скарбниці.

На противагу загальнодержавним обіг територіальних випусків срібних монет визначався, на нашу думку, двома факторами: ступенем віддаленості територій та обсягом грошової продукції. Тому сусідні «галицькі» 15 і 30 крейцерів 1775/77 рр. на Буковині вдавалося виявити, чого не скажеш про «малотиражні» карбування ізольованих італійських володінь Австрії. На монетних прикрасах – салбах були виявлені декілька 15-крейцерових грошових знаків для Галичини, поява яких на буковинському ринку має своє документальне підтвердження. 12 жовтня 1777 р. буковинцям (380 делегатів та 400 гостей), які давали присягу у Чернівцях, організували святкування. Крайова адміністрація придбала пам'ятні презенти делегатам – нові галицькі п'ятнадцятикрейцеровики (загальною вартістю в 400 флоринів). 1520 монет із них (тобто 380 флоринів) розкину-

ли натовпу з галереї, а решту роздали ввечері місцевим євреям⁴⁰. Поряд із тим конвенційні бельгійські кронталари Марії-Терезії, Йосифа II й рідше Франца Стефана, як засвідчують дані, з'являлися досить нерідко на буковинському грошовому ринку.

Загалом вивчення документів та монетного матеріалу переконливо доводить, що грошовий обіг Буковини при всій його специфіці поволі ставав складовим австрійського. Перехід краю від військового адміністрування до однієї з округ цісарсько-королівської Галицької губернії (7.02.1787) був наслідком як певної економічної адаптації його до імперських провінцій, так і відносного урегулювання грошового обігу.

¹ *Schattkowsky R.* Die historische Landschaft in Ostmitteleuropa // *Kaindl-Archiv. Zeitschrift des Bukowina-Instituts für den Kulturaustausch mit den Völkern Mittel- und Osteuropas.* – Н. 31–32. – Augsburg, 1997. – S.167.

² Колеги з Інституту історії грошей у м. Відень (проф. В.Ган, В.Сайверт та ін.) відзначали, що до цієї праці практично не існувало регіональної історії грошового обігу краю, який не карбував власної монети.

³ Фердинанд Ціглауер фон Блументаль (1826–1906) – почесний громадянин Чернівців – належав до перших випускників Інституту досліджень австрійської історії Віденського університету. З 1875 по 1906 р. – професор Чернівецького університету. Для своєї праці «Історичний нарис Буковини періоду австрійської військової окупації» (Чернівці, 1893–1901) опрацював архіви Відня, численні виписки з фондів яких лежать в основі останньої, що відзначається певною ідеалізацією політики Австрії на Буковині. Див. *Павлюк О.М.* Буковина. Визначні постаті 1774–1918: Бібліографічний довідник. – Чернівці, 2000. – С.111–113.

⁴ *Tapie V.L.* Maria Theresia. Die Kaiserin und ihr Reich. – Aufl. – Graz; Wien; Köln, 1989. –S. 264.

⁵ *Hurtmuzaki E.* Documente privitoare la istoria romanilor. In 44 vol. – București, 1876. – Vol.VII: 1750–1818. – №81. – P.133, 180.

⁶ За: Нариси історії Північної Буковини, 1980. – С. 84; див. детальніше: *Огуй О.Д.* Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині. Австрійський період (1774–1918/21). – Чернівці, 2005. – С.60–67.

⁷ *Bidermann H.J.* Die Bukowina unter österreichischer Verwaltung 1775–1875. – 2-verb- Aufl. – Lemberg, 1876. –S.6–7.

⁸ *Kaindl R.F.* Geschichte der Bukowina. Abschnitt 3: Die Bukowina unter der Herrschaft des österreichischen Kaiserhauses (seit 1774). – Czernowitz, 1898. – S.18.

⁹ Нариси історії Північної Буковини. – С.90; *Сплени фон, Г.* Опис Буковини/ Пер.з нім. – Чернівці, 1995. – С.89–104.

¹⁰ *Пуріч Ш.* Габсбурзька адміністрація на Буковині // Матеріали IV Буковинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції. – Чернівці, 2001. – С.273.

¹¹ *Ziegler F.* Geschichtliche Bilder aus der Bukowina zum Zeit der osterreichischen Miutamtverwaltung. – Neunte Bilderreihe 9: Das Jahr 1786. – Czernowitz, 1902. –S.63.

¹² До цього висновку нас спонукають документи Йосифа II, виявлені у віденських архівах Ф.фон Ціглауером, див. *Op.cit.* –S.63–66.

¹³ *Polek J.* Die Huldigung der Bukowina am 12.Oktober 1777. – Czernowitz, 1902. – S.2.

¹⁴ *Сплени фон, Г.* Назв. праця. – С.13–34.

¹⁵ *Ziegler F.* Geschichtliche Bilder... – Bilderreihe 1: Dargestellt im Spiegel der Denkschriften des kommandierenden Generals Freiherrn von Enzenberg. – Czernowitz, 1893. –S.17.

¹⁶ Буковинський боярин Василь Балш, закінчивши Терезіанську колегію, у 1780 р. був уповноважений представниками всіх станів передати Гадіку – президенту Надвірної військової ради – аргументовану петицію «Pro memoria» на збереження військової юрисдикції, витяги з якої пропонуються в тексті. Див. також: *Ziegler F.* Geschichtliche Bilder... – Bilderreihe 2: Das Jahr 1780. – Czernowitz, 1895. – S.63. Згодом, ставши у 1783 р. службовцем Надвірної військової ради та членом напівмасонської «Секретної асоціації» (1791 р.), він отримав управління Буковиною як староста (1792–1800). Курс В.Балша на покращення становища селян, зменшення панщини до 12 днів та настійне

впровадження шкільництва викликав опір місцевої знаті, яка в 1800 р. добилася його відставки з цього посту офіційно за станом здоров'я, а неофіційно як якобінця.

¹⁷ Zieglaue F. Geschichtliche Bilder... – Bilderreihe 1. – S.97, 100.

¹⁸ Сплени фон, Г. Назв. праця. – С.95; Kaindl R.F. Op. cit. – S. 17]

¹⁹ Сплени фон, Г. Назв. праця. – С.95.

²⁰ Державний архів Чернівецької області (ДАЧО). – Ф. 1. – Оп.4. – Спр.56. – Арк.1–2; див. Сплени фон, Г. Назв. праця. – С.96.

²¹ Центральний державний історичний архів у м. Львові (ЦДІАЛ). – Ф. 765. – Спр.56. – Арк.1–18; див. Франко І.Я. Громадські шпихліри і шпихліровий фонд у Галичині 1784–1840 // Франко І. Твори: В 20 т. – Т.19: Філософські, економічні та історичні статті. – К., 1956. – С.392–393.

²² За: Zieglaue F. Geschichtliche Bilder... – Bilderreihe 2. – S.60–62.

²³ Zieglaue F. Geschichtliche Bilder... – Elfte Bilderreihe 11: Nachträge. – Czernowitz, 1905. – S.28–31.

²⁴ Zieglaue F. Geschichtliche Bilder... – Bilderreihe 1... – S.97.

²⁵ Зварич В.В. До питання про грошовий обіг у Галичині під пануванням Австро-Угорщини // Історичні джерела та їх використання. – Вип.2. – К.,1966. – С.210.

²⁶ ДАЧО. – Ф.І. – Оп.1. – Спр.340. Арк.1–3.

²⁷ Огуй О.Д. Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові в кінці 14 – першій третині 19 ст. – Чернівці, 1997. – С. 145.

²⁸ За: Zieglaue F. Geschichtliche Bilder... – Bilderreihe 2... – S. 17, 34–37, 107–108.

²⁹ Ibid. – S.34–37.

³⁰ за: Ibid. – S. 107–108.

³¹ за: Ibid. – S. 36–37.

³² Нудельман А.А. Монетные клады XVIII – начала XIX в Днестровско-Прутском регионе // Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы. – Кишинёв, 1990. – С.227–263.

³³ ДАЧО. – Ф.І. – Оп.1. – Спр.3362. – Арк. – С.27–28.

³⁴ Огуй О.Д. Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині. – С.138–139.

³⁵ Скарб із с. Ширівці зафіксовано у фондах Чернівецького краєзнавчого музею. – Група III. – №№ 12 464-III-11 077; див. Огуй О.Д. Назв. праця. – С.441–442.

³⁶ У 1796 р. К. Манц, який заакціонував долини рік Бистриці та Молдови, у 1797 р. знайшов поклади срібла та свинцю в Кирлибабі, які почав експлуатувати у 1801 р. його підприємливий родич А.Манц фон Марієнзее. З Кирлибаби до монетного двору в м. Карлсбург (нині Альба-Юлія, Румунія) поступало понад 280 кг срібла щорічно. Див. Ficker A. Hundert Jahre (1775 – 1875). – Wien, 1875. – S.19.

³⁷ Див. Огуй О.Д. Назв. праця. – С.118–128, 253–255, 264–267, 302–304.

³⁸ Там само. – С.136–145.

³⁹ Там само.

⁴⁰ За: Polek J. Op. cit. – S.7–9; Сплени фон, Г. Назв. праця. – С. 110 с.

This article deals with problems of coin circulation on the territory of the Bukovyna after its annexation by Austria. The Bucovina was given the Military Management in order to preserve its former status-quo (1775–1786). The Austrian silver coins of high quality began to disappear on its territory, but after economic regulations the situation was corrected and money circulation was regulated. It was one of the factors which promoted the abolition of military jurisdiction on the territory of Bukovyna for uniting it with kingdom of Halychyna.

О.Д.Бойко*

БІЙ ПІД КРУТАМИ: ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ

У статті йдеться про відтворення в історичній літературі й публіцистиці події, котра набула в історії України символічного значення. Простежено, як і чому навколо неї утворилося багато неправдивих свідчень і трактувань. Подано сучасну оцінку бою під Крутами в контексті Української революції (1917–1921 рр.).

Цього року виповнилася 90-та річниця Крутянського бою – події, яка набула для українського народу символічного значення. Крути стали легендою, символом героїзму та жертвності молодого покоління в боротьбі за незалежну Україну.

«...Народ, творячи з якоїсь події легенду – а Крути, без сумніву, є й будуть однією з найвеличніших легенд нашої нації, – знає, що він робить. Народна мудрість і національний геній – ця найвища земна справедливість, – творячи свої легенди і міфи, цебто підносячи дану історичну подію до височини надісториччя, ніколи – щодо вибору тієї події – не помиляються. Не помилилися вони й у випадку Крут»¹, – так у 1941 р. писав видатний український поет, колишній старшина армії УНР Є.Маланюк.

Бій під Крутами був епізодом збройного конфлікту між Українською Народною Республікою та радянською Росією. Він відбувся 29 січня 1918 р. біля залізничної станції Крути, між Бахмачем і Ніжином під час наступу на Київ більшовицьких військ. Бойові дії велися, головним чином, вздовж залізничних колій. Боем керував сотник армії УНР А.Гончаренко. В ньому взяли участь чотири сотні з 1-ї Української військової школи ім. Б.Хмельницького (не менше 400 юнкерів), 1-ша сотня Студентського куреня ім. Січових стрільців (116–130 вояків) та 20 старшин. На озброєнні вони мали 16 кулеметів і саморобний бронепоезд – гармату на залізничній платформі. Їм протистояв 4–6-тисячний загін революційних військ більшовицької Росії, котрий складався з червоногвардійців, солдат-росіян та балтійських матросів у супроводі артилерії й бронепоезда. Обидві сторони зазнали значних втрат. Українці відступили до ешелону, що стояв у кількох кілометрах від станції. Під час відступу одна чота (взвод) студентської сотні потрапила в полон, 27 студентів і гімназистів були розстріляні. Втрати українського війська становили 250–300 бійців та 10 старшин (убитих, поранених, полонених, пропалих безвісти)². Так можна описати бій нині сухою мовою фактів.

Здається, у модерній українській історії нема події, більш міфологізованої, ніж Крутянська. Достовірних відомостей про фактичну сторону бою було та є надзвичайно мало. Дізнавалися про нього в основному із спогадів. Не існувало чи принаймні досі не виявлено жодних офіційних політичних або військових документів про чисельність військ, озброєння, командування, втрати й т. ін. У статті автор поставив за мету показати основні тенденції у висвітленні Крутянської події в історичній літературі та публіцистиці, з'ясувати, чому навколо неї нагромадилося так багато необ'єктивних оцінок, фактичних неточностей, неправдивих свідчень.

Про подробиці бою під Крутами українське суспільство дізналося лише, коли Центральна Рада повернулася 9 березня 1918 р. до Києва. Трагічна загибель молоді одразу стала аргументом у політичній боротьбі, яка точилася в середо-

* Бойко Олена Дмитрівна – канд. іст. наук, провід. наук. співроб. відділу історії Української революції (1917–1921 рр.) Інституту історії України НАНУ.

вищі українського руху. Тому від початку все, пов'язане з подією під Крутами, постало перед широким загалом у кривому дзеркалі тогочасної української політики. Незадоволені діями Центральної Ради, її опоненти в особі хліборобів-демократів (Українська хліборобсько-демократична партія), есефів (Українська партія соціалістів-федералістів), частково еседеків (Українська соціал-демократична робітничка партія) поклали на неї відповідальність за загибель молоді.

У статтях, що з'явилися в газетах, йшлося не лише про політичні прорахунки керівництва, котрі, дійсно, призвели до поразки УНР у війні з більшовицькою Росією. Звинувачення будувалися на тому, що покинута власним народом і армією Центральна Рада вирішила «захиститись від добре озброєної більшовицької армії кількома сотнями шкільної молоді», яких нашвидкуруч, без жодної військової підготовки кинула під Крути³. В числі винних згадували М.Грушевського й С.Петлюру. Брак достовірної інформації спричинився до появи неправдивих перекручених версій: там взагалі не було військ, крім студентів і гімназистів, котрих кинули туди без боєприпасів та спорядження. Вони хоробро билися і майже всі загинули. Поширювалися чутки про негідну поведінку під час бою командирів, що фактично кинули молодь напризволяще. Був намір провести розслідування та притягти винних до відповідальності. Проте невдовзі відбулася зміна влади, й про Крутянську подію забули.

Перші спогади про бій було написано того ж 1918 р. І.Шарим – студентом університету Св. Володимира. З них стало відомо, що «на Бахмач їхало три сотні козаків спинити похід більшовицької «червоної гвардії» на Київ. Із ними поїхала і наша четверта сотня «Січових стрільців»⁴. Ішлося про три сотні юнаків (юнkerів) 1-ї Київської військової школи ім. Б.Хмельницького та 1-шу сотню Студентського куреня ім. Січових стрільців, який було створено на початку січня 1918 р. До нього вступили студенти Київського університету Св. Володимира, Українського народного університету та учні старших класів 2-ї української гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства. До куреня записалися більше 200 осіб, котрі пройшли відповідний вишкіл у Костянтинівському військовому училищі на Печерську⁵.

В спогадах І.Шарого промайнула згадка, що рішення про від'їзд на фронт вояки Студентського куреня приймали самостійно. Пізніше про це писав у спогадах інженер С.Довгаль, який був причетний до організації останнього. Він також свідчив, що під Крути виїхала лише його частина: «Половина Студентського куреня від'їхала (дехто каже, що самовільно, без чийогось наказу) на Крути і брала участь у бою під командою сотника Омельченка (29 січня 1918 р.)»⁶.

Інтерес до Крутянської події завжди існував у середовищі української еміграції. Найбільш цінними були спогади учасників бою: курсанта 1-ї Української військової школи М.Михайлика, бійців студентської сотні – студента І.Лоського й гімназиста Л.Лукаsevича⁷. Як і будь-які мемуари, вони мали суб'єктивний характер, до того ж відбивали відгомін згаданих політичних суперечностей. Але з них недвозначно випливало, що головну військову силу під Крутами становили курсанти військової школи. У спогадах зустрічалися розбіжності в описах військової підготовки студентів, кількості та складу українських частин під час бою, окремих його епізодів, навіть погодних умов. Спостерігалася також плутанина у датах. Простежувалося негативне ставлення до командного складу. Згадували про пияцтво офіцерів, розгубленість командування, втечу його з поля бою і т. ін. Також у спогадах усі називали свою військову частину «курінь», хоча насправді це була лише 1-ша сотня Студентського куреня ім. Січових стрільців.

Під враженням колишнього протистояння, що тривало й на еміграції, відомий український історик і політичний діяч Д.Дорошенко дав тенденційну по суті та неправдиву в деталях картину бою у нарисі «Пам'яті тих, що полягли

під Крутами», котрий з'явився 1921 р. в збірнику, присвяченому Січовим стрільцям. У його викладі все виглядало так, ніби, крім студентів, під Крутами не було українських військ. Звеличуючи подвиг молоді, відомий історик не лише звинуватив в усьому провід УНР, а й намалював огидну картину «офіцерської зради»: «Як побачили ті офіцери, що діло погане, гукнули на машиніста, щоб рушав на Київ, і утікли, навіть не попередивши своїх вояків. І ті, хто встиг на ходу догнати поїзд, ті врятувались, а хто – ні, тих заскочили вдесятеро численніші й сильніші вороги й замордували – не просто вбили, а звірськи замучили. Отсе й була «трагедія під Крутами»⁸.

У створеній пізніше ґрунтовній праці «Історія України. 1917–1923» (т.1: Доба Центральної Ради) Д.Дорошенко подав опис бою, пославшись на працю Б.Монкевича, в якій також не бракувало неточностей. Твердження авторитетного дослідника, що бійці куреня були «напівдті, які ніколи перед тим не тримали зброї в руках, маючи всього по кілька набоїв», до того ж «ганебно кинуті своєю командою»⁹, створили перекручене уявлення про бій під Крутами. Книга Д.Дорошенка, що витримала кілька перевидань, у тому числі в незалежній Україні, досі залишається головним джерелом неправдивої інформації про Крутянську подію.

Фактичні неточності, плутанина в описі бою, у датах (бій датовано 30 січня та ін.) містилися в розділі «Бої за доступи до Києва. Крути» узагальнюючої праці «Історія українського війська» (Львів, 1936). Її також було кілька раз перевидано, останній раз 1992 р. у Львові.

Розуміння феномену Крут в історичному шляху української нації складалося поступово. Адаже значущість тієї чи іншої події можна оцінити лише після значного проміжку часу. Першими дали оцінку бою під Крутами у контексті боротьби України за незалежність колишні старшини армії УНР. Военний історик Б.Монкевич, відомий своїми працями про Запорізький корпус армії УНР, у лавах якого він перебував під час революції, опублікував у 1929 р. нарис «Бій під Крутами». Він перший зробив цілком виважений висновок, що, хоча в стратегічному відношенні цей останній не мав великого значення, у моральному плані його можна вважати «українським Ватерлоо»: «Велике горе викликало незломне бажання боротьби до перемоги. Тіні крутянських героїв кликали до продовження цієї боротьби», – справедливо зауважив автор.

Праця Б.Монкевича цінна і тим, що він спромігся дати неупереджену, виважену оцінку воєнно-політичної ситуації в Україні наприкінці 1917 р., піддав критиці військову політику Центральної Ради. На його думку, провідники Української революції до неї «прийшли з великим державним багажем, але малим державним досвідом». Тому «українська влада більше цікавилася військом не як збройною силою, а лише як сконцентрованою масою людей, яка була добрим ґрунтом до агітаційної праці й насаджування соціалізму». Він також спростував ілюзії щодо українізованих частин російської армії, котрі деякі дослідники і дотепер розглядають ледь не як збройні сили Української держави: «Борячись за «українізацію» армії, вона (УЦР – О.Б.) головно стреміла до одержання, так би сказати, монополію на агітацію серед цієї зібраної маси людей»¹⁰. Тобто Центральна Рада більше розраховувала на політичну підтримку вояків-українців, ніж вважала їх організованою військовою силою, здатною стати на її захист.

Проте при викладі фактичної сторони бою Б.Монкевич також припустився помилки. За його даними, у ньому взяли участь 250 юнкерів військової школи та студентів, 100 вільних козаків і гайдамаків, було трохи кінноти та 3 гармати. Це свідчило, що автор користувався джерелами непевного походження. Адаже нині, відомо, що українських бійців під Крутами налічувалося не менше 500 й у них була лише одна гармата.

Нарис Б.Монкевича започаткував низку праць військових діячів, котрі сформулювали власний оригінальний погляд на Крутянську подію та її роль в історії України. Ідейно близькою до нього є стаття полковника В.Лиманця. Він вказує, що своєю кров'ю українські юнаки під Крутами виправили помилку, що містилася у IV Універсалі, котрому бракувало «імперативних вказівок до творення постійного українського війська». Автор стверджував, що збройна боротьба України за незалежність явила «десятки тисяч лицарів абсурду», які «йшли ніби наперекір здоровому розуму в бій і вмирали з вірою в правдивість свого поступування. Ними керувала державно-стратегічна інтуїція, що мала своїм джерелом Крути»¹¹. При цьому фактична сторона праці В.Лиманця також неабияк переконлива.

Розуміння того, що бій під Крутами й загибель юнаків не були наслідком чиєїсь злої волі, недбалості, прорахунку або зради, а стали лише трагічним епізодом боротьби за незалежність України, прийшло з часом. Найкраще про це написав Є.Маланюк у нарисі «Крути. Народина нового українця». Колишній старшина армії УНР описав подію такою, якою вона була з погляду українського військового діяча, патріота та державника, а саме «оборонним боєм нашого війська при станції Крути 29 січня 1918 р.».

Наведемо розлогу цитату, в якій, на нашу думку, найкраще передано сутність події, що сталася того дня: «Військо наше мало тоді характер імпровізований. В українізованих частинах бувшої імперської армії в силу багатьох причин велась комуністична пропаганда, якої не устереглися і новосформовані національні полки. На загрожений напрямком вислані були найпильніші і, може, єдині боездатні частини: юнаки військової школи ім. Богдана Хмельницького та складений з військових – студентів і гімназистів – т. зв. Студентський курінь, фактично сотня, що перейшла до історії як головний герой Крут.

Старшини, безперечно, бракувало, як й артилерії – була єдина гармата сотника Лощенка, що сам він її обслуговував. Про команду в розумінні оперативному також говорити було б трудно. Керував усім молодий сотник, що дістав з Києва певне стисле завдання, яке він і виконував як тактичну задачу, – перешкодити рухові ворожих військ на лінії Бахмач – Ніжин (а Бахмач уже був залишений), що вела з-над московського кордону до столиці краю. Затримання ж столиці в руках національного уряду мало величезне політичне значення з огляду на пертрактації з посередніми державами в Бересті, що саме тоді провадились. Завдання своє сотник в міру своїх спроможностей виконував так довго, як міг, цебто аж поки втрати не досягли 50% складу... Все ж завдання було виконане, цебто полковника Муравйова з його військом було зупинено, а їх рухи на Київ були опізнені»¹².

Висновок автора продовжує думки його попередників: після Крут українці усвідомили, що незалежність Батьківщини виборюється у жорстокій, кривавій боротьбі. І саме в цьому полягає глибокий символічний зміст цієї непересічної події.

Ще під час похорону загиблих юнаків 19 березня 1918 р. на Аскольдовій могилі хтось із промовців, виголошуючи скорботне слово, порівняв їх подвиг із легендарними 300 спартанцями під Фермопілами. Це порівняння стало невід'ємним атрибутом Крутянського бою. Зокрема А.Крезуб, А.Фіголь, П.Шандрук та інші автори прямо називали Крути «українськими Фермопілами»¹³. Поступово абстрактне порівняння набуло конкретного змісту. Реалії бою почали забуватися. Натомість на перший план виступав міф про 300 студентів, які одні протистояли більшовицькій навалі й майже всі загинули.

Про подвиг під Крутами завжди пам'ятали українці, що жили у вільному світі. Відзначаючи дату проголошення незалежності України, вони згадували також про крутянців. Одним із перших видало брошуру «Свято соборності і Крут» українське товариство «Просвіта» у Загребі в 1919 р. Роковини бою почали відзначати українські організації у Галичині (Польщі), Чехословаччині,

Югославії. В Галичині культ героїв Крут поширився спочатку серед пластової молоді. Згодом ініціатива у вшануванні крутянців перейшла до львівського студентства. 1931 р. його II конференція ухвалила, що «роковини героїського безумства, роковини бою під Крутами стають від сьогодні українським всестудентським святом»¹⁴. Було ухвалено, крім урочистих заходів, проводити у цей день одноденне голодування та збір коштів на допомогу політв'язням.

В 1931–1933 рр. львівський журнал «Студентський шлях» вмістив низку матеріалів про Крути, а у своїй бібліотечці 1932 р. видав 10-тисячним накладом брошуру «Бій під Крутами: (В чотирнадцяті роковини героїського безумства)». Вже наступного року заходи по вшануванню крутянців було проведено у Празі й інших містах Європи. Надалі вони стали невід'ємним атрибутом громадсько-го життя зарубіжних українців, особливо молоді.

«Студентський шлях» став ініціатором збору матеріалів про вшанування героїського чину. Подвиг було увічнено в художніх творах. У 1930-х рр. йому були присвячені «Крутянська пісня» Б.-І. Антонича, «З варягів» Є.Маланюка, «Дума про скривавлену сорочку» О.Лятуринської, інсценізація Ф.Коковського «Крути», поема М.Оверковича «Крути», поезії О.Степановича, Б.Лисянського, В.Янева. С.Гординський написав поему «Сім літ», у розділі якої «Рік 1918» є проникливі рядки про Крути. З'явилися також картини і гравюри українських митців.

Створення культу героїв Крут, романтизація та гіперболізація подвигу в художніх формах уводили від його реального змісту. А те, що його роковини ставали студентським святом, все більше пов'язувало Крутську подію саме із студентами. Чим далі, тим більше поширювався стереотип: «300 спартанців під Фермопілами» – «300 студентів під Крутами».

Багатьом розбіжностям і фальсифікаціям в описі подій були покликані покласти край спогади сотника (пізніше – полковника) армії УНР А.Гончаренка¹⁵, надруковані у збірнику «За державність. Матеріали до історії війська українського»¹⁶. На сьогоднішній день спогади безпосереднього учасника й керівника бою можна вважати найбільш достовірним джерелом відомостей про Крутянську подію. Все, що відбулося 29 січня між станціями Пліски та Крути, він описав як воєнну операцію, сухою мовою військового рапорту і супроводив схемою бою. А.Гончаренко пояснив цілий ряд суперечливих моментів: хто саме командував боєм, чому перед його початком двоє старших командирів залишили позицію, скільки насправді налічувалося українського війська, які були його втрати й багато інших.

Гончаренко стверджував, що саме його головнокомандувач українських військ Ю.Капкан 5 січня призначив керівником оборони Бахмача. Він також керував і боєм під Крутами. З української сторони участь у ньому взяли близько 500 вояків: чотири сотні 1-ї Української військової школи ім. Б.Хмельницького, студентська сотня (115–130 чол.) та 20 старшин. За його свідченням, інші підрозділи, в тому числі Вільне козацтво, участі у бою не брали. Бойові втрати серед курсантів школи становили 250 чол., студентської сотні – одна чота (до 30 осіб), а також 10 старшин¹⁷.

Він також прояснив ситуацію щодо «втечі» з поля бою офіцерів П.Богаєвського і Ф.Тимченка. За його версією, що ці старшини представляли воєнно-адміністративну владу Чернігівської губернії й не мали в своєму підпорядкуванні військ. Ще перед початком бою вони від'їхали до Ніжина, сподіваючись порозумітися з українізованим полком ім. Т.Шевченка та привести останній на допомогу. Але розпропагований більшовиками полк оголосив про нейтралітет і погрожував виступити проти українського війська. Таким чином, було спростоване звинувачення, що багато років кидало тінь на командування бою під Крутами. А.Гончаренко свідчив також, що вояки відступили організовано, забравши вбитих та поранених, при від'їзді зруйнували за собою залізничну колію.

Полон і загибель однієї чоти Студентського куреня він пояснював складними обставинами бою.

Але й у спогадах А.Гончаренка залишилися нез'ясовані моменти. Він обійшов мовчанкою факт, відомий із спогадів студентів та курсантів. Останні стверджували, що з чотирьох сотень слухачів військової школи, котрі більше місяця перебували на позиціях, не отримуючи підкріплень, майже без постачання боєприпасами й харчами, три сотні самовільно кинули фронт і приїхали до Києва просити допомоги. Тримати оборону навколо Бахмача залишилася лише одна сотня. Оскільки резервів в українській владі не було, за кілька днів курсанти разом із 1-ю сотнею Студентського куреня повернулися назад та взяли участь у Крутянському бою¹⁸.

Інтерес до цієї події посилюється під час Другої світової війни, що було пов'язано з боротьбою ОУН–УПА за незалежність України. А після її закінчення поширився всюди, де проживали українці, – в Європі й Америці. В масовій свідомості зарубіжних українців, особливо молоді, історія збройної боротьби часів Української революції набувала все більш далекого від реалій вигляду. Адже свідків і сучасників тих подій майже не залишилося у живих.

Не тільки засоби масової інформації, а й історики перекручено трактували Крутянську подію. З'явилися згадки, що Студентський курінь був формацією, яка належала до Галицько-Буковинського куреня Січових стрільців під командою Є.Коновальця, і саме він відправив студентів на фронт.

Ще більше посилена плутанина навколо Крути поява ювілейної праці С.Збаразького, що вийшла друком у Мюнхені (1958) та Нью-Йорку (1959) до 40-річчя події. Некритичне ставлення упорядника до відбору матеріалів призвело до появи у книзі двох різних версій створення Студентського куреня, неточностей в описі бою, озброєнні його учасників і т. ін. Стверджувалося, що під Крути відправився Студентський курінь у складі 300 чол. під команду сотника Омельченка, тоді як три сотні юнкерів повернулися до Києва¹⁹. У статті «Крути» в 3-му томі «Енциклопедії українознавства» (Нью-Йорк, 1959) ішлося про участь у бою однієї сотні юнаків військової школи ім. Б.Хмельницького й цілого Студентського куреня, разом близько 600 вояків. Омельченко був названий командиром останнього.

За відновлення історичної справедливості виступили колишні вояки армії УНР, котрі вважали, що, неправдиво згадуючи про Крути, «ми тим самим понижуємо або просто перекреслюємо збройну боротьбу нашої молоді армії»²⁰. 1972 р. в США було видано збірник «Крутянська подія», упорядник якого, полковник армії УНР В.Зарицький зібрав свідчення учасників бою та військових діячів часів Української революції. Про причини фальсифікацій один з авторів збірки, підполковник М.Битинський писав: «Сумної пам'яті легенда про студентський бій під Крутами виникла ще за часів Української Центральної Ради, створена ворогами її для зниження довір'я й поваги до українського уряду, і від того часу росте і шириться подекуди ще й досі та видумана і неправдива й шкідлива версія без огляду на те, що вже багато разів була спростована у нашій фаховій літературі»²¹.

Автори збірки виявили та спростували найбільш поширені стереотипи щодо фальсифікації Крутянського бою. Представлені ними матеріали аргументовано доводили, що оборона Бахмацького залізничного вузла була покладена на юнкерів військової школи ім. Б. Хмельницького, що сил явно було недостатньо і на допомогу їм прибула одна сотня Студентського куреня. Головний тягар бою винесли курсанти, серед котрих було найбільше втрат. Тому «тих великих героїських кривавих жертв під Крутами ніяк не можна відносити за рахунок одних тільки студентів». У студентській сотні не було «напівдітей». Більшість її складу мала військову підготовку й навіть встигла повоювати на фронтах Першої світової війни.

Упорядник ретельно та критично поставився до матеріалів і документів, вміщених у збірнику. В примітці до спогадів А.Гончаренка він зробив досить суттєве уточнення. До числа загальних втрат українського війська у бою під Крутами (250 юнкерів, 10 старшин, 30 студентів) входять убиті, поранені й пропали безвісти²². Тобто термін «втрати» є ширшим, кількість загиблих була значно меншою, але мало хто з дослідників звертає увагу на це уточнення.

Оцінка події давалася в статті генерала В.Филоновича, який завершив її закликком не шукати у Крутянському бою «зради», «малодушності» або «втечі», заперечуючи тим самим подвиг крутян, раз та назавжди визнати, що «всі разом – юнаки, студенти і старшини виявили подиву гідний героїзм²³». Матеріали брошури й досі становлять значний інтерес для істориків та широкого загалу читачів. Тому 2001 р. брошура була перевидана в Україні, її окремі матеріали друкувалися у виданнях, про які буде згадано нижче.

В радянській історичній літературі 1920–1930-х рр. про бій під Крутами згадували лише як про бойовий епізод у боротьбі з «українською буржуазно-націоналістичною контрреволюцією». Наведемо свідчення авторів досліджень, котрі за радянських часів вважалися класикою. В фундаментальній праці «Записки о гражданской войне» В.Антонов-Овсієнко – «командувач військ по боротьбі з контрреволюцією на півдні Росії», безпосередній учасник подій – зазначав, що Полтаву було зайнято майже без бою, наскоком захоплено Гребінку, лише під Крутами відбувся серйозний бій із відбірним військом під проводом самого Петлюри²⁴.

Воєнний дослідник М.Какурін, що спеціалізувався на історії громадянської війни, у відомій праці «Как сражалась революция» писав, що 1-ша Мінська революційна армія «28 січня зав'язала бій за станцію Крути і 30 січня оволоділа цією станцією. Таким чином, дорога на Київ була відкрита. Однак у подальшому значною перепорою на шляхах до Києва стало руйнування залізничного полотна і мостів, проведене відступаючими гайдамаками»²⁵. Як бачимо, обидва автори – у минулому високопоставлені військові діячі – звертали увагу на запеклий характер бою під Крутами, де революційні більшовицькі загони, мабуть, уперше отримали серйозну відсіч із боку українського війська.

Таку ж оцінку характеру бою дають українські радянські історики І.Дубинський та Г.Шевчук: «Запеклі бої точилися біля станції Гребінка, а також між Бахмачем і Ніжином, де відбірними військами «самостійників» керував сам Петлюра. Особливо велику завзятість виявили під Крутами добровольці з числа реакційного студентства. Чимало цих оскаженілих «самостійників» з куренів «вільного козацтва» полягли під ударами харківських, московських, петроградських і гомельських червоногвардійців»²⁶. Як бачимо, в їхньому викладі присутні заявлені стереотипи радянської історіографії, оскільки загальновідомо, що під Крутами не було ні С.Петлюри, ні «відбірних військ», ні «харківських червоногвардійців». Що ж до розправи над «реакційним студентством», то автори обійшли цей епізод мовчанкою.

Лаконічно, проте з перекрученням фактів підвела підсумки офіційної трактовки події стаття «Крути» в енциклопедії «Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні». У ній йшлося, що 15–17 січня 1918 р. (ст. ст.) радянські загони, котрі рухалися на допомогу учасникам Київського січневого збройного повстання, розгромили війська Центральної Ради²⁷. З цієї інформації виходило, що вони йшли на допомогу повстанню ще до того, як останнє почалося. Зрозуміло, що про участь у бою студентів та гімназистів, а також розстріл полонених радянські автори не згадували.

Інтерес до Крутянської події відродився після здобуття Україною незалежності. Відомості про неї було взято з літератури, виданої в діаспорі. Некритично поставившись до цих джерел, вітчизняні дослідники перенесли до своїх

праць притаманні їм міфи й стереотипи. Найбільш поширеним було твердження, що у бою під Крутами брали участь лише 300 студентів та гімназистів Студентського куреня і майже всі вони загинули. Цієї неточності не уникнули навіть відомі вчені.

Про «подвиг декількох сот київських студентів та гімназистів, які 16 січня неподалік від станції Крути вступили в нерівний бій з переважаючими силами ворога й героїські загинули за українську ідею», згадував В.Верстюк у колективній праці «Історія України: нове бачення» і повторив у монографії «Українська Центральна Рада»²⁸. Те ж саме писав В.Сідак у монографії «Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр.»²⁹

З діаспорної літератури взяв неперевірені факти автор праці «Армія УНР» В.Голубко. Він приписав С.Петлюрі командування операціями на бахмацькому напрямі, а також виступ перед курсантами та студентами при відправленні їх на фронт. За його версією, кількість українських військ становила 600 осіб, з котрих 300 були студентами³⁰. Подібного характеру неточності потрапили й до шкільного підручника для 10 класу, автором якого є відомий дослідник Української революції Ф.Турченко. Він згадував про «нашвидкуруч зібраний загін під командуванням сотника Омельченка, який складався з 500 студентів, гімназистів-старшокласників і військових курсантів», більшість із котрих загинула³¹. Якщо з тим, що це був загін у 500 вояків ще можна погодитися, то достеменно відомо, що Омельченко командував лише студентською сотнею, а не всіма українськими силами.

Із середини 1990-х рр. почали з'являтися й дослідження, автори яких критично аналізували наявні джерела та літературу. Монографія Я.Тинченка «Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918)», створена на дуже посередньому науковому і методологічному рівні, містить багато помилок та плутанини в датах, термінології, трактуванні відомих подій і т. ін. Виданню, автором котрого був молодий недосвідчений дослідник, явно бракувало наукового редактора й об'єктивних рецензентів. Разом із тим чим далі, тим більше стає очевидною позитивна сторона праці Я.Тинченка у плані оцінки обробленого ним величезного фактичного матеріалу. Сам по собі цей фактаж, навіть без належного аналізу та ґрунтовних висновків, свідчить, що це була війна між РСФРР й УНР, а не дружня допомога російських робітників і селян своїм братам у боротьбі з буржуазно-націоналістичною контрреволюцією. Й це вже є великою заслугою дослідника.

Бій під Крутами представлено в книзі як один з епізодів цієї війни. Автор писав про нього цілком виважено, без зайвого пафосу, як і належить у науковій праці. В сучасній історичній літературі цей опис бою можна вважати найбільш повним. На думку Я.Тинченка, участь у ньому взяли 420 українських курсантів, студентів та гімназистів, відповідно меншою він визначає й кількість загиблих³². За відсутності посилань на джерела і в умовах невизначеної методики підрахунків учасників бою важко однозначно оцінювати подібні твердження.

Багато цінних фактів, що допомагають відтворити хід війни радянської Росії проти УНР та бою під Крутами, містять документи збірника «Слідча справа М.А.Муравйова» (упорядники В.А. й Л.В.Гриневичі. За свідченнями працівників штабів Червоної армії (колишніх загонів більшовицьких військ), наданими в ході слідства над М.Муравйовим у березні-травні 1918 р., «революційні армії», що вторглися в Україну, характеризувалися відсутністю дисципліни, низьким моральним рівнем і зухвалою поведінкою, поширенням пияцтва, грабувань та дезертирства. Відповідно й боєздатність подібного війська була невисокою. Це пояснює, чому юнкери і студенти протягом кількох годин могли протистояти у кілька разів більшій силі ворога. Щодо Крут, то є згадки про бій та

затримку в просуванні військ через розібрані залізничні колії. Але головне: на жорстоку розправу з полоненими вказували навіть працівники червоних штабів, які з обуренням згадували, що серед розстріляних були 17-річні гімназисти³³.

На те, що у працях про Крутянський бій «нагромаджено багато небилиць і неточностей» звернув увагу С.Литвин у праці «Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана». Автор спростував найбільш поширені з них та рішуче виступив проти «студентської версії» (термін С.Литвина) події. Дослідник однозначно стверджував, що С.Петлюра не командував усіма військами на Лівобережжі й жодна з частин, йому підпорядкованих, участі в бою не брала³⁴.

Єдиним із сучасних дослідників, хто заперечує значення бою під Крутами у військовому, політичному, а особливо моральному плані, є В.Солдатенко. За його концепцією Української революції, в Україні наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. велася боротьба за владу між Центральною Радою і харківським радянським урядом, який отримував воєнну допомогу від радянської Росії. У ґрунтовному дослідженні «Українська революція» та інших працях автор не критично сприймає сумнівні відомості про Крутянську подію з літератури, виданої в діаспорі, у тій частині, де вони підтверджують його концепцію, й відкидає ті, котрі їй суперечать. Він зводить подію до участі в ній студентів і гімназистів, яких слідом за Д.Дорошенком характеризує як «напівдітей», до того ж зраджених командуванням. В їх загибелі автор прямо звинувачує Центральну Раду. Дослідник відкидає свідчення про запеклий характер бою та велику кількість загиблих з обох сторін. На його думку, ця подія набула в українських виданнях гіпертрофованих оцінок³⁵.

Згадаємо ще дві збірки матеріалів про Крути, котрі мають більше публіцистичний характер. Оpubлікований 1995 р. збірник «Герої Крут: Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 року» (автор-упорядник київський журналіст І.Ільєнко) був першим у незалежній Україні виданням різноманітних матеріалів про згадану подію. Це були спогади, наукові праці, публіцистика, літературні твори, які представляли різні версії трактування Крутянського бою. Збірник відкривався нарисом, де І.Ільєнко намагався об'єктивно розкрити подію та її історичне значення.

До публіцистики належить і збірник «Героїка трагедії Крут» (упорядники І.Гаврилюк та В.Сергійчук), виданий спільно історико-культурним товариством «Крути» й Центром українознавства Київського національного університету ім. Тараса Шевченка в 2004 р. У ньому представлено різні за характером матеріали, як раніше видані, так і сучасні. Є також нові документи, що розповідають про студентів та гімназистів із Студентського куреня. Відсутність посилань на джерела знижує наукову цінність збірника. В обох виданнях вміщено матеріали із збірки В.Зарицького «Крутянська подія».

Розповсюдження у незалежній Україні об'єктивних відомостей про Крути не зупинило появи нових міфологізованих версій, де примітивним фантазіям нема меж. Перед, звичайно, ведуть засоби масової інформації. Наприклад, у статті Р.Ковалю «Крути січневі», опублікованій у № 1 (239) газети «Незборима нація» за 2006 р., зазначалося: «29 січня далекого 1918 року юнаки-романтики з Києва та інших українських міст перетворили слова 4-го Універсалу про захист Батьківщини на чин. У цей день три сотні юнаків і дівчат стали на шляху озвірилих більшовицьких банд, що сунули по ясир в Україну...». Автор безсоромно перекидає фактичну сторону події, перетворивши 130 київських студентів та гімназистів на 300 юнаків і дівчат із різних міст України, та зовсім не розуміє її справжнього символічного значення.

Прикро констатувати, але міфологізація присутня й у новітньому науково-довідковому виданні «Україна: від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник», опублікованому Інститутом історії України НАНУ у

2005 р. В ньому йдеться про «нерівний бій між переважаючими радянськими частинами і студентським українським куреном, внаслідок якого було взято у полон і розстріляно більшовиками близько 300 українських бійців – студентів та гімназистів»³⁶. У світлі викладеного коментарі вважаємо зайвими.

Дане дослідження показало, що за 90 років Крутянській події було присвячено досить значну літературу. Але історіографія її має обмежений характер, власне наукових досліджень небагато. Переважають спогади, багато пафосної публіцистики. Навколо фактичної сторони та оцінок події нагромадилося багато неправдивого: від наївних фантазій до безсоромної брехні. Й у науковій літературі, а особливо в сучасній публіцистиці значна частина дописувачів висвітлює подію у дусі імпресіонізму, викладаючи не так об'єктивну інформацію, як свої почуття. Пересічні ж громадяни і тоді, й тепер уявляють собі Крути цілком абстрактно – в дусі «300 спартанців під Фермопілами».

Деформація об'єктивного висвітлення бою під Крутами як факту української історії відбувалася, на думку автора, під впливом двох чинників. Перший був пов'язаний із втручанням у справу великої української політики, надмірною політизацією події та її наслідків. Це відбувалося й за часів УНР, і в середовищі української еміграції. Идеологізація всієї української історії радянською історіографією також наклала свій відбиток. В УРСР Крутянську подію замовчували, згадуючи лише бій як епізод боротьби з «буржуазно-націоналістичною контрреволюцією».

В основі другого фактора лежало цілком позитивне явище – поступове утворення в українській діаспорі культу героїв Крут. Із піднесенням символічного значення бою подвиг поступово відходив від реальної події та набував гіперболізованих рис. Сам же бій слугував лише фоном для подвигу й тому втрачав чітко окреслені форми. І сьогодні в уяві більшості українців правда про Крути співіснує поруч із міфом, іноді їх важко відділити.

Висновки, які можна зробити з вищевикладеного, виходять за межі історичної науки. У Крутянській події досі залишається багато нез'ясованого в деталях: не можна з точністю визначити, скільки війська брало участь у бою, яке воно мало озброєння, встановити точне число загиблих та поранених. Не можна також відтворити до подробиць перебіг останнього: командир і рядовий вояк бачили й сприймали його по-різному. Навряд чи можна сподіватися, що коли-небудь будуть віднайдені нові джерела, котрі проллють світло на Крутянську подію. Але і тих, що є, цілком достатньо для її правдивого висвітлення та трактування, а саме як героїчного епізоду боротьби українського народу за незалежність. В Указі Президента України В.Ющенка «Про відзначення 90-ї річниці подвигу героїв Крут» ідеться про те, щоб розглядати дану подію в контексті Української революції 1917–1921 рр. І з цього треба перш за все виходити, коли мова заходить про Крути.

На сьогоднішній день у громадській думці України «подвиг героїв Крут» зведено до загибелі студентської сотні. Всі інші, хто брав участь у бою, до числа героїв не віднесені. Ні сотник А.Гончаренко, що командував боем, ні хоробрий артилерист, «старшина у синьо-жовтому кашкеті» С.Лощенко, ні юнаки 1-ї військової школи ім. Б.Хмельницького, ніхто інший серед крутянських героїв не згадується. Й у цьому є велика історична несправедливість.

Пишучи про «більшовицькі орди», українські історики поки ще не створили об'єктивних характеристик режиму, чие військо принесло в Україну «революцію на своїх багнетах», хоча джерел для цього вистачає. Публіцисти ж, щоб підкреслити «негативний імідж» більшовиків, часто згадують, що полонених під Крутами студентів катували. Відомо про це не від очевидців – таких просто не було. Всі розповідали з чужих слів. Не проводилася і судово-медична експертиза. Взагалі-то муравйовці не катували. Вони одразу вбивали всіх, хто до них

попадав, розстрілювали класово чужих елементів не лише без суду та слідства, а й без вагань. Нагадаємо, що так загинули у Києві в лютому 1918 р. митрополит Володимир (Богоявленський), генерал Я.Гандзюк, члени УЦР О.Зарудний, І.Пугач і ще багато тисяч невинних жертв.

Але саме в цьому й полягала справжня аморальна суть війни, розв'язаної більшовиками. У цивілізованому суспільстві в усі часи розстріл полонених вважався воєнним злочином. У ХХ ст. з'явилися відповідні норми міжнародного права – Женевська конвенція 1907 р. гарантувала життя військовополоненим. Це добре знали командири і бійці революційної армії. Адже більшість із них воювала на фронтах Першої світової війни. Під Крутами був один із перших випадків (може, навіть найперший?), коли норми моралі та права були замінені «революційною доцільністю». Це були перші паростки явищ, котрі згодом трансформувалися в політику «червоного терору», голодомору, масових репресій 1930-х рр. І про це теж не слід забувати, шануючи героїв Крут.

¹ Маланюк Є. Крути. Народина нового українця. – Прага, 1941. – С.9.

² Довідник з історії України. А–Я. – К., 2001. – С.376–377.

³ Нова рада. – 1918. – 16 березня.

⁴ Шарий І. Січовики під Крутами // Народна справа. – 1918. – № 12–13.

⁵ Лоський І. Історія формування студентського куреня і опис перебігу Крутянського бою // Крути: 29 січня 1918 р. – К., 2007. – С.27–28.

⁶ Коротка інформаційна виписка про Студентський курінь зі спогаду полк. С.Довгала // Зарицький В. Крутянська подія. – Чикаго, 1972. – С.41.

⁷ Михайлик М. День 16 січня 1918 р. (ст.ст.) // Літопис Червоної Калини. – 1932. – №. 2. – С.11–13; Його ж. Виступ Першої Української Військової Школи // Там само. – 1932. – №. 2. – С.18–22; Лоський І. Спогади про події під Крутами // Літ.-наук. вісн. – Львів, 1926. – Кн. 4. – С.309–313; Його ж. Крути. Уривок зі споминів // Літопис Червоної Калини. – 1932. – № 2. – С.2–4; Лукасевич Л. Роздуми на схилку життя. – Нью-Йорк; Бавнд-Брук, 1982. – С.59–73.

⁸ Дорошенко Д. Пам'яті тих, хто полягли під Крутами // Давній Р. Про Січових Стрільців. – Відень, 1921. – С.75–79.

⁹ Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923. – Т.1: Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – С. 284.

¹⁰ Монкевич Б. Бій під Крутами // Поступ. – 1929. – № 2. – С.59–65.

¹¹ Лиманець В. Крути. Відродження української стратегії // Табор. – 1937. – № 33. – С.11.

¹² Маланюк Є. Крути. Вказ. праця. – С.7–8.

¹³ Крезуб А. «Українські Термопіли»: В десяту річницю бою під Крутами // Літ.-наук. вісн. – Л., 1928. – Кн.2. – С.105–109; Фіголь А. Бій під Крутами // Літопис Червоної Калини. – 1931. – Ч.2. – С.2; Шандрук П. Термопіли–Крути // Гуртуймося. – 1934. – Ч. 2. – С.1–2.

¹⁴ Цит. за: Герої Крут: Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 року. – Дрогобич, 1995. – С.35.

¹⁵ А.Гончаренко (1890–1980 рр.) – сотник армії УНР. Закінчив Чугуївське військово-училище (1912 р.). Воював на фронтах Першої світової війни, капітан російської армії. З 1916 р. – курсовий старшина 2-ї Української школи прапорщиків, у січні 1918 р. – командир куреня 1-ї Української військової школи ім. Б.Хмельницького, на чолі якого брав участь у бою під Крутами.

¹⁶ Гончаренко А. Бій під Крутами: (Спогади) // За державність: Матеріали до іст. війська укр. – Варшава, 1939. – Зб. 9. – С.145–152.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Див. спогади І.Шарого, І.Лоського, М.Михайлика.

¹⁹ Збаразький С. Крути: У 40-річчя Великого Чину, 29 січ. 1918. – Мюнхен, 1958.

²⁰ Битинський М. Про Крутянські фальші // Зарицький В. Вказ. праця. – С.50.

²¹ Там само. – С.51.

²² Там само.

²³ Филонович В. Дещо про подію під Крутами // Зарицький В. Вказ. праця. – С.46.

- ²⁴ Антонов-Овсенко В.А. Записки о гражданской войне. – Т. 1. – Москва; Ленинград, 1924.
- ²⁵ Какурин Н.Е. Как сражалась революция. – Том первый. – Москва, 1990. – С.66.
- ²⁶ Дубинский И., Шевчук Г. Червонное казачество. – К., 1967. – С.25.
- ²⁷ Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні. – К., 1987. – С.296.
- ²⁸ Історія України: нове бачення. – Т. 2. – К., 1996. – С.35; Верстюк В. Українська Центральна Рада. – К., 1997. – С.235.
- ²⁹ Сідак В. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. – К., 1998. – С.61.
- ³⁰ Голубко В. Армія Української Народної Республіки. 1917–1918. – Л., 1997. – С.166–167.
- ³¹ Турченко Ф.Г. Новітня історія України: Частина перша. 10 клас. – К., 1998. – С.56.
- ³² Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). – К.; Л., 1996. – С.175–182.
- ³³ Гриневич В.А., Гриневич Л.В. Слідча справа М.А.Муравйова: Документована історія. – К., 2001. – С.123, 131, 156, 242, 250.
- ³⁴ Литвин С. Суд історії: Петлюра і петлюріана. – К., 2001. – С.148–151.
- ³⁵ Солдатенко В.Ф. Українська революція. – К., 1999. – С.422–423; Його ж. Політична історія України. – Т.2. – К., 2003. – С.180–181; Його ж. Крути: ще раз про історію, політику та кон'юнктуру // Наукові записки / Збірник. – К., 2005. – Вип.28. – С.87–105.
- ³⁶ Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Реprinцев В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник. – К., 2005. – С.274.

The article is about enlightening in historical literature and publicism of an event that acquired symbolic meaning in Ukrainian history. The author traces how and why so many untruthful evidences and interpretations arose around it. Modern assessment of battle under Kruty in context of Ukrainian Revolution is given.

В.М.Нікольський*

ОБВИНУВАЧЕННЯ РЕПРЕСОВАНИХ В УКРАЇНІ ПЕРІОДУ «ВЕЛИКОЇ ЧИСТКИ» 1937–1938 рр.

У статті на основі документів Державного галузевого архіву Служби безпеки України узагальнено та проаналізовано дані щодо обвинувачень репресованих в Україні у 1937–1938 рр.

Цього року виповнюється 70 років від початку масових політичних репресій у СРСР. 1937–1938 рр. увійшли в історію як роки масового терору, що пізніше отримав назву «велика чистка». Органи державної безпеки, керуючись рішеннями вищих партійних кіл, уособлених у партійному ареопазі – політбюро ЦК ВКП(б), проводили масштабну чистку країни, в якій нещодавно було прийнято Конституцію «перемоги соціалізму та робітничо-селянської демократії»¹.

Розпочиналася ця вакханалія рішеннями лютнево-березневого пленуму ЦК ВКП(б). Наступними реальними кроками на шляху до розгортання небувалої чистки країни стали рішення політбюро від 2 липня 1937 р. «Про антирадянські елементи» й оперативний наказ НКВД СРСР №00447 від 30 липня 1937 р.² Питання початку та розгортання масових репресій розглянуто в попередніх публікаціях автора (див.: Укр. іст. журн. – 2001. – №2; 2005. – №2; 2006. – №3 та ін.)³.

* Нікольський Володимир Миколайович – д-р іст. наук, професор, заст. декана історичного факультету з наукової роботи Донецького національного університету.

Основою запропонованої статті є документи Державного галузевого архіву Служби безпеки України, насамперед звітність та офіційні статистичні матеріали, що зберігаються у фонді 42.

Метою даної статті є розглянути політичні репресії 1937–1938 рр. із погляду тогочасних органів державної безпеки, які, виконуючи партійні настанови та відомчі директиви, безпосередньо визначали, кого та за які «провини» карати.

Характер обвинувачень був одним із найважливіших факторів, що визначав реальну спрямованість репресій. Слід зазначити, що це питання також є принциповим у плані з'ясування мотивації дій органів держбезпеки, які «притягали» та «розкручували» людей, які становили певну або уявну загрозу владі.

Згідно із законодавством, що існувало, обвинувачення щодо заарештованих повинні були визначатися статтями Кримінального кодексу. У практиці ж радянської каральної системи 1930-х рр. користувалися відомчим підходом, який передбачав подвійний облік репресованих. За специфічно-професійною термінологією органів державної безпеки обвинувачення фіксувалися: 1) «за політичним забарвленням», 2) «за характером злочинів».

Перша категорія («за політичним забарвленням») включала такі формулювання: а) *належність до антирадянських політичних партій* (троцькісти, праві, меншовики, анархісти, есери, кадети, монархісти, трудова і селянська партія, різні); б) *«членство» у контрреволюційних буржуазних націоналістичних організаціях* (українських, білоруських, вірменсько-дашнацьких, єврейсько-сіоністських, тюрксько-татарських, фіно-карельських, грузинських, панісламістських, білоруських та різних); в) *фашисти*; г) *церковники-сектанти*; д) *білогардійці*; е) *за так званими «національними лініями»* (польській, німецькій, фінській, румунській, харбінській, естонській, латиській, грецькій, іранській, болгарській, чеській, французькій, італійській, литовській, різними); є) *колишні куркулі*; ж) *кримінальні злочинці («кримінальники»)*; з) *інший контрреволюційний елемент* (три останні підгрупи було об'єднано «у порядку наказу №00447»)⁴.

У другій категорії («за характером злочинів») було виділено такі формулювання: а) *шпигунство* (німецьке, польське, латвійське, литовське, естонське, французьке, італійське, фінське, румунське, грецьке, болгарське, іранське, угорське, чеське, японське, різне); б) *зрада Батьківщини*; в) *терор* (центральної та місцевої); г) *диверсії*; д) *шкідництво*; е) *контрреволюційна повстанська діяльність*; є) *контрреволюційна (антирадянська) агітація*; ж) *інші злочини*⁵.

Зроблені нами підрахунки дозволили зробити таку порівняльну таблицю.

Отже, серед репресованих у 1937–1938 рр. перше місце за політичним забарвленням «займали» заарештовані за так званими національними лініями, їх відносна частка становила майже третину від загалу притягнутих (93 786 осіб – 31,3%).

Вони «розподілялися» у відповідних п'ятнадцяти напрямках таким чином: *польська лінія* – 54 082 осіб (57,7% від кількості притягнутих по «лініях» загалом та 18,1% від загалу притягнутих по всіх підгрупах «політичного забарвлення»; *німецька лінія* – 22 400 осіб (23,9% та 7,5%); *румунська* – 6188 осіб (6,6% та 2,1%); *грецька* – 5493 особи (5,9% та 1,8%); *латиська* – 1934 особи (2,1% та 0,6%); *болгарська* – 1378 осіб (1,5% та 0,5%); *харбінська* – 961 особа (1,0% та 0,3%); *чеська* – 289 осіб (0,3% та 0,1%); *японська* – 174 особи (0,2% та 0,1%); *естонська* – 72 особи (0,08% та 0,02%); *фінська* – 43 особи (0,05% та 0,01%); *французька* – 2 особи (0,002% та 0,001%); *афганська* – 1 особа (0,001% та 0,0003%); *італійська лінія* – 1 особа (0,001% та 0,0003%); *різні лінії* – 265 осіб (0,3% та 0,1%)⁸.

Табл. 1. Співвідношення обвинувачених у 1937–1938 рр. «за політичним забарвленням»⁶

№№ п/п	Характер обвинувачень	Обвинувачено за весь період «великої чистки»	% від загалу
1	За національними «лініями»	93 786	31,3%
2	Колишні куркулі	54 693	18,2%
3	Учасники контрреволюційних буржуазних націоналістичних організацій	49 807	16,7%
4	Інші контрреволюційні елементи	45 558	15,3%
5	Членство в антирадянських політичних партіях	14 599	4,9%
6	Кримінальні злочинці	14 716	4,9%
7	Фашисти	10 127	3,4%
8	Білогвардійці	8012	2,7%
9	Церковники, сектанти	7190	2,4%
10	Учасники воєнно-фашистської змови	611	0,2%
	Загалом ⁷	299 099	100%

Польська лінія включала майже дві третини притягнутих із цієї підгрупи політичного забарвлення, що становило п'яту частину заарештованих по всіх підгрупах. А разом із німецькою лінією вони об'єднували понад чотири п'ятих заарештованих із цієї підгрупи та понад чверть від загалу всіх підгруп.

Саме такими були акценти «у арештах по так званих «лініях».

На другому місці знаходилася група *колишні куркулі*, до якої було віднесено 54 693 особи (18,2% від загалу заарештованих по всіх групах та підгрупах політичного забарвлення).

На третьому місці були *учасники контрреволюційних буржуазних націоналістичних організацій* – 49 807 осіб (16,7% від загалу). У звітах УНКВД було виділено 12 підгруп цього обвинувачення: українські, що включали 40 530 осіб (81,4% від кількості учасників усіх націоналістичних організацій та 13,6% – від загалу по всіх групах і підгрупах політичного забарвлення); *сіоністські* – 1765 осіб (3,5% та 0,6%); *вірменські* – 398 осіб (0,8% та 0,1%); *польські* – 352 особи (0,7% та 0,1%); *молдавські* – 48 осіб (0,1% та 0,02%); *узбецькі* – 42 особи (0,1% та 0,01%); *грузинські* – 33 особи (0,1% та 0,01%); *тюрко-татарські* – 20 осіб (0,04% та 0,01%); *фіно-карельські* – 5 осіб (0,01% та 0,002%); *білоруські* – 1 особа (0,002% та 0,0003%).

Окрім того, було виділено ще дві підгрупи: *«різні»*, сумарна кількість учасників яких займала друге місце серед загалу притягнутих за участь у націоналістичних організаціях – 6461 особа (13,0% та 2,2%), та *«інші»* – 152 особи (0,3% та 0,1%). Ідентифікувати належність до цих підгруп неможливо через відсутність уточнюючої інформації.

Великою за чисельністю заарештованих була підгрупа *інші контрреволюційні елементи*, причини віднесення до якої також не було визначено. Вона включала 45 558 осіб, тобто, 15,3% від загалу притягнутих за політичним забарвленням.

Підгрупа *колишні кримінальні злочинці* налічувала 14 716 осіб – 4,9% від загалу.

Загальна кількість притягнутих за належність до «антирадянських політичних партій» становила 14 599 осіб – 4,9% від загалу притягнутих за політичним забарвленням. Ця група складалася з дев'яти підгруп, розподіл репресованих в яких був таким: *троцькісти* – 9521 особа (65,2% від загалу по всіх антирадянських партіях та 3,2% від чисельності по всіх групах та підгрупах); *есе-*

ри – 2506 осіб (17,2% та 0,8%); меншовики – 865 осіб (5,9% та 0,3%); праві – 442 особи (3,0% та 0,1%); анархісти – 194 особи (1,3% та 0,1%); кадети та монархісти – 83 особи (0,6% та 0,03%); бундівці – 47 осіб (0,3% та 0,02%); укалісти (колишні члени Української комуністичної партії) – 2 особи (0,01% та 0,001%); різні – 939 осіб (6,4% та 0,3%).

Нааявність майже тисячі репресованих (яких притягли за належність до антирадянських політичних партій), віднесених до підгрупи різні, на наш погляд, також є свідченням другорядного ставлення до самого цього поняття «політичне забарвлення». Адже визначитися з цим можна було різними шляхами: або примусовим зізнанням заарештованого, або «занесенням» до будь-якої визначеної підгрупи.

Наступною за кількістю обвинувачених була підгрупа *фашисти*, до якої включили 10 127 осіб (3,4% від загалу).

Чисельність обвинувачених як білогвардійці становила 8012 особи (2,7%).

Церковників та сектантів налічувалося 7190 осіб, що становило 2,4% від кількості притягнутих.

На останньому місці знаходилися обвинувачені як учасники військово-фашистської змови – 611 осіб (0,2%).

Табл. 2. Співвідношення репресованих у 1937–1938 рр.
«за політичним забарвленням»⁹

№ п/п	Характер обвинувачень	Заарештовано у 1937 р.	%% від загалу	Заарештовано у 1938 р.	%% від загалу
1	Членство в антирадянських партіях	7010	4,0%	7589	6,1%
2	Учасники контрреволюційних буржуазних націоналістичних організацій	17 320	10,0%	32 487	26,1%
3	Фашисти	6873	3,9%	3254	2,6%
4	Церковники, сектанти	5380	3,1%	1810	1,5%
5	Білогвардійці	1858	1,1%	6154	4,9%
6	Учасники військово-фашистської змови	–	–	611	0,5%
7	За національними «лініями»	58 388	33,4%	35 398	28,4%
8	Колишні куркулі	41 758	23,9%	12 935	10,4%
9	Інші контрреволюційні елементи	22 924	13,1%	22 634	18,2%
10	Кримінальні злочинці	13 130	7,5%	1586	1,3%
	Загалом	174 641	100%	124 458	100%

Отже, у 1937 р. кількісний ряд арештів по групах (за принципом зменшення показників) був таким: 1) за національними лініями, 2) колишні куркулі, 3) інші контрреволюційні елементи, 4) кримінальні злочинці, 5) учасники контрреволюційних буржуазних націоналістичних організацій, 6) члени антирадянських політичних партій, 7) фашисти, 8) церковники та сектанти, 9) білогвардійці.

У 1938 році цей порядок зазнав певних змін: 1) за національними лініями; 2) учасники контрреволюційних буржуазних націоналістичних організацій; 3) інші контрреволюційні елементи; 4) колишні куркулі; 5) члени антирадянських політичних партій; 6) білогвардійці; 7) фашисти; 8) церковники та сектанти; 9) кримінальні злочинці; 10) учасники військово-фашистської змови.

При загальному зменшенні заарештованих у 1938 р. (у 1,4 рази з 174 641 особи до 124 468 осіб) зазнали значних змін як абсолютні показники арештів, так і їх співвідношення. Це мало такий вигляд: за національними лініями абсолютна кількість репресованих зменшилася з 58 388 осіб до 35 398 осіб (у 1,6 рази), а відносні частки зменшилися з 33,4% до 28,4%.

У підгрупі *колишніх куркулів* відбулося зменшення абсолютного показника з 41 758 осіб до 12 935 (у 3,2 рази), а відносні показники зменшилися з 23,9% до 10,4%.

У підгрупі *інші контрреволюційні елементи* абсолютний показник зменшився на 1,3% (з 22 924 осіб до 22 634 осіб), але відносний збільшився (з 13,1% до 18,2%).

У підгрупі *учасників контрреволюційних буржуазних націоналістичних організацій* відбулося збільшення заарештованих із 17 320 осіб до 32 487 осіб (у 1,9 рази), а відносний показник збільшився з 10,0% до 26,1%.

У підгрупі *кримінальних злочинців* кількість заарештованих зменшилася у 8,3 рази (з 13 130 осіб до 1586 осіб), а відносний показник зменшився з 7,5% до 1,4%.

У підгрупі *членів антирадянських партій* абсолютна кількість репресованих збільшилася з 7010 осіб до 7589 (у 1,1 рази), а відносний показник збільшився з 4,0% до 6,1%.

У підгрупі *фашистів* кількість заарештованих зменшилася з 6873 осіб до 3254 (у 2,1 рази), а відносний показник зменшився з 3,9% до 2,6%.

У підгрупі *церковників та сектантів* кількість репресованих зменшилася з 5380 осіб до 1810 (у 3 рази), а відносний показник зменшився з 3,1% до 1,5%.

У підгрупі *білогвардійців* відбулося значне збільшення заарештованих – із 1858 осіб до 6154 (у 3,3 рази), а відносний показник збільшився з 1,1% до 4,9%.

У підгрупі *учасників воєнно-фашистської змови у 1937 р.* арештів не було, а у 1938 р. відносна частка від загалу репресованих становила 0,5% (611 осіб).

Таким чином, значні зміни в абсолютних показниках арештів у бік збільшення відбулися у підгрупах білогвардійців, учасників контрреволюційних буржуазних націоналістичних організацій та членів антирадянських партій. Водночас відбулися зменшення заарештованих фашистів, церковників та сектантів, за національними лініями, колишніх куркулів, кримінальних злочинців.

Перерозподіл арештів відбувався шляхом збільшення відносних показників, але він мав дещо інший характер, при збереженні загальних тенденцій. Так, у підгрупі *учасників контрреволюційних буржуазних націоналістичних організацій* збільшення у 1938 р., порівняно з 1937 р. становило 16,1%, по підгрупі *кримінальних злочинців* – 5,1%, *білогвардійців* – 3,8%, *членів антирадянських партій* – 2,1%; найбільшим було зменшення відсотків у підгрупі *колишніх куркулів* – 13,5%, у підгрупі *кримінальних злочинців* воно становило 6,2%, по *національних лініях* – 5,0%, *церковників і сектантів* – 1,6%, *фашистів* – 1,3%. У підгрупі *інших контрреволюційних елементів*, поряд із незначним зменшенням абсолютного показника арештів, відбулося збільшення відносного показника на 5,1%.

Певні зміни абсолютних і відносних показників арештів за характером політичного забарвлення були й у відповідних підгрупах.

У підгрупі *учасників контрреволюційних буржуазних націоналістичних організацій* у 1937 р. 78,0% від загального числа заарештованих (13 515 осіб) становили учасники українських організацій. Наступного року їх кількість зросла до 83,2% (27 015 осіб). Відносно загалу заарештованих у всіх підгрупах у 1937 р. відсоток учасників українських організацій дорівнював 7,7%, а у 1938 р. – 21,7%. Учасників сіоністських організацій у 1937 р. заарештували 274 особи (1,6% від загалу в організаціях та 0,2% від кількості усіх репресова-

них), а у 1938 р. – 1491 особу (4,6% та 1,2%). У 1937 р. було притягнуто 24 учасники вірменських організацій (0,1% та 0,01%), а у 1938 р. – 374 особи (1,2% та 0,3%). Притягнутих за участь у тюрко-татарських організаціях було 13 (0,1% та 0,01%), наступного року їх кількість зменшилася майже удвічі (до 7 осіб, 0,02% та 0,01%). У 1937 р. заарештували п'ять учасників фіно-карельських організацій, а наступного року у цій підгрупі арештів не було зафіксовано. У невизначеній підгрупі учасників різних контрреволюційних буржуазних націоналістичних організацій кількість репресованих у 1937 р. становила 3489 осіб (20,1% та 2,0%), а наступного року вона зменшилася до 2972 (9,1% та 2,4%). У 1938 р. було проведено арешти в організаціях, яких не було зафіксовано минулого року: *польські* – 352 особи (1,1% та 0,3%), *молдавські* – 48 осіб (0,1% та 0,04%), *узбецькі* – 42 особи (0,1% та 0,03%), *грузинські* – 33 особи (0,1% та 0,03%), *білоруські* – одна особа (0,003% та 0,001%) та «інші» – 152 особи (0,5% та 0,1%).

Загалом у цій підгрупі можна констатувати збільшення арештів за належність до українських організацій у 2 рази, *сіоністських* – у 5,4 рази, *вірменських* – у 15,6 рази; зменшення – у підгрупах *тюрко-татарських* організацій у 1,9 рази та різних – у 1,2 рази. Окрім того, у 1938 р. було проведено арешти у нових підгрупах.

У підгрупі політичного забарвлення за національними лініями за два роки масових репресій відбулися такі зміни. За *польською лінією* кількість заарештованих збільшилася з 35 890 осіб (61,6% від загалу по «лініях» та 20,6% від усіх заарештованих) до 181 922 (51,4% та 14,6%), тобто, у 2 рази. У напрямку *німецька лінія* у 1937 р. було заарештовано 13 083 особи (22,4% та 7,5%), у 1938 р. кількість репресованих зменшилася у 1,4 рази – до 9317 осіб (26,3% та 7,5%). У напрямку *румунська лінія* також відбулося зменшення числа притягнутих – з 4115 осіб (7,0% та 2,4%) до 2073 особи (5,9% та 1,7%), тобто, у 2 рази. У напрямку *грецька лінія* кількість заарештованих у 1938 р. зменшилася у 1,8 рази – з 3515 осіб (6,0% та 2,0%) до 1978 осіб (5,6% та 1,6%). У напрямку *латиська лінія* кількість репресованих зменшилася з 1131 особи (1,9% та 0,6%) до 803 осіб (2,3% та 0,6%). У напрямку *харбінська лінія* зменшення становило 1,6 рази – з 585 осіб (1,0% та 0,3%) до 376 осіб (1,1% та 0,3%). За *болгарською лінією* у 1938 р. відбулося значне збільшення арештів – з 33 осіб (0,1% та 0,02%) до 1345 осіб (3,8% та 1,1%) – у 40,8 рази. Збільшення було також за *естонською лінією* – з 12 осіб (0,02% та 0,01%) до 60 осіб (0,2% та 0,05%). За *фінською лінією* абсолютна кількість заарештованих зменшилася у 4,4 рази – з 38 осіб (0,01% та 0,005%) до 35 осіб (0,1% та 0,03%). У напрямку *різні лінії* кількість заарештованих збільшилася у 19,4 рази – з 13 осіб (0,02% та 0,01%) до 252 особи (0,7% та 0,2%). У 1937 р. також були арешти за *французькою лінією* – дві особи (0,003% та 0,001%) та за *італійською лінією* – одна особа (0,002% та 0,001%); наступного року у цих підгрупах репресованих не було.

У 1938 р. у підгрупах репресованих з'явилися нові лінії: *іранська* – 503 особи (1,4% та 0,4%), *чеська* – 289 осіб (0,8% та 0,2%), *японська* – 174 особи (0,5% та 0,1%) та *афганська* – одна особа (0,001% та 0,001%).

Таким чином, загалом за національними лініями відбулося значне зменшення кількості репресованих. Це стосується польської, німецької, румунської, грецької, латиської та харбінської ліній. Певні збільшення арештів були у порівняно нечисленних групах – болгарській, естонській, фінській та різних.

У підгрупі учасників *антирадянських політичних партій* за два роки зміни характеру репресій були такими: 1) *троцькісти* – зменшення заарештованих із 5572 осіб (79,5% від загалу репресованих у всіх партіях та 3,2% від числа всіх заарештованих по групах «політичного забарвлення») до 3949 осіб (52,0% та 3,2%), тобто – у 1,4 рази; 2) *есери* – збільшення з 704 осіб (10,0% та

0,4%) до 1802 особи (23,7% та 1,4%), у 2,6 рази; 3) *праві* – зменшення з 321 особи (4,67% та 0,2%) до 121 особи (1,6% та 0,1%), у 2,7 рази; 4) *меншовики* – збільшення з 275 осіб (3,9% та 0,2%) до 590 осіб (7,8% та 0,5%), у 2,1 рази; 5) *анархісти* – збільшення з 53 осіб (0,8% та 0,03%) до 141 особи (1,9% та 0,1%), у 2,7 рази). У 1937 р. було заарештовано 83 обвинувачених у членстві в партіях *кадетів та монархістів* (1,2% і 0,05%), але наступного року репресій у цій підгрупі не зафіксовано. Значно збільшилася кількість заарештованих із підгрупи «*різні партії*» – 32 особи (0,03% та 0,001%) до 937 осіб (12,3% та 0,8%), у 469 разів. Але невизначеність цієї підгрупи унеможливило будь-які висновки. У 1938 р. було проведено арешти у підгрупах *партія Бунд* (47 осіб, 0,6% та 0,04%) та *УКП* (2 особи, 0,03% та 0,002%).

Таким чином, простежується зменшення кількісних показників арештів у підгрупах троцькістів і правих та збільшення есерів, меншовиків, анархістів і різних.

У другій категорії звітної інформації («за характером злочинів») у 1937–1938 рр. були такі показники.

Табл. 3. Співвідношення обвинувачених у 1937–1938 рр.
«за характером злочинів»¹⁰

№ п/п	Характер обвинувачень	Обвинувачено за весь період «великої чистки»	% від загалу
1	Повстанська контрреволюційна діяльність	109 159	44,5%
2	Шпигунство	49 467	20,1%
3	Контрреволюційна агітація	29 698	12,0%
4	Диверсії	18 141	7,4%
5	Інші злочини	17 404	7,1%
6	Шкідництво	13 378	5,4%
7	Терористична діяльність	6329	2,6%
8	Зрада Батьківщини	1947	0,8%
9	Бандитизм	45	0,02%
10	Службово-посадові злочини	32	0,01%
11	Нелегальний перехід кордону	20	0,008%
12	Члени родин зрадників Батьківщини (ЧСІР)	9	0,004%
13	Контрабанда	8	0,003%
14	Розкрадання соціалістичної власності	1	0,0004%
	Загалом	245 638	100%

Отже, перше місце за характером злочинів серед репресованих у 1937 р. «займали» заарештовані за *повстанську контрреволюційну діяльність* – 59 938 осіб (40,9% від загалу). У 1938 р. у цій групі було заарештовано 49 221 особу (49,7%). Тобто, поряд із загальним зменшенням кількості притягнутих у 1,2 рази, відбулося збільшення відносної частки на 8,8%.

На другому місці були заарештовані за *шпигунство*. У 1937 р. у цій групі заарештували 22 684 особи (15,5% від загалу), а у 1938 р. число репресованих збільшилося у 1,2 рази, до 26 783 особи (27,0%). Таким чином, відносний показник збільшився на 11,5%.

За сімнадцятьма «напрямами» шпигунства кількісні показники були такими:

Шпигунство польське – у 1937 р. заарештовано 27 299 осіб (55,2% від притягнутих по всіх підгрупах шпигунства та 11,1% – від загалу притягнутих по

Табл. 4. Співвідношення репресованих у 1937 та 1938 рр.
«за характером злочинів»¹¹

№ п/п	Характер обвинувачень	Заарештовано у 1937 р.	% від загалу	Заарештовано у 1938 р.	% від загалу
1	Повстанська контрреволюційна діяльність	59 938	40,9%	49 221	49,7%
2	Контрреволюційна агітація	24 624	16,8%	5074	5,1%
3	Шпигунство	22 684	15,5%	26 783	27,0%
4	Диверсії	12 247	8,4%	5894	5,9%
5	Шкідництво	7960	5,4%	5418	5,5%
6	Терористична діяльність	3937	2,7%	2392	2,5%
7	Зрада Батьківщини	1228	0,8%	719	0,7%
8	Інші злочини	13936	9,5%	3468	3,5%
9	Бандитизм	–	–	45	0,05%
10	Службово-посадові злочини	–	–	32	0,03%
11	Нелегальний перехід кордону	–	–	20	0,02%
12	Члени родин зрадників Батьківщини	–	–	9	0,01%
13	Контрабанда	–	–	8	0,01%
14	Розкрадання соціалістичної власності	–	–	1	0,001%
	Загалом	146 554	100%	99 084	100%

всіх групах репресованих «за характером злочинів». У 1938 р. кількість заарештованих зменшилася у 1,1 рази – до 14 350 осіб (53,6% та 14,5%).

Шпигунство німецьке – у 1937 р. заарештовано 3938 осіб (17,4% та 2,7%), наступного року число репресованих збільшилося у 1,7 рази – до 6865 осіб (25,6% та 6,9%).

Шпигунство румунське – у 1937 р. заарештовано 3116 осіб (13,6% та 2,2%), у 1938 р. число репресованих зменшилося у 1,5 рази – до 2105 осіб (7,9% та 2,1%).

Шпигунство латвійське – у 1937 р. заарештовано 1196 осіб (5,3% та 0,6%), наступного року число репресованих зменшилося у 1,5 рази – до 803 осіб (3,0% та 0,8%).

Шпигунство японське – у 1937 р. заарештовано 647 осіб (2,9% та 0,4%), у 1938 р. число репресованих зменшилося у 1,2 рази – до 565 осіб (2,1% та 0,6%).

Шпигунство грецьке – у 1937 р. заарештовано 426 осіб (2,0% та 0,3%), у 1938 р. число репресованих зменшилося у 1,4 рази – до 314 осіб (1,2% та 0,3%).

Шпигунство болгарське – у 1937 р. заарештовано 30 осіб (0,1% та 0,02%), а у 1938 р. число репресованих збільшилося у 24,1 рази – до 723 осіб (2,7% та 0,7%).

Шпигунство чеське – у 1937 р. заарештовано 7 осіб (0,03% та 0,005%), а у 1938 р. число репресованих збільшилося у 36,1 рази – до 253 осіб (0,9% та 0,3%).

Шпигунство латиське – у 1937 р. заарештовано 161 особу (0,7% та 0,1%), а у 1938 р. арештів не було.

Шпигунство фінське – у 1937 р. заарештовано 30 осіб (0,1% та 0,02%), наступного року арештів не було.

Шпигунство італійське – у 1937 р. заарештовано 3 особи (0,01% та 0,002%), наступного року арештів не було.

Шпигунство естонське – у 1937 р. заарештовано 2 особи (0,01% та 0,001%), наступного року арештів не було.

Шпигунство французьке – у 1937 р. заарештовано 2 особи (0,01% та 0,001%), наступного року арештів не було.

Шпигунство естонське – арешти були тільки у 1938 р. – 61 особа (0,1% та 0,02%).

Шпигунство шведське – арешти були тільки у 1938 р. – 10 осіб (0,02% та 0,004%).

Шпигунство «різне» – у 1937 р. заарештовано 177 осіб (0,8% та 0,1%), а у 1938 р. число репресованих збільшилося у 2,1 рази – до 364 особи (1,4% та 0,4%).

Отже, у 1938 р. збільшилися показники арештів за шпигунство польське, німецьке, болгарське, чеське та шпигунство різне, водночас зменшилися – за шпигунство румунське, латвійське, японське. Але за напрямком шпигунство польське, поряд зі збільшенням абсолютного показника арештів, зменшилася відносна частка інших напрямків шпигунства (з 57,1% до 53,6%), у всіх інших напрямках відбувалося тотожне збільшення або зменшення абсолютних і відносних показників.

За категорією *повстанська контрреволюційна діяльність* у 1937 р. було заарештовано 59 938 осіб (40,9% від загалу репресованих у всіх групах цієї категорії), а у 1938 р. цей показник зменшився у 1,2 рази – до 49 221 особи (при збільшенні відносної частки до 49,7%).

За категорією *контрреволюційна агітація* в 1937 р. було заарештовано 24 624 особи (16,8% від загалу репресованих), наступного року цей показник зменшився у 4,9 рази – до 5074 особи (5,1%).

За підгрупою *інші злочини* у 1937 р. було заарештовано 13 936 осіб (9,5% від загалу), а наступного року кількість репресованих зменшилася у 4 рази – до 3468 осіб (3,5% від загалу).

За категорією *обвинувачення диверсії* в 1937 р. заарештували 12 247 осіб (8,4% від загалу), а у 1938 р. число репресованих зменшилося у 2 рази – до 5984 особи (5,9 від загалу).

За категорією *шкідництво* в 1937 р. було репресовано 7960 осіб (5,4% від загалу), а у 1938 р. кількість заарештованих зменшилася у 1,5 рази – до 5418 осіб (при збільшенні відносного показника до 5,5%).

За категорією *терористична діяльність* у 1937 р. було заарештовано 3937 осіб (2,7% від загалу), а наступного року – 2392 особи (2,5% від загалу), тобто відбулося зменшення у 1,6 рази.

За категорією *зрада Батьківщині* в 1937 р. заарештували 12 228 осіб (0,8% від загалу), а у 1938 р. – 719 осіб (0,7%), зменшення у 1,7 рази.

У 1938 р. за характером злочинів також було здійснено арешти за новими категоріями, які не були зафіксовані попереднього року: 1) *бандитизм* – 45 осіб (0,05%); 2) *службово-посадові злочини* – 32 особи (0,03%); 3) *нелегальний перетин кордону* – 20 осіб (0,02%); 4) *контрабанда* – 8 осіб (0,01%); 5) *розкрадання соціалістичної власності* – 1 особа (0,001%); 6) *члени родин зрадників Батьківщини (ЧСІР)* – 9 осіб (0,01%).

Таким чином, можна стверджувати, що розподіл арештів «за характером злочинів» у 1937–1938 рр. загалом по Україні був на користь обвинувачення у повстанській контрреволюційній діяльності. Але загальна кількість заарештованих у цій категорії зменшилася у 1938 р. на 10 717 осіб, при збільшенні відносних часток із 40,9% до 49,7%. Найбільше зростання репресій відбулося за підгрупою заарештованих за шпигунство – на 4099 осіб, а відносний показник

збільшився з 15,5% до 27,0%. У 1938 р. відбулося зменшення абсолютних показників арештів у всіх інших підгрупах на тлі загального зменшення кількості репресованих із 159 598 осіб до 106 096 осіб (у 1,5 рази).

Розгляд питання щодо характеристичних особливостей та розподілу обвинувачень заарештованих органами державної безпеки по УРСР у 1937–1938 рр. дозволяє зробити висновок щодо значного ступеня невмотивованості та необґрунтованості у виборі як «політичного забарвлення», так і «характеру злочинів» щодо репресованих. Головним був сам факт арешту та засудження людини, а статистичні показники «підганялися» у звітах відповідно до уявлень місцевого керівництва УНКВС. Роль НКВС УРСР, на наш погляд, полягала у «стимулюванні» та «корегуванні» загальних показників. Для керівництва НКВС СРСР і підлеглого йому НКВС УРСР головними були лише показники кількості репресованих, а не деталізація їх «якісних» характеристик.

¹ История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс / Под редакцией комиссии ЦК ВКП(б). Одобрено ЦК ВКП(б). – Москва, 1945. – С.331.

² Уперше надруковано: Расстрел по разнарядке, или Как это делали большевики // Труд. – 1992. – 4 июня.

³ Нікольський В.М. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні // Укр. іст. журн. – 2001. – №2. – С.74–89; Його ж. Соціальний склад репресованих в Україні у 1937 р. // Там само. – 2005. – №2. – С.141–162; Його ж. Репресії за «лімітами» (1937–1938 рр.) // Там само. – 2006. – №3. – С.210–223. Див. також: Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003; Його ж. Статистика політичних репресій 1937–1938 рр. в Українській РСР // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – №2/4.

⁴ Див.: Державний галузевий архів Служби безпеки України (далі – ДГА СБУ). – Ф.42. – Спр.31. – Арк.1–183; Спр.35. – Арк.1–99.

⁵ Там само.

⁶ Складено за даними: Там само. – Ф.42. – Спр.31. – Арк.159–183; Спр.35. – Арк.1–99.

⁷ У 1937 р. загалом по УРСР було заарештовано 159 598 осіб (за різними звітами ця цифра має деякі незначні уточнення). За підрахунками, загальна сума обвинувачених «за політичним забарвленням» становила 174 641 особа. Різниця пояснюється тим, що одну й ту ж людину могли віднести до декількох категорій «політичного забарвлення» (білогвардієць та кадет, фашист і по німецькій лінії, учасник української націоналістичної організації та колишній куркуль...). Відповідна ситуація була й у 1938 р.

⁸ Наявність у звітах такого показника («різні лінії»), на наш погляд, є свідченням достатньо непринципового ставлення до цієї категорії «політичного забарвлення», оскільки з'ясувати під час слідства це питання не так уже й складно.

⁹ Складено за даними: ДГА СБУ. – Ф.42. – Спр.31. – Арк.159–183; Спр.35. – Арк.1–99.

¹⁰ Складено за даними: Там само [відсутні дані щодо кількості заарештованих «за характером злочинів» у 1937 р. у Житомирській області (на 13 044 особи) та 7012 осіб у 1938 р. Таким чином, ми маємо для розрахунків 92,5% інформації. Реальна кількість заарештованих у 1937 р. становила 159 598 осіб, у 1938 р. – 106 096 осіб].

¹¹ Складено за даними: Там само [відсутні дані щодо кількості заарештованих «за характером злочинів» у 1937 р. у Житомирській області (на 13 044 особи) та 7012 осіб – у 1938 р.].

In clause on the basis of the documents of State branch archive of Service of safety of Ukraine the data about accusation of people unoler punitive measures were generalize and analyzed.

Н.П.Клименко*

ШТРИХИ ДО ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ АКАДЕМІКА І.П.КРИП'ЯКЕВИЧА

У статті на основі нових архівних та приватних джерел висвітлюється педагогічна й гімназійна діяльність у 1909–1939 рр. відомого історика І.П.Крип'якевича. Особливу увагу звернено на його участь, як члена Українського педагогічного товариства, в українізації шкільництва Галичини, активну працю над розв'язанням проблем національної школи.

Багатогранна діяльність академіка Івана Петровича Крип'якевича (1886–1967 рр.), і, передовсім, його внесок у розвиток української історичної науки, усе більше привертає увагу сучасних дослідників. Однак не менш вагомим був внесок ученого на педагогічній ниві, як педагога-наставника, поширювача історичних знань, блискучого лектора.

Предметом нашої студії є педагогічна діяльність І.Крип'якевича у Рогатинській гімназії, філії Львівської академічної гімназії, польських гімназіях Львова та Жовківській гімназії, в Українському педагогічному товаристві, а також активна публікаторська діяльність у педагогічних виданнях у 1909–1939 рр.

У 2001 р. Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича видав збірник «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві», який включає автобіографію – спогади вченого, бібліографію його наукових та літературних творів, документи і листи, статті, спогади про нього. Педагогічна діяльність І.Крип'якевича в обраний нами період подається тут фрагментарно, за спогадами самого Івана Петровича¹. Висвітлення окремих життєвих фактів із педагогічної діяльності, короткий аналіз творчого педагогічного доробку І.Крип'якевича знаходимо у збірниках, присвячених ювілеям ученого². Важливим джерелом для вивчення педагогічної спадщини є особова справа академіка в Центральному державному історичному архіві України у Львові (ф.179 – Кураторія львівського шкільного округу)³ та матеріали домашнього архіву⁴.

Відомий дослідник Л.Винар зазначав, що «під час польської окупації Галичини Іван Крип'якевич активно включився в розбудову українського шкільництва»⁵. І це не випадково, адже початок ХХ ст. був дуже важливим етапом становлення українського шкільництва в Галичині, а створення національної школи стає, за висловом М.Грушевського, «одною з найсильніших заборук національного відродження»⁶. Утім, реалізувати це завдання було надзвичайно важко.

Шкільництво в Галичині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. регулювалося австрійськими державними законами, які надавали право нагляду за ним крайовим, повітовим (окружним) і місцевим шкільним радам. Відповідно до закону від 26 червня 1867 р. керівництво шкільництвом у Галичині було передано крайовій шкільній раді, створеній чотирма днями раніше. Здебільшого вона складалася з поляків і здійснювала методичний наступ проти української народної школи та гальмувала розвиток середньої школи. Про це свідчить звіт крайової шкільної ради, в якому зазначено, що «на 1871 р. українських народних шкіл є лише 572, польських 902, а утраквістичних (двомовні «школи примирення» – Н.К.) – 787»⁷. Необхідно зазначити, що Львівська крайова шкільна рада за законом від 1905 р. отримала значно ширшу компетенцію, ніж крайові шкільні ради. Так, вона мала право встановлювати навчальні основи і шкільні

* Клименко Нінель Павлівна – аспірантка Київського міського педагогічного університету імені Б.Д.Грінченка.

порядки для всіх шкіл, підлеглих раді; обговорювати крайові законопроекти у шкільній справі; призначати шкільних інспекторів і середньошкільних професорів, за винятком професорів торгівельних і промислових шкіл; схвалювати підручники для підлеглих раді шкіл. Склад Львівської крайової шкільної ради був таким: 14 членів від уряду, 19 урядовців та лише 2 члени, яких обирали громадяни (один представляв Львів, а другий – Краків, причому вони не могли бути вчителями, підлеглими львівській шкільній раді)⁸. Львівська крайова шкільна рада складалася майже цілковито з поляків.

Тож вирішення справи щодо українізації середньої школи в Галичині залежало від самих українців, які використовували різноманітні методи боротьби за створення українських гімназій, у тому числі й парламентські. Проте, за відповідну ухвалу сейму щодо заснування української гімназії політичні діячі роками вели важку боротьбу, ідучи на поступки полякам. Не дивно, що перед Першою світовою війною українці мали лише 6 гімназій (у Львові, Перемишлі, Коломиї, Тернополі, Станіславі й філію академічної гімназії у Львові) та паралельні класи при польських гімназіях у Бережанах і Стрию, тоді, як поляки мали 39 гімназій і 11 реальних шкіл, а німці – гімназію у Львові⁹.

Офіційне відкриття українських державних шкіл було неможливе, тож українська громадськість узялася до організації приватного шкільництва, в основному гімназій і учительських семінарій. На чолі справи стало Українське педагогічне товариство (УПТ; до 1912 р. – Руське педагогічне товариство), що згодом, у 1926 р., прийняло назву «Рідна школа», а також Крайовий шкільний союз (від 1910 р.) із представників центральних товариств і політичних партій (на чолі із М.Грушевським і І.Кивелюком). Необхідно зазначити, що М.Грушевський уперше порушив у пресі питання про те, щоб організувати приватні українські гімназії, «а не вичікувати здобуття їх з ласки галицького сейму, та ще до того з принесенням українцями великих жертв у компенсацію за кожен гімназію, здобуту таким шляхом»¹⁰. Уже у 1908 р. були організовані приватні українські гімназії в Копичинцях і Яворові, а в 1909 р. – у Городенці й Рогатині.

Саме у приватній Рогатинській українській гімназії Українського педагогічного товариства у 1909 р. розпочав свій педагогічний шлях Іван Крип'якевич, який згадував: «Досить несподівано став я учителем гімназії в Рогатині. Це був час, коли звернено особливу увагу на творення інтелігенції, а що державних гімназій було мало, то Українське педагогічне товариство почало засновувати приватні: до мене віднеслась делегація з Рогатина, парох о. Кудрик (старший) і директор Михайло Галущинський, пропонуючи мені посаду в новоутвореній гімназії»¹¹.

Свої спостереження з учительської гімназійної педагогічної практики він узагальнив у двох статтях – «Враження з Рогатинської гімназії» (1910 р.) та «З життя приватної гімназії (З нагоди звіту гімназії в Рогатині)» (1912 р.), в яких із захопленням описував просторі й чисті навчальні кабінети, обладнані картами для географії й історії, приладами до геометрії й рисунків, нотами для співу, картинами з української історії, портретами національних діячів. Іван Петрович зазначав, що «всюди панував зразковий порядок, не відчувалася атмосфера примусу і страху, між вчителями і учнями встановилися щирі і теплі відносини»¹².

Директор гімназії, тоді ще молодий, Михайло Галущинський із великим завзяттям та енергією швидко організував і поставив на високий рівень нову гімназію. Вона містилася в одноповерховому будинку серед просторої площі, де був спортивний майданчик, пришкільна ділянка, на якій працювали учні. Функціонувало 3 класи і 4 паралелі, в яких навчалося 200 учнів. Педагогічний склад налічував 7 учителів. Були створені природознавчий і фізичний кабінети, функціонували 2 бібліотеки для учнів і учителів¹³.

У гімназії І.Крип'якевич викладав історію, маючи 18 годин педагогічного навантаження, про що свідчать записи в особовому листку з обліку кадрів Львівської шкільної кураторії¹⁴. Розклад занять був складений таким чином, що Іван Петрович працював 3 дні на тиждень (понеділок, вівторок, середа), оскільки доїжджав зі Львова.

Рогатинська гімназія дуже скоро здобула собі заслужену славу, і це не випадково, адже в ній працювали такі відомі своєю науковою і громадською діяльністю викладачі, як І.Крип'якевич, М.Гірняк, А.Лотоцький, Г.Мартинець, А.Борис та ін. Завдяки їм гімназія переймала найкращі національні традиції, що склалися в навчальних закладах краю. Тут утверджується система роботи, метою якої стало виховання національно свідомих українців, готових до практичної реалізації української національної ідеї. Особливо дружні стосунки в Івана Крип'якевича склалися з Михайлом Галущинським, з яким він не раз здійснював екскурсії по околиці. Організовували вони також прогулянки і для учнів до Чортової Гори під Рогатином, вивчаючи краєвиди, розповідаючи про вигляд цих земель у минулому, про національні звичаї й обряди.

Науково-педагогічна праця й спільні етнографічні зацікавлення об'єднували Івана Крип'якевича з Володимиром Шухевичем, ученим-етнографом, дійсним членом НТШ, дідом Романа Шухевича. Випускник Львівського університету, як і І.Крип'якевич, В.Шухевич працював учителем у Львові, був хранителем музею Дідушицьких (1902–1908 рр.), в якому заснував відділ природничих наук та етнографії¹⁵. Під їх керівництвом були організовані екскурсії учнів до Львова, які відвідали музей Дідушицьких, картинну галерею, промисловий музей, друкарню, побували на Високому Замку, відвідали кінотеатр тощо¹⁶. Запровадження екскурсій як форми навчання в Рогатинській гімназії дало можливість урізноманітнити навчальний процес, оживити сюжети історичних оповідань, наблизити їх до сучасності. Використовуючи таку форму активного пізнання, як навчальна екскурсія, І.Крип'якевич популяризував методи самостійної роботи, що стимулювали творчий підхід до вивчення історії.

Навчально-виховний процес у гімназії перебував на високому рівні, про що свідчать публікації в таких часописах, як «Діло» й «Наша школа», де вміщувались рекомендації щодо використання досвіду Рогатинської гімназії. Саме І.Крип'якевич в опублікованих у газеті «Діло» статтях «Враження з Рогатинської гімназії» та «З життя приватної гімназії (З нагоди звіту гімназії в Рогатині)» звернув увагу на обладнання навчальних кабінетів, комплектування бібліотеки, використання сучасних методів і засобів навчання (наприклад, «світляні образи» – діапозитиви), екскурсії учнів із метою вивчення рідного краю, мистецтва, архітектури, відвідування театру тощо¹⁷.

Оцінюючи діяльність гімназії, І.Крип'якевич виділяє такі складові: 1. національне і моральне виховання – цікаві форми відзначення національних свят, у т. ч. 100-річчя народження М.Шашкевича і річниці смерті Т.Г.Шевченка, ушанування добродійців тощо; 2. організація самоосвіти гімназистів – діяльність «Наукової читальні», зібрання для читання часописів, користування книжками з учительської бібліотеки, заслуховування й обговорення рефератів, бесіди на різноманітні теми у формі публічних зборів, екскурсій; 3. залучення учнів до найпростіших форм кооперативного руху – організація ощадних кас, передача учнівських грошей під проценти до «Руської бесіди» (заощаджені гроші учень одержував при закінченні або залишенні гімназії), одноразові збирання грошей і книжок для шкільної бібліотеки; 4. учнівське самоврядування – організація в кожному класі «судейських лав», контроль за відвідуванням занять, вирішення деяких дисциплінарних справ¹⁸.

Проте, крайова шкільна рада знаходила різноманітні причини, щоб гальмувати розвиток українського приватного шкільництва, відмовляючи деяким ук-

раїнським приватним гімназіям у наданні офіційного статусу (водночас там, де були українські приватні гімназії, відкривалися приватні польські гімназії з офіційним статусом), а також відкриваючи утравкістичні класи при польських гімназіях.

Під пильне око крайової шкільної ради потрапила й Рогатинська гімназія, успіхи якої стали відомі у всій Галичині. Почалася ретельна перевірка навчального закладу – відвідувались уроки, перевірялася шкільна документація. І.Крип'якевич із цього приводу згадував: «Я вчив історії, багато прикладаючи уваги до історії культури і добув за те похвалу інспектора Майхровича, що візитував гімназію»¹⁹. Незважаючи на позитивні результати перевірки, крайова влада доклала чималих зусиль, щоб не надавати офіційного статусу українській гімназії. Навіть було дано хід наклепу на І.Крип'якевича, що він, мовляв, працював у гімназії тільки під час інспектування навчального закладу. Підтвердженням цього є лист директора гімназії М.Галущинського до І.Крип'якевича: «Хтось з Рогатина задекціонував нашу гімназію в раді шкільній крайовій, що Ви були лише підставлені для обдурення ради шкільної крайової, і що тільки як інспектор Майхрович покінчив візитацію, Ви виїхали, щоби більше не повернутися. Рада шкільна хоче ставити перепони у справі признання для нас прилюдності. Подаю Вам до відома. Одночасно маю вислати урядове ствердження до ради шкільної крайової, що воно так не є»²⁰.

Із перших років своєї педагогічної діяльності І.Крип'якевич стає членом та активним діячем Українського педагогічного товариства. У 1913 р. у серійному видавництві «Письма з Просвіти» він опублікував свою статтю «Бібліотека Українського педагогічного товариства», в якій ознайомив учителів «Рідної школи» з бібліотечним фондами Галичини.

Для досягнення поставленої мети (відкриття шкіл) УПТ визначило такі завдання (на підставі статуту): «скликати конференції з відчитаними змісту педагогічного, наукового й у справах «руського шкільництва», предклатати (пропонувати – *Н.К.*) у дотичних властей меморіали і петиції у справі публічного виховання і руських шкіл, а також уділяти властям свої гадки, еслі того зажадають; займатися видавництвом книжок і видавати часопись, обговорюючи справи руських шкіл і виховання; улаждувати прилюдні виклади і відчити»²¹.

І.Крип'якевич неодноразово виступав із лекціями перед учителями на різні педагогічні теми. Він знайомив їх з історією української освіти, особливостями братського руху, зупинявся і на причинах занепаду шкільництва. У приватному архіві І.Крип'якевича збереглися запрошення УПТ на зустрічі та конференції, чернетки виступів. Так, у доповіді «Шкільне життя в давні часи», яку І.Крип'якевич виголосив у Львові і Перемишлі у 1912 р., він ознайомив учителів з історичним документом «Пересторога», наголошуючи, що ще в давні часи автор твору вважав школи найвищою культурною зброєю, а в їх браку вбачав одну із причин занепаду української держави. Таким чином, підкреслював І.Крип'якевич, «давня руська держава упала тому, що не подбала про народну просвіту – а тепер, коли хочемо піднести народ із занепаду, мусимо взятися до організації шкільництва»²².

І.Крип'якевич розумів важливе значення педагогічних журналів, які б стали реальним інструментом, методичним посібником для вчителів у навчально-виховному процесі. Відтак, молодий учений-педагог на шпальтах часопису «Наша школа» публікує низку статей, присвячених шкільній тематиці, почавши з огляду українських педагогічних журналів за 1910 р. Характеризуючи такі видання, як «Каменярь», «Учитель», «Світло» І.Крип'якевич відзначав, що вони стали цікавішими, більше відповідають своїй меті та наближені до школи»²³. Відзначивши статтю Д.О.Іванчука «Проблеми націоналізації нашого виховання», Іван Петрович підкреслював, що національне виховання повинно ґрунтува-

тися не на досвіді іноземного шкільництва, а на пізнанні культури, характеру, природи, традицій виховання й потребах самого народу. А йти до цього пізнання необхідно дорогою, по якій ішли інші народи – шляхом усебічного аналізу умов життя народу. «Відповідно до вимог нації, – підкреслював І.Крип'якевич, – треба розглядати кожне педагогічне питання, теорію і практику; необхідно вивчати психофізичну індивідуальність нашого народу, нашої дитини спеціально»²⁴.

І.Крип'якевич розумів, що поширення педагогічного досвіду має неабияке значення в освітньому процесі, наголошуючи на публікуванні саме практичних статей. Із цього приводу він відзначив статтю А.Алиського «Повторювання в школі», де подавалися методичні рекомендації щодо узагальнення знань, умінь і навичок. І.Крип'якевич наголошував, що «науку треба вести спочатку малими, потім чимраз більшими методичними одиницями, так, що повторюване зв'язується у природну цілість із новими відомостями; улекшують повторюване також нові комбінації старого матеріалу, письмени вправи і ін.»²⁵.

І.Крип'якевич і сам був дописувачем шкільних часописів, висвітлюючи не тільки різноманітні нагальні питання освітньої галузі, а й вивчаючи стан освіти в Галичині загалом. Цікавими та практичними були статті із сучасного шкільництва. Наприклад, «Народна просвіта і Т.Шевченко» (1912 р.), «Про виклади з історії України», «В школі ім. Грінченка», «Школа ім. короля Данила» (1912 р.), «350-ліття середньої школи у Львові» (1931 р.), «Шкільні традиції Володимира-Волинського» (1933 р.), «Деякі звичаї у Львівській школі та бурсі» (1934 р.), та «У Ново-Яричівській школі» (1945 р.).

І.Крип'якевич досліджував історію галицького шкільництва, починаючи з Львівської братської школи. У різних виданнях – «Українська школа», «Рідна школа», «Життя і знання» – він друкував цікаві розвідки із цієї тематики: «Про давні наші школи у Львові» (1912 р.), «Львівська братська школа XVI–XVII ст.» (1925 р.), «В старій школі» (1927 р.), «Братська школа у Львові» (1933 р.), «З історії галицького шкільництва XVII–XVIII ст.» (1933 р.), «Початкова школа в давні часи» (1933 р.) тощо, в яких високо оцінив досягнення української педагогіки.

Популяризуючи історію українського шкільництва, І.Крип'якевич сподівався, що «є надія, що наше міщанство піде слідами своїх прадідів і приверне до життя давні руські школи»²⁶. Розуміючи, що успіх науки і розвиток школи залежить від учителя, І.Крип'якевич у статті «Найстарший устав української школи» публікує для ознайомлення вимоги, які були висунуті братством до вчителя: «Школа жадає від учителя, щоби був розважливий, умів панувати над собою, був лагідний і здержливий, негнівливий, щоби вів життя моральне, не був жадний до гроша і не шукав хабаря, щоби не був зависний, ані інтригант, щоби умів удержувати повагу свого звання». Підсумовуючи, він підкреслив, що за таких умов «школа має на меті не тільки дати знання учням, але й виробити в ученика громадянське почуття. Учити виконувати обов'язки перед Богом і людьми»²⁷.

У 1906 р. українцям вдалося здобути дозвіл на відкриття філії найстарішої академічної гімназії у Львові. Академічна гімназія, яка була заснована ще у 1784 р., була створена як складова частина Львівського університету (Академії), а її випускники зараховувались до університету без вступних іспитів. Мовою викладання до 1849 р. в гімназії була латинська, згодом німецька. Із 1867 р. у початкових класах, а з 1874 р. в усіх класах викладання велось українською мовою. Високий рівень гімназійної освіти і виховання визначався старанним добром професорсько-викладацького складу. Викладачі обиралися на посади на конкурсній основі. До участі в конкурсі допускалися особи із закінченою вищою освітою (як правило, випускники філософського відділення університету). Про

конкурс оголошувалося в «Урядовому щоденнику», розсилався окремий список вакантних посад по всіх середніх школах²⁸.

У 1912 р. І.Крип'якевич був запрошений у філію академічної гімназії у Львові, де працював до 1925 р. Це особливий період в його житті, адже тут він сформувався як блискучий педагог, методист, автор підручників та посібників з історії України. Педагогічний колектив філії складався з досвідчених педагогів із високим рівнем знань та загальної ерудиції. І.Крип'якевич викладав у 1–8 класах і мав таке навантаження (години) з історії та географії: у 1912/1913 – 21 год.; у 1913/1914 – 20 год.; у 1915/1916 – 18 год.; у 1916/1917 – 18/20 год.; у 1917/1918 – 20/24 год.²⁹

Велика увага у філії академічної гімназії приділялась іспитам, які проходили досить вимогливо, тож учні повинні були добре підготуватися до них. І.Крип'якевич приділяв чимало уваги підготовці учнів-випускників, які під час іспитів показували блискучі знання. Випускник Л.Огаренко згадував: «Виклади проф. І.Крип'якевича вражали зорганізованістю, великим патріотизмом і знанням предмету»³⁰.

Відсутність у середніх навчальних закладах Східної Галичини окремого навчального предмету «Історія України» та відповідних програм спонукали І.Крип'якевича до створення авторських програм, а згодом і підручників та посібників з української історії. У домашньому архіві І.Крип'якевича збереглися чернетки рукописних лекційних планів 1918–1919 рр. («Синтетичні нариси до іст[орії] Укр[аїни]»), лекційні плани (1923 р.), рукописні тексти і плани (1924 р.), тези і плани «Нарис історії України» («головні лінії»), план «Історії України» (для вищих клас середніх шкіл гімназій), написаний 11 червня 1919 р., під IV-ю темою «Слов'яни» написано: «Розпочато підручник від слов'ян»³¹. У спогадах І.Крип'якевич наголошував: «У своїх лекціях у середніх школах я звертав особливу увагу на історію і географію України, і мої учні добре ці ділянки знали; з часом зібрав я матеріал до підручників («Оповідання з історії України» і «Огляд історії України: Репетиторіум»)»³².

Незвичайна ерудованість І.Крип'якевича, знання свого предмету до найточніших деталей викликали захоплення та повагу до нього. Колишній учень М.Колесса згадував: «Він був прекрасним лектором, прямо заворожував нас і примушував дуже уважно слухати. У своїх учнів професор Крип'якевич розвивав глибокий патріотизм, любов до рідного краю, до народу, культури. Ідейність і працьовитість все стояли на першому місці. Опитував він учнів уважно і спокійно, не переривав і не був схильний сипати двійками. А ми, його учні, старалися все добре засвоювати, добре готуватися, щоб потім не припускатися помилок»³³.

Під час Першої світової війни І.Крип'якевич продовжував учителювати у філії Львівської академічної гімназії (окрім перерви у 1914–1915 навч. році). Війна, безумовно, позначилася на навчанні. Від грудня 1915 р. у гімназистів з'явився ще один предмет – «Наука муштри». У 1916–1917 навч. році Кіш Українських січових стрільців скерував в українські гімназії Львова чотирьох стрільців, які двічі на тиждень вели заняття з окремими групами гімназистів. Цей курс навчання був справді необхідним, адже багато хто з учнів, навіть не закінчивши навчання, ішов на фронт.

Незважаючи на воєнні обставини та матеріальні нестатки й академічна гімназія, і її філія знову стали осередками українського громадського життя. Із весни 1916 р. відновлено традиційні Шевченківські вечори. Як і перед війною, гімназисти постійно брали участь у подіях львівського громадського життя: у похороні Івана Франка (31 травня 1916 р.), у привітанні митрополита А.Шептицького, котрий повернувся у вересні 1917 р. із ув'язнення з Росії. Відновлювалися учнівські гуртки, що існували перед війною – «Український спортивний кружок», «Пласт», «Відродження».

Головним завданням школи І.Крип'якевич вважав виховання в учнів високих почуттів любові до рідного краю. Проте мало любити свій край – його ще треба знати. Знання рідного краю не просто збагачує і звеличує людину, воно служить своєрідним містком, що єднає покоління. Пошана до традицій давньої культури та славного минулого стає основою сучасності і є запорукою майбутнього. У статті «Про вагу місцевої історії» І.Крип'якевич зазначав: «Коли ... розсипані останки минулого зберемо, пояснимо їх і навчимо шанувати – історія України не буде чимсь далеким і тільки святочним, а стане живою частиною світогляду й основою національних почувань»³⁴. І.Крип'якевич поклав початок практиці шкільного краєзнавства в Галичині.

У березні 1917 р. було організовано історичний гурток, до складу якого входило 14 учнів, під керівництвом І.Крип'якевича. Програма діяльності включала різноманітні форми позашкільної роботи – лекції, дискусії, підготовку учнями рефератів, збирання стародруків та монет, екскурсії³⁵. Усього за час діяльності гуртка (а це півроку, після чого він припинив свою діяльність через мобілізацію учнів-старшокласників, у тому числі і голови гуртка Іллі Барана) відбулося п'ятнадцять зібрань.

На першому засіданні історичного гуртка І.Крип'якевич ознайомив учнів з основною метою, завданням та програмою роботи. Як свідчать записи, що збереглися, одного з членів гуртка, пріоритетне значення надавалося вивченню рідної історії³⁶. На засіданнях І.Крип'якевич розповідав гімназістам про княжу добу історії України (закордонну політику та торгівлю Київської держави), пам'ятки старовини (рукописи, стародруки, гравюри, медалі, монети, печатки тощо) та, найбільше, про історію Львова, його культуру («Про початки Львова», «Львів у середніх віках», «Українське міщанство у Львові XVI ст.», «Татарський набіг на Львів 1695 р.», «Львів 1809 р.»)³⁷.

Учні також знайомилися зі всесвітньою історією (теми «Французька революція», «Наполеон»). І.Крип'якевич писав: «Щоби пізнати історію іншого народу мусимо вчити ряд чужих мов, бо на нашій мові нема відповідних підручників. Для того повинні ми класти велику вагу на науку чужих мов, а се німецької, французької, англійської, італійської та інших. До історії також потрібна наука рисунків. При допомозі рисунку можна представити розвиток культури і штуки якогось народу. Рисоване може заступити також фотографія»³⁸. Однак найважливіше значення має вивчення місцевої історії, оскільки саме вона готує учнів до загальної історії («Коли чоловік добре пізнав давній вигляд і устрій свого міста, легше буде йому зрозуміти оповідання про Київ; коли бачив який-небудь замок. Легше уявить собі, як виглядала давніше війна, татарські напади, козацькі форти і ин.»)³⁹.

Велику увагу надавав він екскурсіям, які були ретельно продумані та введені в річний план. Адже пізнання місцевого матеріалу в поєднанні з історією українського народу, знання минулого допоможуть розвивати почуття любові до рідного краю і народу, гордість за належність до нього, пошану до його традицій, а, відтак, дасть елементарну підготовку до виконання в майбутньому громадянських обов'язків.

Підготовка рефератів, опрацювання історичної літератури – ще один із напрямків роботи гуртка. Це стало предметом другого засідання, де І.Крип'якевич давав поради учням щодо форми та змісту реферату, його написання («відчит повинен зачинатися описом границь сеї країни, про котру реферується. Дальше треба звернути увагу на положення влади і заграничну політику того народу. Треба зважати на культуру, яку описуваний нарід витворив. До культури зачисляємо релігійне життя, шкільництво і штуку»). Перший реферат був підготовлений і прочитаний учнем К.Трильовським про Ярослава Мудрого⁴⁰. Учасники історичного гуртка готували реферати на історичні теми, список яких був скла-

дений та запропонований І.Крип'якевичем. Історичну літературу він щедро роздавав із власної книгозбірні. Так були підготовлені і виголошені реферати на теми: М.Грушевський «Про Богдана Хмельницького» (читав Турвив); С.Томашівський «Похід Хмельницького до Галичини» (читав Гупало); М.Костомаров «Українська історія в життєписах» (читав Григорів); В.Антонович «Виклади про козацькі часи» (читав Григорів)⁴¹.

Багато зусиль доклав І.Крип'якевич до виховання підростаючого покоління. Залюблений в історичну науку, він прищеплював любов до неї і своїм учням, використовуючи весь арсенал методичних прийомів і засобів. Щоб історія була близькою і зрозумілою, він писав белетризовані історичні твори. Збереглися чернетки поурочних планів І.Крип'якевича, де він фіксував використання необхідної літератури до відповідних тем уроку. Так, до теми «Слов'яни» помічено оповідання «Серед пущі», а до теми «Християнство» – «Стародавні монастирі»⁴².

Для практичної допомоги учителям І.Крип'якевич розробив курс з історії України у 20 лекціях та методичні рекомендації до них, в яких зазначалось, що вчитель повинен ретельно підготуватися до лекції, а саме прочитати поданий зразок лекції, обрати з рекомендованих підручників і читанок відповідні тексти, підібрати потрібні ілюстрації, карту. Важливе значення приділяв І.Крип'якевич початку уроку, який на його думку, повинен починатися зі вступних питань. Наприклад, до першого уроку «Слов'яни» він рекомендує такі вступні питання: «Де живуть українці? Показати на мапі. Хто є слов'янами? Які знаєте слов'янські народи? Де вони живуть, як говорять? Що спільного мають слов'янські народи?». План уроку коротко повинен бути записаний на «таблиці» (дошці), з якої учні переписують його у свої зошити. Домашнє завдання – обов'язковий елемент уроку («На домашню працю визначити до вивчення уступи з підручника і питання, на які учні мають усно відповісти. Вказати книжки до читання, з котрих можна ближче пізнати часи, про які іде лекція»⁴³).

Про педагогічну працю у філії академічної гімназії І.Крип'якевич згадував: «Молодь з жаром училася історії і географії України, яку я викладав за давньою моєю програмою»⁴⁴. Однак політичні події швидко зруйнували надії щодо української державності, українізації шкіл та й загалом розбудови української освіти.

Незважаючи на опір українського населення окупаційній владі, 14 березня 1923 р. рада послів великих держав визнала Східну Галичину частиною відновленої Польщі. Першим кроком нової влади на території Галичини була ліквідація тих інституцій, котрі забезпечували статус Галичини як окремої адміністративної одиниці. Тривав наступ на українство у вигляді політики повної централізації й колонізації шкільництва, усунення громадських впливів, заміни українських учителів польськими, наданні школам «польського духу». Так, у червні 1925 р. було видано розпорядження для директорів всіх типів шкіл із непольською мовою навчання про викладання історії, географії і науки про Польщу лише польською мовою⁴⁵.

У контексті цих рішень під пильною увагою опинилась академічна гімназія та її філія, в якій з 1912 р. працював учителем історії І.Крип'якевич. На перевірки та випускні іспити почали приїздити польські інспектори. Особливо критикувалося навчання історії. Тому Львівська шкільна кураторія почала інтенсивно переводити українських істориків-учителів до польських навчальних закладів: О.Терлецького – до VII польської гімназії, І.Брика – до IX гімназії, Д.Коренця – до III гімназії, І.Крип'якевича – до I гімназії, О.Панейка – до Тернополя, С.Шаха – до Сокала. В академічній гімназії до 1929 р. працював єдиний український історик М.Кордуба. А коли він переїхав до Варшавського університету, у гімназії не було вже до 1939 р. жодного українського історика. В українських школах та гімназіях викладання історії було віддане в руки надійних для польської держави учителів⁴⁶.

Із серпня 1925 р. І.Крип'якевич працює в І польській гімназії ім. Коперніка⁴⁷. «Мені було дуже важко зжитися з польською школою, особливо з цією гімназією, де був значний процент синів польської інтелігенції. І до того ще – вести історію в польському державницькому дусі!», – згадував І.Крип'якевич⁴⁸. Він неодноразово звертався з клопотанням до міністерства віросповідань та освіти про переведення його до «гімназії з руською мовою викладу», тобто до Львівської академічної. Однак незважаючи на численні клопотання та подані схвальні характеристики, І.Крип'якевичу було відмовлено у проханні й переведено в 1927 р. до XII гімназії ім. Щепановського⁴⁹, де, за словами Івана Петровича, панував «польський дух». Характеризуючи педагогічний колектив, І.Крип'якевич писав у своїх спогадах: «В учительському зборі були шовіністи-вшехполяки, як катехит Леман, полоніст Косовський, що поза плечі провокували мене»⁵⁰. Почалася нелегка праця. Єдиною розрадою була робота над популярними підручниками з історії України. Сумлінно виконуючи розпорядження міністерства віросповідань та освіти щодо державно-патріотичного виховання, гімназія ретельно готувалася до роковин польської державності 11 листопада 1928 р. У своїх спогадах І.Крип'якевич із гіркотою згадував про ці врочистості, на яких звучали некоректні виступи педагогів проти українців, як ворогів держави. У такому ж дусі були й виступи учнів. І.Крип'якевич не витримав і вийшов із зали. Це мало для нього сумні наслідки – розпочалося слідство, справа пішла до Варшави⁵¹.

Особова справа І.Крип'якевича з фонду Львівської шкільної кураторії містить його пояснювальну записку та протокол, складений окружним інспектором польською мовою. Ось як пояснив І.Крип'якевич свій учинок: «Під час урочистостей у зв'язку з 10-річчям незалежності учень виголосив, що українці у 1918 р. у братовбивчій спосіб нападали на поляків. Я був настільки вражений, що вийшов і не повернувся до кінця програми. Довгий час не міг опанувати себе. Я старався ввійти в колектив, намагався бути лояльним, виконувати всі розпорядження, указівки. До польської молоді ставився із сердечністю, оскільки розумів, що виховує і вчить їх вчитель непольської національності. Здавалося, що я отримував доброзичливість від колективу, любов молоді. Із великою радістю розділяв із паном директором те, що незважаючи на те, що в гімназії викладають різні учителі, у ній панує гармонія. Однак виступ учня на врочистостях, знаючи, що я українець, ужив слів надзвичайно болючих. Удар був настільки несподіваним і сильним, що я не міг себе опанувати. Прошу прийняти пояснення до відома»⁵².

Проте цим справа не закінчилася – І.Крип'якевич був викликаний окружним інспектором і в присутності директора був складений протокол, де зафіксовано допит:

– *Окружний візитатор: «З якої причини Ви покинули залу?».*

– *Відповідь: «Я покинув залу, коли учень у своїй промові виголосив, що українці у 1918 р. у братовбивчій спосіб нападали на поляків».*

– *Окружний візитатор: «Чи пригадуєте Ви докладно слова учня?».*

– *Відповідь: Детально не пригадую, але «братовбивча» боляче на мене вплинуло... Я написав пояснення з 14 до 16 години. У мене потемніло в очах і я пішов. Я не знав, що це розтлумачиться як нетактовність, демонстрація незадоволення, неповага. Через 2 дні я написав колективу, що не мав наміру ображати патріотичних почуттів учнів. Відчуваю, що зробив неправильно, що зіпсував урочистість»⁵³.*

Після цього інциденту І.Крип'якевича було переведено «для добра школи» до гімназії у Вонгровці (Познанське воеводство)⁵⁴. Це стало величезним ударом, він довгий час не міг отямитись, навіть припинив листування з Києвом у справі комісії для складання біографічного словника діячів України. Пізніше, у листі до М.М.Могилянського від 7.І.1929 р. І.Крип'якевич повідомить: «Не писав я довго, бо мав неприємності у зв'язку з львівськими листопадними подіями –

коштувало мені це доволі часу й втрати енергії. На жаль, мої особисті відносини складаються тепер погано: я є державний учитель і міністерство освіти перенесло мене із-за «листопадових подій» далеко на захід, у Познанщину – се для мене матеріальна і моральна руїна... Роблю різні заходи, щоби якось з цієї халепи позбутися»⁵⁵.

Щоб дотриматися формальностей, І.Крип'якевич написав листа, в якому погодився на роботу. Однак пізніше вислав лікарняні про нервові захворювання, і на цій підставі Познанська кураторія надала йому відпустку⁵⁶. Міністерство віросповідань та освіти у вересні 1929 р. перевело його з Вонгровця до Жовкви, де він учителював п'ять років, до 1934 р.⁵⁷

Підсумовуючи, відзначимо, що, незважаючи на важкі часи української бездержавності, І.Крип'якевич активно працює на педагогічній ниві, докладає неабияких зусиль для розбудови українського шкільництва. Працюючи в українських гімназіях (Рогатинській, філії Львівської академічної гімназії), він викладає історію України за власною програмою, яка пізніше стане основою для підручників та посібників. Використовуючи таку форму активного пізнання, як навчальна екскурсія, І.Крип'якевич намагався довести, що історія України не є чимось далеким – вона жива частина світогляду й основа національних почуттів.

Як активний член Українського педагогічного товариства, дописувач шкільних часописів І.Крип'якевич став вправним популяризатором історії українського шкільництва, а робота з молоддю характеризувала вченого як природженого педагога-наставника, поширювача історичних знань, блискучого лектора. У своїх учнів професор І.Крип'якевич виховував глибокий патріотизм, любов до рідного краю, народу, національної культури.

Утім, розглянутий період педагогічної діяльності І.Крип'якевича є ще недостатньо вивченим, особливо в частині, котра стосується його роботи у вищій школі. Поглиблене вивчення цього аспекту є важливим як для повноцінної реконструкції біографії І.Крип'якевича, так і для вивчення витоків, становлення та розвитку національної школи.

¹ Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. праць. – Вип.8. – Л., 2001. – 958 с.

² Регіональна науково-теоретична конференція, присвячена 105-й річниці з дня народження видатного історика України, академіка І.Крип'якевича. – Івано-Франківськ, 1991; Іван Крип'якевич – визначний історик України: До 110-річчя від дня народження. – Івано-Франківськ, 1996; Академік І.Крип'якевич: Збірник / Упор. В.Б.Скоморовський; Прикарпатський національний університет ім. В.Стефаника. – Івано-Франківськ, 2005.

³ Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДАІЛ). – Ф.179. – Оп.7. – Спр.13263.

⁴ Домашній архів І.Крип'якевича, папка №148: «Історичні гуртки» (зараз домашній архів переданий у Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника Національної академії наук України).

⁵ *Винар Л.* Іван Крип'якевич [Некролог] // Український історик. – 1967. – Ч.1-2. – С.75.

⁶ *Грушевський М.* Що ж далі // Літературно-науковий вісник. – 1905. – №1. – С.1–5.

⁷ *Федорович К.* Українські школи в Галичині у світлі законів і практики. – Л., 1924. – С.114.

⁸ *Сірополко С.* Історія освіти в Україні. – К., 2001. – С.530.

⁹ Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – К., 1995. – Т.3. – С.929.

¹⁰ *Грушевський М.* Що ж далі. – С.1–5.

¹¹ *Крип'якевич І.* Спогади (Автобіографія) // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С.103.

¹² *Viator.* Враження з Рогатинської гімназії // Діло. – 1910. – 24–25 лютого. – Ч.41–42.

- ¹³ Там само.
- ¹⁴ ЦДІАЛ. – Ф.179. – Оп.7. – Спр.13263. – Арк.72.
- ¹⁵ Довідник з історії України (А–Я). – К., 2001. – С.1100.
- ¹⁶ Серкіз Я. Іван Крип'якевич і Рогатинська приватна гімназія // Рогатинська земля: історія та сучасність: Матеріали першої наукової конференції. – Л., 1995. – С.203.
- ¹⁷ *Viator*. Враження з Рогатинської гімназії // Діло. – 1910. – 24–25 лютого. – Ч.41–42.
- ¹⁸ Див.: Серкіз Я. Указ. праця. – С.204.
- ¹⁹ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія). – С.103.
- ²⁰ Домашній архів І.Крип'якевича, папка №310, лист М.Галушчинського до І.Крип'якевича, 1910 р.
- ²¹ Див.: Ясінчук Л. 50 літ «Рідної школи». – Л., 1931. – С.13.
- ²² Домашній архів І.Крип'якевича, папка №191, «Школа в Україні XVI–XVIII ст.».
- ²³ Крип'якевич І. Наші педагогічні і учительські журнали і часописи в 1910 р. («Учитель», «Каменярі», «Прапор», «Світло») // Наша школа. – 1911. – Кн.1 – С.59.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Там само. – С.60.
- ²⁶ Крип'якевич І. Про давні наші школи у Львові // Діло. – 1912. – Ч.125. – 6 червня.
- ²⁷ Його ж. Найстарший устав української школи // Рідна школа. – 1927. – С.3–4.
- ²⁸ Курляк І.Є. Українська гімназійна освіта у Галичині (1869–1918). – Л., 1997. – С.29.
- ²⁹ ЦДІАЛ. – Ф.179. – Оп.7. – Спр.13263. – Арк.72.
- ³⁰ Огаренко Л. Спомини з моїх літ у головній гімназії // Ювілейна книга Української академічної гімназії у Львові. – Філадельфія; Мюнхен, 1978. – С.461.
- ³¹ Домашній архів І.Крип'якевича, папка №344: (III) Історія України – шкільні підручники, I, 1920; папка №345: (III) Історія України – шкільні підручники, II, 1920; папка №348: (VII) Історія України – шкільні підручники, III, 1918–1935.
- ³² Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія). – С.107.
- ³³ Колесса М. Спогад учня // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 8. – С.934.
- ³⁴ Крип'якевич І.П. Про вагу місцевої історії // Український голос. – 1927. – №5. – 30 січня.
- ³⁵ Звіти дирекції ц.к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1916–1917. – Л., 1917. – С.35–36.
- ³⁶ Домашній архів І.Крип'якевича, папка №148: «Історичні гуртки».
- ³⁷ Звіти дирекції ц.к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1916–1917. – С.35–36.
- ³⁸ Домашній архів І.Крип'якевича, папка №148: «Історичні гуртки».
- ³⁹ Крип'якевич І. Про виклади з історії України // Письмо з Просвіти. – Л., 1912. – Ч.10. – С.301.
- ⁴⁰ Домашній архів І.Крип'якевича, папка №148: «Історичні гуртки».
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Там само, папка №348: «(VII) Історія України – нариси, лекції. III, 1918–1935».
- ⁴³ Там само.
- ⁴⁴ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія). – С.117.
- ⁴⁵ Dziennik Urzędowy Kuratorjum okręgu szkolnego Lwowskiego. – R.1925. – Lwów, 1925. – S.312.
- ⁴⁶ Ювілейна книга Української академічної гімназії у Львові. – С.227.
- ⁴⁷ ЦДІАЛ. – Ф.179. – Оп.7. – Спр.13263. – Арк.122.
- ⁴⁸ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія). – С.121.
- ⁴⁹ ЦДІАЛ. – Ф.179. – Оп.7. – Спр.13263. – Арк.145.
- ⁵⁰ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія). – С.121.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² ЦДІАЛ. – Ф.179. – Оп.7. – Спр.13263. – Арк.156.
- ⁵³ Там само. – Арк.157–159.
- ⁵⁴ Там само. – Арк.155.
- ⁵⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. – Ф.Х. – Спр.5338. – Арк.1.

⁵⁶ ЦДІАЛ. – Ф.179. – Оп.7. – Спр.13263. – Арк.177.⁵⁷ Там само. – Арк.186.

Basing upon archival and private sources the article shows pedagogical and gymnasium activity of a famous historian I.P.Krypiakevych in 1909–1939. Special attention is paid to his participation as a member of Ukrainian Pedagogical Community in Ukrainization of school sphere of Haluchyna and to his active work on solving the problem of national schools.

М.М.Москалюк*

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ЦУКРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті розглядається проблема становлення та розвитку цукрової промисловості в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Проаналізовано еволюцію становлення даної галузі та її значення в економічному та історичному розвитку країни.

У початковий період свого існування мануфактурна цукрова промисловість у нашій країні за своїм характером мало чим відрізнялася, наприклад, від суконної або металургійної галузей. Вона являла собою ту оригінальну організацію промисловості, що ґрунтувалася на праці кріпосних селян. Проте конкретні обставини, за яких виникло і розвивалося цукрове виробництво в Росії, обумовили те, що формування великої машинної індустрії проходило тут тим оригінальним шляхом, який винятково рідко мав місце в інших галузях – шляхом прямого переростання кріпосної мануфактури (із переходом на вільнонайману працю) у капіталістичну фабрику. Щоправда, це переростання в цукровій промисловості виявилось доступним далеко не для всіх мануфактур, а діяло лише як панівна тенденція¹.

Цукробурякова промисловість на континенті Європи виникла на початку ХІХ ст. До початку ХІХ ст. Європа споживала тростинний цукор, що ввозився з англійських колоній. Перший цукровий завод був збудований у Росії у 1800 р. в с. Алаб'єві Чернського повіту Тульської губернії. 1825 р. в Росії діяло лише два цукрові заводи. За іншими даними у 1825 р. в Росії було 7 цукрових заводів². Розширення цукрової промисловості проходило швидкими темпами. У 1848 р. було 259 заводів із виробництвом сирцю у 962 тис. пудів; у 1861 р. кількість заводів збільшилася до 432 із виробництвом сирцю відповідно у 3996 тис. пудів цукру. Проте цей ріст гальмувався відміною кріпосного права, і в 1869 р. було всього 402 заводи з виробництвом майже наполовину меншим. Але з цього періоду розвиток цукрового виробництва проходив швидкими темпами, хоча кількість заводів порівняно з попереднім періодом зменшувалася (1893 р. – 224 заводи), виробництво цукру, у цілому, значно зросло³.

Для сприяння розвитку цукрової промисловості встановлюється мито на довізний цукор. Починається посилене будівництво нових цукрових заводів: у 1832 р. в Росії їх було вже 20, а в 1839 р. – близько 100. Ці заводи були вогневі, надзвичайно примітивного характеру. Вироблялося цукру всього кілька десятків пудів на добу⁴.

* Москалюк Микола Миколайович – канд. іст. наук, викладач кафедри філософії та економічної теорії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Перші цукрові заводи в Україні виникли на початку 20-х років XIX ст. у Подільській, Чернігівській і Київській губерніях⁵. У 1827 р. був заснований перший цукровий завод у Бершаді Подільської губернії графом Машковським, який дуже ретельно вивчав дану галузь промисловості у Франції 1826 р.⁶ У 30-х роках в Україні було лише 6 цукрових заводів. Потім будівництво їх посилюється, і в 40-х роках тут уже налічується 2/3 усіх цукрових заводів Росії⁷.

Цукрові заводи в Україні були однією з перших, якщо не першою формою капіталістичного виробництва, яке виникло всередині кріпосного господарства⁸.

Спочатку цукрове виробництво в Україні перебувало у руках поміщиків та іноземних комерсантів. Після реформи 1861 р. воно набирає капіталістичного характеру і концентрується в руках великих підприємців. Також цукрові заводи в цей період перебували і в руках євреїв⁹.

У перші роки після реформи 1861 р. виробництво у цукровій промисловості зменшилося¹⁰. Цукрова промисловість вступила у смугу кризи, особливо у перші два роки. У поміщиків-цукрозаводчиків гостро відчувалася нестача вільних капіталів. Не вистачало сировини (оскільки відразу ж після розкріпачення селяни майже не засівали буряків), робочих рук (селяни, які раніше відбували на заводах панщину, не хотіли йти на цукроварні). Тому кількість заводів почала швидко зменшуватися, а розмір річного виробництва цукру на початку 60-х років значно скоротився. Селянська реформа «порушила устрій поміщицького господарства, заснованого не стільки на капіталі, скільки на примусовій праці»¹¹.

Однак у цілому в Україні цукрова промисловість досить швидко стала на ноги. Передусім стрімко зростав ринок вільнонайманої робочої сили. Коли із селян почали збирати недоїмки, примушували сплачувати викупні платежі, то це спонукало їх знову йти на цукроварні, щоб заробити гроші. Сезон цукроваріння розпочинався восени, після закінчення польових робіт, і це, зокрема, забезпечувало цукроварні робочою силою з місцевих селян, «особливо тих, які від постійних робіт на заводах набули певних навичок»¹².

У 1860–1861 рр. в Україні діяло 229 цукрових заводів, або 59% загальної їх кількості в Росії. Вони виробили понад 3 млн пудів цукру-піску, що становило 80% його загальноросійського виробництва. Крім того, в Україні був 21 (із 38 в Росії) рафінадний завод. У 1860–1861 рр. вони виробили 1,4 млн пудів цукру (54%). У наступні роки число цукрових заводів зменшувалося, а виробництво цукру внаслідок концентрації виробництва зростало¹³. За даними К.Г.Воблого в 1861–1862 рр. в Україні було засновано 243 нові цукроварні і закрито 175 старих¹⁴.

У 1861–1863 рр. цукрове виробництво дещо занепало, що було викликано загальними економічними умовами, фінансовими труднощами, зменшенням виробництва сировини. У 1862–1863 рр. закрилося 13 цукрових заводів, внаслідок чого вироблено 1,6 млн пуд. цукру, а загалом по країні – 1,9 млн пуд. Зазнала краху, наприклад, фірма Яхненків, капітал якої становив майже 4 млн руб. Проте з другої половини 60-х років у цукровій промисловості почалося піднесення. Нові підприємства створювалися переважно на пайових засадах¹⁵.

Уже в другій половині 60-х років випуск цукру перевищив дореформений рівень і почав зростати швидкими темпами.

Характерною рисою пореформеної цукрової промисловості був її крупно капіталістичний характер. У 1872 р. вартість окремої цукроварні в Україні була не нижче 100 тис. руб., у 1882 р. вартість акціонерного цукрового заводу становила від 250 тис. до 1 млн руб. На 1 жовтня 1883 р. у Київському страховому товаристві було застраховано 90 цукрових заводів вартістю в 32,6 млн руб.¹⁶

Якщо прослідкувати розвиток цукроваріння на Правобережній Україні, то слід сказати, що цукрове виробництво розвивалося в усіх трьох губерніях Правобережжя. Зокрема, у Волинській губернії у 1877 р. нараховувалося 650 фаб-

рик і заводів, серед яких домінуючу роль відігравали саме цукрові заводи¹⁷. Чотири цукрових заводи братів Терещенків (Андрушівський, Червонський, Корвинецький та Іванківський) у 1883 р. на Житомирщині виробили 560 тис. пудів цукру-піску¹⁸. У 1912 р. у губернії було 16 цукрових заводів, які переробили 2905865,2 берківців цукру¹⁹, а в 1914 р. – 15 заводів²⁰.

Після реформи швидко розвивалася промисловість на Київщині, в основному по переробці продуктів сільського господарства. Особливо інтенсивно зростала цукрова промисловість. Уже 1865 р. тут було 72 цукрові заводи. Характерна риса промисловості того часу – висока концентрація виробництва²¹. У 1898 р. нараховувалося 63 цукрові заводи²², 1905 р. – 75²³, 1907 р. – 74²⁴ та у 1908 р. також 74 заводи²⁵.

У 1878 р. переробка цукрових буряків сягнула тут 5800 тис. берківців, на Волині в 1875 р. 7 цукроварень переробили лише 243 тис. берківців. У 1880 р. загальна вартість виробленого на Київщині цукру коливалася від 6 до 8 млн руб., а на Волині – 2,9 млн. Одним із найбільших цукрових господарств був Смілянський маєток графів Бобринських, який розташовувався в Черкаському й Чигиринському повітах на Київщині²⁶. Найбільше цукрового буряку збирали у Канівському повіті. Майже весь буряк перероблявся на місцевих заводах, лише з декількох плантацій Бердичівського повіту він доставлявся на заводи сусідніх Подільської і Волинської губерній²⁷.

Уже на середину 80-х років XIX ст. цукрові буряки сіяли в Канівському і Васильківському повітах в усіх маєтках, у Черкаському, Таращанському і Липовецькому – у 3/4 маєтку, у Звенигородському, Чигиринському, Бердичівському і Уманському повітах – майже у половині маєтків. Загалом у всіх цих повітах буряковій плантації займали 12,3% оброблюваних площ²⁸.

У промисловому виробництві Подільської губернії найважливіше місце посідала харчова промисловість. На її частку припадало 85% всього промислового виробництва²⁹. У Подільській губернії у 1862 р. працювало 39 цукрових заводів³⁰, 1863–1864 рр. – 32³¹, 1886–1887 рр. – 46³², 1890 р. – 43³³, 1891 р. – 44³⁴, 1892 р. – 44³⁵, 1893 р. – 43³⁶, 1895 р. – 44³⁷, 1896 р. – 46³⁸, 1897 р. – 46³⁹, 1899 р. – 47⁴⁰, 1901 р. – 52⁴¹, 1903 р. – 52⁴², з яких у Літинському повіті домінуючими були три заводи⁴³, 1905 р. – 53⁴⁴ та в 1909 р. – 51⁴⁵. Із наведених даних можна судити і про нерівномірний випуск продукції заводами цукрової промисловості по губерніях Правобережжя, оскільки кількість заводів у різний період розвитку була неоднаковою.

У 1866 р. на Літинському цукровому заводі Подільської губернії було виготовлено 16605 берківців буряку, з яких 8960 пудів піску, у 1867 р. виготовлено 11906 пудів і в 1869 р. – 16000 пудів цукру-піску⁴⁶.

Не витримавши конкуренції, у 1885–1886 рр. Загнітківський цукровий завод Подільської губернії зазнав збитків і збанкрутував, про що йдеться у звіті губернатора⁴⁷.

Також слід відмітити, що в 1895 р. почав працювати Проскурівський цукровий завод Подільської губернії⁴⁸, 1899 р. – Гайсинський⁴⁹, 1900 р. – Барський Могилівського повіту⁵⁰. У 1913 р. було засновано 6 цукрових заводів у Вінницькому повіті даної губернії⁵¹.

Наприкінці XIX ст. три губернії Правобережжя виробляли 69% цукру всієї імперії. Продукція перевищувала 100 тис. пудів на рік у кожному з повітів смуги, яка з півночі на південь тяглася через Житомир, Бердичів, Гайсин і Умань⁵².

Варто зауважити кількість берківців посадженого цукрового буряку і витрати на його виробництво у Подільській губернії. Зокрема, за період 1900–1901 рр. Вишневічківським цукровим товариством було посаджено 5172 берківців буряку⁵³, на Вищеольчедаївському заводі в даний період витрати на виробництво становили 1767 тис. руб.⁵⁴, Щедриківському – 126 302 руб.

80 коп.⁵⁵, Сатанівському – 195 937 руб. 25 коп.⁵⁶, у 1901–1902 рр. Вишне-
чиківському – 5340 руб. 87 коп.⁵⁷, Вищеольчедаївському – 7643 руб. 05 коп.⁵⁸
і 1902 р. Щедриківському – 130 832 руб.⁵⁹

**Табл.1. Розвиток цукрового виробництва на Поділлі у першій половині
XIX – на початку XX ст.⁶⁰**

Роки	Діючі цукроварні	Із них залишилося до 1913 р.
1841	14	5
1851–1852	29	5
1859–1860	31	6
1871–1872	32	9
1881–1882	50	18
1891–1892	44	7
1901–1902	51	1
1911–1912	52	1

Отже, Поділля своєю цукровою продукцією посідало друге місце (після Київщини) серед усіх європейських губерній колишньої Росії, виробляючи понад 20% всього російського цукру.

Колосальна переробка двох найбільших цукроварень (Тростянецької 68 тис. пуд. добової переробки та Гніванської – 64,5 тис. пуд.) ставила їх на 3 і 4 місця за розміром добової переробки серед цукроварень усієї Російської імперії після Теткінської (81 тис. пуд. добової переробки) на Курщині, Віринської (77 тис. пуд.) на Харківщині та Сабіно-Знаменської (70 тис. пуд.) на Херсонщині⁶¹.

Продукти цукрово-бурякового виробництва на Поділлі своєю вартістю становили 85% вартості виробництва сільськогосподарської індустрії, тоді як на інші галузі Подільської сільськогосподарської індустрії припадало всього 15% і ці відсотки майже на половину поділялися між вартістю млинарських виробів (7%) та горілчаних і броварних продуктів (8%). Такою великою питомою вагою в сільськогосподарській індустрії Поділля цукрове виробництво виглядатиме у разі, коли ми обмежимося відомостями цензових джерел, що далеко не відповідають дійсній вартості продуктів сільськогосподарської індустрії на Поділлі, особливо щодо млинарства Херсонщини⁶².

У другій половині XIX ст. на Поділлі засновуються товариства, які у своїй діяльності мали пряме відношення до розвитку цукрової промисловості цього регіону. Зокрема, у 1866 р. «Товариство Борівського цукрового заводу» у с. Борівці Ямпільського повіту із капіталом у 350 тис. руб.⁶³, у 1868 р. «Товариство Соболівського цукрового, пісочного і рафінадного заводу» у м. Соболівці Гайсинського повіту з капіталом 800 тис. руб.⁶⁴, у 1873 р. «Товариство Левашово-Войтовецького цукрового заводу» у с. Війтівці Літинського повіту з капіталом у 350 тис. руб.⁶⁵, 1874 р. «Товариство на паях цукрового і рафінадного заводу Гнівань» Вінницького повіту з капіталом у 1 млн 300 тис. руб. кожен⁶⁶, у 1875 р. «Товариство Подільсько-Рахнянських заводів» у с. Лопатинцях Ямпільського повіту з капіталом у 250 тис. руб. кожен⁶⁷, цього ж року також «Товариство Гонорівського цукрового і рафінадного заводів» у с. Тростянець Ямпільського повіту з капіталом у 300 тис. руб. кожен⁶⁸, у 1880 р. «Товариство Вищеольчедаївського цукрового заводу» у с. Вищеольчедаївськ Могилівського повіту з капіталом у 400 тис. руб.⁶⁹ та в 1886 р. «Товариство Вишнечиківського цукрового заводу» у с. Вишнечик Кам'янецького повіту з капіталом в 200 тис. руб.⁷⁰

У різні періоди розвитку цукрової промисловості у Подільській губернії із цукрових заводів Казною збирався промисловий податок, зокрема, у

1867–1868 рр. із 13 заводів губернії⁷¹, у 1899 р. – із Товариства Буцнівського цукрового заводу⁷², та в 1900 р. із цього ж заводу⁷³. У 1900 р. із Товариства Чорноминського заводу⁷⁴, Корделівського⁷⁵, Хреновецького і Вендичанського⁷⁶, 1901 р. – із Вищеольчедаївського⁷⁷, 1903 р. – із Левашово-Войтовецького⁷⁸, 1904 р. – із Левадівського, 1905 р. – з того ж Вендичанського і Хреновецького цукрових заводів Поділля⁷⁹.

Південно-Західний край взагалі був головним цукровим районом імперії. Наскільки великим було зростання цукрової промисловості в цьому краї видно з таких даних: протягом 1865–1866 рр. тут було вироблено 1700000 пудів цукру-піску, у 1881–1882 рр. – 9803298 пудів, у 1889–1890 рр. – 13369895 пудів і в 1899–1900 рр. – 26821755 пудів⁸⁰.

У 1880–1885 рр. у південно-західних губерніях було 130 пісочних і рафінадних заводів з 70 тис. десятин заводських посівів буряку і 98 тис. десятин селянських і плантаторських (дрібнопідприємницьких) посівів, із виробітком 12,5 млн пудів цукру. У 1898–1899 рр. було 127 заводів із 61 тис. десятин заводських посівів і 173 тис. десятин селянських і плантаторських, із виробітком 23,9 млн пудів цукру, і в 1910 р. в українських губерніях було 200 заводів з 152 тис. десятин заводських посівів і 27,3 тис. десятин селянських і плантаторських, з виробітком 78,2 млн пудів цукру (із загального обсягу 300 заводів із загальними розмірами цукрових посівів 430,7 тис. десятин і виробітком 108,8 млн пудів цукру). Іншими словами, Україна мала 60% загальноімперських цукрових заводів, до 98% посівів буряку і до 75% виробітку цукру⁸¹.

Після реформи 1861 р. на Кіровоградщині швидкими темпами розвивалися капіталістичні відносини. Значного розвитку набула промисловість, особливо цукрова. Цукрова промисловість була представлена Грушківським, Маловисківським, Староосотянським, Сальківським, Капітанівським, Могильнянським, Перегонівським, Олександрівським і Сабліно-Знам'янським заводами. На початку ХХ ст. вони виробляли 1,5 млн пудів цукру⁸².

Провідною галуззю промисловості Харківської губернії у 70-х роках також було цукроваріння. Із 1875–1895 рр. вартість продукції цукроварень зросла з 3 млн 800 тис. до 34 млн 400 тис. руб.⁸³

На Черкащині розвивалися насамперед ті галузі промисловості, що обслуговували сільське господарство, з яких домінуюча роль відводилася цукроварінню. У перші пореформені роки на цукрове виробництво негативно вплинули такі фактори, як зниження сільськогосподарського виробництва й фінансова криза. Це призвело до закриття ряду цукрових заводів⁸⁴.

У середині 90-х років ХІХ ст. на Сумщині налічувалося близько 1000 підприємств. Найбільше було цукрових заводів⁸⁵.

На Лівобережжі друге місце за розмахом виробництва цукру посідав цукро-рафінадний завод Харитоненка, заснований 1869 р. Його річне виробництво становило 4,5 млн руб. Серед інших поміщицьких підприємств виділявся Михайлівський завод у Глухівському повіті, який належав товариству бурякоцукрових заводів Терещенків, заснований 1855 р. із обсягом виробництва в 3 млн руб.; Кеніґа у с. Тростянці Охтирського повіту, заснований 1847 р. із обсягом у 2,6 млн руб.⁸⁶

У 70–80-х рр. ХІХ ст. на зростанні цукрової промисловості позначилися нові фактори. Великий вплив на розміщення галузі мав розвиток сітки залізниць. Нові цукрові заводи зводилися вже здебільшого поблизу залізничних станцій. Так, із 97 цукрових заводів, побудованих в Україні у період з 1871 по 1913 рр., 35 підприємств були розташовані від залізничних станцій на відстані до 5 км, і лише 8 – на відстані більше 30 км. Заводи, які знаходилися в безпосередній близькості від залізниць, у першу чергу підлягали реконструкції, а ті, що були розташовані далеко, припиняли існування. Проте поступово розвиток

залізничного транспорту, різка диференціація тарифів на користь більш далеких перевезень значно послабили вплив географії ринків збуту продукції на розміщення підприємств цукрової промисловості⁸⁷.

У 60-х – початку 70-х рр. у цукровій промисловості наступила криза 1876–1878 рр. Деякі заводи закрилися зовсім. Скоротився обсяг продукції цукру. Загальмувався і процес росту акціонерних товариств⁸⁸.

В Україні в кінці 80-х років було 148 цукрових заводів, які виробляли 17 млн пудів цукру. У кінці 90-х рр. кількість цукрових заводів в Україні зросла до 159 із виробництвом цукру близько 29 млн пудів⁸⁹. У 1889–1890 рр. із 112 заводів Правобережної України 82 виробили більше як по 100 тис. пудів цукру⁹⁰. У 1894–1895 рр. 185 заводів Росії виробили 27,3 млн пудів цукру (84%)⁹¹. Проте у 1900 р. цукрові заводи Росії давали 48 млн пудів цукру, із них на Україну припадало 41 млн пудів, або 85%. Тільки за останнє десятиліття ХХ ст. виробництво цукру в Україні зросло майже вдвічі⁹². Таким чином, в Україні, незважаючи на те, що кількість цукрових заводів зменшилася майже у півтора рази, виробництво цукру в 1894–1895 рр. зросло порівняно з 1860–1861 рр. у 5 разів.

Табл.2. Виробництво цукру в Російській імперії в 1900–1914 рр. (у пудах)⁹³

Роки	Кількість заводів	Вироблено цукру			
		Усіма заводами		У середньому кожним заводом	
		Протягом року	Кожної доби	Протягом року	Кожної доби
		Пудів			
1900–1901	273	48 974 258	756 359	180 717	2770
1901–1902	277	58 803 145	773 699	212 285	2793
1902–1903	276	64 684 864	779 336	234 365	2824
1903–1904	273	63 514 951	888 321	232 655	3254
1904–1905	275	51 519 529	896 010	187 344	3258
1905–1906	275	53 201 143	768 247	193 459	2793
1906–1907	277	78 407 049	922 436	283 058	3330
1907–1908	274	76 197 093	1 036 695	278 092	3783
1908–1909	274	68 830 618	1 042 801	251 207	3806
1909–1910	275	62 311 267	1 112 701	226 586	4046
1910–1911	275	116 614 668	1 192 989	424 053	4338
1911–1912	279	113 059 794	1 202 764	405 232	4311
1912–1913	287	74 785 221	958 785	260 576	3440
1913–1914	281	90 868 788	1 167 979	323 376	4156

Також варто простежити і виробництво цукру та рафінаду на початку ХХ ст. у Російській імперії.

Табл. 3. Виробництво цукру і рафінаду в Російській імперії в 1901–1915 рр. (у млн пуд.)⁹⁴

	1901/2–5/6	1906/7–10/11	1911/12–13/14	1914–1915
Вироблено цукру	52,8	80,6	93	107,9
Вироблено рафінаду	35,9	45,1	54,5	–

Із наведених даних ми бачимо швидкий ріст цукрового виробництва. Зокрема, виробництво цукру за вказаний період збільшилося майже у два рази.

Вузькість внутрішнього ринку в умовах великої конкуренції капіталу, яка продовжувала гостру конкурентну боротьбу, а отже, і «втрати» великої частини прибутку, змусила цукрозаводчиків звернутися до уряду з проханням допомогти їм у вивозі цукру за кордон. Допомога ця повинна була виявитися в тому, щоб цукор, який вивозився за кордон, звільнявся від акцизу. Крім того, у тому, щоб його експортери заохочувалися відповідною премією у зв'язку із тим, що за кордоном цукор був значно дешевший, ніж у Росії. Цукрозаводчики також просили уряд скоротити законодавчим порядком розміри цукрового виробництва. Звернення цукрозаводчиків викликало деяке хвилювання в громадських колах країни. Царський уряд не наважився піти на поступки цукрозаводчикам і відхилив їх клопотання про скорочення цукрового виробництва.

Не одержавши згоди на обмеження цукрового виробництва законодавчим шляхом, цукрозаводчики вирішили організувати синдикат. Такий синдикат був заснований 28 квітня 1887 р. на з'їзді цукрозаводчиків у Києві⁹⁵. Майже 70% заводів було монополізовано, що давало можливість підприємцям утримувати високі ціни на цукор, контролюючи його ринки збуту⁹⁶. Тепер споживач цукру в Росії віддавався на цілковиту сваволю об'єднаних цукрозаводчиків. У перший же рік свого існування синдикат встановив норму випуску цукру і тверді, завищені ціни на цукор по 171 заводу (із 219). У 1892–1893 рр. синдикат охопив уже 203 заводи, або 91% усіх заводів країни⁹⁷. Синдикат мав забезпечити підприємцям високі прибутки шляхом нещадної експлуатації робітників. Згодом синдикат перетворився на державно-монополістичне об'єднання. Час від часу синдикат припиняв свою діяльність, а потім знову відновлював її⁹⁸.

Створення цукрового синдикату одразу ж погіршило становище селян, які вирощували цукрові буряки. Тепер вони не могли маневрувати своєю продукцією і збувати її на той завод, який платив дорожче. Після заснування синдикату селяни, за вказівкою синдикату, могли збувати буряки тільки на певні заводи по заздалегідь встановленій, звичайно заниженій, ціні.

Урядові заходи і спекулятивна діяльність капіталістів прирікали працююче населення на недоспоживання цукру. Замість цукру населення Росії змушене було споживати всілякі сурогати. Цукрозаводчики боялися перенасичення внутрішнього ринку і вивозили цукор за бросовими цінами за кордон, а спритні німецькі капіталісти виробляли в себе різні сурогати і вивозили їх у Росію, наживаючись на російських народних злиднях⁹⁹.

Проте на початку ХХ ст. настає промислова депресія і криза у виробництві даної галузі. Щоб краще з'ясувати причини, які викликали депресію і кризу 1905 р., наведемо такий факт. 27 лютого 1906 р. у Києві зібралися надзвичайні загальні збори цукрозаводчиків-рафінерів під головуванням Л.І.Бродського. У вступному слові Бродський заявив про наявність на ринку лишків рафінаду в 2,5 млн пудів і запропонував скоротити виробництво рафінаду на 5%. Тим заводам, які зі свого виробництва рафінаду повинні відрахувати 5% у запаси, рекомендувалося цих запасів «зовсім не виробляти». Доповідач, що виступав на зборах, заявив: «Починаючи з вересня місяця 1905 р., країна і промисловість пережили цілий ряд страйків робітників, що викликали припинення виробництва на заводах, поштово-телеграфний страйк, який так глибоко захитав весь промисловий устрій країни, загальний залізничний страйк, утруднення з відправками, як наслідок нестачі вагонів, так і внаслідок цілковитого припинення прийому вантажів у багато які місцевості і, нарешті, дуже великі утруднення із запасами цукру-піску і доставкою цукрових буряків... Сукупність усіх цих обставин створила цілковите безладдя у всій цукровій промисловості. З одного боку, заводи були переповнені запасами рафінаду, із другого боку, перехід його до

торговців був пов'язаний із такими утрудненнями, що багато пунктів зазнавали буквального цукрового голоду. Результатом такого явища було те, що перехід рафінаду від заводів до торговців у перші чотири місяці періоду 1905–1906 рр., порівняно із відповідними місяцями минулого періоду, зменшився... майже на 3 млн пудів»¹⁰⁰.

Слід відмітити, що пізніше, у роки промислового піднесення, було значним зростання виробництва цукру, хоч воно і проходило нерівномірно. Так, у 1909 р. по всій Росії було вироблено 68,9 млн пудів цукру, у 1910 р. – 63 млн і в 1911 р. – 114,9 млн пудів¹⁰¹.

В Україні виробництво цукру-піску становило від 78 до 85,2% і рафінаду від 73 до 75,3% загального виробництва цукру в Росії (у межах 1924 р.)¹⁰². Кількість діючих в Україні цукрових заводів і число зайнятих на них робітників характеризувалося такими даними:

Табл. 4. Цукрові заводи в Україні на початку ХХ ст.¹⁰³

Роки	Кількість заводів	Кількість робітників
1900	197	116 732
1911	202	116 303
1912	206	117 898
1913	209	126 343
1914	210	129 256

У період промислового піднесення збільшилася цукрова промисловість Подільської губернії за добу 1900–1911 рр. на 70% (від 51 млн 1900 р. до 85,9 млн руб. 1911 р.). Проте, коли ми прослідкуємо кількість виробленої продукції у цей період, то побачимо, що Подільське цукроварство збільшило свою продукцію у 2,5 рази (від 9,9 млн пудів піску 1899–1900 рр. до 25,4 млн пудів піску у 1910–1911 рр. і 23,7 млн пудів цукру у 1911–1912 рр.)¹⁰⁴.

Збільшення продукції, зрозуміло, вимагало й збільшення споживання сировини, у даному разі – цукрових буряків: у той час, як 1899–1900 рр. перероблено 8,8 млн 10 пудових берківців, 1911–1912 рр. перероблено 19,2 млн¹⁰⁵. Кількість цукрових заводів в Україні по губерніях у 1913 р. наведена в таблиці.

Табл. 5. Кількість цукрових заводів по губерніях України в 1913 р.¹⁰⁶

Губернії	Кількість заводів	Кількість робітників
Волинська	17	10377
Київська	78	50500
Подільська	52	25309
Полтавська	12	4919
Харківська	32	20133
Херсонська	4	4499
Чернігівська	14	10613

За останні двадцять років перед Першою світовою війною на Правобережжі України було побудовано 31 завод загальною продуктивністю в сезон 1913–1914 рр. 18 тис. т переробки буряків за добу, а на Лівобережжі – 22 заводи, загальною добовою продуктивністю 12 тис. т¹⁰⁷.

Роки підвищеного виробітку цукру були роками врожаю на цукрові буряки. Отже, зростання продуктивності праці визначалося не стільки механізацією праці і піднесенням культури обробітку цукрових буряків, скільки сприятливими метеорологічними умовами для його вирощування і жорстокою експлуатацією робітників. Вирощувався цукор у Росії в період монополістичної стадії

капіталізму, згідно з політикою синдикату й уряду, за принципом: краще менше, та дорожче. Цей принцип сприяв збагаченню купки капіталістів і погіршував становище робітників.

Кріпосницькі пережитки, що збереглися в Росії, гальмували розвиток виробництва цукру. В Україні, крім того, розвиткові цукрової промисловості перешкоджали дії цукрового синдикату, який гальмував механізацію праці по вирощуванню буряків і виробництву цукру. Внаслідок цього продуктивність праці у цукровій промисловості зростала повільно і нерівномірно, перебуваючи в цілковитій залежності від врожайності і якості буряків.

¹ Історія народного господарства Української РСР: У 3 т., 4 кн. – К., 1983. – Т.1. – С.320.

² *Нестеренко О.О.* Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату в Україні в кінці XIX і на початку XX ст. – К., 1952. – С.38–39.

³ Промышленность и техника. Сельское хозяйство и обработка важнейших его продуктов. – Санкт-Петербург, 1904. – Т.4. – С.509.

⁴ *Нестеренко О.О.* Назв. праця. – С.39.

⁵ Там само. – С.39.

⁶ *Гавронский Ф.А.* Руководство к разведению сахарной свёклы. – Санкт-Петербург, 1883. – С.5.

⁷ *Нестеренко О.О.* Назв. праця. – С.39.

⁸ *Лященко П.И.* История народного хозяйства СССР: В 2-х томах. – Москва, 1956. – Т.2. – С.480.

⁹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф.442. – О.57. – Спр.183. – Арк.4.

¹⁰ *Струмилин С.Г.* Очерки экономической истории России и СССР. – Москва, 1966. – С.434.

¹¹ *Мельник Л.Г.* Технічний переворот на Україні у XIX ст. – К., 1972. – С.66.

¹² Там само. – С.38.

¹³ *Гуржій І.О.* Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. – К., 1968. – С.36.

¹⁴ *Воблій К.Г.* Нариси з історії російсько-української цукрової промисловості: В 2-х томах. – К., 1930. – Т.2. – С.191.

¹⁵ Історія народного господарства Української РСР... – С.338.

¹⁶ *Мельник Л.Г.* Назв. праця. – С.73–74.

¹⁷ ЦДІАК. – Ф.442. – О.57. – Спр.183. – Арк.15.

¹⁸ Історія міст і сіл Української РСР: Житомирська обл. – К., 1973. – С.29.

¹⁹ Обзор Волынской губернии за 1912 год. – С.104.

²⁰ Обзор Волынской губернии за 1914 год. – С.34–35.

²¹ Історія міст і сіл Української РСР: Київська обл. – К., 1971. – С.27.

²² Обзор Киевской губернии за 1898 год. – С.42.

²³ Обзор Киевской губернии за 1905 год. – С.53–54.

²⁴ Обзор Киевской губернии за 1907 год. – С.67.

²⁵ Обзор Киевской губернии за 1908 год. – С.44.

²⁶ *Темірова Н.Р.* Поміщики України в 1861–1917 рр.: Соціально-економічна еволюція. – Донецьк, 2003. – С.208.

²⁷ Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. – Т.2. – 1897. – С.723.

²⁸ *Мельник Л.Г.* Про розвиток капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України (60–90-ті роки XIX ст.) // Український історичний журнал. – 1974. – №10. – С.76.

²⁹ Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька обл. – К., 1972. – С.31.

³⁰ *Демьяненко А.* Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863, 1864 гг. – Каменец-Подольский, 1865. – С.34.

³¹ Там же. – С.35.

³² *Гульдман В.К.* Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. – Каменец-Подольский, 1889. – С.164.

- ³³ Обзор Подольской губернии за 1890 год. – С.43.
- ³⁴ Обзор Подольской губернии за 1891 год. – С.25.
- ³⁵ Обзор Подольской губернии за 1892 год. – С.28.
- ³⁶ Обзор Подольской губернии за 1893 год. – С.26.
- ³⁷ Обзор Подольской губернии за 1895 год. – С.32.
- ³⁸ Обзор Подольской губернии за 1896 год. – С.41.
- ³⁹ Обзор Подольской губернии за 1897 год. – С.28.
- ⁴⁰ Обзор Подольской губернии за 1899 год. – С.65.
- ⁴¹ Обзор Подольской губернии за 1901 год. – С.52.
- ⁴² Обзор Подольской губернии за 1903 год. – С.46.
- ⁴³ *Гульдман В.К.* Поместное землевладение в Подольской губернии. Настольно-справочная книжка для землевладельцев и арендаторов. – Каменец-Подольский, 1903. – С.15.
- ⁴⁴ Обзор Подольской губернии за 1905 год. – С.36.
- ⁴⁵ *Филимонов В.В.* Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год. – Каменец-Подольский, 1911. – С.33.
- ⁴⁶ Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – К-ПМДА). – Ф.228. – Оп.1. – Спр.9100. – Арк.22–23 зв.
- ⁴⁷ К-ПМДА. – Ф.226. – Оп.79. – Спр.8564. – Арк.1.
- ⁴⁸ К-ПМДА. – Ф.226. – Оп.79. – Спр.2282. – Арк.25.
- ⁴⁹ *Толпыгин М.О.* Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1906–1907 гг. – К., 1908. – Вып.1. – С.14.
- ⁵⁰ Там же. – С.5.
- ⁵¹ К-ПМДА. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.8278. – Арк.37.
- ⁵² *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах. – К., 1998. – С.250.
- ⁵³ Отчёт правления товарищества Вишневичковского свёкло-сахарного завода за 1900–1901 год. – Проскуров, 1902. – С.13.
- ⁵⁴ Отчёт правления товарищества Вышеольчедаевского сахарного завода за 1900–1901 год. – Могилёв-Подольский, 1902. – С.12.
- ⁵⁵ Отчёт и баланс наличностей товарищества Щедровского свёкло-сахарного завода на 1-е апреля 1901 года. – Летичев, 1901. – С.2.
- ⁵⁶ Баланс и отчёт Сатановского свёклосохарного и рафинадного завода за 1900–1901 г. – Проскуров, 1901. – С.8.
- ⁵⁷ Отчёт правления товарищества Вишневичковского свёкло-сахарного завода за 1901–1902 год. – Проскуров, 1903. – С.13.
- ⁵⁸ Отчёт и баланс товарищества Вышеольчедаевского сахарного завода за 1901–1902 гг. – Могилёв-Подольский, 1903. – С.14.
- ⁵⁹ Отчёт и баланс товарищества Щедровского свёкло-сахарного завода за 1902 год. – Летичев, 1902. – С.2.
- ⁶⁰ *Городецкий С.* Сільське господарство Поділля перед світовою війною. – Вінниця, 1929. – С.47.
- ⁶¹ Там само. – С.48.
- ⁶² Там само.
- ⁶³ Устав товарищества Боровского свёклосохарного завода. – Санкт-Петербург, 1889. – С.3.
- ⁶⁴ Устав товарищества Соболевского свёклосохарного, песочного и рафинадного завода. – Санкт-Петербург, 1910. – С.3–4.
- ⁶⁵ Устав товарищества Левашово-Войтовецкого сахарного завода. – К., 1892. – С.5.
- ⁶⁶ Устав товарищества на паях свёклосохарного и рафинадного завода «Гнивань». – Санкт-Петербург, 1874. – С.3.
- ⁶⁷ Устав товарищества Подольско-Рахнянских заводов. – Санкт-Петербург, 1875. – С.3.
- ⁶⁸ Устав товарищества Гоноровского свёклосохарного и рафинадного завода. – Санкт-Петербург, 1875. – С.3.
- ⁶⁹ Устав товарищества Вышеольчедаевского свёклосохарного завода. – Санкт-Петербург, 1880. – С.4.
- ⁷⁰ Устав товарищества Вишневичковского свёклосохарного завода. – К., 1886. – С.4.
- ⁷¹ К-ПМДА. – Ф.226. – Оп.80. – Спр.278. – Арк.62–83.
- ⁷² К-ПМДА. – Ф.226. – Оп.79. – Спр.2215. – Арк.18.

- ⁷³ К-ПМДА. – Ф.226. – Оп.79. – Спр.2228. – Арк.107.
- ⁷⁴ К-ПМДА. – Ф.226. – Оп.79. – Спр.2274. – Арк.16.
- ⁷⁵ К-ПМДА. – Ф.226. – Оп.79. – Спр.2229. – Арк.89.
- ⁷⁶ К-ПМДА. – Ф.226. – Оп.79. – Спр.2230. – Арк.73.
- ⁷⁷ К-ПМДА. – Ф.226. – Оп.79. – Спр.2300. – Арк.49.
- ⁷⁸ К-ПМДА. – Ф.226. – Оп.79. – Спр.2329. – Арк.107.
- ⁷⁹ К-ПМДА. – Ф.226. – Оп.79. – Спр.2316. – Арк.25.
- ⁸⁰ *Нестеренко О.О.* Назв. праця. – С.41.
- ⁸¹ *Лященко П.И.* Назв. праця. – С.479–480.
- ⁸² Історія міст і сіл Української РСР: Кіровоградська обл. – К., 1972. – С.27.
- ⁸³ Історія міст і сіл Української РСР: Харківська обл. – К., 1967. – С.16–17.
- ⁸⁴ Історія міст і сіл Української РСР: Черкаська обл. – К., 1972. – С.36.
- ⁸⁵ Історія міст і сіл Української РСР: Сумська обл. – К., 1973. – С.24.
- ⁸⁶ *Темірова Н. Р.* Назв. праця. – С.208.
- ⁸⁷ *Борщевський П.П., Булда М.В.* З історії розвитку і розміщення цукрової промисловості в Росії у дореволюційний період (1802–1914 рр.) // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – 1983. – Вип.17. – С.61–62.
- ⁸⁸ *Голобуцький В.О.* Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. – К., 1970. – С.248.
- ⁸⁹ *Нестеренко О.О.* Назв. праця. – С.40.
- ⁹⁰ *Гуржій І.О.* Назв. праця. – С.35.
- ⁹¹ Там само. – С.36.
- ⁹² Нариси історії України. – К., 1944. – С.121.
- ⁹³ *Толпыгин М.О.* Назв. праця. – С.276.
- ⁹⁴ *Ден В.Э.* Положение России в мировом хозяйстве. Анализ русского экспорта до войны. Статистический очерк. – Петроград, 1922. – Вып.1. – С.20.
- ⁹⁵ *Нестеренко О.О.* Назв. праця. – С.44–45.
- ⁹⁶ *Павлюк В.В.* Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. // Український історичний журнал. – 2000. – №1. – С.104.
- ⁹⁷ *Нестеренко О.О.* Назв. праця. – С.44–45.
- ⁹⁸ *Гуржій І.О.* Назв. праця. – С.35.
- ⁹⁹ *Нестеренко О.О.* Назв. праця. – С.50.
- ¹⁰⁰ Там само. – С.81–82.
- ¹⁰¹ Там само. – С.106.
- ¹⁰² Там само.
- ¹⁰³ Там само.
- ¹⁰⁴ *Городецький С.* Назв. праця. – С.48.
- ¹⁰⁵ Там само.
- ¹⁰⁶ *Нестеренко О.О.* Назв. праця. – С.107.
- ¹⁰⁷ *Борщевський П.П., Булда М.В.* Назв. праця. – С.62.

This article shows the problem of creation and development of sugar industry in Ukraine in the end of XIX – in the beginning of XX century. The evolution of creating this industry is analysed. The article also shows the importance of this industry in the economical and historical development of the country.

О.В.Шевченко*

ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ТИТА ВОЙНАРОВСЬКОГО

Отець-мітрат Тит Євген Войнаровський-Столобут – церковний та громадсько-політичний діяч кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. – заслуговує на увагу передусім як непересічна особистість, яка намагалася підняти рівень освіти селянства та поліпшити його економічне становище. Як священник та громадський діяч він репрезентує греко-католицьке духовництво свого часу.

На сьогоднішній день не існує жодної наукової праці, в якій були б ґрунтовно вивчені всі аспекти діяльності отця-мітрата Тита Євгена Войнаровського-Столобута (1856–1938 рр.). Після смерті Т.Войнаровського товариство «Сільський господар» ухвалило рішення видати окрему книгу про його життя й діяльність. Проте цього не сталося, імовірно, через початок Другої світової війни¹. У 1961 р. за кордоном побачила світ автобіографія Т.Войнаровського під назвою «Низка споминів з мого життя»², в якій священник у публіцистичному стилі розповідає про свою працю заради добра українського народу. Ця книга значною мірою проливає світло на особистість автора, проте вона охоплює далеко не всі сфери його діяльності.

Більше даних міститься в архівному фонді о. Т.Войнаровського, матеріали якого зберігаються у відділі рукописів Львівського національного музею³, а також у Центральному державному історичному архіві України у Львові.

Народився Тит Войнаровський 16 лютого 1856 р. в с. Ляцьке-Шляхецьке Товмацького повіту (тепер Тлумацький район Івано-Франківської обл.) у родині священика⁴. Його батько, о. Петро Войнаровський, походив зі знатного козацького роду, представники якого були соратниками гетьмана Івана Мазепи. Після битви під Полтавою (1709 р.) вони змушені були емігрувати з Гетьманщини та оселитися в Галичині⁵.

Тит закінчив гімназію у Станіславі, пізніше студював богослов'я у Львові. Після завершення навчання одружився і в 1881 р. був висвячений на священника. Першу душпастирську посаду одержав в Олеші⁶. Свої священницькі обов'язки о. Т.Войнаровський розумів дуже широко. Усі села, в яких він душпастирював, відрізнялися найкращими читальнями та іншими національними установами⁷.

Особливу увагу Т.Войнаровський приділяв вихованню молодого покоління. Усупереч труднощам, які йому створювала влада, о. Тит засновував українськомовні школи і дбав, щоб у них працювали висококваліфіковані національно-свідомі педагоги⁸. Будучи парохом с. Балинець, він сприяв викоріненню у цьому селі неписьменності. Окрім того, багатьох хлопців посилав для продовження навчання до Коломиї, де утримував своїм коштом бурсу⁹. У 1904 р. повітовий суд у Коломиї призначив його співопікуном трьох неповнолітніх дітей свого померлого родича о. Івана Войнаровського¹⁰.

У 1908 р. філія Руського педагогічного товариства заснувала у Гвіздці біля Коломиї приватну народну школу. Спочатку вона була однокласною, потім створили три класи. Відвідувало навчальний заклад близько 80 дітей. На утримання школи Т.Войнаровський у головній управі товариства зробив одноразову пожертву у сумі 1500 корон і пообіцяв, що й надалі буде щомісяця жертвувати свої кошти. Таким чином, Руське педагогічне товариство щомісяця виплачувало на потреби школи з грошей Т.Войнаровського 110 корон. Для порівняння

* Шевченко Ореста Вікторівна – аспірантка Львівського національного університету імені Івана Франка.

e-mail: oresta.shevchenko@yahoo.com

варто зауважити, що сума, необхідна для утримання цього навчального закладу протягом цілого року, становила 1400 корон. Проіснувала школа до приходу російських військ під час Першої світової війни¹¹.

Багато зусиль священник вклав у розвиток організації «Діточа оселя» в с. Підлютім¹². У 1926 р. отримав звання добродія Пласту із правом носити відзнаку вдячності Українського пластового уряду «за визначну поміч і працю» на користь Пласту¹³.

Священик не оминув своєю увагою і проблему алкоголізму, яка була дуже гострою в Коломийському повіті. Він скликав у Балинці повітове віче і підготував адаптований до селянської психології реферат, який справив на слухачів таке враження, що всі вони зобов'язалися вести у своїх селах антиалкогольну агітацію¹⁴.

Т.Войнаровський був серед українських діячів, що провадили з польською владою переговори щодо заснування українського університету у Львові. Але цей задум не був реалізований через негативне ставлення до українців прем'єр-міністра Ст.Грабського. Хоча заради справедливості треба зауважити, що уряд Є.Петрушевича та професори Таємного українського університету також не сприйняли цієї ідеї з ентузіазмом, стверджуючи, що не хочуть приймати університету «з рук поляків»¹⁵.

У квітні 1883 р. о. Т.Войнаровський був іменованій «сотрудником» при архікатедральній церкві св. Юра у Львові. У 1884 р. призначений парохом у с. Кулачківці, де виступив з ініціативою побудови нової церкви (будівництво храму було завершено в 1886 р.¹⁶). У 1888 р. він став парохом с. П'ядик. Перебуваючи на цій посаді, Т.Войнаровський протягом одного року розпарцелював поміщицькі землі в Кам'янках Малих¹⁷.

У 1891 р. Т.Войнаровський став парохом у с. Топорівцях, де розпарцелював маєток князя Романа Пузини між біднішими селянами. Проте багатші відмовились купувати землі, оскільки агітатори Української радикальної партії переконали їх, що найближчим часом цар видасть закон, згідно з яким панські маєтки будуть передані селянам безкоштовно¹⁸. Діяльність священника була успішною значною мірою завдяки тому, що йому вдалося переконати керівництво банків у доцільності надання українським селянам кредитів під невеликі відсотки¹⁹. Щоб ще більше спростити покупцям доступ до отримання кредитів, він узяв участь у заснуванні у Львові Земельного іпотечного банку²⁰.

Запорукою свого успіху у справі парцеляції Т.Войнаровський вважав повну довіру селян до нього. Щоб не давати підстав сумніватися у своїй безкорисливості, священник не брав ніякої винагороди від поміщика, чий ґрунт розпарцелював і подавав покупцям точний звіт про використання їхніх грошей²¹.

Т.Войнаровський також намагався допомогти селянам вигідно продати вирощений урожай. Значна кількість жителів Балинець і навколишніх сіл вирощувала на продаж тютюн. Уряд, закупаючи його, не сплачував належну ціну, а в декого весь урожай тютюну представники влади забирали безкоштовно. Довідавшись про це, священник у відкритому листі звернувся до скривджених селян із проханням надати йому відповідні документи, щоб він зміг надіслати скаргу до українських послів в австрійському парламенті²². Зрозумівши через деякий час, що змусити владу виплатити повну вартість придбаного тютюну не реально, він порадив селянам не вирощувати цю культуру, а замість неї перейти на цукровий буряк²³.

У 1917 р. загальні збори членів Крайового кредитового товариства одноголосно обрали Т.Войнаровського членом наглядової («надзірної») ради²⁴. Священик був також членом торгівельно-промислової палати «Достава»²⁵. Активну участь він брав у діяльності організації «Сільський господар» – у 1918–1921 рр. Т.Войнаровський був заступником голови цього товариства, а у 1929–1936 рр. –

його головою²⁶. У 1934 р. міністр рільництва і рільничих реформ прийняв рішення затвердити його як голову «Сільського господаря» на посаді віце-президента Львівської хліборобської палати²⁷. У спогадах самого священика читаємо, що товариствам «Сільський господар» і «Збут худоби» (засноване з метою полегшення селянам продажу сільськогосподарських тварин без участі посередників) він приділяв особливо багато часу, оскільки їх діяльність найбільше сприяла економічному розвитку українського галицького селянства. Проте, коли згодом до нього ввійшла інтелігенція Львова, це товариство «розминулося» зі своєю первісною метою й Т.Войнаровському, за його словами, більше не було чого там робити²⁸.

Свою практичну діяльність Т.Войнаровський поєднував із теоретичними студіями – він вивчав економіку та поширював власні знання серед народу, публікуючи у пресі свої статті (деколи під псевдонімом Данило Журавель). Основна наукова праця священика – «Економічне положення українського народу в Польщі», перший том якої вийшов у Відні, а другий залишився у рукописі. Заслужують на увагу такі його твори, як «Польща на Сході й Заході»²⁹, «Вплив Польщі на економічний розвиток України»³⁰, «Про охорону селянської власності та її даліші висновки»³¹, «Деякі зауваження на сербський законопроект про народне господарство»³², «Що руйнує наше селянство і чи є яка рада тій руїні запобігти?»³³.

У 1905 р. о. Т.Войнаровський був призначений адміністратором столових дібр Галицької митрополії греко-католицької церкви³⁴.

У 1907 р., маючи велику довіру селян, був обраний послом до австрійського парламенту від Української національно-демократичної партії³⁵. Балотувався Т.Войнаровський у 56-ому виборчому окрузі, який охоплював такі населені пункти: Печеніжин, Коломия, Жаб'є, Кути, Косів, Яблонів, Заболотів, Гвоздець, Отинія³⁶. Його основними супротивниками були москвофіл д-р Дудикевич, радикал К.Трильовський, а також дідич вірменського походження п. Мойса³⁷, який користувався прихильністю поляків, тож представники влади намагалися (щоправда, безуспішно!) фальсифікувати вибори на його користь³⁸. Ще один кандидат – о. Попель – на вічі у Старих Кутах, побачивши, з яким ентузіазмом виборці сприймають кандидатури о. Т.Войнаровського і д-ра К.Трильовського, публічно відмовився від наміру стати членом парламенту, щоб уникнути «розсіяння» голосів. Зовсім інакше сприйняли в Кутах д-ра Дудикевича. Через 2 дні після згаданого віча, коли цей кандидат скликав свої збори, виборці відреагували на його промову свистом і вигуками «Ганьба!»³⁹. Не допомогла Дудикевичу і підтримка окремих священиків, які, всупереч волі митрополита, агітували за москвофільських кандидатів, посилаючись при цьому на своє «божественне післанництво» й навіть на волю самого владика А.Шептицького⁴⁰.

К.Трильовський пройшов до парламенту після першого туру виборів, набравши 61,56% голосів, тоді, як д-р Дудикевич набрав 9,35%, а Т.Войнаровський – 16,23%. Під час другого туру Т.Войнаровського підтримали 30 077 виборців. Таким чином, він не тільки перемаг д-ра Дудикевича, але й набрав найбільшу кількість голосів серед усіх послів парламенту. Заступником Т.Войнаровського обрали радикала Павла Лаврука⁴¹, хоча сам новообраний посол бажав бачити на його місці д-ра Олександра Кульчицького, директора «Покупського союзу» в Коломиї⁴².

У спогадах священика читаємо, що основною метою його діяльності у Відні було дбати про поліпшення економічного становища українських селян. Але зусилля Т.Войнаровського не принесли бажаних результатів, тому що вирішальне значення в парламенті мала не вагомість аргументів, а кількість голосів⁴³. Незважаючи на це, він намагався детально розглянути всі клопотання своїх виборців і допомогти кожному з них⁴⁴.

Обов'язки посла у Відні Т.Войнаровський виконував до 1910 р. Після того він уже не повертався до Балинець, а оселився у Львові, де став каноніком митрополичої капітули й генеральним адміністратором митрополичих дібр⁴⁵. Т.Войнаровський був довіреною особою владики А.Шептицького. Про це свідчить хоча б той факт, що митрополит дав йому доручення голосувати замість себе на виборах до представницьких органів влади⁴⁶.

Перебуваючи на цій посаді, Т.Войнаровський і далі продовжував сприяти розвитку освіти у краї та всіма можливими засобами допомагав учителям⁴⁷.

Перша світова війна застала Т.Войнаровського в Німеччині, куди він поїхав відпочивати у травні 1914 р.⁴⁸ Із російською окупацією Галичини для УГКЦ настали дуже складні часи. Уніатських парохів виганяли з храмів, а на їх місце призначали священників із російської православної церкви. Російські пропагандисти звинувачували греко-католицьке духовництво у «зраді народу»⁴⁹. За таємним розпорядженням Ніколая II митрополит А.Шептицький був заарештований (вересень 1914 р.) і вивезений до Курська, де його ув'язнили в монастирі. Потім був перевезений до Суздаля, де владику перебував до 1917 р. в особливо тяжких умовах⁵⁰. Довідавшись про арешт митрополита, Т.Войнаровський разом із П.Філясом і К.Хотинецьким звертається до представників австрійської влади з листом, в якому просить захистити українське греко-католицьке духовництво від переслідувань⁵¹. Аналогічне звернення вони пишуть до папи Бенедикта XV⁵².

У 1921 р. Т.Войнаровський був посередником між провідником ЗУНР Євгеном Петрушевичем, який на той час перебував у Відні, і польським прем'єр-міністром Владиславом Грабським⁵³. Поляки, за свідченням священника, готові були погодитися на надання Східній Галичині автономного статусу у складі Польщі, при цьому український уряд отримав би повну свободу дій у вирішенні всіх питань, окрім військових справ і закордонної політики. Проте Є.Петрушевич не прийняв таких умов, стверджуючи, що уряд ЗУНР не має потреби укладати будь-які договори з поляками, оскільки Антанта все одно надасть Східній Галичині повну державну самостійність⁵⁴.

У 1923 р. станіславський єпископ Григорій Хомишин уповноважив о. Тита працювати замість нього «в комісії папській у цілях парцеляції церковних дібр»⁵⁵. У 1929 р. священник був обраний членом історично-правничої секції Богословського наукового товариства у Львові⁵⁶.

Помер о. Тит Войнаровський 21 лютого 1938 р., на 83-му році свого життя⁵⁷. Щоб ушанувати пам'ять цього непересічного священника, товариство «Сільський господар» прийняло рішення продовжити втілення в життя його ідеї – дати можливість бажаючим молодим українцям здобути фахову сільськогосподарську освіту. Із цією метою було створено Фонд хліборобської освіти ім. о. Т.Войнаровського. Відповідне оголошення представники товариства опублікували в газеті «Діло». Вони звернулися до знайомих покійного, і, передусім, до тих, кому він у чомусь допоміг, із проханням пожертвувати кошти на фонд, аби прийдешні покоління ніколи не забули про цього священника⁵⁸.

Підсумовуючи, слід наголосити, що Т.Войнаровський зробив великий внесок у розвиток української освіти та культури, сприяв поліпшенню матеріального становища українського галицького селянства. Т.Войнаровський надавав фінансову допомогу молодим людям, які прагнули здобути освіту, а щоб підвищити ефективність сільського господарства о. Тит став засновником та співзасновником декількох хліборобських шкіл. Активну участь Т.Войнаровський брав у діяльності багатьох українських товариств та інституцій. Зі спогадів самого священника дізнаємося, що протягом певного часу він був головою 18-ти організацій одночасно. Отець Тит Войнаровський належав до числа тих галицьких священників, чия відданість своїм парафіянам стала чи не головною причиною

тієї вірності, яку наш народ зберігав Українській греко-католицькій церкві під час комуністичного терору.

¹ Ті, що від нас відійшли // Життя і знання (Львів). – 1938. – 25 лютого. – Ч.2. – С.126–127.

² *Войнаровський Т.* Низка споминів з мого життя // Історичні постаті Галичини XIX – XX ст. – Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1961. – С.15–75.

³ Див.: *Романюк Т.* Архів о. Тита Войнаровського в Національному музеї у Львові // Ковчег (Львів). – 2000. – Ч.2. – С.403.

⁴ *Войнаровський Т.* Низка споминів... – С.15.

⁵ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф.682. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.6.

⁶ О. мітрат Тит Войнаровський. З приводу 50-ліття священства // Діло (Львів). – 1931. – 12 квітня. – Ч.80. – С.12.

⁷ О. мітрат Євген Тит Столобут Войнаровський // Діло. – 1938. – Ч.39. – 23 лютого. – С.1.

⁸ Львівська наукова бібліотека ім. Василя Стефаника Національної академії наук України (далі – ЛНБ НАН України). – Відділ рукописів. – Ф.11 (Барвінського). – Арк.1–2.

⁹ Передвиборчий рух // Діло. – 1907. – 8 травня. – Ч.91. – С.1.

¹⁰ ЦДІАЛ. – Ф.682. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.4.

¹¹ *Ясінчук Л.* Пам'яті мітрата Тита Войнаровського // Діло. – 1938. – 25 лютого. – Ч.41. – С.3.

¹² ЦДІАЛ. – Ф.682. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.29–30.

¹³ Там само. – Арк.26.

¹⁴ Священик підрахував, що загальна сума податків, які сплачували мешканці Коломийського повіту за продаж спирту і горілки та утримання корчем і шинків становила 1 млн 600 тис. корон. Він пояснив їм, яку кількість тих чи інших продуктів можна було б купити на ці гроші. Зокрема, знаючи, що селяни дуже рідко їдять м'ясо, він заявив, що цієї суми вистачило б на придбання такої ковбаси, яку можна було б протягнути з Балинець до Відня і звідти – до Кракова (Див.: *Войнаровський Т.* Низка споминів... – С.36–37).

¹⁵ *Войнаровський Т.* Низка споминів... – С.72–73.

¹⁶ Там само. – С.16–18.

¹⁷ О. мітрат Тит Войнаровський... – С.22.

¹⁸ *Войнаровський Т.* Низка споминів... – С.23–24.

¹⁹ О. мітрат Тит Войнаровський... – С.22.

²⁰ *Романюк Т.* Архів о. Тита Войнаровського... – С.403.

²¹ *Войнаровський Т.* Справа парцеляційна // Діло. – 1901. – 12 листопада. – Ч.254. – С.3.

²² *Войнаровський Т.* Тяжке покривдження селян, управляючих тютюн // Діло. – 1901. – 22 січня. – Ч.17. – С.3.

²³ *Його ж.* Низка споминів... – С.34.

²⁴ ЦДІАЛ. – Ф.682. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.64.

²⁵ Там само. – Спр.19. – Арк.49.

²⁶ *Войнаровський Т.* Низка споминів... – С.66.

²⁷ ЦДІАЛ. – Ф.682. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.32.

²⁸ *Войнаровський Т.* Низка споминів... – С.66.

²⁹ О. мітрат Євген Тит... – С.1.

³⁰ ЦДІАЛ. – Ф.682. – Оп.1. – Спр.66. – Арк.1–87.

³¹ Там само. – Спр.67. – Арк.1–57.

³² Там само. – Спр.68. – Арк.1–9.

³³ Там само. – Спр.71. – Арк.1–102.

³⁴ *Романюк Т.* Архів о. Тита Войнаровського ... С. 403.

³⁵ ЛНБ НАН України. – Відділ рукописів. – Ф. о/н. – Спр.4106. – Арк.1.

³⁶ Оголошене // Діло. – 1907. – 2 травня. – Додаток до Ч. 89. – С. 1.

³⁷ Передвиборчий рух // Діло. – 1907. – 8 травня. – Ч.91. – С.1.

³⁸ Виборчі розбої // Діло. – 1907. – 13 травня. – Ч.95. – С.1.

³⁹ Передвиборчий рух // Діло. – 20 квітня. – 1907. – Ч.80. – С.2.

⁴⁰ Пастирське посланіє // Діло. – 24 квітня. – 1907. – Ч.83. – С.2.

- ⁴¹ З виборчої статистики // Нива (Львів). – 1907. – 15 червня. – Ч.12. – С.366–368.
- ⁴² Оголошене // Діло. – 1907. – 20 квітня. – С.1
- ⁴³ *Войнаровський Т.* Низка споминів... – С.56.
- ⁴⁴ Див.: ЛНБ НАН України. – Відділ рукописів. – Ф.804. – П.67. – Арк.3.
- ⁴⁵ Ті, що від нас відійшли // Життя і знання (Львів). – 1938. – 25 лютого. – Ч.2. – С.126–127.
- ⁴⁶ ЦДІАЛ. – Ф.682. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.9.
- ⁴⁷ Див.: ЛНБ НАН України. – Відділ рукописів. – Ф.206 (Щурата Василя Григоровича). – Спр.441. – Арк.1.
- ⁴⁸ *Войнаровський Т.* Низка споминів... – С.63.
- ⁴⁹ ЦДІАЛ. – Ф.682. – Оп.1. – Спр.27. – Арк.1–2.
- ⁵⁰ *Панас К.* Митрополит Андрей Шептицький // Літопис Голготи України. – Т.2: Репресована церква. – Дрогобич, 1994. – С.39.
- ⁵¹ ЦДІАЛ. – Ф.682. – Оп.1. – Спр.27. – Арк.1–2.
- ⁵² Там само. – Спр.28. – Арк.1–3.
- ⁵³ *Шагуляк М.* До історії українсько-польських переговорів у 1921 р. Місія Тита Войнаровського // Записки НТШ. Історично-філологічна секція. – Л., 1997. – С.127.
- ⁵⁴ *Войнаровський Т.* Низка споминів... – С.69.
- ⁵⁵ ЦДІАЛ. – Ф.682. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.20.
- ⁵⁶ Там само. – Арк.28.
- ⁵⁷ Ті, що від нас відійшли... – С.127.
- ⁵⁸ Фонд хліборобської освіти ім. о.Т.Войнаровського // Діло. – 1938. – 24 лютого. – Ч.40. – С.8.

The mitred father Tyt Yevhen Voynarovsky-Stolobut, the Halychyna priest, lived at the end of the XIX – the beginning of the XX century. Among other representatives of the priesthood he had been characterized by the extreme liking of a hard work and the real efficiency. Father Tyt spared no efforts in raising of the level of spirituality of his parishioners, and at the same time, he paid a lot of attention to the development of education in the country and to the improvement of the economic conditions of the peasantry of Halychyna.

А.І.Павко*

БІЛЯ ВИТОКІВ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ ЕЛІТАРИЗМУ: В.ПАРЕТО, Ґ.МОСКА, Р.МІХЕЛЬС

Розглядаються витoki формування політичних концепцій елітаризму.

На сучасному етапі розвитку світової та вітчизняної політичної науки категорія «політична еліта» є широко вживаною, має широкий спектр тлумачень і модифікаційних варіантів. Наприклад, у російському двотомному виданні «Политическая энциклопедия» можна знайти інформацію про те, що «еліта політична – це добірна частина суспільства, меншість, яка править суспільством у цілому або різними сферами його життєдіяльності»¹. У першому в Україні фундаментальному політологічному енциклопедичному словнику запропоновано інтегральний підхід. Політична еліта, зазначається у виданні, – є меншістю суспільства, яка становить досить самостійну, вищу, відносно привілейовану групу, наділену особливими психологічними, соціальними й політичними рисами, що бере безпосередню участь у затвердженні і здійсненні рішень, пов'язаних із використанням державної влади або впливом на неї².

* *Павко* *Анатолій Іванович* – *д-р іст. наук, професор, Академія муніципального управління (Київ).*

Загалом у сучасній політології не існує однозначного тлумачення поняття «політична еліта». Цей термін застосовують переважно щодо людей, які оволоділи найбільшою кількістю певних позитивних рис, цінностей і пріоритетів (влада, багатство, культура, компетентність, сила волі тощо), обіймають панівні або найвпливовіші позиції у суспільній ієрархії. Дихотомія «еліта – маса» є одним із провідних методологічних принципів аналізу соціальної структури суспільства³.

Потрібно зважити на ту обставину, що в радянській соціогуманітарній літературі поняття «еліта» було практично вилучене із наукового вжитку або використувалось в ідеологічно спотвореному вигляді. Майже невідомими для фахівців, а тим більше для широкого загалу читачів залишалися праці «елітистів», які впродовж десятиліть не друкувалися ані українською, ані російською мовами. Адже елітарні теорії конфліктували з марксистською теорією класової боротьби, заперечували і спростовували важливі концептуальні положення марксизму. На початку 1990-х рр. в українській політологічній науці було реанімовано поняття «еліта», а згодом розпочався процес активізації досліджень із так званої «елітарної проблематики» та різних аспектів теорії еліти.

В умовах трансформаційних змін у політичній системі українського суспільства, які актуалізують питання сутності сучасних політичних еліт, їх взаємовідносин із суспільством у цілому та між собою, важливим, на наш погляд, є осмислення та вдумливий перегляд тієї політологічної класики, для якої тема еліти вже давно стала особливим предметом теоретичного аналізу та соціологічних досліджень. Потрібно наголосити на тому, що проблеми політичної влади та її суб'єктів завжди були в центрі уваги мислителів та вчених-суспільствознавців різних епох і народів. Проте тільки на межі ХІХ–ХХ ст. у вивченні цих проблем з'явилися нові ракурси та аспекти. Тоді людство вступило в новий етап своєї політичної історії, прикметними рисами якого є: 1) значне розширення участі мас у соціально-політичних процесах; 2) суттєві зміни механізму політичного життя; 3) ускладнення структури та форм діяльності політичних інститутів; 4) якісні зрушення у взаємовідносинах народних мас і політичної влади.

Слід зазначити, що концепції, які розглядали взаємовідносини між владою і масами, уже не відбивали нових тенденцій у реальному тогочасному політичному житті. Якісно новий етап розвитку суспільства, виразно окреслені ознаки якого стали особливо рельєфними у ХХ ст., знайшов своє відображення в теоретичному обґрунтуванні низки концепцій, присвячених дослідженню механізмів та процесів формування політичних еліт. На думку сучасних дослідників, концепції елітаризму були покликані забезпечити рівновагу між досить поширеними в тогочасному європейському політичному середовищі марксистськими та анархістськими теоріями⁴.

Серед фундаторів елітарної теорії, в якій органічно поєднуються як соціологічні, так і власне політологічні підходи до вирішення актуальних наукових завдань, слід назвати італійського соціолога і політичного мислителя Вільфредо Парето (1848–1923 рр.). Саме завдяки В.Парето термін «еліта» ввійшов до категоріального апарату політичної науки, а проблеми, до яких привернув увагу італійський дослідник, надали нового поштовху для подальших досліджень ролі еліт у житті суспільства.

Син аристократа, який емігрував до Франції з політичних причин, В.Парето здобув вищу технічну освіту в Туріні. Маючи диплом інженера, почав працювати в одній з італійських залізничних компаній. З юнацьких років він брав активну участь у політичній боротьбі, виступав на шпальтах преси з критикою економічної політики уряду. На початку своєї творчої та політичної діяльності В.Парето захоплювався доктриною лібералізму, вимагав свободи торгівлі і невтручання держави у приватні справи.

На формування наукових поглядів В.Парето суттєвий вплив справили відомий італійський економіст Маттео Панталеоні та професор кафедри політекономії в Лозанському університеті Леон Вальрас. Розроблену та обґрунтовану Л.Вальрасом теорію економічної рівноваги В.Парето переніс у сферу загальнотеоретичних уявлень про суспільство, а згодом поклав в основу сформульованої власної соціологічної системи⁵. Із 1893 по 1907 рр. В.Парето викладав в Лозанському університеті, з 1894 по 1907 рр. керував там кафедрою політекономії⁶.

На початку 1900-х рр. відбулась еволюція ідейно-політичних поглядів В.Парето, яка була викликана тим, що він відійшов від ліберальної політичної філософії і дійшов висновку, що суспільство прямує до стадії криз і його може врятувати лише авторитаризм, насильницьке нав'язування нового ладу. Ці погляди В.Парето знайшли відображення у книзі «Соціалістичні системи» (1901 р.), «Підручнику з політичної економії» (1906 р.), а також у декількох статтях, написаних у цей період. Хвороба серця змусила В.Парето призупинити професорську діяльність, а у 1907 р. відмовитись від керівництва кафедрою, залишивши за собою лише читання лекцій (до 1917 р.)⁷.

У 1912 р. В.Парето закінчив свою основну працю «Трактат із загальної соціології», яка була опублікована у Флоренції у 1916 р. і відразу ж здобула широке визнання. У 1917–1919 рр. у Лозанні й Парижі вийшли французькі переклади цієї праці. У 1921 р. була опублікована ще одна фундаментальна книга італійського соціолога та економіста під назвою «Перетворення демократії».

Потрібно звернути увагу на те, що праці В.Парето принесли своєму автору на перших етапах його наукової кар'єри сумнівну славу провісника політичних режимів фашистського штибу. Значною мірою цьому сприяла концентрація зусиль вченого на аналізі проблем політичної боротьби, його ідея біологічного відбору правлячої еліти, обґрунтування застосування насилля, критика раціоналістичного підходу до політики, акцентування уваги на значенні ірраціональних факторів у політичній поведінці людей. Така позиція італійського соціолога не пройшла повз увагу фашистських теоретиків. Б.Муссоліні захоплювався паретівським «Трактатом із загальної соціології», уважаючи його автора своїм учителем. І хоч суб'єктивно В.Парето зовсім не симпатизував італійським фашистам, проте його ідеї у сфері політики, незалежно від особистих симпатій ученого, виявились досить «придатними для виправдовування фашизму»⁸.

Проте в подальшому В.Парето стає досить популярним у консервативних політичних колах, які нічого спільного не мали з фашизмом. У даному випадку популярність італійського вченого була обумовлена тим, що головна соціологічна праця В.Парето була задумана ним як «гігантське заперечення» К.Маркса, у теорії якого він бачив конкретний локальний вияв своєї більш широкої соціологічної концепції. Саме в такому широкому антропологічному підході до суспільства і полягає головна цінність паретівських ідей. В.Парето, соціологічна система якого є однією з амбітних інтелектуальних побудов, поставив і реалізував завдання величезної складності, а саме «зробити із соціології точну науку».

Попри те, що теорія еліт не була викладена італійським дослідником в окремій праці, вона займає чільне місце у соціологічній системі В.Парето. Особливістю теорії еліт є те, що як її методологічне підґрунтя виступає соціологічний аналіз суспільних процесів.

У «Трактаті із загальної соціології» В.Парето переконливо показав, що суспільство являє собою цілісну соціальну систему, яка неодмінно йде до рівноваги. Коли ж йому на певному історичному етапі вдається досягти такої рівноваги, то система набуває не статичного, а динамічного характеру. Своєю чергою, ця динаміка залежить від меншості, яка здійснює управління суспільством, тобто від еліти⁹.

Вихідним пунктом соціологічної теорії В.Парето є концепція нелогічної дії людини, індивіда, яка є ірраціональною за своєю природою. Саме ірраціональними та нелогічними, на думку вченого, є переважна більшість людських учинків.

Спираючись на ідеї Л.Вальраса про економічну теорію рівноваги В.Парето основну увагу зосередив на вивченні рушійних сил соціальної системи. Ними, вважав він, є людські почуття, які й приводять у рух суспільні системи. Проте значну роль у суспільно-історичному розвитку людства відіграють лише ті почуття, які виявляються у певних діях, мають незмінний, постійний характер і тому є тими елементами соціального оточення, які визначають суспільну рівновагу. У зв'язку з цим В.Парето поділив мотиваційні імпульси людської діяльності на дериваційні (надають діяльності людей псевдологічного характеру) і резидуальні (з латини – залишки), які характеризуються стійкістю після того, як із соціальної дії вилучені всі раціональні міркування. Резидуї («залишки») – основа почуттів, емоцій, інстинктів, психологічних станів, вони мають природний, вроджений характер. Це внутрішні біологічні імпульси людей, які визначають їх соціальну поведінку¹⁰.

Визначивши роль почуттів у соціальному житті суспільства, В.Парето, користуючись логічно-експериментальним методом, здійснив ґрунтовний соціологічний аналіз процесів виокремлення суспільної еліти. На думку В.Парето, суттєвим елементом соціальної системи є її соціальна гетерогенність, яка визначається вихідною психологічною нерівністю індивідів. Особливість тієї чи іншої соціальної групи залежить від природних здібностей її членів, а це своєю чергою визначає суспільне положення певної групи. Групу індивідів, кожен з яких здобувся на найвищу оцінку у своїй сфері діяльності завдяки власним здібностям, В.Парето називає елітою. Із його погляду, еліта – це добірна частина населення, решта ж змушена «лише пристосовуватись до отриманих від неї стимулів». Еліта поділяється на дві частини: одна – безпосередньо або опосередковано бере участь в управлінні суспільством («правляча еліта чи правлячий клас»), а інша має відношення до художньої чи наукової сфери («некеруюча еліта»)¹¹. Італійський соціолог у своєму дослідженні показав, що розподіл суспільства на еліту і загальну масу має закономірний характер, оскільки люди мають різні індивідуальні здібності, які проявляються у найрізноманітніших сферах суспільного життя. При цьому найбагатші верстви населення утворюють верхівку соціальної піраміди, володіють багатством, а тому справляють великий вплив на життя суспільства. До неї, як вважає В.Парето, входять, насамперед, військова, релігійна, комерційна верхівки, які уособлюють «найвищу групу суспільства, його еліту». Відніші та найбідніші групи населення, відповідно, утворюють основу соціальної піраміди.

Для пояснення соціальної динаміки всієї цілісної суспільної системи, механізму здійснення принципу рівноваги В.Парето сформулював відому доктрину циркуляції еліт. Сутність універсального закону кругообігу еліт полягає в наступному положенні: «Еліти виникають із нижчих груп суспільства і в процесі суспільної боротьби піднімаються до вищих. Там вони розквітають і, урешті-решт, вироджуються, знищуються і зникають. Цей кругообіг еліт є універсальним законом історії»¹².

В.Парето вказує на те, що якісні характеристики, які забезпечують панування еліти, змінюються в межах кожного циклу «коливання соціальної системи» («рівновага – нерівноваженість – рівновага»). Зміна цих характеристик веде до зміни типів еліт.

Критикуючи «сентиментальну ідеологію» лібералізму, яка проповідувала гуманістичні цінності, виявляла свою прихильність до політичних компромісів, В.Парето робить висновок про те, що правляча еліта, яка нездатна застосувати

силу для вирішення соціальних проблем, деградує і змушена поступитись місцем іншій, яка більш рішуча в політичних діях і здатна до застосування насильства. Сама історія, таким чином, стає схожою, за виразом В.Парето, на «цвинтар аристократії». Проте з урахуванням того, що еліти не тільки вимирають, а й народжуються знову, то історія відводить для них і свій «пологовий будинок». За логікою В.Парето, кругообіг еліт, тобто їх зародження, соціальне дозрівання, стабілізація, а відтак і деградація – це рушійна сила суспільного розвитку.

На переконання В.Парето, оновлення правлячої еліти здійснюється через соціальну мобільність. Чим більше «відкритий правлячий клас, тим міцнішим є його суспільне здоров'я», тим більше він має здатність зберегти своє панування. Натомість, чим більшою замкнутістю характеризується він, тим сильнішою є тенденція до його занепаду. На думку В.Парето, правлячий клас оновлюється не тільки чисельно, але й, що значно важливіше, в якісному відношенні шляхом поповнення із нижчих класів. Вони приносять із собою енергію та пропозиції «залишків», необхідні для утримання влади¹³. Використовуючи, власне, політологічний аналіз, В.Парето виокремив основні типи еліт, які «циркулюють» у діалектичному розвитку соціальної системи і використовують певні методи для здійснення керівництва суспільними процесами. Як уважає В.Парето, існує два головних типи еліт, які послідовно змінюють один одного. До першого він відніс «левів», для яких характерні крайній консерватизм, силові методи правління. Другий тип представлений «лисицями», тобто майстрами оман, інтриг та політичних комбінацій. Кожному типу еліт властивий свій метод управління. Так, метод сили використовує у своїй політичній діяльності елітарна група «левів». Метод маніпуляцій, який поєднується з компромісами, а нерідко і з демагогією, використовує інший тип еліти – «лисиці».

За логікою В.Парето, стабільна політична система характеризується переважанням еліти «левів». І, навпаки, нестійкий стан політичної системи потребує лідерів, які здатні до прагматичного мислення, енергійних дій у політичній сфері, що поєднуються з пошуком компромісних рішень для розв'язання нагальних суспільних завдань.

В.Парето зазначає, що кожен із типів еліт має свої позитивні риси, які на певному етапі перестають відповідати потребам ефективного керівництва суспільними процесами. Тому для збереження рівноваги соціальної системи важливим є забезпечення постійного процесу заміни однієї еліти іншою.

На думку В.Парето, збереження динамічної рівноваги суспільства вимагає постійної циркуляції еліт, заміни однієї іншою. Якщо революційні зміни вимагають заміни правлячої еліти, то еволюційно-реформістські перетворення – переміщення в рамках однієї еліти по горизонталі, по колу в межах даної політичної системи. При здійсненні реформ відкриваються широкі можливості для переміщення в рамках правлячої еліти. В одному випадку реформи сприяють модернізації політичної системи, в іншому – ведуть до вияву консервативних тенденцій в її сфері (в останньому випадку визрівають соціальні суперечності, вирішення яких можливе лише з повною заміною еліти).

Досліджуючи процес «циркуляції еліт», В.Парето проаналізував динаміку відносин між елітою і неелітою, а також висвітлив діалектичну спрямованість «внутрішніх взаємовідносин» усередині самої еліти (зокрема, між панівною і непанівною частинами еліти). «Будь-яка еліта, яка неспроможна піднятися на захист своїх інтересів, – підкреслює В.Парето, – перебуває в повному занепаді і їй нічого не залишається, як поступитись іншій еліті, наділеній мужністю, що її так бракує першій. Якщо ж еліта вважає, що проголошені нею гуманні принципи застосовують до неї, то це чисте марення, і переможці продзижчать їм у вуха неблаганні слова: «Горе переможеним»»¹⁴.

В.Парето у своїй праці простежив також роль насильства в історії, надаючи йому вирішального значення для досягнення будь-якої політичної мети, а особливо при здобутті влади. Відсутність здатності застосовувати насильство В.Парето вважав причиною занепаду та наступної зміни еліти, а також шляхом кооптації нових членів із нижчого класу. У протилежному випадку настає соціальна революція, весь зміст якої полягає в оновленні персонального складу правлячої еліти¹⁵.

Теорія еліт В.Парето справила помітний вплив на світову та вітчизняну соціологію і політологію ХХ ст. Зокрема, застосований В.Парето системний аналіз політичного процесу став невід'ємною частиною теоретичного арсеналу зарубіжної політології минулого століття. Із «Трактатом із загальної соціології» був добре знайомий П.Сорокін. Для аргументації своїх думок він часто використовував переконливі приклади із праці В.Парето й оцінював його як одного з перших і найбільш об'єктивних теоретиків еліти. П.Сорокін відзначав також наукову ґрунтовність дослідження італійським соціологом проблеми циркуляції політичних еліт, значення цієї доктрини для вивчення механізмів та засобів забезпечення рівноваги суспільства¹⁶.

Ідеї В.Парето були творчо використані також у політичній концепції національної аристократії, розробленій нашим співвітчизником В.Липинським¹⁷. Зокрема, його ідея про те, що процес постійного відновлення аристократії є характерною рисою історії різних часів і народів, має безпосередній зв'язок із теорією еліт В.Парето.

Близькими до політичних поглядів В.Парето є концепції іншого основоположника елітаризму – італійського політика, державного діяча та послідовного антифашиста Гаetano Моски (1858–1941 рр.).

Г.Моска народився 1 квітня 1858 р. в Італії, в м. Палермо, на Сицилії. У 1881 р. закінчив факультет права в місцевому університеті. Уже у студентські роки молодий учений поставив перед собою завдання у своїх наукових студіях завжди залишатись реалістом, наполегливо прагнути до осмислення істини, яка прихована за ідеологічними хитроцями та різного роду містифікаціями. Потрібно сказати, що протягом всієї довготривалої інтелектуальної та суспільно-політичної діяльності Г.Моска ніколи не відступав від проголошеної ним програми. Прагнучи до самостійного наукового пошуку, він намагався знайти відповідь на питання: хто, у силу яких причин, якими засобами здобуває і здійснює політичну владу в суспільстві. Підсумком напруженої праці Г.Моски стала опублікована у 1884 р. в Турині книга «Теорія управління і парламентське правління». У цій праці він застосував поняття «політичний клас», яким назвав «організовану меншість, що ефективно здійснює у всіх суспільствах владу над неорганізованою більшістю»¹⁸.

Пізніше Г.Моска працював професором права в університетах Туріна та Риму, неодноразово обирався депутатом парламенту, опублікував у центральній пресі серію статей про сицилійську мафію. На відміну від іншого класика теорії еліт В.Парето, Г.Моска висловив своє негативне ставлення до утвердження в Італії фашистської диктатури і виступив на захист демократії. Будучи противником будь-яких радикальних концепцій та рухів і висловлюючи сумнів щодо можливостей здійснення демократії, він водночас захищав принцип розподілу влади, ідею політичної свободи, яка можлива лише при плюралізмі політичних сил в їх боротьбі за владу. За переконанням Г.Моски, фашистська диктатура, яка була встановлена в країні, вела до тотального контролю над громадянами, оскільки «моральна та інтелектуальна монополія неминуче пов'язана з політичною».

Серед найбільш відомих творів італійського вченого слід назвати праці: «Теорія урядів і парламентська система», «Сучасні конституції», «Основи політичної науки», «Історія політичних доктрин»¹⁹.

У 1896 р. була опублікована найбільш відома книга Г.Моски «Основи політичної науки» (друге, доповнене видання – 1923 р.). Опублікування її у 1939 р. англійською мовою під назвою «Правлячий клас» принесло авторові світове визнання. Ім'я Г.Моски було поставлене в один ряд з іменами видатних мислителів і дослідників політичної сфери суспільства.

Центральне місце в політичній концепції Г.Моски займає поняття «політичний (правлячий) клас». Воно вперше було запроваджене італійським ученим до наукового обігу і в майбутньому визначало методологічну спрямованість його політологічних студій.

Потрібно підкреслити, що вихідний пункт політичної концепції Г.Моски збігається з концептуальним підходом до означеної проблеми В.Парето. Використовуючи історичний метод, Г.Моска наступним чином сформулював своє наукове кредо – у всіх народів, які перебувають на різних ступенях розвитку, завжди існує поділ суспільства на два класи – клас, який править (політичний клас) і клас, яким правлять. Перший завжди становить меншість суспільства, виконує всі політичні функції, монополізує владу і насолоджується перевагами, які дає йому ця влада. Другий клас більш чисельний, ним керує перший і таким чином «забезпечує функціонування політичного організму»²⁰. Цю думку, викладену Г.Москою у праці «Основи політичної науки», часто використовують сучасні дослідники елітаризму як зразок класичного формулювання основ теорії політичної еліти.

Важливо враховувати певні відмінності між поняттями «політичний клас» і «клас, який править», які, у розумінні Г.Моски, мають певне синонімічне забарвлення. Так, у ранній праці (1884 р.) Г.Моска, зокрема, використовував поняття «політичний клас» як частину «класу, що править» і має безпосереднє відношення до влади. У більш пізніх і зрілих наукових дослідженнях учений частіше вживає поняття «клас, який править», до якого, крім меншості, що домінує у сфері політики, належить і верхівка суспільства. У книзі «Основи політичної науки», особливо в другому виданні 1923 р., ідеться вже в основному про «клас, який править». Використання даного поняття можна пояснити тим, що Г.Моска постійно розширював сферу дослідження сутності та функцій меншості, яка править, прагнучи з'ясувати існуючий у суспільстві взаємозв'язок політико-доктринальних систем, правових інститутів та соціально-культурних умов, їх значення у формуванні, розвитку та оновленні елітних груп²¹. На думку Г.Моски, фундаментом суспільного розвитку є не економіка, як, наприклад, стверджував К.Маркс, а політика. Панівний (правлячий) клас зосереджує у своїх руках керівництво політичним життям держави, оскільки об'єднує індивідів, які мають політичну свідомість і відчутно впливають на розвиток суспільства. Із переходом від однієї епохи до іншої змінюється відповідно і склад панівного класу, його структура, проте такий клас існує завжди. Г.Моска вказав також на деякі загальні риси та здібності, що властиві представникам правлячого класу і забезпечить їм успіх у боротьбі за збереження своїх привілеїв. У результаті порівняльних студій Г.Моска дійшов висновку, що риси, притаманні меншості, мають, з одного боку, конкретно-історичний, перехідний характер. Проте, з іншого боку, властивості і риси, що характерні для людського суспільства взагалі, залишаються у принципі незмінними.

За спостереженнями Г.Моски, найбільше значення мають такі людські риси, що відкривають перед особистістю можливість поповнення політичного (правлячого) класу: військова доблесть, багатство, станове походження та індивідуальні риси, місце у церковній ієрархії, і, нарешті, мистецтво управління. Так, наголошуючи на значенні багатства у формуванні правлячої еліти, Г.Моска, зокрема, зазначає: «У всіх країнах світу чинники, що мають соціальний вплив – чи то особиста популярність, висока освіта, чи професійна

підготовка, високий сан у церковній ієрархії і в армії, – усе це завжди більш доступне багатим, аніж бідним. У багатих, на відміну від бідних, шлях, що веде нагору, значно коротший і вони позбавлені найбільш тернистої і важкої частини цього шляху»²².

За словами Г.Моски, навіть загальні демократичні вибори здійснюються «під музику дзвінких доларів». У суспільстві, яке досягло певного ступеня зрілості, підкреслює Г.Моска, представниками політичної влади у країні є здебільшого багаті люди, а бути багатим – означає бути могутнім. В умовах, коли дозволяється боротьба грошових одиниць, «кращі посади отримують ті, хто краще забезпечений коштами». «Багатство створює політичну владу, точнісінько так само, як політична влада створює багатство», – такий цілком реалістичний висновок робить відомий італійський соціолог.

У своїх працях Г.Моска привернув увагу до тих психологічних аспектів, які відзначають ставлення людей до влади. На його думку, мотиви, які спонукають їх брати участь у жорсткій боротьбі за політичну владу, можуть бути різними. Крім егоїстичних прагнень та політичних амбіцій, можлива також політична боротьба, спрямована на реалізацію проектів «глобального перетворення суспільства». Аналізуючи структуру і динаміку становлення правлячого класу, Г.Моска вказав на дві тенденції його розвитку – аристократичну та демократичну. Перша виявляється, наприклад, у тому, що представники владного політичного олімпу намагаються будь-якими засобами зміцнити своє панування і передавати владу за спадковим принципом. Оновлення еліти при цьому відбувається досить повільно. Друга, демократична тенденція, спостерігається тоді, коли у суспільстві відбуваються зміни у співвідношенні політичних сил.

Основна проблема формування еліти, уважає Г.Моска, полягає в тому, що вона повинна формуватись на основі розуму, здібностей, освіти, залучення до неї кращих представників народу, що відкриває можливість подолати її закритість і консервативність.

На думку Г.Моски, у кожному суспільстві завжди існують сили, які готові замінити стару правлячу меншість. Відтак у суспільстві повинен відбуватись перманентний процес заміни еліти, її оновлення, що є гарантом стабільності політичної системи. Г.Моска вказав на три способи, з допомогою яких правлячий клас зміцнює власні позиції й оновлює себе – спадкоємність, вибір та кооптація. Якщо ж правляча еліта практично не оновлюється, то відбувається її витіснення контрелітою, тобто новою правлячою меншістю. Це веде до революційних перетворень у суспільстві, у процесі яких найбільш енергійні і практичні індивіди прокладають собі шлях із «нижчих щаблів соціальної драбини нагору». Проте в даному випадку є небезпека того, що цей процес зупинити буде дуже важко, оскільки індивіди, які раптово досягли високого політичного становища у суспільстві, нерідко у своїй діяльності керуються амбіціями й жадобою. На думку Г.Моски, це «молекулярне оновлення правлячого класу триває доти, поки не зміниться періодом соціальної стабільності»²³.

Проте історія свідчить, що в переломні моменти, коли відбувається різка зміна системи політичної влади, нагорі опиняються не тільки кращі, найбільш підготовлені та активні індивіди, але й «шумовиння», а також напівкримінальні елементи.

У своїх поглядах на переваги та вади кожної з тенденцій у розвитку правлячої меншості Г.Моска віддавав перевагу їх розумному, збалансованому поєднанню, відстоював ідею «мішаних режимів», які б забезпечували збереження стабільності суспільства.

Потрібно сказати про те, що між Г.Москою та В.Парето протягом багатьох років тривала полеміка, яка не відповідала характеру наукової дискусії. Г.Моска в доброзичливій формі зажадав, щоби В.Парето визнав його авторитет у роз-

робці концепції політичної еліти. Проте той відмовився це зробити, вважаючи, що в основу їхніх концепцій покладено ідеї, які висловлювали раніше зарубіжні дослідники. На думку сучасних політологів, два класики політичного елітизму, використовуючи різні методологічні підходи, сформуvalи ідеї, в яких можна знайти багато дотичних думок.

Серед основоположників теорій еліт слід назвати також і відомого німецького теоретика Роберта Міхельса (1876–1936 рр.). Суттєвий внесок у розвиток політичної соціології він зробив завдяки оригінальному підходу до теорії еліт та до проблеми функціонування політичних партій. У своїй праці «Соціологія політичної партії в умовах демократії» (Ляйпциг, 1911) Р.Міхельс сформулював знаменитий «залізний закон» олігархії, сутність якого полягає в тому, що демократія, аби зберегти себе й досягти певної стабільності, змушена вдатися до формування еліти – активної меншості. Оскільки, на думку Р.Міхельса, демократія неможлива без організації, то вона неминуче перетворюється на олігархію. З огляду на неможливість у міру зростання організацій контролювати їх без допомоги еліт, маси змушені визнати панування меншості і «змиритися з роллю п'єдесталу для величчя олігархії»²⁴.

Отже, створення великих організацій, без яких не може обійтися жодна демократія, закономірно веде до виокремлення з їх середовища активної панівної еліти, яка, своєю чергою, відкриває шлях до олігархічного панування.

Розглядаючи під кутом закону олігархії соціалізм, Р.Міхельс указав на песимістичні перспективи цього суспільного проекту: «Можуть перемогти соціалісти, – писав він, – але не соціалізм, який гине від того моменту, коли перемагають його прихильники»²⁵. В основі невтішного висновку, якого дійшов Р.Міхельс у своїй праці, лежить розуміння ним тієї обставини, що маси, які «грають» у демократію, тільки те й роблять, що «змінюють своїх панів», а ті, узявши владу, утверджують свій тип правління – вождизм.

Аналізуючи трансформаційні процеси у середовищі тогочасних європейських соціал-демократичних партій, Р.Міхельс звернув особливу увагу на серйозну небезпеку виникнення суперечностей між членами партії та її вождями. «Партія як зовнішнє утворення, механізм, машина, – підкреслював він, – не тождна партійним масам, а, тим більше, класу. Партія – це тільки засіб досягнення мети. Якщо ж партія стає самоціллю, із власними, особливими цілями та інтересами, то вона цілеспрямовано віддаляється від класу, який представляє»²⁶.

Науково обґрунтовані, оригінальні концепції В.Парето, Г.Моски, Р.Міхельса, які містять раціональні, конструктивні, проникливі оптимістичні та песимістичні ідеї, положення з «елітарної» проблематики залишаються для сучасних дослідників методологічним орієнтиром при вивченні вузлових проблем європейського та українського політичного елітизму.

¹ Политическая энциклопедия: В 2-х т. – Т.2. – Москва, 2000. – 640 с.

² Політологічний енциклопедичний словник / Упор. В.П.Горбатенко; за ред. Ю.С.Шемшученка, В.Д.Бабкіна, В.П.Горбатенка. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К., 2004. – С.182.

³ Там само.

⁴ Кухта Б.Л., Теплоухова Н.Г. Політичні еліти і лідерство: Навч. посібник. – Л., 1995. – С.94.

⁵ История буржуазной социологии XIX – начала XX века / Отв. ред. И.С.Кон. – Москва, 1979. – С.310.

⁶ Политическая энциклопедия. – Т.2. – С.108.

⁷ История буржуазной социологии XIX – начала XX века. – С.310.

⁸ Ручка А.А., Танчер В.В. Очерки истории социологической мысли. – К., 1992. – С.83.

- ⁹ Скиба В.Й., Горбатенко В.П., Туренко В.В. Вступ до політології: Екскурс в історію правничо-політичної думки. – К., 1996. – С.404.
- ¹⁰ Політологічний енциклопедичний словник. – С.460.
- ¹¹ История буржуазной социологии XIX – начала XX века. – С.323.
- ¹² Див.: Скиба В.Й., Горбатенко В.П., Туренко В.В. Вказ. праця. – С.405.
- ¹³ Див.: История буржуазной социологии XIX – начала XX века. – С.325.
- ¹⁴ Див.: Скиба В.Й., Горбатенко В.П., Туренко В.В. Вказ. праця. – С.405.
- ¹⁵ Див.: Политическая энциклопедия. – Т.2. – С.109.
- ¹⁶ Сорокин П. Система социологии. – Петроград, 1920. – Т.2. – С.230.
- ¹⁷ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. – К.; Філадельфія, 1995.
- ¹⁸ Див.: Самсонова Т.Н. Концепция «правлящего класса» Г.Моски // Социологические исследования. – 1994. – №10. – С.177.
- ¹⁹ Політологічний енциклопедичний словник. – С.373.
- ²⁰ Ашин А.К. Современные теории элиты: Критический очерк. – Москва, 1985. – С.45.
- ²¹ Див.: Самсонова Т.Н. Указ. соч. – С.177.
- ²² Моска Г. Правящий класс // Социологические исследования. – 1994. – №10. – С.192.
- ²³ Там же. – С.191.
- ²⁴ Демократия и железный закон олигархии (глава из книги Р.Михельса «Социология политической партии в условиях демократии») // Диалог. – 1991. – №3. – С.44.
- ²⁵ Там же.
- ²⁶ Там же. – С.45.

The author examines sources of formation of political conceptions of elitism.

До 140-річчя від дня народження М.Ф.Біляшівського

О.О.Попельницька*

М.Ф.БІЛЯШІВСЬКИЙ – ПЕРШИЙ ДИРЕКТОР НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Стаття присвячена діяльності відомого українського етнографа, мистецтвознавця, археолога, музеєзнавця Миколи Федотовича Біляшівського на посаді директора Київського художньо-промислового і наукового музею у 1902–1917 рр.

Микола Федотович Біляшівський (1867–1926) – один із найвідоміших українських музейних працівників. На основі зібраних ним і його сподвижниками колекцій створено Київський художньо-промисловий і науковий музей ім. імператора Миколи II (КХПНМ), колекції якого стали основою зібрань сучасного Національного музею історії України (НМІУ), Національного художнього музею України (НХМУ), Музею українського народного декоративного мистецтва (МУНДМ), Національного музею Т.Шевченка у Києві, Музею історичних коштовностей.

Уперше оцінка громадської та наукової діяльності М.Біляшівського була дана після його смерті у 1926 р. Його пам'яті Всеукраїнська академія наук присвятила випуск «Записок історико-філологічного відділу ВУАН», де науковці,

* Попельницька Олена Олексіївна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАНУ.

які працювали з М.Біляшівським або знали його особисто (Д.Багалій, А.Вінницький, С.Єфремов, П.Курінний, В.Ляскоронський, Д.Щербаківський), розповіли про його діяльність як археолога, нумізмата, мистецтвознавця, музейного працівника і громадського діяча. У некролозі, вміщеному у журналі «Україна», М.Грушевський навів деякі біографічні відомості про М.Біляшівського та висвітлив його роль у процесі створення вітчизняного музейництва. Учень М.Біляшівського К.Мощенко у збірнику «Український музей» опублікував свої спогади про спільну роботу і спілкування з М.Біляшівським. Окремі аспекти діяльності М.Біляшівського на посаді директора музею розглянули у своїх розвідках науковці НМІУ (І.Большотенко, С.Кілієвич, Н.Ковтанюк, О.Старченко, Г.Шовкопляс), МУНДМ, інших наукових установ (Л.Дідух, С.Кістанова, О.Ковалевська, С.Нестуля, В.Піскун, М.Селівачов, Т.Сидорчук-Потульницька, О.Супруненко), М.Біляшівський (нащадок М.Ф.Біляшівського). Огляду архівних фондів, які містять матеріали, створені або зібрані М.Біляшівським, з НХМУ та Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (НБУВ) присвятили статті Л.Амеліна та А.Адаменко.

Попри існування досить значної за обсягом історіографії, присвяченої М.Біляшівському як особистості і науковцю, комплексного дослідження його діяльності на посаді директора Київського художньо-промислового і наукового музею досі не здійснювалося. Метою даного дослідження є вивчення багатопланової діяльності М.Біляшівського на посаді директора КХПНМ як господарника, адміністратора, науковця, популяризатора діяльності музею та будівничого експозиції. На окрему увагу заслуговує і діяльність М.Біляшівського як теоретика та практика українського музейного будівництва.

При написанні статті авторка використала джерела двох архівних фондів, які досі залучалися не в повному обсязі. Це – фонд № 304 Державного архіву м. Києва (далі – ДАК) та документи з архіву і фондів колекцій НМІУ.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період часу від призначення М.Біляшівського у 1902 р. на посаду директора Київського музею старожитностей і мистецтв (КМСМ) і до 1917 р. Діяльність ученого у подальшому висвітлено у працях Г.Шовкопляс та Н.Ковтанюк¹, Л.Дідух² та ін. Тому вважаємо за доцільне зосередити увагу на діяльності науковця у визначений хронологічний період – 1902–1917 рр.

Джерела дослідження на сьогоднішній день зосереджені у кількох київських наукових установах. У 1966 та 1988 рр. до Київського державного історичного музею надійшло вісімнадцять особистих документів М.Біляшівського: лист Київського губернського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини «Губкопис» до директора Першого державного музею М.Біляшівського з проханням повідомити кількість і ціну майна, вивезеного або знищеного у роки війни від 16.02.1922 р.; лист ВУАН про обрання М.Біляшівського академіком на кафедрі української археології від 02.04.1919 р.; лист М.Біляшівського до ректора Української академії мистецтв з проханням передати до Київського міського музею картини і речі, перевезені з будинку О.Терещенка; посвідчення М.Біляшівського – дійсного члена Комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини, завідуючого етнографічною секцією ВУКОПИСА відділу мистецтв від 23.04.1919 р.; посвідчення М.Біляшівського – комісара з охорони пам'яток церковної і світської старовини Києва від 23.03.1917 р.; посвідчення Київського Товариства старожитностей і мистецтв про те, що М.Біляшівський є директором КХПНМ від 08.04.1905 р.; лист члена Київської міської управи й академіка М.Біляшівського про бажання Б.Ханенка передати Києву своє зібрання предметів і картин від 13.01.1919 р.; лист М.Біляшівському – депутату Першої Державної Думи від селян с.Мордві Чигиринського повіту на Черкащині з проханням захищати їх інтереси від 16.06.1906 р.; «відкритий лист» Імператорського

археологічного комітету на проведення М.Біляшівським археологічних розкопок у селах Терехтемирів і Монастирок Канівського повіту Київської губернії від 08.04.1907 р.; посвідчення Імператорського Московського археологічного товариства про відрядження М.Біляшівського до Київської і Чернігівської губерній із метою збирання й описання предметів української старовини від 25.05.1901 р.; свідоцтво М.Біляшівського на нагрудний знак із вензелем Великого князя Олексія Михайловича за особливі заслуги із влаштування Всеросійської виставки у Києві від 04.12.1913 р.; квитки М.Біляшівського – учасника археологічних з'їздів у Вільно, Ризі, Києві та Харкові 1893, 1896, 1899 та 1902 рр.; візитні картки М.Біляшівського, зокрема редактора-видавця журналу «Археологическая летопись Южной России». 1903–1905 рр.; програма повітового і районного музею, розроблена М.Біляшівським, Київ, 23.09.1917 р.; список предметів, переданих М.Біляшівським до Київського музею, 10.02.1902 р.; квиток М.Біляшівського – члена ІХ з'їзду природознавців; фотокопія посвідчення М.Біляшівського – директора КХПНМ на право збирання та купівлі для Київського музею пам'яток старовини, 25.05.1910 р.

У 1966 та 1988 рр. до НМІУ були передані і два фотопортрети М.Біляшівського. У фондівих колекціях НМІУ зберігається також меморіальна річ М.Біляшівського – дерев'яний портсигар із дарчим написом від К.Моценка 1909 р. Кілька документів М.Біляшівського зберігаються у Науковому архіві НМІУ (НА НМІУ. – Ф. 1-в. – Спр. 3): 5 листів до А.Терещенка та запрошення на засідання Правління Київського товариства старожитностей і мистецтв (КТСМ) від 27 березня 1905 р., у програмі якого передбачалася доповідь М.Біляшівського «Браслет Великокнязівської доби із зображенням ігор скоморхів»³. У цьому фонді зберігається і «Сборник топографических сведений о курганах и городищах в России. Волынская губерния» (видання Імператорської Археологічної комісії, Санкт-Петербург, 1888) з написами «Николай Федотович Беляшевский», «№ 386» та відбитком штемпеля-екслібриса з вензелем «НБ» на титульній сторінці. На сторінках, де мова йде про археологічні пам'ятки Володимир-Волинського повіту, є рукописні помітки М.Біляшівського. Очевидно, ця книга походить з його приватної бібліотеки.

У фонді № 304 ДАК (КХПНМ, 51 справа за 1905–1922 рр.) зберігаються листування дирекції музею; документи Першої виставки ужиткового мистецтва і кустарних виробів 1906 р.; протоколи засідань комісії відділу «Старий Київ» та комітету музею; звіти М.Біляшівського про наукові відрядження; програма музейного відділу «Старий Київ» із правками; друковані Статут КХПНМ 1909 р. та проект штатного розкладу музею, звіт Кустарної виставки 1906 р. тощо.

В Інституті рукопису НБУВ (ф. ХХХІ, 2706 справа за 1866–1925 рр.) зберігаються особисті документи, приватне і службове листування М.Біляшівського, передані у 1965 р. його сином.

На жаль, незважаючи на досить значну кількість документів, серед них представлено не багато матеріалів, пов'язаних з особистою діяльністю М.Біляшівського на посаді директора Київського художньо-промислового і наукового музею. Тому багато аспектів цієї діяльності можна тільки реконструювати за їх згадками у документах, публікаціях, спогадах сучасників тощо. Оскільки діяльність М.Біляшівського як директора була нерозривно пов'язана з етапами становлення Київського музею як культурно-просвітницького та наукового закладу, то її варто, на нашу думку, розглядати саме через призму функціонування музею. Адже за всіма процесами і подіями, які відбувались у стінах музею (або були пов'язані з ним) з часу створення і до 1920-х рр., завжди стояла постать його першого директора.

10 лютого 1902 р. Правління КТСМ обрало М.Біляшівського директором Київського музею старожитностей і мистецтв (назва якого після урочистого

відкриття 30 грудня 1904 р. була змінена на Київський художньо-промисловий і науковий музей). За словами М.Грушевського, «...се був щасливий випадок..., що на чолі новозаснованого музею опинилась людина так добре підготовлена, з такою яскравою науково-художньою інтуїцією, з незвичайно широким кругом інтересів, з незвичайною енергією і витривалістю...і така громадська. Се власне треба підкреслити – він ніколи не був колекціонером для себе, ні колекціонером для колекціонування. Коли він захоплювався нумізматикою чи найдавнішими слідами людини, чи сільськогосподарськими знаряддями, посудом, орнаментами і т. д., ним неодмінно рухав інтерес громадський – бажання пізнати своє народне життя і зацікавитися ним широкі маси»⁴.

Одночасно М.Біляшівський, за словами М.Грушевського, «...ні на хвилю не відривається від інтересів громадського життя, не закопується в які-небудь антикварні інтереси, весь час держить руку на громадським пульсі, особливо на культурно-національних змаганнях і досягненнях українського громадянства... Взагалі ніяке громадське діло не було йому чуже і громадянство привикло його бачити звідси в кожному громадським почині»⁵. М.Біляшівський був членом Історичного товариства Нестора літописця та Церковно-археологічного товариства при Київській Духовній академії⁶. У 1904 р. він став членом Львівського наукового Товариства імені Шевченка⁷ і постійним автором у його виданнях.

Не менш плідною була політична кар'єра М.Біляшівського. На виборах до I Державної думи у 1906 р. він одержав мандат депутата від Київщини, увійшовши до Української парламентської громади, що відстоювала автономію України⁸, і був обраний до президії фракції автономістів-федералістів. До М.Біляшівського як депутата I Державної думи зверталися його виборці – селяни з проханням захищати їхні інтереси, вимагати автономії України та амністії борців за волю⁹. У 1911 р. М.Біляшівський був обраний земським гласним Ради російських виборців Канівського повіту, а у 1914 р. – гласним Київського губернського земського зібрання, яке виступало одним із попечителів КХПНМ¹⁰.

У 1909 р. за клопотанням Київського міського голови та з дозволу імператора Миколи II музей був переведений до відомо навчального відділу Міністерства торгівлі і промисловості¹¹ зі щорічним асигнуванням 6000 руб. За затвердженням у 1909 р. Статутом КХПНМ діяльністю музею керував комітет у складі приват-доцентів Київського університету В.Данилевича й А.Іващенко, відомих дослідників К.Болсуновського і В.Хвойки, членів Київської міської думи і представника Міністерства торгівлі і промисловості та на чолі з головою КМСМ Б.Ханенком. М.Біляшівського одногослоно затвердили директором музею¹².

Згідно зі Статутом, «...директор музею обирався з числа осіб з вищою освітою і обізнаних у мистецтві та історії». М.Біляшівський відповідав цим вимогам: мав вищу освіту, у Київському та Московському університетах прослухав курси лекцій із мистецтвознавства й історії (антропології, археології, архівознавства, нумізматики), знав кілька давніх і сучасних мов, мав досвід роботи в російських архівах, із нумізматичними колекціями, під керівництвом професора В.Антоновича брав участь в археологічних розкопках. Він був також організатором Історико-природничого музею у місті Городок на Волині.

Статут музею окреслив коло обов'язків директора, який керував музеєм і наглядав за діловодством, завідував колекціями, складав річні звіти про роботу та затверджував їх на засіданні комітету музею. На час відсутності директора музею його обов'язки виконував старший хранитель; на час своїх службових відраджень М.Біляшівський призначав виконуючим його обов'язки В.Хвойку¹³.

Директор також розробляв проекти штатів музею та кошториси на кожний календарний рік (які до 1909 р. затверджував комітет музею, а потім – Міністерство, якому став підпорядковуватися музей), доповідав комітету про витрати коштів, розміщував у відповідних організаціях замовлення на виготов-

лення музейного реманенту та друкованої продукції (квитків на виставки, каталогів, текстів щорічних звітів, музейних бланків тощо).

Наприклад, на засіданнях комітету музею від 14 квітня, 5 травня та 18 серпня 1912 р. розглядалися такі питання: звіт музею за минулий рік; встановлення у будівлі музею нового парового казана; призначення грошової винагороди С.Щегловій, яка на прохання М.Біляшівського склала каталог музейних рукописів і стародруків; звільнення з роботи за власним бажанням пічника і видачі йому грошової винагороди за 3 роки роботи; сплата рахунків за виготовлення вітрини; видання з метою популяризації музею альбомів з його видами і листівок із зображенням кращих експонатів. На цьому засіданні комітет музею доручив М.Біляшівському забезпечити вітринами експозицію етнографічного відділу та висловив подяку особам, які на прохання М.Біляшівського погодилися збирати експонати на Канівщині¹⁴.

М.Біляшівський здійснював також наукові відрядження з метою ознайомлення з досвідом роботи інших музеїв. У 1912 р. він їздив до Санкт-Петербурга на з'їзд російських художників (де було представлено доповіді, присвячені музейній справі), у 1915 р. – до Москви з привітаннями з нагоди 50-річчя Імператорського Московського археологічного товариства. У 1914 р. М.Біляшівський пройшов стажування у новоствореному музеї міста Гельсінгфорса (зараз – Гельсінкі), за структурою (археологічний, історичний та етнографічний відділи) подібного до Київського музею. Там же він мав змогу спостерігати за процесом реставрації металевих виробів і одержав від працівників музею рецепти та рекомендації для київських реставраторів¹⁵.

У 1909 р. М.Біляшівський за дорученням комітету музею склав «Правила про внутрішнє влаштування й керівництво музеєм і користування ним публікою»¹⁶ та разом із двома членами комітету прийняв по опису від КТСМ на своє відповідальне зберігання речі музею¹⁷.

М.Біляшівський також брав участь у складанні проектів документів, які надсилалися до Міністерства торгівлі і транспорту (якому з 1909 р. підпорядковувався Київський музей), зокрема «Обґрунтування» необхідності введення нових музейних штатів у 1914 р., що було обумовлено збільшенням кількості експонатів і потребою в їхній науковій атрибуції, належному зберіганні й експонуванні.

Як директор музею він також виконував особисті доручення керуючого навчальним відділом Міністерства торгівлі і транспорту: 22 квітня 1914 р. як представник Міністерства, уповноважений підписати документи і висловлювати зауваження, він був присутній на попередньому обговоренні питання створення у Києві Обласного сільськогосподарського музею¹⁸.

М.Біляшівський з ентузіазмом приступив до виконання своїх обов'язків. Окрім безпосереднього керування діяльністю музею, він також проводив екскурсії, збирав і досліджував експонати, популяризував діяльність музею у періодичних виданнях, брав участь в археологічних розкопках. Завдяки директору та його сподвижникам (насамперед Д.Щербаківському) було налагоджено процес збирання музейних колекцій через широку мережу постійних кореспондентів. Унаслідок припливу нових експонатів за кілька років було розширено існуючі і засновано нові музейні відділи. Київський музей завдяки плідній роботі його директора та наукових співробітників швидко перетворився на значний науковий і культурний осередок, де працювали відомі вчені, проводились екскурсії, читалися лекції, проходили засідання і конференції, відбувалося чимало різноманітних виставок.

Звичайно, самотужки М.Біляшівський не впорався б із таким колосальним обсягом роботи. Проте він був гарним організатором та комунікабельною людиною, про що свідчать згадки тих, хто знав М.Біляшівського особисто. Завдяки цим рисам директор Київського музею сформував коло однодумців, більшість з

яких були його учнями. Саме вони надавали безкоштовну (або за «символічну» плату) допомогу музею: В.Козловська, К.Болсуновський та М.Пахаревський проводили екскурсії для відвідувачів; інвентарні книги експонатів етнографічного та історичного відділів складав член музейного комітету Є.Кузьмін, відділу нумізматики – Ф.Колодій, рукописів і стародрукованих книг – С.Щеглова¹⁹.

У Статуті 1909 р. завдання музею окреслювалися таким чином: сприяти розвитку смаків і поширенню знань з ужиткового мистецтва серед населення, а також збирати і зберігати пам'ятки старовини та мистецтва²⁰. Сам М.Біляшівський так формував мету і завдання художнього відділу музею: «...Для того і існують музеї, щоб будити замилювання до краси, близької нам по духу, по походженню²¹», маючи на увазі красу українського народного мистецтва. В історичному ж і етнографічному розділах передбачалось: 1) показати усі історичні епохи існування людства у Середній Наддніпрянщині (зараз подібний хронологічний метод використовується при побудові сучасних історичних музейних експозицій) та 2) показати життя краю²². Отже, Київський музей поєднував функції історичного і краєзнавчого, що було характерним для усіх тогочасних українських музеїв.

В «Обґрунтуванні» Міністерства торгівлі і промисловості з приводу затвердження постійних штатів КХПНМ (розробленому в 1914 р. на основі проекту, автором якого був М.Біляшівський²³) зазначалося, що Київський музей покликаний посісти одне з найважливіших місць серед культурно-просвітніх закладів Півдня Росії, адже Київ є центром Придніпров'я, де зосереджено багато історичних пам'яток різних епох. Завданням музею є збирання, зберігання і наукове пояснення цих пам'яток – художніх, археологічних, нумізматичних, етнографічних, писемних та історичних. Метою музею є вивчення усіх аспектів життя Південно-Російського краю у його різних проявах. До створення КХПНМ у Києві не було музейних закладів із таким широким експозиційним спектром, де б зосереджувалася величезна кількість пам'яток старовини і мистецтва, які доповнюють одна одну. Суспільна важливість музею проявляється й у значному інтересі до нього публіки: відвідування музею стало важливим фактором міського життя. До нього приходили студенти, гімназисти, робітники, вчителі, селяни, інтелігенція і міська еліта. Зокрема, у 1914 р. його відвідали близько 50 тис. чоловік²⁴.

Однією з посадових функцій М.Біляшівського була розробка штатного розкладу. На час створення КМСМ зі штатних науковців там, крім М.Біляшівського, працював тільки В.Хвойка – відомий археолог, колекції якого стали основою музею. Через недостатнє фінансування музею він спочатку одержував усього 50 руб., на які, за словами М.Біляшівського, «...і мусив жити, цілком віддаючись своїй улюбленій роботі»²⁵. Нечисленним був і технічний персонал: доглядач музейного будинку, два двірники, пічник, доглядачі залів, касир, діловод, швейцар. Виконання своїх безпосередніх обов'язків вони поєднували з іншими роботами: касир завідувала комісійною крамницею і відділом продажу музейних дублетів, а також (за відсутності посади бібліотекаря) реєструвала надходження книг і навіть монтувала експонати у вітринах. Старший доглядач (фактично головний інженер) був одночасно музейним фотографом²⁶.

У 1910 р. замість посади доглядача музейної будівлі (очевидно, за пропозицією М.Біляшівського) до штатного розкладу було введено посаду завідуючого історичним та етнографічним відділами²⁷, на яку у серпні того ж року зарахували випускника Київського університету Д.Щербаківського²⁸. Ці зміни обумовлювалися значним надходженням експонатів до цих відділів. Завдяки постійним клопотанням М.Біляшівського (який із цього питання переписувався з офіційними установами) була збільшена і заробітна плата працівників: директор став отримувати на рік 2400 руб.²⁹, завідувачі відділами – по 1200 руб.

У 1912 р. М.Біляшівський розробив новий проект штатного розкладу, про який доповів міністру транспорту і промисловості у серпні того ж року. Було узгоджено, що в листопаді М.Біляшівський знову прибуде до Міністерства для остаточного вирішення питання запровадження у Київському музеї нового штатного розкладу³⁰. Комітет музею відрядив М.Біляшівського до Санкт-Петербурга для представлення проекту штатів в урядові установи³¹, а 13 грудня 1912 р. (коли штатний розклад був затверджений Міністерством) М.Біляшівський доповів про це на засіданні комітету. За новим розкладом вводилася посада бібліотекаря з оплатою 600 руб. на рік, яку з 1913 р. займав Д.Дорошенко (з наступного року – В.Прокопович). Після передчасної смерті В.Хвойки 20 жовтня 1914 р. на посаду завідуючого археологічним відділом з оплатою 900 руб. на рік була призначена В.Козловська – випускниця Київських Вищих жіночих курсів³², яка вже кілька років співпрацювала з музеєм на громадських засадах.

У 1914 р. М.Біляшівський подав на розгляд музейного комітету ще один проект штатного розкладу, який навчальний відділ Міністерства торгівлі і промисловості мав передати на затвердження Державній думі. Того ж року під час відрядження до Санкт-Петербурга М.Біляшівський особисто проконтролював, щоб проект надійшов на розгляд до відповідних установ³³. 1 липня 1914 р. штатний розклад вступив у дію. За ним оклад директора збільшувався до 3600 руб. на рік, завідувачів (хранителів) відділів – до 2400 руб. Збільшувалась і кількість штатних науковців: крім 3-х старших хранителів (кожен з яких керував двома відділами) запроваджувалися посади 3-х молодших хранителів з оплатою 1500 руб. (один за сумісництвом завідував бібліотекою з додатковою оплатою 500 руб.). Заробітна плата бухгалтера-діловода становила 900 руб., доглядача будівлі музею (посада якого була відновлена) – 720 руб., технічного персоналу (сумарна) – 1200 руб.³⁴ Проте початок Першої світової війни звів нанівець усі намагання М.Біляшівського посилити музей новими молодими і перспективними працівниками: усі службовці-чоловіки були призвані в армію. Після мобілізації Д.Щербаківського М.Біляшівський змушений був завідувати чотирма відділами: художньо-промисловим, художнім, історичним та етнографічним³⁵.

Із 1909 р. Київський музей існував на кошти, які виділяли Державна скарбниця, КТСМ, Київське земське губернське зібрання, Київська міська дума, меценати. У 1907 р. у Державній скарбниці був створений недоторканий фонд музею, відсотки з якого комітет музею мав право витратити на музейні потреби. Кошти для цього фонду збирались за «підписними листами» у різних містах Російської імперії серед усіх верств населення³⁶.

Музей також сам заробляв кошти: це були гроші за вхідні квитки і на публічні лекції, плата за користування відвідувачами музейним гардеробом. Гроші надходили і від продажу друкованих музейних видань – каталогів, альбомів, листівок. Однією зі статей прибутків були кошти, які музей одержував від оренди музейних залів під художні виставки та 10% комісійних за реалізацію приватних антикварних речей у спеціальній музейній крамниці. Комітет музею доручив М.Біляшівському здійснювати продаж та обмін з іншими музеями і приватними колекціонерами дублетних експонатів³⁷. Зокрема під час відрядження до Санкт-Петербурга у 1914 р. М.Біляшівський продав кілька «дублетних» килимів Етнографічному музею імені імператора Олександра III і домовився про подальшу передачу виробів зі скла і порцеляни Києво-Межигірської фабрики³⁸.

Своє бачення майбутньої музейної експозиції М.Біляшівський виклав у статті «К вопросу о программе Киевского музея древностей и искусств», опублікованій в «Археологической летописи Южной России»³⁹ за 1900 рік⁴⁰. Музей ним визначався як обласний⁴¹, а його фах – культурно-історичний. Від при-

родничого відділу, який входив до структури багатьох існуючих музеїв Росії, у Київському музеї М.Біляшівський вирішив відмовитися, вважаючи, що у місті вже існують подібні експозиції, які не варто дублювати. Основними структурними відділами музею його майбутній директор називав: 1) антропологічний; 2) історичний (доісторичний та історичний періоди); 3) художній; 4) художньо-промисловий; 5) етнографічний.

Доводячи необхідність заснування антропологічного відділу, М.Біляшівський, який свого часу вивчав антропологію у Московському університеті, наголошував на ролі цієї дисципліни у вивченні історії людства. У цьому відділі передбачалося зберігати матеріали (колекції, таблиці тощо), які б характеризували як стародавнє, так і сучасне населення України.

Головну роль у майбутній експозиції М.Біляшівський відводив історичному відділу, апелюючи до багатівкової спадщини Києва – столиці Давньоруської держави. На час написання статті (1900 р.) КТСМ мав зібрання археологічних знахідок, придбане у В.Хвойки. Свої «скіфсько-сарматські» колекції музею обіцяли подарувати деякі київські меценати. Проте, як зауважує М.Біляшівський, для всебічного висвітлення історичного процесу необхідно поповнити історичний відділ експонатами «доби Великого переселення народів» та «слов'янськими старожитностями». При цьому він зауважував, що перевагу слід надавати артефактам місцевого походження, які можна і потрібно збирати для музею систематично. Експонати історичного відділу – різночасові мистецькі пам'ятки (оригінали та копії), починаючи з «кам'яного віку», стануть «перехідною ланкою» до експозиції наступного музейного розділу – художнього.

До художнього розділу М.Біляшівський радив включати як українські пам'ятки, так і оригінали та копії творів митців різних країн та епох із метою ознайомлення відвідувачів музею з кращими взірцями світового мистецтва. М.Біляшівський передбачав, що цей розділ сприятиме розвитку гарного смаку в екскурсантів, а також дасть можливість професійним митцям та учням художніх шкіл, копіюючи ці взірці, удосконалювати майстерність.

Художньо-промисловий відділ мав перебувати у тісному зв'язку з історичним та художнім розділами, адже, за словами М.Біляшівського, стародавнє мистецтво мало переважно ужитковий характер. Головними завданнями відділу було експонування зразків народної творчості та сприяння відродженню українських традиційних ремесел сучасними майстрами-кустарями. Останні мали б змогу, знайомлячись з експонатами, запозичувати ідеї для своїх творів. У цьому розділі М.Біляшівський передбачав охопити якомога більшу кількість галузей народної індустрії та зібрати демонстраційні колекції, які б ілюстрували повний цикл виготовлення різних виробів.

Етнографічний відділ (подібний за структурою до існуючого з 1900 р. у Петербурзькому етнографічному музеї імені Олександра III) повинен був знайомити з побутом українського народу, який вже почав втрачати свою самобутність. Як і попередній розділ, етнографічний відділ мусив, крім суто наукової цінності, слугувати, за словами М.Біляшівського, «...джерелом натхнення» для художників і ремісників.

М.Біляшівський зазначав, що усі 5 музейних розділів повинні бути пов'язані єдиною ідеєю, маючи на меті комплексний показ історії, матеріальної та духовної культури населення України з найдавніших часів і до сучасності.

Важливою складовою Київського музею М.Біляшівський вважав бібліотеку, яка б обслуговувала потреби науковців і доповнювала музейні відділи. Вона мала б складатись із наступних підрозділів: 1) довідкова література та археологічний архів (польові щоденники, креслення, описи, фотографії), який містив би відомості про знахідки із Середнього Подніпров'я; 2) художні видання (альбоми, гравюри, малюнки, естампи), монографії з теорії і історії образотворчого

мистецтва, книги, малюнки і фотографії предметів народного побуту, костюмів, будівель тощо⁴².

Ця схема структури музею, окреслена у 1900 р. М.Біляшівським, була реалізована при створенні КТСМ. Проте вона не була догмою, і весь час коригувалася самим її автором. Робота на посаді директора КХПНМ протягом наступних 15 років дала змогу М.Біляшівському значно вдосконалити і поглибити свої погляди на структуру КХПНМ зокрема, й українського музею в цілому. Своє нове бачення М.Біляшівський виклав у 1917 р. на з'їзді Товариства «Просвіта», де наголосив на великій науковій і виховній ролі музеїв у шкільній і позашкільній освіті населення України. Головним завданням музеїв він визначав збір матеріалів для найдосконалішого ознайомлення відвідувачів із рідним краєм: його природою, народним побутом, історією. Умовами створення будь-якого музею він вважав наявність: 1) пристосованої для експонування будівлі; 2) особи керівника музею – фахівця з питань історії і мистецтва; 3) позаштатних (тимчасових) працівників, бо директор музею не може бути спеціалістом з усіх галузей, які передбачається висвітлити в експозиції; 4) для запобігання перетворення музею у «мертву» збірку раритетів, його колекції мали регулярно поповнюватися за певною програмою, складеною директором; 5) існування державного фінансування музеїв.

У своєму виступі М.Біляшівський також закликав залучати до співпраці з музеями усі верстви населення (активістів «Просвіти», земських урядовців, вчителів), які б збирали експонати для створення того чи іншого музею. У своєму виступі учений запропонував приклад структури експозиції історико-краєзнавчого музею, враховуючи досвід побудови власного музею. Ця схема ґрунтується на глибокому знанні археології, що вимагало від керівників провінційних музеїв спеціальної фахової підготовки: I. Культурно-історичний розділ передбачав демонстрацію оригінальних експонатів у супроводі планів, малюнків, фотографій, муляжів та археологічної карти повіту, до якого належить музей. I) Доісторичні часи. 1) Палеоліт (археологічні знахідки, креслення розрізів і фотографії розкопок, моделі та муляжі синхронних знахідок з інших країн для порівняння з місцевими); 2) Неоліт; 3–5) «Мішана доба», доба міді–бронзи та ранній залізний вік (поховальний інвентар та окремі знахідки); II) Історичні часи. 1) Вплив грецький (скіфські пам'ятки); 2) Вплив римський («похоронні поля»); 3) Доба «переселення народів»; 4) Слов'янський вік (поховання, городища); 5) Князівська доба. III. Козацька доба; IV. Доба неволі⁴³; V. Час відродження; II. Розділ «Народний побут і мистецтво»⁴⁴.

Повертаючись до перших років існування Київського музею, слід зазначити, що після його відкриття у 1904 р. у ньому існували 6 різних за кількістю експонатів відділів: археологічний, етнографічний, антропологічний, історичний, нумізматичний та художній.

Археологічний відділ був найбільшим за кількістю експонатів; історичний відділ спочатку складався з культових предметів, у той час, як експонатів світського характеру було небагато – побутові речі та зброя XVII–XVIII ст. До нумізматичного відділу ввійшли, зокрема, і 1300 монет, переданих другом юності М.Біляшівського – С.Бодилевським. У 1912 р. своє зібрання передав музею і М.Захарієвич-Захар'євський, з яким М.Біляшівський, навчаючись у гімназії, перебував у одному нумізматичному гуртку⁴⁵. Директор КХПНМ, завдяки своїм дописувачам, володів інформацією про нові знахідки скарбів. У 1916 р., одержавши повідомлення про виявлений у с. Жаботин на Черкащині монетний скарб, Микола Федотович негайно звернувся до попечителя КХМНМ – київського генерал-губернатора з проханням з'ясувати долю цієї знахідки, щоб «...вона не була втрачена для науки і за винагороду була передана до музею»⁴⁶. Етнографічний відділ на 1904 р. містив невеликі колекції, пода-

ровані меценатами, а також речі, зібрані експедиціями КМСМ. Невеликими за обсягом були художній та художньо-промисловий відділи. Останній складався з речей східного походження, і М.Біляшівський прагнув поповнити його українськими зразками, насамперед виробами порцелянових заводів⁴⁷.

Бібліотека КХПНМ комплектувалася довідковою літературою і художніми виданнями, з 1905 р. у ній існував підрозділ стародруків і рукописних книг. У 1911–1912 рр.⁴⁸ при бібліотеці з відбитків і негативів фотографій українських пам'яток мистецтва та історії (зокрема зроблених М.Біляшівським⁴⁹, з 1891 р. – члена Київського Товариства фотографів-любителів «Дагерр»⁵⁰) був створений фотографічний відділ⁵¹. У 1914 р. на засіданні Товариства Микола Федотович закликав київських фотографів виготовляти знімки міста для нового музейного відділу «Старий Київ»⁵².

«Зоряним часом» для М.Біляшівського стало проведення у лютому – травні 1906 р. І Південноросійської виставки ужиткового мистецтва і кустарних виробів, понад 6000 експонатів якої надійшли до КХПНМ. Зосередження в музеї найбільшого у тогочасній Україні зібрання предметів народного декоративно-прикладного мистецтва і побуту є головною заслугою М.Біляшівського. На рубежі XIX–XX ст. багато старовинних народних ремесел зникали, витіснені «великими» фабричними і заводськими виробами, які заповнили українські ярмарки. І тоді М.Біляшівський – директор першого українського музею, організував систематичне і планомірне комплектування етнографічного відділу, з року в рік добуваючи від різних урядових інституцій субсидії на експедиції і закупівлю речей. «Прочісуючи» село за селом, учасники цих поїздок виявляли у церквах і хатах справжні шедеври. М.Біляшівський та його однодумці створили і широке коло «музейних агентів» (сільських учителів, священиків, студентів художньо-промислових шкіл, власників художніх майстерень та скупників антикваріату), які збирали для музею твори народного мистецтва. При цьому М.Біляшівський наголошував, що треба звертати увагу і на зовсім «прозаїчні» речі (знаряддя праці, вози і сани, хатній реманент, діжки і т. п.), які характеризували побут України. При цьому перевага надавалася старовинним виробам, навіть якщо це були тільки фрагменти килимів і вишивок. Це робилося для створення у музеї колекції зразків українських орнаментів, якою могли б користуватися ремісники і художники, що відроджували старовинні мистецькі традиції. У музеї ці речі одержували «друге життя»: їх чистили, реставрували⁵³, фотографували та замальовували. Сучасні дослідники високо оцінюють етнографічні зібрання НМІУ і МУНДМ, в яких представлені різні аспекти українського побуту – від писанок, народних ікон, різьблених церковних вівтарів, гаптованих риз, вишитих сорочок і тканих килимів до плугів, кошиків, граблів, кіс, вуликів та скринь.

5 квітня 1905 р. М.Біляшівський виніс на обговорення Правління музею проект організації Кустарної виставки, який був схвалений⁵⁴. У періодичній пресі були розміщені оголошення про збирання матеріалів для виставки та її «Програма», також розіслана у тисячах примірників урядовим установам, приватним особам та громадським організаціям. Міністерство торгівлі і промисловості призначило для нагородження переможців великі і малі срібні медалі та грамоти⁵⁵.

Слід відзначити, що ідея проведення подібної виставки, очевидно, виникла під враженням московської Всеросійської кустарної виставки 1902 р. До того ж тогочасна українська еліта (під впливом Росії, де був модний мистецький стиль із модернізованими національними елементами) не була байдужою до збереження народних традицій. Багато колекціонерів збирали вироби народного мистецтва, а у маєтках Н.Яшвіль, Н.Давидової, Ю.Гудим-Левкович, В.Ханенко діяли майстерні з виготовлення килимів та вишивок в українських народних традиціях.

Виставковий комітет очолила Варвара Ханенко (потім – Н.Яшвіль). До нього ввійшли В.Бутович, О.Косач, М.Біляшівський (секретар)⁵⁶, княгиня Вітгенштейн, С.Лукомська та ін. Із квітня 1905 р. по жовтень 1906 р. на його 16 засіданнях розглядалися питання видатків на виставку, збирання і купівлі експонатів; був затверджений Статут новоствореного Київського кустарного товариства⁵⁷.

Для придбання експонатів М.Біляшівський, брати Щербаківські, В.Бутович, Г.Александрович, І.Зборовський, В.Підгаєцький та ін. виїздили у різні регіони України. Багато речей були надіслані до музею приватними особами. Головною метою виставки її «Програма» (написана М.Біляшівським) вважала допомогу відродженню українських кустарних промислів. На виставці планувалося представити твори народних ремісників та професійних художників, виготовлені з використанням народних орнаментів і технік⁵⁸. «Програма» демонструє широку обізнаність М.Біляшівського з нюансами різних народних ремесел і бажання зібрати якомога більше зразків саме народного старовинного українського мистецтва⁵⁹.

Систематизацію і реєстрацію великої кількості експонатів, які влітку 1905 р. надійшли до музею, до грудня виконували Є.Чернявський, К.Гошкевич, К. де Боккар, А.Цеслінська, А.Матискіна та В. фон Мауберг⁶⁰. Як згадував К.Мощенко, який розробляв художні проекти виставкових залів, «...все якось робилось у Миколи Федотовича так легко, немов жартома, без жодної іритації, роздратування і неприємностей, які завжди виникають у таких випадках. Надзвичайно м'яка, лагідна, добра вдача та незвичайне вміння поводитись з людьми виявилось в цій роботі в повній мірі»⁶¹.

У 1912 р. М.Біляшівський у листі про виділення коштів на придбання виробів народних ремісників, адресованому до відділу сільської економіки і статистики, писав: «...Значний інтерес, який становить народне мистецтво, особливо старовинні його взірці, значення їх у дні підйому кустарних промислів та одночасне швидке їх зникнення з повсякденного народного життя ставить на чергу завдання для музею мати можливість широкого збирання усього ряду пам'яток. Результатом цього є створення у музеї кустарно-етнографічного відділу з 17 тисяч зразків народного мистецтва. Зацікавленість до цього виду предметів колекціонування стала причиною того, що скупники збирають їх по селах і вивозять за межі як краю, так і Росії. Маючи за мету зберегти для загальної користі ті зразки художньої народної творчості, які ще можна знайти і зберегти і вважаючи, що вичікувати зі збиранням не можна, музей збирав і збирає свою колекцію»⁶².

Слід зазначити, що не тільки КХПНМ збирав вироби народного мистецтва. У цей час діяло Бюро Всеросійських з'їздів діячів кустарної промисловості (яке видавало «Щорічник кустарної промисловості») при V-му відділі Товариства сприяння російській промисловості і торгівлі, якому належав Кустарний музей у Санкт-Петербурзі. Подібний музей мала і Московська губернська земська управа⁶³.

На 1909 р. у КХПНМ було 7 відділів: художній, художньо-промисловий, археологічний, історичний, нумізматичний, етнографічний і бібліотека. На 1910 р. археологічний відділ налічував 15 тис. експонатів, етнографічний – 13 тис., історичний та художньо-промисловий – відповідно 600 та 400 експонатів, бібліотека – понад 1700 видань.

Крім відділів, створення яких М.Біляшівський передбачав у 1900 р., потреби часу продиктували заснування двох «позапланових» відділів: Шевченківського і «Старий Київ». Створення Шевченківського відділу почалося з давнього захоплення М.Біляшівського творчістю Кобзаря: ще у 1880-х рр. у с. Пекарі він збирав місцеві пісні і перекази про Т.Шевченка. М.Біляшівський також актив-

но листувався з власниками автографів і малюнків Кобзаря. У листі від 3 лютого 1911 р. до К.Мощенка (завідуючого етнографічним відділом музею Полтавського земства) він писав: «...У Вас в музеї є портрет роботи Шевченка. Так будь ласка, козаче, розворушіться і вишліть, не вагаючись – тепер саме сходяться речі (на ювілейну виставку – О.П.)»⁶⁴. Щороку до зібрання КХПНМ (як свідчать звіти за 1909–1915 рр.) купувались або дарувалися малюнки і твори Великого Кобзаря. У березні 1911 р. у музеї до 50-річчя смерті Т.Шевченка була проведена виставка, матеріали якої надійшли до нового відділу⁶⁵. Організаторами виставки були відомий київський видавець В.Кульженко, Д.Щербаківський та М.Біляшівський. Велику роль у її проведенні відіграли київські меценати Терещенки, які не тільки надали матеріали з власних зібрань, а й зробили внески на заснування нового музейного відділу⁶⁶.

Ще у 1911 р. М.Біляшівський у доповідній записці київському міському голові повідомляв про наміри створити в музеї відділ «Старий Київ» (в якому були б зібрані матеріали з історії міста) і просив виділити з міського бюджету на це кошти⁶⁷. У 1912 р. з ініціативи М.Біляшівського зі знаних фахівців (істориків, археологів, картографів, архівістів, архітекторів, з якими директор КХПНМ був знайомий по навчанню в Університеті св. Володимира та по роботі у часописах «Киевская старина» й «Чтения в Историческом обществе Несторалепописца») була створена комісія із влаштування цього відділу.

На першому засіданні комісія затвердила «Програму» відділу «Старий Київ» (надруковану і надіслану у дарунок Миколі П, який подякував і написав на ній свої зауваження⁶⁸), що передбачала висвітлення наступних тем: I) Видання з історії й історичної топографії Києва; II) Міські плани; III) Види міста; IV) Історія Києва (зображення подій, портрети діячів, моделі і знімки пам'яток тощо); V) Православна церква і духівництво; VI) Інші віросповідання; VII) Населення Києва; VIII) Управління містом; IX) Суд; X) Військо (плани і види Київської фортеці, портрети військових діячів тощо); XI) Міське самоврядування (магістрат тощо); XII) Міський благоустрій; XIII) Медицина; XIV) Добродійність; XV) Освіта, вчені товариства, бібліотеки, освітні заклади і товариства; XVI) Книгодрукування; XVII) Наука; XVIII) Література; XIX) Періодичні видання; XX) Мистецтво а) церковне; б) світське; в) художні училища; г) художні виставки; д) музика і поезія; XXI) Театри; XXII) Громадське життя; XXIII) Економічний побут⁶⁹.

Як бачимо, «Програма» передбачала, що відділ «Старий Київ» стане «музеєм у музеї», настільки детальною і всеохоплюючою була її структура і проблематика.

На засіданнях комісії відділу «Старий Київ» у 1912–1914 рр. розглядалося широке коло питань. Так, М.Біляшівський запропонував видати путівник по Києву і розмістити у київській періодиці заклик про збирання експонатів для відділу⁷⁰. Директор КХПНМ та інші члени комісії жертвували на новий відділ книги й експонати, Київська міська управа передала реліквії ремісничих цехів: металеві цехові печатки і тростину ремісничого голови Богаєвського, корогви тощо⁷¹.

У травні 1914 р. М.Біляшівський звернувся до голови Імператорського археологічного комітету О.Бобринського з проханням передати до відділу «Старий Київ» знахідки з розкопок Десятинної церкви та Софійського собору⁷². У той час він також активно листувався з особами, які дарували експонати для відділу, і дякував усім, хто надсилав хоча б одну фотографію з видами Києва⁷³.

На засіданнях комісії розглядалось і питання видання збірки статей «Матеріали по історії і топографії Старого Києва», яке гаряче підтримував історик В.Щербина. Під час відрядження до Санкт-Петербурга М.Біляшівський зустрівся з київськими меценатами Терещенками, які погодились спонсорувати видання «Повідомлень відділу «Старий Київ»⁷⁴, до яких комісія вирішила вклю-

чити працю Ф.Ернста про київську архітектуру XVII–XVIII ст., удостоєну Золотої медалі Університету св. Володимира⁷⁵. Проте ця збірка змогла побачити світ тільки через десятиріччя. У 1926 р. комісія старого Києва і Правобережжя при кафедрі історії України доби феодалізму АН УСРР на чолі з В.Щербиною (колишнім членом комісії «Старий Київ») видала збірку наукових праць «Київ та його околиця в історії і пам'ятках» (до якої ввійшли статті Ф.Ернста «Київська архітектура XVII ст.» та Д.Щербаківського «Реліквії старого київського самоврядування») і збірник «Нові студії з історії Києва В.І.Щербини».

Повертаючись до створення у КХПНМ відділу «Старий Київ», слід констатувати, що на заваді цьому стала Перша світова війна. К.Шероцький, у своєму путівнику 1917 р., описуючи зал музею, присвячений Києву, відзначав, що там експонуються тільки плани, креслення, міські види, гравюри, реліквії київських цехів, видання, малюнки міської ратуші, фігури архістратига Михаїла та Феміди, портрети київських воєвод, ікони київських святих, проекти і фотографії неіснуючих будівель⁷⁶.

6 вересня 1915 р. 6500 найбільш цінних експонатів КХПНМ (колекції виробів зі срібла, скла та порцеляни, рукописи) були евакуйовані до Московського історичного музею. М.Біляшівський заявив, що лишається у Києві з музейними речами, які не підлягали евакуації. Проте незабаром він, як військовозобов'язаний, відбув до Буковини як уповноважений Всеросійської спілки міст для нагляду за роботою госпіталів та інших установ, що надавали допомогу пораненим і цивільному населенню.

Основними шляхами поповнення збірки музею у 1904–1917 рр. були дарування і купівля експонатів. Як свідчать квитанції М.Біляшівського на придбані в 1910 р. речі, на це були потрібні чималі кошти. Наприклад, рогова орнаментована порохівниця-натруска обійшлася музею у 21 руб., «царські ворота» XVIII ст. із церкви міста Гостомель на Київщині – у 10 руб., ікона «Воскресіння» – 3 руб.⁷⁷ М.Біляшівський активно співпрацював із меценатами, проте не завжди був задоволений асортиментом експонатів, які дарувалися музею. Адже тогочасні колекціонери, за словами директора КХПНМ, «...збирали...[речі – О.П.] переважно західноєвропейського чи східного походження..., але тільки не українське, бо на се не було моди аж до останнього часу...Може вказати тільки двох людей, що...зоставили після себе для публічного ужитку цінні збірки: В.Тарновський,...що сполучав в собі прикмети старого панства з любов'ю до України...та О.Поль»⁷⁸. Про В.Тарновського М.Біляшівський говорив, що «...він збирав ті речі, що торкалися переважно верхів козацтва...Тепер такого зібрання майже неможливо скласти – оскільки стали рідкими речі, так їх мало взагалі позосталося⁷⁹». М.Біляшівський також вирізняв мецената Б.Ханенка, який купував для музею ювелірні вироби різних епох, таким чином зберігаючи їх від вивезення за межі України. Тому, не покладаючись на смаки суспільної еліти, М.Біляшівський, Д.Щербаківський та уповноважені музеєм особи збирали експонати на кошти, які виділяли Київське губернське земство, Міністерство землевлаштування та землеробства й інші установи. М.Біляшівський також налагодив контакти з київськими та польськими антикварами⁸⁰, створив широку «агентуру» із селян, обізнаних із музейними потребами, які збирали і привозили до Києва вироби народного мистецтва та побуту⁸¹.

Власний досвід збирання експонатів за дорученням Московського археологічного товариства М.Біляшівський виклав у статті «Собирание сведений о памятниках украинской старины». Насамперед він визначив основні перепони та шляхи їх подолання, а саме відсутність інформації про місця перебування історичних пам'яток, через що багато часу витрачалося на їх пошуки, часто безрезультатні. М.Біляшівський пропонував скласти «реєстр» пам'яток і повідомив, що маршрут свого відрядження склав на підставі відомостей із книги

Л.Похилевича «Сказание о населённых местностях Киевской губернии» (1864 р.) та «Метрики» Російської Академії мистецтв (1887 р.). Проте, як він зазначив, на початок ХХ ст. ці джерела інформації вже застаріли і факти, наведені у них, не відповідали дійсності: багато старовинних церков вже були розібрані. Тому М.Біляшівський радив своїм послідовникам розпитувати місцевих мешканців про цікаві історичні об'єкти, які існували у тій чи іншій місцевості⁸². Сам директор КХПНМ завдяки комунікабельності (про що розповідав К.Мощенко) шукав прихильників серед сільської інтелігенції та духівництва, які допомагали йому виявляти цінні експонати. Як згадував Д.Щербаківський у статті «М.Біляшівський і українське мистецтво», директор КХПНМ умів «...прокинути в селянинові зацікавлення до культурної справи та...з сільського інтелігента зробити часом певного і постійного дописувача до музею»⁸³. К.Мощенко додавав, що М.Біляшівський не тільки вмів скрізь (де бував у справах чи на відпочинку) виявляти цінні речі, а й домовлятися з їх власниками про дарування їх музею. Перебуваючи у с. Яреськи, М.Біляшівський переконав місцевого священика подарувати музею унікальний мережаний сволок ХVIII ст. та шиту золотом і сріблом ризу⁸⁴. Залучаючи до співпраці добровільних помічників, М.Біляшівський особисто листувався з ними, не шкодуючи теплих слів і власного часу. Так, у листі учителю с. Ляцівка Золотоніського повіту на Полтавщині з подякою за надісланий документ ХVIII ст. М.Біляшівський просить його і надалі збирати пам'ятки козацьких часів. Сам же документ – «купчу кріпость» 1743 р. (який виявився «непрофільним» для КХПНМ) він передав до Київського центрального архіву давніх актів при Університеті св. Володимира, за що одержав лист-подяку від його завідуючого – І.Каманіна⁸⁵.

М.Біляшівський і сам подавав приклад, даруючи музею речі. У 1902 р. він передав до історичного відділу чимало речей ХVIII–ХІХ ст.: 14 кипарисових і металевих хрестів, дві ікони Дмитра Ростовського у срібних оправах, 20 дукачів, 4 персні-печатки, печатку з яшми у срібній оправі, мідну чорнильницю, шовкову ризу з міста Пирятин, вишиту по оксамиту ікону «Хрещення», два замки 1797 р. із ключами від Введенської церкви міста Трипілля та мідне блюдо 1752 р. із Покровської церкви міста Мотовилівка на Київщині, дві залізні печатки, ікону «Покрова», мідну корону з окладу ікони з церкви міста Ржищів на Київщині⁸⁶. У 1910 р. М.Біляшівський подарував музею порохівницю з рогу, у 1911 р. – 61 предмет (зокрема шиту шовком ризу ХVII ст. та кілька килимів), у 1913 р. – археологічні знахідки «домікенської доби»⁸⁷ зі своїх розкопок, здійснених на кошті княгині Є.Демидової Сан-Донат⁸⁸.

Серед паперів КХПНМ зберігся автограф звіту М.Біляшівського про відрядження 20–22 квітня 1912 р. у Канівський повіт. Відвідавши с. Монастирок – гончарний осередок (звідки до КХПНМ вже надходили зразки керамічних виробів), він запланував згодом зробити фотографії етапів процесу виробництва посуду. У церкві с. Потоки М.Біляшівський придбав ікону «Покрова» кінця ХVIII ст., на якій, за його словами, «...спостерігався відбиток занепаду колишньої майстерності місцевих іконописців». Проте це не завадило придбати цю річ, адже, на думку М.Біляшівського, її історична цінність компенсувала невисоку художню вартість. Перед від'їздом директор КХПНМ звернувся до дружини місцевого земського лікаря Метельської з проханням допомогти у збиранні експонатів. Невдовзі вона придбала для музею зразки шиття і ткацтва та подарувала срібну чарочку ХVIII ст. У с. Росава М.Біляшівський зробив фотографію церкви середини ХVIII ст., за його словами, «рідкісного архітектурного стилю» – як виявилось потім, невдало через дощ і зарості дерев. Повернувшись до Києва, директор КХПНМ звернувся до художника А.Маневича з проханням зробити з натури малюнок цього храму, що той охоче виконав. Перебуваючи у гончарному осередку – с. Дибинці під Богуславом (з якого до музею раніше

надійшла велика колекція взірців посуду), М.Біляшівський вирішив на додачу зібрати ще й зразки місцевої глини, керамічної поливи та фарб, щоб проілюструвати процес виготовлення продукції. Цю справу він доручив богуславському земському службовцю П.Кудрявцеву, який також пообіцяв зібрати і матеріали по місцевому ложкорізнному ремеслу⁸⁹.

Інвентарні книги етнографічного відділу КХПНМ за 1902–1918 рр. містять численні записи про речі, зібрані для музею М.Біляшівським на Київщині, Черкащині, Полтавщині, Поділлі та Волині, а також у місцях, де він бував у справах чи відпочивав – у швейцарському Берні та Москві. Зберігся і «відкритий лист» за 1910 р. на право збирання М.Біляшівським експонатів на Чернігівщині⁹⁰. Під час перебування у прифронтовій смузі у 1916–1918 рр. директор КХПНМ зібрав для музейної колекції речі з Бессарабії, Галичини та Карпат.

М.Біляшівський комплектував і археологічні матеріали. У квітні 1907 р. він отримав «відкритий лист» Імператорського археологічного комітету на право розкопок в урочищі Церковище біля сіл Терехтемирів і Монастирок Канівського повіту⁹¹. Під час цих досліджень (профінансованих родиною Терещенків) були виявлені рештки монастиря XI–XIII ст. літописного міста Заруба. У 1910 р. М.Біляшівський передав до музею знахідки з Монастирка⁹², а у 1915 р. – власне зібрання давньоруської кераміки з Княжої Гори⁹³.

Активна діяльність зі збирання експонатів завершилася створенням у музеї досить представницької колекції. За словами М.Грушевського, «...коли протягом якого-небудь десятиліття в голих стінах міського музею з'явилась пребагата, розкішна колекція українського побуту і народного мистецтва – чарівна пано́рама вікових художніх досягнень українського народу, не тільки його верхів, а й широких мас – се було не тільки ділом енергії, незвичайної колекціонерської здібності й науково-художньої інтуїції Миколи Біляшівського, а й ділом самого громадянства: його розбудженого національного почуття і зацікавлення культурним і мистецьким доробком свого народу. Біляшівському не приходилося бути організатором, пропагандистом інтересів до народного побуту і мистецтва серед широких кругів громадянства. Коли стало відомим, що з'явилося таке збірне місце для українського матеріалу, де він може бути захований і приступний для наукового і громадського вжитку, а далі – коли з'явилися перед очима публіки перші колекції предметів народного мистецтва: килими, вишивки, посуд і т. д. – так сей матеріал сам поплив до музею»⁹⁴.

Київський музей із метою популяризації проводив виставки своїх колекцій, а також брав участь у виставках інших музеїв. У лютому–квітні 1910 р. у КХПНМ експонувалися тканини і шиття XVI–XIX ст. із музейного та приватних зібрань, у травні – виставка, присвячена пам'яті М.Врубеля; у листопаді–грудні – малюнків Г.Лукомського⁹⁵. 4 вересня 1911 р. із нагоди візиту до Києва Миколи II у КХПНМ була розгорнена виставка предметів історії і етнографії. Під час урочистої зустрічі імператора по залах музею його супроводжували і давали пояснення голова комітету музею Б.Ханенко, його дружина Варвара, голова Імператорського археологічного комітету О.Бобринський, працівники музею – М.Біляшівський, В.Хвойка та Д.Щербаківський⁹⁶.

У листопаді 1909 р. М.Біляшівський возив експонати КХПНМ на Виставку іграшок до Кустарного музею Московської губернської земської управи⁹⁷. У 1912 р. на запрошення графині П.Уварової директор КХПНМ супроводжував українські експонати на виставку до Московського імператорського історичного музею. Як зазначав М.Біляшівський, київські експонати (110 таблиць зразків українських вишивок XVIII ст., кілька риз, відрізи тканин та килими) зайняли більшу частину виставкових площ⁹⁸.

У 1913 р. М.Біляшівського (разом із директорами 1-го та 2-го київських комерційних училищ) було призначено представником навчального відділу

Міністерства торгівлі і промисловості у Комітеті з підготовки у Києві Все-російської виставки. Йому було доручено висловити міркування про влаштування павільйону київських навчальних закладів⁹⁹. За особливі заслуги з влаштування виставки М.Біляшівський був нагороджений нагрудним знаком з іменним вензелем цесаревича Олексія¹⁰⁰.

Підсумовуючи результативність проведення подібних виставок, М.Біляшівський зауважував: «...Тільки коли на українську мистецьку старовину...було звернено увагу в пресі, коли одбулося кілька спеціальних виставок..., а особливо коли наші українські музеї змогли показати цілі збірки...звернули на них увагу і меценати...»¹⁰¹.

Помер М.Біляшівський 21 квітня 1926 р. і, за заповітом, похований у лісі власної хутора «Княжа Гора» неподалік від Канева.

Теоретичні і методологічні засади музейного будівництва, вироблені на досвіді роботи КХПНМ, не втратили своєї актуальності і досі. Принцип хронологічно-тематичної побудови історичної експозиції, поділ експонатів за групами зберігання, практику проведення тимчасових виставок із метою ознайомлення відвідувачів із фондovими колекціями та з нагоди знаменних дат і ювілеїв застосовують і сучасні українські музеї. Заслужують на увагу і методи музейного господарювання, зокрема намагання самостійно заробляти кошти, які варто взяти на озброєння сучасним музеям, що мусять виживати у складних умовах ринкових відносин.

Важко переоцінити роль М.Біляшівського у становленні Київського музею як культурної та наукової установи. Це був Директор із великої літери – компетентний фахівець, високоосвічений науковець та патріот, небайдужий до долі свого «дітища» – музею, гарний організатор, який залучав до співпраці представників усіх верств українського населення – від сільських учителів і священників до меценатів-промисловців та університетських професорів. За словами музеєзнавця І.Свенціцького, за роки, коли М.Біляшівський керував Київським міським музеєм, цей колись невеликий музей розрісся «...до розмірів Українського історичного музею з виразним характером мистецько-культурного життя України... Музей зібрав більше тисячі українських килимів та безліч шитва, скла, срібла, посуду, чимало малюнків Шевченка і Врубеля і вже в царських часах був виразно українським національним музеєм по особовому складу своїх працівників, а всеукраїнським – по розмаху збирання»¹⁰². У тому, що музей (якому і сам М.Біляшівський на перших порах присвоїв статус провінційного) дійсно став музеєм загальнодержавного значення, справді була велика заслуга його директора, який проводив планомірне комплектування його збірок винятково творами українського народного мистецтва і ремесла, цілеспрямовано протягом років збирав і доповнював музейні колекції творів Шевченка, українських килимів, заводської порцеляни, художнього скла, виробів із дерева та кераміки, текстилю, побутових речей.

¹ Див.: Ковтанюк Н., Шовкопляс Г. На шляху становлення Національного музею історії України (з історії музею 1917–1924 рр.) // До 100-річчя Національного музею історії України. З історії музею та його раритетів. – К., 1998. – С. 3 – 28.

² Дідух Л. Академік М.Ф.Біляшівський в науковому, культурному та суспільному житті України (кінець ХІХ – перша чверть ХХ ст.): Автореф. дис. ... к.і.н. – К., 2005.

³ Цей витвір давньоруського ювелірного мистецтва у 1903 р. виявлено у садибі Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві, і зараз він прикрашає експозицію НМІУ.

⁴ Грушевський М. Академік М.Ф.Біляшівський [некролог] // Україна. – №2–3. – К., 1926. – С. 238.

⁵ Там само. – С. 239.

⁶ Візитні картки М.Біляшівського – члена громадських організацій // НМІУ РД –10508.

- ⁷ ІР НБУВ. – Ф. XXXI. – Спр. 242–245.
- ⁸ *Дідух Л.* Вказ. праця.
- ⁹ Лист до М.Біляшівського від селян с. Мордви Чигиринського повіту на Черкащині від 16 червня 1906 р. // НМІУ, РД – 3932.
- ¹⁰ ІР НБУВ. – Ф. XXXI. – Спр. 14, 89–92.
- ¹¹ Отчёт КХПНМ за 1909 год. – К., 1910.
- ¹² Отчёт КХПНМ за 1910 год. – К., 1911.
- ¹³ Статут КХПНМ. // ДАК. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 12–15.
- ¹⁴ Там само. – Спр. 26. – Арк. 2–5 зв., 9–9 зв.
- ¹⁵ Отчёт КХПНМ за 1912 год. – К., 1913; Отчёт КХПНМ за 1915 год. – К., 1916; [Біляшівський М.] Звіт про відрядження до Санкт-Петербурга. 15–29 січня 1914 р. // ДАК. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 3.
- ¹⁶ Протокол засідання Комітету КХПНМ від 24 вересня 1909 р. // Там само. – Спр. 7. – Арк. 1.
- ¹⁷ Там само. – Арк. 3–4.
- ¹⁸ Лист М.Біляшівському від керуючого навчальним відділом Міністерства торгівлі і промисловості від 22 квітня 1914 р. // Там само. – Спр. 40. – Арк. 38.
- ¹⁹ Отчёт КХПНМ за 1912 год.
- ²⁰ Протокол засідання Комітету КХПНМ від 22 березня 1914 р. // ДАК. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 12–15.
- ²¹ *Біляшівський М.* Наші національні скарби. – К., 1918. – С. 7.
- ²² Отчёт КХПНМ за 1910 год.
- ²³ *Біляшівський М.* Пояснювальна записка до «Проекту штатів» // ДАК. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 26 – 30.
- ²⁴ Міркування Міністерства торгівлі і промисловості з приводу затвердження постійних штатів КХПНМ. 1914 р. // Там само. – Спр. 40. – Арк. 20 зв.–29.
- ²⁵ *Біляшівський М.* Наші національні скарби. – С. 4.
- ²⁶ Отчёт КХПНМ за 1910 год.
- ²⁷ Протокол засідання Комітету КХПНМ від 24 травня 1910 р. // ДАК. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 10.
- ²⁸ Там само. – Арк. 13; Отчёт КХПНМ за 1910 год.
- ²⁹ У той час директор московського Рум'янцевського музею одержував набагато більше – 6250 руб. Див.: Міркування Міністерства торгівлі і промисловості з приводу затвердження постійних штатів КХПНМ // ДАК. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 25.
- ³⁰ [Біляшівський М.] Звіт про поїздку до Москви на виставку у серпні 1912 р. // Там само. – Спр. 26. – Арк. 11–1 зв.
- ³¹ Отчёт КХПНМ за 1912 год.
- ³² То же за 1913 год. – К., 1914; То же за 1914 г. – К., 1915.
- ³³ То же за 1914 год; [Біляшівський М.] Звіт комітету КХПНМ про відрядження до Санкт-Петербурга. 15–29 січня 1914 р. // ДАК. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 3.
- ³⁴ Проект штатів КХПНМ // Там само. – Арк. 30.
- ³⁵ Отчёт КХПНМ за 1915 год.
- ³⁶ [Біляшівський М.] Доповідна записка до Головного управління землевлаштування і землеуправління від 24 вересня 1907 р. // ДАК. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 1.
- ³⁷ У сучасних музеях існують «обмінні фонди». У КХПНМ такі дублети з'являлися внаслідок закупівлі однотипних експонатів невеликими партіями (див.: Протокол засідання Комітету музею від 15 грудня 1909 р. // ДАК. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 14).
- ³⁸ [Біляшівський М.] Звіт комітету музею про відрядження до Санкт-Петербурга 15–29 січня 1914 р. // Там само. – Спр. 40. – Арк. 3.
- ³⁹ Археологическая летопись Южной России (далее – АЛЮР).
- ⁴⁰ Користуючись нагодою, висловлюю подяку завідувачій Науковою бібліотекою НМІУ М.М.Варшавській за допомогу у пошуку матеріалів до цієї статті.
- ⁴¹ Який би висвітлював історію Київської губернії (фактично усієї Середньої Наддніпрянщини), багатой на історичні і культурні пам'ятки різних епох.
- ⁴² *Беляшевский Н.* К вопросу о программе Киевского музея древностей и искусств // АЛЮР. – 1900. – С. 32–38.
- ⁴³ Мається на увазі кінець XVIII ст. – 1861 р.

⁴⁴ Біляшівський М. Програма місцевого (повітового, районного) музею, 23 вересня 1917 р. // НМІУ, РД –10510.

⁴⁵ Протокол засідання комітету КХПНМ від 18 серпня 1912 р. // ДАК. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 9–9 зв.

⁴⁶ Лист до М.Біляшівського з м. Жаботин від 3 серпня 1916 р.; Лист М.Біляшівського до київського генерал-губернатора від 19 серпня 1916 р. // Там само. – Спр. 49. – Арк. 16–17.

⁴⁷ Отчёт КХПНМ за 1910 год. – С. 5. У 1911 р. у художньо-промислового відділі був створений підвідділ Києво-Межигірського фаянсу, якого до КХПНМ надійшло 300 одиниць (Отчёт КХПНМ за 1911 год.).

⁴⁸ Отчёт КХПНМ за 1911 год. – С. 5.

⁴⁹ Там же.

⁵⁰ ІР НБУВ. – Ф. ХХХІ. – Спр. 2623–2626.

⁵¹ Зараз – у НХМУ, це, зокрема, фотографії, зібрані М.Біляшівським для статті «Народне мистецтво Малоросії» до збірника «Народне мистецтво Росії» (Лондон; Нью-Йорк; Париж, 1912 р.) та зроблені ним власноруч у с. Пекарі (див.: *Амеліна Л.* Фонд М.Ф.Біляшівського в архіві Національного художнього музею України // Національний музей історії України: його фундатори та колекції. Темат. зб. наук. пр. – К., 1999. – С. 33–33).

⁵² Отчёт КХПНМ за 1914 год.

⁵³ На це з бюджету музею щорічно виділялися певні кошти (ДАК. – Ф.304: Бухгалтерські книги).

⁵⁴ Як зазначено у «Звіті Виставки ужиткового мистецтва і кустарних виробів» (ДАК. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 281), ідея створення виставки на початку 1905 р. виникла у кількох осіб, які звернулися до правління КТСМ за згодою на проведення її у КХПНМ. Припускаємо, що М.Біляшівський входив до кола ініціаторів виставки. Очевидно, після революційних подій 1905 р. склалися сприятливі політичні умови для проведення подібної виставки з «національним забарвленням».

⁵⁵ Лист Міністерства торгівлі і промисловості до КХПНМ від 13 березня 1906 р. // ДАК. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк.13.

⁵⁶ Усі вони одержали чекові книжки з правом витратити кошти на потреби виставки // Там само. – Арк.2.

⁵⁷ Там само. – Арк.18.

⁵⁸ Зокрема уточнювалося, що краще надавати старі взірці, а якщо вони були у поганому стані, М.Біляшівський радив надсилати графічні малюнки їх орнаментів.

⁵⁹ Про те, що М.Біляшівський комплектував музейне зібрання тільки з творів українського мистецтва, свідчать його письмові відмови прийняти до музею хоч і художні, проте «непрофільні» речі – російську шиту бісером ікону і т. п.

⁶⁰ Звіт виставки ужиткового мистецтва і кустарних виробів (К., 1907) // ДАК. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 281.

⁶¹ *Мощенко К.* Академік Микола Біляшівський як музейний робітник // Український музей. – 36. І. – К., 1927. – С. 5.

⁶² Лист М.Біляшівського до відділу сільської економіки і статистики від 24 листопада 1912 р. // ДАК. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 48–49.

⁶³ Лист до КХПНМ із Московського кустарного музею від 17 грудня 1909 р.; Лист до М.Біляшівського від Бюро Всеросійських з'їздів діячів кустарної промисловості від 23 грудня 1913 р. // ІР НБУВ. – Ф. ХХХІ. – Оп. 1. – Спр. 262, 354.

⁶⁴ *Мощенко К.* Вказ. праця. – С. 9.

⁶⁵ *Кілієвич С.* Академік М.Ф.Біляшівський – перший директор Національного музею історії України // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 84; Згодом із них у Києві був створений музей Т.Шевченка.

⁶⁶ *Біляшівський М.* Національний музей Тараса Шевченка має бути в центрі столиці // Україна молода. – 2007. – № 42. – 6 березня.

⁶⁷ Отчёт КХПНМ за 1911 год.

⁶⁸ Лист М.Біляшівському від Міністерства імператорського двору від 17 серпня 1912 р. // ДАК. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 94.

⁶⁹ Протокол засідання комісії «Старий Київ» № 1 від 16 березня 1912 р. // Там само. – Спр. 27.

- ⁷⁰ Там само; Протокол засідання комісії «Старий Київ» № 7 від 15 березня 1914 р. // Там само. – Арк. 18; Список планів і креслень, переданих до КХПНМ // Там само. – Арк. 104–105.
- ⁷¹ Лист київського міського голови М.Біляшівському про передачу речей для відділу «Старий Київ» та список цих речей // Там само. – Спр. 27. – Арк. 91–92 зв.
- ⁷² Там само. – Арк. 112.
- ⁷³ Там само.
- ⁷⁴ [Біляшівський М.]. Звіт Комітету КХПНМ про відрядження до Санкт-Петербурга. 15–29 січня 1914 р. // Там само. – Спр. 40. – Арк. 3.
- ⁷⁵ Протокол засідання Комісії «Старий Київ» № 6 від 31 січня 1914 р. // Там само. – Спр. 27. – Арк. 18.
- ⁷⁶ Шероцький К. Киев. Путеводитель. – К., 1917. – С. 251–252.
- ⁷⁷ [Біляшівський М.]. Квитанції від 15 квітня, 19 серпня та 12 жовтня 1910 р. // ДАК. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 340 – 341, 357.
- ⁷⁸ Біляшівський М. Наші національні скарби. – С. 5.
- ⁷⁹ Там само. – С. 9.
- ⁸⁰ У ф. ХХХІ ІР НБУВ зберігаються листи до М.Біляшівського від польських антикварів з пропозицією обмінювати українські експонати на речі, які мають відношення до історії і культури Польщі.
- ⁸¹ Отчёт КХПНМ за 1912 год.
- ⁸² АЛЮР. – 1900. – С. 159–162.
- ⁸³ Амеліна Л. Вказ. праця.
- ⁸⁴ Мощенко К. Вказ. праця. – С. 6.
- ⁸⁵ Лист М.Біляшівського до учителя із с. Ляшівка; Лист І.Каманіна до М.Біляшівського // ДАК. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 99–100.
- ⁸⁶ Список предметів, переданих М.Біляшівським до КМСМ від 10 лютого 1902 р. // НМІУ, РД – 10511.
- ⁸⁷ Застаріла назва археологічної «трипільської культури».
- ⁸⁸ Отчёт КХПНМ за 1911 год; То же за 1913 год.
- ⁸⁹ ДАК. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 6–8.
- ⁹⁰ «Відкритий лист» № 9551 від 10 червня 1910 р. М.Біляшівському з Чернігівської губернської канцелярії // Там само. – Спр. 12. – Арк. 45.
- ⁹¹ НМІУ, РД – 3933.
- ⁹² Отчёт КХПНМ за 1910 г. – С. 10.
- ⁹³ То же за 1915 год. Розкопками на Княжій Горі М.Біляшівський займався з 1891 р. і заснував поряд із нею власний хутір, де поєднував відпочинок у колі родини і друзів з археологічними студіями.
- ⁹⁴ Грушевський М. Вказ. праця. – С. 239.
- ⁹⁵ Отчёт КХПНМ за 1910 год.
- ⁹⁶ То же за 1911 год.
- ⁹⁷ Лист Московської губернської земської управи до КХПНМ від 17 грудня 1909 р. з подякою за участь у виставці іграшок // ІР НБУВ. – Ф. ХХХІ. – Спр. 262.
- ⁹⁸ [Біляшівський М.]. Звіт про поїздку до Москви на виставку зразків шиття з музеїв Російської імперії у серпні 1912 р. // ДАК. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 11 – 11 зв.
- ⁹⁹ Лист до М.Біляшівського від навчального відділу Міністерства торгівлі і промисловості від 28 травня 1912 р. // Там само. – Спр. 26. – Арк. 18.
- ¹⁰⁰ Свідоцтво на право його носіння від 4 грудня 1913 р. // НМІУ, РД – 3935.
- ¹⁰¹ Біляшівський М. Наші національні скарби. – С. 6.
- ¹⁰² Свенціцький І. Музеї і книгозбірні сучасної України. – Л., 1927. – С. 4.

The article is dedicated to the activity of a famous Ukrainian ethnographer, art critic, archaeologist, museologist M.F.Biliashivs'kyi on the post of manager of Kyiv Museum of Arts, Industry and Science in 1902–1917.

О.О.Ковалевська*

ДІЯЛЬНІСТЬ МИКОЛИ БІЛЯШІВСЬКОГО В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Стаття присвячена маловідомій сторінці діяльності М.Ф.Біляшівського в роки Першої світової війни як уповноваженого Російської академії наук, а також дійсного члена Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського Союзу міст допомоги хворим і пораненим воїнам. Уперше повідомляється про участь у роботі цього комітету не лише самого М.Ф.Біляшівського, а і його дружини та багатьох друзів і знайомих ученого. Продемонстровані результати праці М.Ф.Біляшівського зі збереження пам'яток історії та культури Буковини і Галичини протягом 1916–1917 рр.

Ім'я Миколи Федотовича Біляшівського (1867–1926 рр.) добре відоме історикам, археологам, мистецтвознавцям, музеєзнавцям та етнографам. Він був Почесним академіком Української академії мистецтв, дійсним членом Всеукраїнської академії наук, головою Комітету охорони пам'яток старовини Генерального секретарства освіти УНР, засновником і першим директором Київського міського художньо-промислового й наукового музею¹. Його багатогранна діяльність була тісно пов'язана з багатьма регіонами України: Київщиною, Волиню, Поділлям, Галичиною та Буковиною². Внесок М.Біляшівського у дослідження історії, культури, інтелектуального і мистецького потенціалу двох останніх регіонів заслуговує на особливу увагу. Тим більше, що наявна історіографія, присвячена біографії вченого³, не висвітлює достатньою мірою його діяльність на цьому поприщі.

Зі сторінок автобіографії вченого⁴ та численних біографічних нарисів⁵, що відображали життєвий та професійний шлях М.Біляшівського, дізнаємося, що історія і культура Галичини й Буковини потрапили до кола фахових зацікавлень ученого випадково. Народившись на Уманщині, М.Біляшівський здобув освіту в одній із київських гімназій, а згодом вступив на юридичний факультет Київського університету св. Володимира. У 1891 р. він закінчив навчання, але диплом юриста отримував вже у Новоросійському університеті. Відчуваючи потребу у продовженні навчання, М.Біляшівський деякий час був вільним слухачем природничого факультету Московського університету. До того ж часу відноситься і початок його державної служби, яка розпочалася в архіві Міністерства юстиції у Москві. Протягом 1894–1897 рр. він обіймав посаду завідувача архіву фінансового управління Царства Польського при Варшавській казенній палаті і відповідно проживав у Польщі. Події початку ХХ ст. посприяли зростанню активності та мобільності вченого. Проживаючи постійно у Києві, М.Біляшівський як член різноманітних наукових товариств часто бував на Львівщині, Волині, Чернігівщині та на Одещині. До того ж, як депутат I Державної Думи, він певний час проводив у Санкт-Петербурзі. Перша світова війна змусила М.Біляшівського на деякий час відкласти свої звичні заняття: дослідження археологічних пам'яток великокнязівської доби, нумізматичні розвідки, організаційну, адміністративну та наукову роботу в Київському міському художньо-промислового і наукового музеї, директором якого він був⁶.

Із початком війни М.Біляшівський разом із Д.Щербаківським був мобілізований до діючої армії. Однак, завдяки клопотанню керівництва Російської академії наук, їх служба виявилася досить своєрідною. Обидва науковці були призначені

* Ковалевська Ольга Олегівна – канд. іст. наук, наук. співроб. відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАНУ.

уповноваженими академії і мали займатися питаннями охорони пам'яток культури на території Галичини, яка внаслідок успішних воєнних дій російської армії, опинилася під контролем військового генерал-губернатора графа О.Бобринського⁷. У листі до М.Біляшівського, датованому груднем 1914 р., генерал-губернатор повідомляв, що йому відома мета приїзду вченого в Галичину («для отыскания старинных икон и драгоценностей униатских церквей»)⁸, але він вважав за необхідне його попередити, що питання щодо вивозу цих цінностей є спірним, оскільки при Львівській уніатській консисторії існує музей, заснований саме для збереження цих речей. Крім того, О.Бобринський зазначив, що не володіє достатніми коштами, які знадобляться для реалізації подібних планів. Водночас генерал-губернатор просив заздалегідь повідомити йому про час прибуття, щоб вчасно вислати М.Біляшівському перепустку. Отже, сприяння з боку офіційної влади щодо діяльності М.Біляшівського вочевидь не було, але це не зупинило вченого. Він почав шукати інші шляхи реалізації своєї мети заради збереження пам'яток історії та культури Західної України, і незабаром це йому вдалося.

Із початком війни в Росії з метою допомоги воїнам і місцевому населенню, які постраждали від безпосередніх воєнних дій, були організовані дві могутні спілки: Союз земств та Союз міст. В Україні Союз міст із 1915 р. очолив барон Ф.Штейнгель⁹, якого з М.Біляшівським пов'язували давні дружні та професійні зв'язки. Завдяки наполегливості барона на посади уповноважених Союзу міст були призначені особи, що мали українське походження. Вже 15 березня 1916 р. М.Біляшівському було видано посвідчення дійсного члена Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського Союзу міст допомоги хворим і пораненим воїнам¹⁰, де зазначалося: «Комитет просит все военные и гражданские власти оказывать ему необходимое содействие при исполнении им своих обязанностей»¹¹. Як член цього Комітету М.Біляшівський перебував на території Галичини та Буковини майже до квітня 1917 р. Він займався питаннями надання допомоги місцевому населенню, яке постраждало від воєнних дій, налагодженням і покращенням умов функціонування санітарної служби, організацією тимчасових пунктів харчування, а також збиранням та обліком пам'яток історії і культури цього регіону. Врятовані в цей час предмети церковно-культурного вжитку та народного мистецтва, завдяки М.Біляшівському і Д.Щербаківському, згодом потрапили до Київського міського музею. Ці експонати, внесені пізніше не тільки до фондів, але й введені до експозиції музею, сприяли формуванню образу єдиного українського мистецтва, демонстрували єдність розвитку української культури, спростовували міф про меншовартість західноукраїнського мистецтва. Цьому сприяла й виставка «Народне мистецтво Буковини та Галичини» (1917), організована за активної участі М.Біляшівського¹².

Від цієї виставки залишився каталог (1917 р.)¹³ і невеличка збірка спогадів членів відділу допомоги населенню Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського Земського союзу (1919 р.)¹⁴. У передмові до обох видань М.Біляшівський зазначав, що суто практичне завдання, яке ставили перед собою згадані вище союзи – надання допомоги та формування умов для заробітку мирному населенню, яке постраждало під час війни, обернулося не тільки унікальною можливістю «ближче підійти до народа, придивитися до його життя», але й відродженням «праці, пригніченої війною, праці, що має такий тісний зв'язок із мистецтвом»¹⁵. Мова йшла про приватну ініціативу членів Земського союзу, завдяки наполегливості та енергії яких на території Буковини й Східної Галичини були створені такі майстерні: з пошиття білизни («бельевые»), ремонту одягу («починочные») та художньо-промислові («художественно-промышленные»). До останніх слід було б віднести вишивальні майстерні, килимарні, майстерні, де місцеві жителі виготовляли гончарні вироби, займалися різьбярством, бляхарством, кушнірством, виготовляли дитячі іграшки тощо.

Ініціатива створення вишивальних майстерень належала жінкам – співробітницям Земського союзу. Перша така майстерня була організована у с. Острів-Буцнев. Пізніше такі ж майстерні з'явилися і в інших місцях: у Микунинцях, Збаражі, Тереховлі, Чорткові, Озерянах, Борщеві, Ягольничях, Устячку, Городенці, Коломиї, Косові, Делятині, Надвірній, Снятині. Із вересня 1916 р. діяльність Земського союзу поширилася на Буковину. Вишивальні майстерні були відкриті у Чернівцях, Сереті, Радівцях, Гуру-Гуморі, Сучаві, Вамі. Крім стаціонарних майстерень, членами Союзу були організовані роздавальні пункти (пункти роздачі матеріалу для виконання роботи вдома). У цих пунктах організаційну роль відігравали місцеві вчительки, дружини священників, черниці. Загальне керування майстернями було доручено «фахівцям з мистецтва», зокрема до співпраці були залучені художник Л.П'яновський, А.Середа, І.Мозалевський, художниці Е.Полінова та Е.Прибильська¹⁶. До справи організації майстерень також були залучені працівники Союзу міст, зокрема І.Зборовський, А.Гуцало, Г.Красицький, Д.Щербаківський.

Діяльність Земського союзу та Союзу міст щодо організації різного роду майстерень потребує окремого дослідження, оскільки це дасть змогу по-іншому подивитися на події Першої світової війни та її вплив на розвиток західноукраїнських земель. Достатньо лише зазначити, що з моменту організації майстерень кардинально змінилася політика російського уряду стосовно форм та методів допомоги населенню, постраждалому від війни. Завдяки цим майстерням кілька тисяч жінок Буковини та Галичини незалежно від національності та політичної орієнтації отримали можливість влаштуватися на роботу і таким чином вирішити проблему утримання своїх родин. Крім того, була врятована своєрідна народна культура даного регіону, пізніше представлена в Києві окремими стендами художньо-промислових виставок і музейними експозиціями.

Презентуючи виявлені культурні здобутки Буковини та Галичини, М.Біляшівський у передмові до каталогу виставки 1917 р. намагався підкреслити, що ці регіони населені українцями (крім південної частини Буковини), які представляють різні гілки «українського племені». Особливості їхньої культури він пояснював цілою низкою чинників, зокрема характером місцевості, кліматом, економічними та загальнокультурними обставинами життя. Чим меншим був матеріальний чи політичний тиск на місцеве населення з боку влади, тим вільніше розвивався народний дух, відображений у творах народного мистецтва та предметах побуту¹⁷.

Подальша робота М.Біляшівського як уповноваженого Російської академії наук та члена Всеросійського Союзу міст припинилася в 1917 р. у зв'язку з відомими політичними подіями. На Всеукраїнському національному конгресі (6 – 8 квітня 1917 р.) його було обрано членом Центральної Ради від Київської губернії, і вже 1 жовтня 1917 р. його було призначено головою відділу охорони пам'яток і мистецтва. Опинившись волею долі у вирі епохальних політичних подій, М.Біляшівський зумів залишитися вірним головній справі свого життя – дослідження, презентація та охорона здобутків народної культури. Саме тому його не було на «барикадах» під час частих змін влади в Україні 1917–1919 рр. і у перших рядах «борців за краще майбутнє», але він був серед фундаторів Українського театру, Українського етнографічного товариства, входив до складу організаційного комітету для створення Української академії мистецтв, очолював кафедру археології та етнографічну комісію Всеукраїнської академії наук.

Художньо-промислові майстерні, роботою яких опікувався М.Біляшівський, проіснували до червня 1917 р., тобто до часу евакуації підрозділів російської армії з території Буковини та Галичини. Однак дослідження матеріальної культури й народного мистецтва цих регіонів, завдяки зусиллям Миколи Федо-

товича, продовжилися, про що свідчать як його власні наукові праці, так і роботи інших мистецтвознавців.

Таким чином, опрацювавши певну кількість архівних джерел та літератури, вдалося висвітлити один із маловідомих фактів біографії М.Біляшівського, що має посприяти розширенню наших знань про життя та діяльність відомого вченого, а також заохотити до нових пошуків.

¹ Колекції Київського міського художньо-промислового і наукового музею згодом були розподілені між кількома новоствореними музеями, які на сьогодні перетворилися на Національний музей Т.Г.Шевченка, Державний музей українського декоративного мистецтва та Музей міста Києва.

² Із Буковиною, крім суто наукового зацікавлення, М.Біляшівського пов'язувало походження, хоча загальновідомо, що безпосередні родичі вченого, зокрема прадід, дід та батько, мешкали на Уманщині. Там же народився і він сам. Ґрунтовним дослідженням свого родоводу М.Біляшівський не займався. Однак, спираючись на деякі родинні перекази та відомості про родичів, він був переконаний, що рід Біляшівських походить саме з Буковини, де в районах містечок Сучави та Радівців можна було зустріти людей із таким прізвищем. Очевидно, що серед них були й безпосередні родичі М.Біляшівського. На користь цього припущення свідчить лист ученого до К.Шероцького (Широцького) від 27 квітня 1917 р. У цьому листі йдеться про місцеву «пані Біляшівську», яка мешкала в Сучаві на вулиці Дабіжа. М.Біляшівський зазначав, що його родичка мала гарний будинок, і радив своєму колезі у разі потреби скористатися гостинністю господарки (Див.: Лист М.Біляшівського до К.Шероцького // ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр. 12650. – Арк.1).

³ *Багалій Д.* Записка про наукові праці М.Т.Біляшівського // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1926. – Кн. IX. – С.1–10; *Вінницький А.* Біляшівський, його життя та музейна робота // Там само. – С.11–23; *Єфремов С. М.Ф.* Біляшівський на громадській роботі // Там само. – С. 54–59; *Курінний П.* Академік Микола Теодорович Біляшівський як археолог // Там само. – С. 24–32; *Ляскоронський В. М.Т.* Біляшівський як нумізмат // Там само. – С. 33–37; *Шербаківський Д. М.Т.* Біляшівський і українське мистецтво // Там само. – С. 38–53.

⁴ Біографія [Біляшівського] М[иколи] Т[Федотовича] [1905] // ІР НБУВ. – Ф.VIII. – Спр. 2848.

⁵ *Беляшевский Николай Федотович* // Императорское Московское археологическое общество в первое пятидесятилетие его существования (1864 – 1914). – Москва, 1915. – Т.2: Биографический словарь членов Общества. Список трудов членов Общества, помещенных в изданиях Общества. – С.35, 56; *Біляшівський М.Ф.* // Історія АН УРСР. – К., 1967. – Кн. 2. – С. 192–193; *Вінницький А.* Микола Теодорович Біляшівський, його життя та музейна робота // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – Кн. IX; *Курінний П.* Академік Микола Теодорович Біляшівський як археолог // Там само; *Ляскоронський В. М.Т.* Біляшівський як нумізмат // Там само; *Шербаківський Д. М.Т.* Біляшівський і українське мистецтво // Там само; *Єфремов С. М.Ф.* Біляшівський на громадській роботі // Там само.

⁶ М.Біляшівський був засновником і першим директором Київського міського художньо-промислового та наукового музею. Цю посаду він обіймав протягом 1902–1923 рр.

⁷ Унаслідок військових дій російської армії на фронтах Першої світової війни, на території Галичини та Буковини було створено чотири губернії (Львівська, Перемишльська, Тернопільська, Чернівецька), які були об'єднані у військове генерал-губернаторство на чолі з чорносотенцем графом О.Бобринським. На окупованій території генерал-губернатор розпочав «розпеченим залізом» викорінювати «мазепинство», обертати місцеве населення на «настоящих русских», а греко-католиків – на православних.

⁸ ІР НБУВ. – Ф. XXXI. – Оп. I. – Спр. 252 – Военный генерал-губернатор Галиции Беляшевскому Н.Ф. (21.12. 1914). – Арк.1.

⁹ *Піскун В.* Микола Біляшівський: відповідальність – головна риса вченого і державного діяча // Українознавство: Календар-щорічник. – К., 2001. – С.188.

¹⁰ Південно-Західний комітет Всеросійського Земського союзу був утворений 16.01.1915 р. на підставі постанови Головного комітету Всеросійського Земського союзу. Матеріали діяльності Південно-Західного комітету ВЗС (ЦДІАУК. – Ф.715. – Оп.3; Ф.721. – Оп.3).

- ¹¹ ІР НБУВ. – Ф. ХХХІ. – Оп. І. – Спр. 15. – Арк.1.
- ¹² Піскун В. Вказ. праця. – С.188.
- ¹³ Виставка «Народне мистецтво Галичини і Буковини». – К., 1917.
- ¹⁴ Народне мистецтво Галичини і Буковини. – К., 1919.
- ¹⁵ Там само. – С.7.
- ¹⁶ Там само. – С.29. Див. також: *Селівачов М.* Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, типологія). – К., 2005.
- ¹⁷ Народне мистецтво Галичини і Буковини. – С.7–8.

Додаток 1 ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ М.Ф.БІЛЯШІВСЬКОГО

(За основу взято «Реєстр наукових праць М.Т.Біляшівського» (див.: *Багалій Д.* Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – 1926. – Кн.ІХ. – С.1–10), який був виправлений та доповнений автором статті – *О.К.*).

1. 1899 г. въ археологическом отношеніи // Археологическая летопись Южной России (АЛЮР). – 1900. – С.2–3.
2. 1900-й годъ въ археологическом отношеніи // АЛЮР. – 1901. – С.1–4.
3. 1901-й годъ в археологическом отношеніи // АЛЮР. – 1902. – С.59–62.
4. 1903-й годъ въ археологическом отношеніи // АЛЮР. – 1904. – С.3–6.
5. Ksawery Chamiec. Wśród stepów i jarów. Kultura przeddziewoja. [Бібліографічний огляд] // Киевская старина. – 1891. – № 3. – С.181–183.
6. The peasant art of little Russia (The Ukraine) by N.Bilachvski // Peasant art in Russia. – London, 1912.
7. Альбом виставки XII Археологического съезда в г.Харькове / Под ред. Е.К.Редина. – Москва, 1903. [Бібліографічний огляд] // АЛЮР. – 1903. – С.69–73.
8. Артиллерійській музей въ Петербурге // Киевская старина. – 1896. – № 12. – С.75–78.
9. Археологическій съездъ въ Вильне // Киевская старина. – 1893. – № 10. – С.55–79.
10. Археологическій съездъ въ Києве // Киевская старина. – 1899. – №10. – С.107–120; № 11. – С.270–276; № 12. – С.399–412.
11. Археологическій съездъ въ Києве // АЛЮР. – 1899. – С. 125–138, 157–173, 191–204.
12. Археологическій съездъ въ Риге // Киевская старина. – 1896. – № 10. – С.20–64.
13. Ближайшія задачи археологіи юга Россіи // АЛЮР. – 1903. – С.6–14.
14. Вечер в день Ивана Купала // Киевская старина. – 1897. – № 6. – С.98–100.
15. Взятие и разореніе Запорожской Сечи въ мае 1709 г. // Киевская старина. – 1896. – № 5. – С. 36–39.
16. Вистава «Народне мистецтво Буковини й Галичини» (передмова). – К., 1917 (1919).
17. Вниманію фотографовъ-любителей // Киевская старина. – 1896. – № 6. – С.91–98.
18. Волынский историко-археологический сборник. – Вып. 1. – Почаев; Житомир, 1896. [Бібліографічний огляд] // Киевская старина. – 1896. – № 11. – С.52–61.
19. Вызовъ киевскихъ монаховъ и справниковъ въ Сибирь // Киевская старина. – 1893. – № 10. – С. 167.
20. Выходец из плону Василий Виоленский // Киевская старина. – 1894. – № 9. – С.448–451.
21. Гошкевич В. Замок князя Симеона Олельковича и летописный Городец под Киевом. – К., 1890 [Бібліографічний огляд] // Киевская старина. – 1890. – № 9. – С.182–184.
22. Два замечательные предмета Киевскаго церковно-археологического музея [Малюнки: Монета св. Володимира; Переяславська висла печатка] // Киевская старина. – 1888. – № 7. – С. 133–135.

23. Две находки XVII века (с 3 таблицей) // АЛЮР. – 1904. – С. 236–240.
24. Десятинная церковь (с рисунками) // Киевская старина. – 1888. – № 7. – С.3–8.
25. Донесение кн. Александра Полубенского // Труды X археологического съезда в Риге. – Москва, 1900. – Т. III.
26. Древности. Труды Императорского Московского археологического общества, изданные под редакцией В.К. Трутовского, секретаря общества. – Т. XVII. – Москва, 1900 [Библиографический огляд] // Киевская старина. – 1901. – № 3. – С.177–178.
27. Дюнные стоянки неолитической эпохи на берегахъ реки Западного Буга въ среднем его теченіи // Труды XI археологического съезда въ Кіеве. – Москва. – Т. I., 1901.
28. Ещё несколько словъ о горе Киселёвке // Киевская старина. – 1888. – № 9. – С. 77–78.
29. Замечательный кладъ великокняжеской эпохи (с таблицей) // АЛЮР. – 1901. – С.150–162.
30. Замечательный кладъ великокняжеской эпохи // Киевская старина. – 1901. – № 10. – С.120–132.
31. К археологическому съезду в Кіеве. Заседания предварительного комитета по устройству съезда в Москве, 4-го, 5-го и 6-го января с.г. // Киевская старина. – 1897. – № 2. – С.311–328.
32. К вопросу об охране памятников старины // Киевская старина. – 1901. – № 5. – С.148–156.
33. К характеристике козаков первой половины XVII в. // Киевская старина. – 1896. – №2. – С.59–61.
34. К характеристике московских «ратных людей», служивших в мароссийских городах // Киевская старина. – 1894. – №7. – С.105–111.
35. Каталог коллекции древностей А.Н.Поля, в Екатеринославе / Составила К.Мельник. – Вып. 1. – V. 217 с., портрет и XIV таблиц. – К.1893. [Библиографический огляд] // Киевская старина. – 1893. – № 11. – С.349–351.
36. Каталогъ украинскихъ древностей коллекціи В.В.Тарновскаго. – К., 1898 [М.Біляшівський склав археологічну частину].
37. Клады великокняжеской эпохи, найденные в Кіеве // Киевская старина. – 1888. – № 7. – С.136–143.
38. Княжа Гора // Киевская старина. – 1890. – № 12. – С.494–504.
39. Кресты и образки XI – XII в., найденные въ Кіеве и Кіевской губерніи // АЛЮР. – 1900. – С.27–30.
40. Курганъ-могиканъ на території Кіева (с 2 табл.) // АЛЮР. – 1903. – С.357–361.
41. Къ археологическому съезду въ Кіеве // АЛЮР. – 1899. – С.2–6; 23–30; 37–39; 45; 73–74; 87–89.
42. К археологическому съезду в Харькове // Киевская старина. – 1900. – № 4. – С.139–148.
43. Къ вопросу о программе Кіевского музея древностей и искусствъ // АЛЮР. – 1900. – С.31–38.
44. Къ исторіи Кіевской Академіи. Конон Зотов в Кіевской Академіи; Вызовъ кіевскихъ монахов и спеваков в Собор // Киевская старина. – 1893. – № 9. – С.438–439.
45. Леопардов Н., Чернев Н. Сборник снимков с предметов древности, находящихся в г.Кіеве, в частных руках. – Вып.2. – К., 1891. VIII табл. + 17 стр. текста [Библиографический огляд] // Киевская старина. – 1891. – № 3. – С.538–540.
46. Малоизвестные художественные уголки Малороссии [Повідомлення про лекцію п.Половцевої, яка відбулася в Московському політехнічному музеї 11 грудня 1893 р.] // Киевская старина. – 1894. – № 2. – С.338–340.
47. Матеріали по исторіи Прибалтийского края, хранящіеся въ архивахъ бывшего Финансового управления Царства Польского // Труды X археологического съезда в Риге. – Москва. – Т. III., 1900.
48. Медико-топографическая и этнографическая работа д-ра де-ля-Флиза // Киевская старина. – 1889. – № 7. – С.256–268.
49. Могильникъ въ урочище Остроля, близъ г.Заславля, Волынской губерніи // Киевская старина. – 1888. – № 10. – С.31–35.
50. Монетные клады Кіевской губерніи. – К., 1889.
51. Несколько данных о мест. Ратно // Киевская старина. – 1892. – № 5. – С.288–291.

52. Несколько новыхъ стоянокъ каменного века по Днепру и его притокамъ // Киевская старина. – 1891. – № 3. – С.433–444.
53. Несколько словъ къ фотографам-любителямъ // Киевская старина. – 1901. – № 5. – С.88–91.
54. Несколько словъ о переживанияхъ въ области внешней культуры // Киевская старина. – 1892. – № 5. – С. 105–111.
55. Новые альбомы д-ра Де ля Флиза // Киевская старина. – 1891. – № 3. – С.508–511.
56. Общество исследователей Волыни // Киевская старина. – 1897. – № 1. – С.17–20.
57. Оловянный потиръ XVIII ст. (с таблицей) // АЛЮР. – 1903. – С. 305–308.
58. Отчётъ Гродецкого музея Волынской губерні барона Ф.В.Штейнгеля за первый годъ – съ 25 ноября 1896 г. по 23 ноября 1897 г. – Варшава, 1898.
59. Отчётъ Гродецкого музея Волынской губерні барона Ф.В.Штейнгеля за первый годъ – съ 25 ноября 1897 г. по 23 ноября 1898 г. – Варшава, 1899.
60. Отчётъ Гродецкого музея Волынской губерні барона Ф.В.Штейнгеля за первый годъ – съ 25 ноября 1898 г. по 23 ноября 1899 г. – Варшава, 1900.
61. Отчётъ Императорской Археологической Комиссии за 1901 г., Санкт-Петербург, 1903. – 198 с. [Бібліографічний огляд] // АЛЮР. – 1903. – С.63–69.
62. Памятники козацкой старины въ музее Императорского Одесского общества истории и древностей // Киевская старина. – 1891. – № 11. – С.292–295.
63. Первобытный человек на берегах р.Днепра вблизи г.Кіева // Киевская старина. – 1890. – № 4. – С.1–21.
64. Покупка греками на Украине «девок чухонок» // Киевская старина. – 1893. – № 9. – С.440–441.
65. Поле погребальныхъ урнъ эпохи la Tene въ Радомысльскомъ уезде Кіевской губерні // Археологическая летопись Южной России (АЛЮР). – 1904. – С.13–18.
66. Порівняння з сфери народного мистецтва // Літературно-науковий вісник. – 1908. – Т.IX (пер. рос. мовою: Искусство и печатное дело. – К., 1909. – № 459).
67. Про український орнамент // ЗУНТ. – Т.III. – С.40–63 (пер. рос. мовою: Искусство и печатное дело. – К., 1909. – №4).
68. Рассказы крестьянъ с.Пекарей о Т.Г.Шевченко // Киевская старина. – 1894. – № 2. – С. 165–181.
69. Раскопки 1901 г. в области Трипольской культуры. – Санкт-Петербург, 1904. – 25 с. (табл.) [Бібліографічний огляд] // АЛЮР. – 1904. – С.116–120.
70. Раскопки на Княжей Горе въ 1892 году // Киевская старина. – 1893. – № 4. – С.134–146.
71. Расходы Речи Посполитой на козацкихъ пословъ // Киевская старина. – 1897. – № 6. – С.85–95.
72. Сани въ похоронномъ обряде (к рисунку) [Малюнки: «Крестьянское погребение: В Радомысльскомъ уезде обычай у крестьянъ отвозить покойниковъ на кладбище санями во время лета»] // Киевская старина. – 1893. – № 4. – С.147–152.
73. Свящ. Василий Романов. Об изучении нашей церковной старины. – Полтава, 1900, 35 с. [Бібліографічний огляд] // Киевская старина. – 1901. – № 5. – С.103–105.
74. Следы великокняжеской эпохи на горе Киселёвке // Киевская старина. – 1888. – № 8. – С.53–55.
75. Случайные находки на Княжей Горе въ 1893 году // Киевская старина. – 1894. – № 5. – С. 308–317.
76. Собираніе сведеній о памятникахъ украинской старины // АЛЮР. – 1900. – С.159–162.
77. Собрание древностей В.В.Хвойки въ Кіеве // Киевская старина. – 1895. – № 5. – С. 58–65.
78. Старинный сволокъ (с таблицей) // АЛЮР. – 1904. – С. 95–97.
79. Суботовская церковь (к рисунку) // Киевская старина. – 1890. – № 9. – С.506–508.
80. Ф.Кораллов. Памятникъ древнерусской иконописи, сохранившийся в часовне св. Троицы в Люблине. – Люблин, 1904. – 25 с. (табл.) [Бібліографічний огляд] // АЛЮР. – 1904. – С.262–264.
81. Ценный кладъ великокняжеской эпохи (с 2 таблицами) // АЛЮР. – 1903. – С.297–304.

82. Церквище возле д.Монастырекъ, Каневского узда Кіевской губерні // Киевская старина. – 1889. – № 1. – С.210–213.
83. Циркуляр херсонского губернатора [М.Веселкина, про збереження археологічних та історичних пам'яток] // Киевская старина. – 1895. – № 6. – С.112–113.
84. Чернев Н. Заметки о древнейших русских монетахъ. Санкт-Петербург, 1888. 111 с., III табл. снимковъ [Бібліографічний огляд] // Киевская старина. – 1888. – № 11. – С.53–55.
85. Эпизод из истории церковно-приходской школы в с.Шамраевке Васильковского уезда // Киевская старина. – 1897. – № 6. – С.95–98.
86. Этнографический музей въ Варшаве // Киевская старина. – 1897. – № 7/8. – С.1–7.

Додаток 2

КОРОТКА БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ ПРО М.Ф.БІЛЯШІВСЬКОГО

1. Адаменко А.Г. Материалы личного архива Н.Беляшевского (1867–1926) // Рукописні фонди ЦНБ ім. В.И.Вернадського. – К., 1989. – С.18–24.
2. Антонова О. Доля вченого // Хроніка 2000. – № 45/46. – С.465–470.
3. Багалій Д. Записка про наукові праці М.Т.Біляшівського // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К.: Українська академія наук. – Кн. IX. 1926. – С.1–10.
4. Бахмат К.П. 100 років з дня народження відомого археолога та етнографа Миколи Федотовича Біляшевського // УІЖ. – 1967. – № 10. – С.112–113.
5. Бахмат К.П. До століття з дня народження М.Ф.Біляшевського // Археологія. – 1969. – Т.22. – С.241–245.
6. Бевзо О.А., Юрченко Р.В. Сесія [в Державному історичному музеї УРСР], присвячена 100-річчю з дня народження М.Ф.Біляшевського // УІЖ. – 1968. – №1. – С.158–160.
7. Беляшевский Николай Федотович // Императорское Московское археологическое общество в первое пятидесятилетие его существования (1864–1914). – Москва, 1915. – Т.2: Биографический словарь членов Общества. Список трудов членов Общества, помещенных в изданиях Общества. – С.35, 56.
8. Біляшівський Б. «Наш добрий і певний товариш» // Україна. – 1991. – № 21. – С.1–4; № 22. – С.13–17; № 23. – С. 8–11.
9. Біляшівський Б.М., Біляшівський М.М. Будівничий української культури (М.Ф.Біляшівський) // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). – К., 1991. – С.21–24.
10. Біляшівський М.Ф. // Історія АН УРСР. – К., 1967. – Кн.2. – С.192–193.
11. Біляшівський Микола Федотович // Національна академія наук України. Персональний склад (1918 – 1998). – К., 1998. – С.12.
12. Вінницький А. Біляшівський, його життя та музейна робота // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К.: Українська академія наук. – Кн. IX, 1926. – С.11–23.
13. Вінницький А. Микола Теодотович Біляшівський (1867–1926) // Глобус. – №9. – 1926. – С.193.
14. Виткалов В.Г. Українська культура. Сторінки історії ХХ ст. – Рівне, 1997. – С.327–328.
15. Гаврилук С.В. М.Біляшівський про вивчення та збереження історичних пам'яток (на прикладі Волині, Холмщини і Підляшшя) // Історико-політичні проблеми сучасного світу. – Чернівці, 2001. – Т.8. – С.18–29.
16. Грушевський М. Академік Микола Федотович Біляшевський // Україна. – 1924. – №1. – С.1–11.
17. Грушевський М. Микола Теодотович Біляшівський: Некролог // Україна. – 1926. – Кн. 2–3. – С.237–239.
18. Грушевський М.С. Микола Федотович Біляшівський // Україна. – 1926. – № 2–3.
19. Дідух Л. Гурток київських нумізматів (кінець ХІХ ст.) // Київ і кияни: Матеріали щорічної науково-практичної конференції (17 листопада, м.Київ). – К., 2003. – Вип. 3. – С.144–150.
20. Дідух Л. Дослідження М.Ф.Біляшівським історії козацької доби // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – К., 2003. – Вип. 12. – С.318–323.

21. Дідух Л. Етнографічні та мистецтвознавчі студії академіка М.Ф.Біляшівського // Історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 32 – 38.
22. Дідух Л.В. Академік М.Ф.Біляшівський у науковому, культурному та громадському житті України (кінець XIX – перша чверть XX ст.): Дисертаційне дослідження на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 2005 (на правах рукопису). – 215 с.
23. Дідух Л.В. Нумізматичні дослідження М.Ф.Біляшівського // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». – К., 2002. – Т.21. – Історичні науки. – С.18–24.
24. Дідух Л.В. Суспільно-політична діяльність М.Ф.Біляшівського на початку XX ст. // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». – К., 2002. – Т.20. – Історичні науки. – Ч.1. – С.66–70.
25. Дідух Л.В. Участь М.Ф.Біляшівського у підготовці I Всеросійського з'їзду музейних діячів // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. Матеріали XII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 12-й річниці незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю магдебурзького права. Зб. наук. праць: У 2-х ч. – Луцьк, 2003. – Ч.2. – С.79–80.
26. Єфремов С. М.Ф.Біляшевський на громадській роботі // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К.: Українська академія наук. – Кн. IX, 1926. – С.54–59.
27. Іванова Ю.І. Микола Федотович Біляшівський і Волинь // «Роде наш красний ...»: Волинь у долях краян і людських документах: У 2-х томах. – Луцьк, 1996. – Т.1. – С.317–323.
28. Календар знаменитих і пам'ятних дат. Культура і мистецтво. – К., 1997. – С.24–25.
29. Кілієвич С.Р. Академік М.Ф.Біляшевський – засновник Державного історичного музею УРСР // Архіви України. – 1967. – №6. – С.21–26.
30. Ковалевська О. Діяльність М.Біляшевського на посаді завідуючого архівом фінансового управління при Варшавській казенній палаті Царства Польського // Історичний журнал. – 2004. – № 10–11. – С.118–121.
31. Ковалевська О. М.Біляшевський та О.Єфименко: до питання наукової співпраці // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю.А.Пінчук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2004. – Вип.14. – С.405–413.
32. Ковалевська О. М.Ф.Біляшевський: пошук та застосування власного методу музейної роботи // Матеріали II Міжнародного наукового конгресу українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». – Т.1. – Кам'янець-Подільський; К.; Нью-Йорк; Острого, 2005. – С.308–311.
33. Ковалевська О. Роль М.Біляшівського у справі збереження портретів Михайла та Марії Максимовичів // Історіографічні дослідження в Україні. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2005. – Вип.16: Михайло Максимович і українська історична наука (Матеріали круглого столу, проведеного в Інституті історії України НАН України 10 листопада 2004 р. з нагоди 200-річчя від дня народження М.О. Максимовича). – С.126–131.
34. Ковалевська О. М.Біляшівський: у витоках музейної справи в Україні // Вивчення історичної та культурної спадщини Правобережної України: проблеми і перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 80-річчю Білоцерківського краєзнавчого музею та 190-й річниці з дня народження Т.Г.Шевченка (21 травня 2004 р.). – Біла Церква, 2004. – С.108–114.
35. Курінний П. Академік Микола Теодотович Біляшівський як археолог // Записки історико-філологічного відділу. – К.: Українська академія наук. – Кн. IX, 1926. – С.24–32.
36. Кушпетюк О. Микола Федотович Біляшівський і волинське музейництво // Науковий збірник Волинського університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2000. – № 1. – С.96–100.
37. Ляскоронський В. М.Т.Біляшівський як нумізмат // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К.: Українська академія наук. – Кн. IX, 1926. – С.33–37.
38. Микола Біляшівський та його світлина з минувшини // Музейний провулок. – 2004. – № 4. – С.20–25.
39. Наумова Н. М.Ф.Біляшівський і спадщина Т.Г.Шевченка // Образотворче мистецтво. – 1991. – № 2. – С.18–20.

40. Нестуля С. Невідомі сторінки автобіографії М.Ф.Біляшівського // Титульний етнос: здобутки, втрати. – Полтава; Опішне, 2002. – С.24–28.
41. Піскун В. М.Ф.Біляшівський – вчений і державний діяч // 100 років Державного музею українського народного декоративного мистецтва. – К., 2001. – С.32–38.
42. Піскун В. Микола Біляшівський: відповідальність – головна риса вченого і державного діяча // Українознавство: Календар-щорічник, 2001. – С.188.
43. Полонська-Василенко Н.Д. Революція 1917 р.: Спогади // Український історик. – 1928. – № 1–4. – С.127.
44. Примак А. Внесок М.Ф.Біляшівського в науково-просвітницьку діяльність // Перші читання пам'яті М.Ф.Біляшівського (Матеріали наукової конференції – 22 червня 2005 р., м.Київ). – К.: Національний художній музей, 2005. – С.111–114.
45. Примак А.Ф. Становлення М.Ф.Біляшівського як вченого і дослідника минулщини // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К.; Донецьк, 2001. – Вип. 17. – С.74–76.
46. Тархан-Берега З. Академік Біляшівський – оберіг канівських святинь // Перші читання пам'яті М.Ф.Біляшівського (Матеріали наукової конференції – 22 червня 2005 р., м.Київ). – К.: Національний художній музей, 2005. – С.119–124.
47. Хведаль А.О. Городецький музей барона Ф.Р.Штейнгеля і М.С.Грушевський // Наукові записки Острозької академії. – Острог, 1998. – Т.1. – Ч.2. – С.64–66.
48. Щербаківський Д. М.Т.Біляшівський і українське мистецтво // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К.: Українська академія наук. – Кн. IX. – 1926. – С.38–53.
49. Юр М. Роль М.Ф.Біляшівського у збереженні української селянської матеріальної культури: колекція мальованого дерева // Перші читання пам'яті М.Ф.Біляшівського (Матеріали наукової конференції (22 червня 2005 р., м.Київ). – К.: Національний художній музей, 2005. – С.24–28.
50. Юсова Н. М. Питання орнаментики вишивки Буковинського Поділля в працях М.Біляшівського // Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи (матеріали ювілейної міжнародної науково-практичної конференції). – К., 1999. – С.120.

The article is dedicated to little-known page of M.F.Biliashiv's'kyi's activity during World War I as an authorized representative of Russian Academy of Sciences and as active member of Committee of South-Western Front of All-Russian city union, which helped ill and wounded soldiers. For the first time the author informs about participation in work of this committee not only of M.F.Biliashiv's'kyi but also of his wife, many of his friends and acquaintances of the scientist. The author shows the results of M.F.Biliashiv's'kyi's work from preserved memorials of history and culture of Bukovyna and Halychyna during 1916–1917.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Я.В.Верменич*

СУБ'ЄКТИВНІ МЕЖІ Й ОБ'ЄКТИВНІ МОЖЛИВОСТІ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА: ДЕЯКІ МІРКУВАННЯ ЩОДО ШЛЯХІВ ОСМИСЛЕННЯ МІСЦЕВОЇ ІСТОРІЇ

У статті зроблена спроба осмислення ступеня наукового позиціонування національного краєзнавства та його інституціоналізаційного статусу в контексті розвитку історичної регіоналістики. Пропонуються шляхи оптимізації дослідження місцевої історії на основі сучасних методологічних підходів.

Оновлення методологічного арсеналу історичної науки, свідками (і певною мірою учасниками) якого ми стали на рубежі ХХ і ХХІ століть, висуває на перший план проблему міждисциплінарності і дисциплінарних меж, співвідношення антропоцентричних, наративістських, психоісторичних, мікроісторичних парадигм. Із соціологічним, антропологічним (культурним), лінгвістичним та іншими «поворотами» та постмодерністськими «викликами» пов'язують необхідність переформатування дисциплінарної структури історичної науки, переосмислення теоретико-методологічних засад, понятійного тезаурусу, ієрархії субдисциплін і окремих відгалужень історичного знання. Подієву історію потіснили нові історичні субдисципліни – соціальна, інтелектуальна, нова локальна історія, історія повсякденності тощо.

Збагачення підходів, як це завжди буває, потягло за собою і певні ускладнення. Думки про «важкі часи» для історичного пізнання, про «глибоку кризу епістемологічних основ історичної науки», постійно присутні в сучасному науковому дискурсі, підкріплюються гострими дискусіями між істориками-теоретиками і «фактографічними релятивістами»¹.

Конкуренція «старих» і «нових» підходів в історичному пізнанні прямо зачепила і ту пізнавальну нішу, в якій уже понад століття перебуває краєзнавство. Пошуки синтезу макро- і мікроісторії, спричинені очевидно несумісністю їх понятійних мереж і аналітичного інструментарію, були розпочаті британськими вченими ще у 60-х роках минулого століття і увінчалися створенням нового типу інтенсивного мікросоціального аналізу, у центрі якого постала людина з її потребами і прагненнями. Локальний мікроаналіз на основі мереж створив передумови для генералізації історичного знання на новому фундаменті – з урахуванням реалій демографічного, економічного, культурного розвитку, з аналізом соціальних структур і систем управління територіями. За оцінкою Л.Репіної, це дало змогу не тільки включити локальну історію у контекст «нової соціальної історії», але й здійснити на цій основі «інтенсивну колонізацію» усього сільсько-міського континууму, послідовно заміщуючи старі моделі історичного краєзнавства». А відтак і прокласти шлях від синтезу на локальному рівні до синтезу загальнонаціонального шляхом дослідження проміжних – регіональних співтовариств².

У наш час, коли історія є гострою зброєю у політичній боротьбі, а створені на основі просторової дистанційованості й відчуженості історичні міфи претендують на роль «символу віри», особливо актуальним є завдання чіткого окреслення «категоріальних просторів» і «наукових полів» сучасного історичного знання. Очевидно, що проблема розмежування його інтелектуальних «ніш» по-

* Верменич Ярослава Володимирівна – д-р іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

винна розв'язуватися на базі осмислення як глибоко закорінених традицій світового і вітчизняного історіописання, так і всього неозорого масиву сучасних дискурсивних практик.

На сторінках нового альманаху «Регіональна історія України», започаткованого Центром теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики, ми вже дали старт цікавій дискусії з приводу дисциплінарних меж історичних дисциплін і відповідної ієрархії тих із них, що стосуються просторових вимірів минувшини. Московські історики С.Маловічко і М.Мохначова уже не вперше закликають у цьому зв'язку актуалізувати проблему аналізу «ситуації не/сумісності» краєзнавства, регіоналістики, нової локальної історії, доводячи, що базування традиційного історичного краєзнавства на «краєлюбстві», застосовувані ним екстенсивні і «антикварні» моделі історіописання і часто некритичне ставлення до джерел, викликають нерозуміння і несприйняття у професійному історичному співтоваристві і породжують метафорику «різних культурних берегів» і «вулиці з двостороннім рухом». У кращих традиціях наукової полеміки вони твердять, що не бачать в антикварному ставленні до історії нічого негативного, але вважають потрібним називати речі своїми іменами і усвідомлювати проблему міждисциплінарних меж і доцільності «порушення кордонів в інтересах розуміння»³. У цьому ж ключі про регіональні дискурси української історії розмірковує М.Кирчанів із Воронежа. Його турбує те, що модне у сучасній Європі тяжіння до освоєння методів мікроісторії в Україні може виявитися менш продуктивним, і що новітні історичні регіональні студії не застраховані від деградації у бік «старого краєзнавства». Аналогія з потягом, в якому в різний бік намагаються їхати традиціоналісти й «апологети послідовної модернізації історії», приводить автора до сумних роздумів про те, хто все ж переможе і наскільки український потяг виявиться здатним віддалитися від свого радянського минулого⁴.

Не лишається байдужим до проблем переосмислення дисциплінарної структури та ієрархії галузей історичного знання і вітчизняний науковий загал. І.Колесник досить категорична в оцінках пізнавального потенціалу краєзнавства: на її думку, воно «виглядає історіографічним анахронізмом, реліктом тоталітарного мислення. В історіографічному сенсі краєзнавство вичерпало свою когнітивну функцію і зберігає соціокультурну роль як громадський рух, який сприяє розвитку національного почуття, любові до рідного краю, витвору регіональної самосвідомості, відновленню історичної пам'яті, збереженню народних традицій та культурних пам'яток». Відводячи краєзнавству функцію показника рівня культури й регіональної самосвідомості, дослідниця пов'язує «ренесанс» регіональної історії зі створенням нових концепцій і дослідницьких стратегій, зокрема тих, які лежать у площині нової локальної історії та мікроісторії. На відміну від краєзнавства, нова локальна історія не просто фіксує певний хронотоп, а «індивідуалізує» історію, дає змогу побачити в ній звичайних людей, що творять історію, і зафіксувати умови, в яких вони це роблять»⁵.

Свідченням плідності пошуків у сфері дисциплінарної ієрархії історичних дисциплін може бути нова книга одеської дослідниці Т.Попової, в якій високопрофесійний методологічний аналіз історіографічного дискурсу органічно вписаний у контекст регіональних досліджень учених Новоросійського університету. Констатуючи наявність проблеми експлікації цілого комплексу нових і старих понять (краєзнавство, історичне краєзнавство, локальна історія, регіональна історія, місцева історія, провінційна історіографія, регіональна історіографія тощо), дослідниця виступає з цілим рядом цікавих пропозицій, що стосуються унормування підходів до аналізу місцевої історії й локальних наукових товариств – від теоретичного осмислення їх ресурсної компоненти у рамках антропологічної парадигми до вибудови конкретних варіантів моделей біоісторіог-

рафічного аналізу. І хоча автор визнає, що в її книзі «більше запитань, ніж відповідей», і що лозунги «гносеологічної поліфонії» не виключають небезпеки знову опинитися в прокрустовому ложі якоїсь однієї системи світобачення⁶, книга Т.Попової наочно демонструє вихід на новий рівень узагальнень і відмову від «готових формул і загальних схем». Не бракує критичного запалу щодо «подолання різноспрямованості субдисциплінарних векторів і «дисциплінарного перевизначення» відносин між «старими і новими галузями історичного знання» і у статті цього ж автора в уже згаданому збірнику «Регіональна історія України»⁷.

Фахівці-географи, що працюють у краєзнавчій сфері, теж час від часу виявляють розуміння того, що акумуляція різноманітних, запозичених із різних галузей наукового знання підходів, об'єднаних критерієм місцевості і своєрідною «топофілією», зумовлює небезпеку розмивання дослідницького поля, а відтак і втрати чітких методологічних орієнтирів. За М.Кострицею, «сучасне краєзнавство має вигляд досить суперечливого комплексу дисциплін, підходів, принципів та світоглядних орієнтацій». У цьому комплексі уживаються між собою регламентованість і невизначеність, глобальність і локальність, ґрунтовність і верхоглядство, професійність і відверте аматорство⁸. Така ситуація, резюмує дослідник, негативно відбивається на розвиткові всіх напрямів краєзнавства в Україні.

Реально існуюча невідповідність між масштабами краєзнавства як суспільного явища і рівнем осмислення його предметно-дисциплінарного статусу в системі історичного пізнання спонукує до роздумів над тим, чим усе-таки є сучасне краєзнавство: наукою чи методом, фундаментальною чи спеціальною дисципліною, різновидом локального історичного знання чи галуззю регіоналістики? Хоч дискусії на ці й подібні теми точаться уже майже століття, істотного прогресу на цьому напрямі не спостерігається.

Очевидно, що хоча «кордони» між краєзнавством і суміжними науковими галузями доволі умовні, усе ж вони існують. Термінологічна невизначеність шкодить не лише краєзнавству, але й усій вибудовуваній на оновленому фундаменті системі історичного знання. Уявляється корисним із цього погляду здійснити короткий екскурс в історію появи історичного краєзнавства як наукового напрямку і навчальної дисципліни, що спирається на широкий громадський рух. Можливо, у такий спосіб легше буде відшукати відповідь на кілька важливих питань. Перше – за рахунок чого краєзнавство, по суті, позбавлене власного теоретико-методологічного фундаменту, забезпечило собі помітну суспільну роль і сьогодні виступає як елемент історичної освіти і один з ефективних виховних чинників. І друге – яке місце по праву належить краєзнавству в дисциплінарному «сімействі» історичних наук.

Генеалогію історичного краєзнавства в Україні прийнято виводити із тієї системи дослідження місцевої історії, яка створювалася у Російській та Австро-Угорській імперіях упродовж XIX ст. Можна сперечатися про те, чи були краєзнавцями вчені-історики, які групувалися навколо Археографічної комісії, Товариства Нестора-літописця чи Наукового товариства імені Шевченка. Самі вони, зрозуміло, себе такими не вважали, бо й самого поняття «краєзнавство» аж до кінця XIX ст. не існувало. Але фактом є і те, що евристичну інформаційну базу для краєзнавства було створено зусиллями кількох поколінь учених і ентузіастів-любителів – археологів, етнографів, музейників, лінгвістів, демографів. Інша річ, що у такий спосіб готувався ґрунт для досліджень не лише у сфері місцевої чи регіональної, але й національної історії. Остання з'явилася в Україні раніше, ніж була сформована сама модерна українська нація. Але оскільки вона виростала з регіональної історії, то усяке прирошення наукових знань про «місця» створювало базу для формування тієї нової схеми історичного процесу, якій в Україні початку XX ст. судилося виконати помітну як пізнавальну, так і ідеологічну й політичну функцію.

Значною мірою на ідеологічному ґрунті вибудовувалася і та система спеціального дослідження «місць», яка в Російській імперії позначалася поняттями «отечествоведение», «родиноведение», «организованное исследование родины». В «Отечественных записках» за 1864 р. вітчизнознавство кваліфікувалося як «новий спосіб вивчати Росію»⁹. Тоді ж почали з'являтися навчальні посібники з вітчизнознавства¹⁰. У періодиці велися жваві дискусії щодо можливості його використання у шкільній та дошкільній освіті і щодо належності нової дисципліни до сфер географічного чи історичного знання. На початку ХХ ст. з'явилися перші праці, в яких аналізувалися здобутки батьківщинознавства в окремих російських регіонах. При цьому межі трактування понять «батьківщинознавство» та «вітчизнознавство» були надзвичайно розмиті – ними позначалися, за В.Бездрабко, наочний метод викладання, виховний засіб, пропедевтичний курс історії, географії, окремих шкільний предмет, основа студій для більшості навчальних дисциплін¹¹.

У Західній Україні система вивчення «місць» перебувала під виразним впливом німецького «Heimatkunde». Об'єднання Німеччини, що відбулося у 1871 р., покликано до життя розгалужену систему формування національної свідомості, у тому числі і шляхом цілеспрямованого виховання «локального патріотизму». На велику пізнавальну і виховну роль німецького краєзнавства звертав увагу І.Франко ще на початку 90-х рр. ХІХ ст. Йому ж належить почесна роль «першопрохідця» у формуванні предметного поля і наукових основ українського краєзнавства. В останньому він убачав і засіб наукового пізнання краю, і «перший ступінь, першу прикмету раціональної освіти», засіб виховання причетності до «живого свідомого й об'єднаного організму». Ввівши в обіг поняття «галицьке краєзнавство», Франко уважно дослідив увесь величезний масив літератури з історії Галичини, починаючи з описів подорожей і політичних памфлетів і кінчаючи солідними монографічними працями польських і українських авторів – О.Стадніцького, Ю.Шуйського, Д.Зубрицького, І.Шараневича і десятків інших.

Чи можна на цій підставі твердити, що Франко ототожнював галицьке краєзнавство з усією системою наукового дослідження краю? Такий висновок, на наш погляд, був би поспішним. У краєзнавстві Франко бачить, по-перше, нову, багато у чому специфічну сферу наукового пошуку – ту, в якій органічно поєднуються історичні, природознавчі, картографічні, статистичні дослідницькі методи і антропологічно-етнографічні підходи. По-друге, для Франка краєзнавство – це насамперед засіб донесення знань про рідний край до широкого загалу, сфера популяризації і засіб згуртування. Саме тому, проаналізувавши увесь величезний масив літератури про Галичину (понад 250 назв), Франко знайшов за потрібне виділити і докладно прореферувати перший краєзнавчий посібник «Галичина пером і олівцем», написаний польським публіцистом Б.Лімановським¹².

Франкове бачення краєзнавства випливало із того розширеного наповнення терміну «народознавство», яке він запропонував, констатує факт перетворення однієї з гілок етнографії в універсальну науку про цивілізаційний поступ і місце в ньому України. Він доводив, що пізнати народ – значить пізнати людей, що мешкають на певній території, їхнє нинішнє і минуле становище, інститути, економічний стан, торговельні відносини, інтелектуальні зв'язки. У такому розширеному трактуванні до сфери народознавства належало включати політичну історію та історію розвитку державних інститутів, історію наук і історію промислів – зрозуміло, у тій обмеженій площині, яка стосується конкретного народу¹³. При характеристиці двох основних течій у народознавстві – міграційно-історичної та антропологічної – Франко близько підійшов до того розуміння антропологізму як прояву «монолітності людської природи», яке утвердилося вже в наш час.

У Російській імперії вплив антропологізму на історичне мислення виявлявся не настільки рельєфно, хоч наукова школа А.Щапова підійшла досить близько до розуміння «обласництва» в історії як синтезу історико-географічних, антропологічних, психологічних підходів¹⁴. Але інтерес до локальної історії у істориків-великодержавників був цілком підпорядкований бажанню вписати її в єдину «общерусскую историю». Тому як справжній виклик і «руйнування основ» була сприйнята ними принципово нова методологічна настанова М.Грушевського, викладена ним у 1904 р. у ході обговорення задуму Слов'янської енциклопедії: «общерусская» історія може бути «лише калікуватою, неприродною комбінацією»¹⁵. Надалі вихідним пунктом основних праць М.Грушевського стало «виокремлення південної групи східнослов'янських племен, з якої сформувався українська народність; вивчення її географічно-етнографічної і культурної еволюції і того культурного середовища, в якому відбувався її розвиток»¹⁶.

Утім, дискусії істориків початку ХХ ст. не справляли помітного впливу на зміст того напрямку досліджень, який продовжував вкладатися у поняття «вітчизнознавство» чи «краєзнавство». Елемент новизни у підходах полягав хіба що у переростанні камерних масштабів, унаслідок чого дедалі частіше про краєзнавство стали говорити як про рух, головною ознакою якого є масовість. Потужним стимулом фокусування громадської енергії навколо вивчення минулої стали жалюгідний стан історичних пам'яток, збереження яких не належало до числа пріоритетів царського уряду. Саме завдання пам'яткоохорони, які стали особливо насущними в умовах світової війни і революційних катаклізмів початку ХХ ст., створили ґрунт, на якому вдалося забезпечити об'єднання зусиль учених-істориків і широкої громадськості.

В Україні пам'яткоохоронний рух живило і те пробудження національної самосвідомості, яке вилилося у домагання спочатку широкої автономії, а потім і незалежності України. Оскільки питання геополітичного становища України опинилося у фокусі не лише суспільних дискусій, але й збройного протистояння, значимість історичних знань про минуле її роз'єднаних частин та окремих місцевостей значно зросла. «Любов до рідного краю конче повинна ґрунтуватись на його пізнанні» – так бачилися завдання просвіти «найбільш нещасливого» серед народів Європи відомому географу С.Рудницькому¹⁷. На основі синтезу історії й географії йому вдалося представити ще не існуючу як цілісність Україну у вигляді нової геополітичної реальності і територіально-просторового комплексу історико-культурних спільнот. Цим прокладався шлях до осмислення специфічності українського культурогенезу, а водночас і до простеження впливу території на ціннісні уподобання й політичні орієнтації.

Науковий фундамент для розгортання вітчизняних краєзнавчих пошуків був створений заснуванням у листопаді 1918 р. Всеукраїнської академії наук. В її структурі працювали постійна комісія для складання історико-географічного словника, археографічна, фольклорно-етнографічна та інші комісії, які впритул займалися проблемами ретроспективного членування території України, топоніміки, народонаселення тощо. Аналогічна робота проводилася під егідою Археологічної комісії, секції етнографії, етнології і краєзнавства Харківської науково-дослідної кафедри історії України.

На початку 20-х рр. термін «краєзнавство» остаточно витіснив поняття «батьківщинознавство» і став застосовуватися як до наукових пошуків у сфері локальної історії, так і до громадського руху, спрямованого на захист, вивчення і пропаганду історико-культурної спадщини. Інспірований із центру, цей рух став масовим, оскільки відповідав прагненню змучених збройними протистояннями людей до суспільно корисної праці.

Функції організації і науково-методичного керівництва краєзнавчим рухом не лише на території РСФРР, а й на теренах тоді ще формально незалежних ра-

дянських республік взяло на себе створене при Всеросійській Академії наук Центральне бюро краєзнавства. Завданням краєзнавства проголошувалося «найенергійніше збирання і зберігання усяких архівних та інших речових і писемних матеріалів», рятування пам'яток історії і культури, записування усних оповідей; при цьому наголошувалося на необхідності забезпечення масовості краєзнавчого руху і його тісної співпраці з державними органами, що відають справою охорони культурної спадщини. Оскільки на той час у школах не викладався систематичний курс історії СРСР, на краєзнавство як навчальну дисципліну покладалася функція популяризації марксистсько-ленінської методології і пропаганди ленінської концепції історії революційного руху.

Починаючи з 1922 р., мережа краєзнавчих інституцій швидко формується в Україні. Спеціальні комісії краєзнавства (Київська при ВУАН, Харківська і Одеська), Чернігівський інститут краєзнавства, наукові кафедри краєзнавства в Інститутах народної освіти, кабінети краєзнавства інтенсивно утворювалися упродовж 1923–1924 рр. У 1925 р. І Всеукраїнська краєзнавча конференція обрала Український комітет краєзнавства при Головнауці. У тогочасному краєзнавчому русі брали активну участь відомі науковці – академіки Д.Багалій, П.Тутковський, М.Шарлемань, професори М.Рудинський, О.Яната, М.Яворський, В.Геринович та ін.

І як науково-просвітницька діяльність, і як громадський рух краєзнавство не могло стояти осторонь політичної боротьби й ідеологічної міфотворчості радянської доби. Становлення його теоретико-методологічних основ відбувалося в ході гострої полеміки. Під час дискусій було порушено чимало методологічних проблем, до кінця не розв'язаних і сьогодні. Приміром, питання про сполучення локального і комплексного методів в історичних дослідженнях, співвідношення краєзнавства і країнознавства, краєзнавства і містознавства тощо. Якщо М.Богословський бачив вклад «обласної історії» в історіографічний процес у підкріпленні місцевим матеріалом висновків, «які, можливо, вже доведені»¹⁸, то В.Богданов акцентував увагу саме на дослідженні специфічності, неповторності локальної історії¹⁹. Цікавою виявилася еволюція засвоєння краєзнавством дореволюційної спадщини батьківщинознавства. Спочатку остання оголошувалася неспівзвучною часу, оскільки, мовляв, питання «батьківщини» перестає бути актуальним перед лицем інтернаціонального об'єднання народів світу. Невдовзі відбувся поворот до засвоєння набутого батьківщинознавством евристичного і наукового потенціалу. А через кілька років у фокусі дискусій опинилося явно продиктоване політичними причинами несприйняття всієї спадщини батьківщинознавства як «буржуазно-шовіністичної».

Найближче до розуміння наступності у краєзнавчих пошуках підійшов засновник санкт-петербурзької школи медієвістики І.Гревс. Він розглядав батьківщинознавство як світове історико-культурне явище кінця XIX – початку XX ст. Специфічність краєзнавства вбачалася ним у тому, що поряд з інтелектуальним мотивом у ньому сам собою народжувався особливий емоційний струмінь. У своїх міркуваннях про пізнавальну і суспільну роль краєзнавства І.Гревс інтуїтивно підходив до визначення діалектики краєзнавчих та історико-регіональних досліджень – проблеми, яка тільки у наш час дістає задовільне вирішення. Йому ж ми завдячуємо теоретичним обґрунтуванням міждисциплінарності у краєзнавчому пошуку; співпрацю на цьому полі природознавців, істориків, філологів, психологів він вважав надзвичайно плідною і корисною²⁰.

Однак задовільної відповіді на питання про роль і місце краєзнавства в системі історичного знання і в суспільному житті у 20-х рр. так і не було знайдено. Це поняття існувало у досить різних іпостасях: і як наука, і як метод, і як система виховних засобів. Серйозний поштовх дискусіям щодо того, чим є краєзнавство – наукою чи методом, дала VI сесія Центрального бюро краєзнавства (січень

1926 р.). В її визначенні краєзнавство було зведене до «методу синтетичного наукового вивчення якоїсь певної, відносно невеликої території, що виділяється за адміністративно-політичною чи господарською ознакою». Із цією тезою наважився полемізувати автор посібника «Вступ до краєзнавства» А.Большаков – один із його розділів мав назву «Краєзнавство – наука чи метод?». «Будучи системою знань про цілком певний об'єкт – місцевий край, краєзнавство є справжньою наукою, і наукою цілком самостійною». Автор розумів, що в науковому середовищі його думка сприйматиметься неоднозначно (М.Анциферов, приміром, вважав, що «краєзнавство ще не наука, але воно може нею стати»). Тому знову й знову доводив, що науки не з'являються на світ відчekanеними з усіх боків, що краєзнавство – наука особлива, молода, така, яка «щойно зачинається», але здатна зв'язати своєрідним «краєзнавчим вузлом» навколо вивчення певного регіону дисципліни майже всього наукового фронту²¹.

У дискусіях 20-х рр. навколо визначення предмету і завдань краєзнавства порушувалися і питання співвідношення його наукових і громадських начал. На думку В.Вернадського, краєзнавчий рух давав змогу «викликати до життя духовні сили народу, недоступні до відродження в інший спосіб», і досягти на цьому ґрунті максимальної інтенсифікації наукової праці²². Проте націленість радянської влади на активізацію громадськості у підтримці соціальних перетворень стимулювала прагматичні погляди на краєзнавство: воно розглядалося як допоміжний інструмент вивчення «господарсько-виробничих сил краю», а також як виховний засіб. Таким звуженим підходам протиставлявся погляд на об'єкт краєзнавства як на «природничу, етнологічну і культурно-історичну цілісність» (В.Отамановський).

Утім, амплітуда коливань у визначеннях була вражаючою: від «локального методу в історичній науці» (С.Архангельський) та «крайової історії» (С.Бахрушин) до «просто місцевої географії, опису природи, історії, побуту, культури рідного краю» (М.Ільїнський)²³. Зрештою, зійшлися на офіційному визначенні краєзнавства як «методу синтетичного вивчення якоїсь певної території», а також «громадського руху, що об'єднує місцеве трудове населення, яке бере активну участь у соціалістичному будівництві свого краю на основі всебічного його вивчення»²⁴.

Хоч голос українських науковців у цих дискусіях звучав не дуже виразно, саме їм (очевидно, за вказівкою згори) довелося відіграти роль рупора влади у поборюванні «реакційності дореволюційного краєзнавства». У липні 1926 р. в московській газеті «Известия» з'явилася стаття члена Українського комітету краєзнавства К.Дубняка, в якій йшлося про кабінетний академічний характер дореволюційного історико-археологічного напрямку у краєзнавстві, «любительський дилетантизм поміщиків, архієреїв, земських начальників, попів». Водночас пропагувалася ідея «виробничого краєзнавства» з підпорядкуванням останнього Держплану²⁵.

Невдовзі гострій критиці почали піддаватися і новітні тенденції у краєзнавстві, зокрема пов'язані з іменами І.Гревса та А.Большакова. Останній був віднесений до числа «горе-теоретиків», що намагалися проводити старі «буржуазно-батьківщинознавчі установки, які по-міщанськи перетворювали краєзнавство у знаряддя розвитку принципу місцевого кругозору». Спроби вивести корені поняття «краєзнавство» від старого «батьківщинознавства» оголошувалися реакційними; краєзнавство, навпаки, почало розглядатися як «заперечення буржуазно-шовіністичного батьківщинознавства» з нібито притаманним останньому ідеалізмом і механіцизмом. Особливо симптоматичними були спроби розглядати «батьківщинознавство» як різновид націоналістичного руху і націоналістичної пропаганди²⁶. Це означало, що принаймні в національних республіках повітря для краєзнавчих пошуків буде невдовзі перекрите.

Протягом двох наступних років ідеологізація краєзнавства різко посилилася. На краєзнавчих конференціях дедалі гучніше лунали заклики щодо «злиття краєзнавства з соціалістичним будівництвом», посилення його ідеологічної спрямованості. У 30-х рр. дискусії припинилися разом із конференціями: краєзнавство було оголошене полем діяльності «класового ворога», живильним середовищем для «націоналістичних збочень».

Варто наголосити на тому, що у дискусіях 20-х рр. поняття «історичне краєзнавство» ще не фігурувало, хоч історикам належав у них вирішальний голос. Краєзнавство розглядалося як нерозчленована синтетична галузь знання, в якій співпрацювали фахівці з історії і географії, економічних наук і літературознавства, демографії і статистики тощо. У методологічному відношенні тогочасне краєзнавство тяжіло до позитивізму – із його повагою до факту і логічним емпіризмом. Якоюсь мірою на краєзнавчих розробках позначався і вплив неоромантизму, що знаходило вияв не тільки у піднесеному стилі, але й у некритичних оцінках окремих діячів, непомірному вихвалянні успіхів на ниві «перековки людини».

Поява поняття «історичне краєзнавство» і введення його у структуру навчальних дисциплін відноситься до середини 50-х рр. Виділення із системи краєзнавчих знань окремих галузей – історичного, географічного, археологічного, етнографічного, культурно-мистецького, туристичного – можна розглядати як ознаку притаманного цьому часу прагнення до диференціації наукових напрямів. У цей час усталилося визначення краєзнавства як комплексу наукових дисциплін, різних за змістом і частковими методами дослідження, але таких, що у своїй сукупності ведуть до наукового і всебічного пізнання краю в інтересах соціалістичного будівництва²⁷. Отже, питання діалектики «науки чи методу» було зняте, натомість підкреслювалася прикладна роль краєзнавчого знання. До числа багатьох звужених трактувань мети і завдань краєзнавства варто віднести й ті, які обмежували його статус сферою «всебічного вивчення (учнями або студентами на заняттях і в позаурочний час) якоїсь певної території, що провадиться на науковій основі»²⁸. У цей же час усталився не зовсім коректний поділ краєзнавства за формами його організації на державне, шкільне і громадське.

Не можна, однак, не бачити того, що паралельний процес утвердження марксистської доктринальності і телеологізації свідомості, з одного боку, і бюрократично-централістського придушення краєзнавства, з другого, тривав і у повоєнний час. На це, зокрема, звертав увагу російський історик В.Булдаков, який вважав, що спровокований зверхнім поглядом на краєзнавство відрив від «ґрунту» був особливо шкідливим, бо не лише підігрівав «доктринальне шаленство», але й провокував евристично безнадійну цікавість до «кремлівських таємниць»²⁹. Поступово у суспільстві утверджувався поблажливо-скептичний погляд на краєзнавство як на корисний інструмент виховання соціальності і громадянських почуттів, але маловартісну з наукового погляду сферу «непрофесійного любительства».

Якоюсь мірою цю упередженість вдалося похитнути українським ентузіастам краєзнавчої справи – самим фактом концентрації зусиль майже 100-тисячного колективу у процесі роботи над безпрецедентним за своїм масштабом, 26-томним виданням «Історія міст і сіл Української РСР», удостоєним Державної премії СРСР. У ході підготовки багатотомника (загальний обсяг понад 2360 авторських аркушів, 10160 статей і довідок, 9000 ілюстрацій) обговорювалася безліч методичних питань, починаючи від відображення адміністративно-територіальних змін та закінчуючи методами уточнення дат заснувань окремих населених пунктів. У традиційні краєзнавчі рамки обраний редколегією напрям не вкладався, але до усвідомлення специфічності історико-регіонального знання

історичній науці ще належало дорости. Тому у методологічному відношенні досвід величезної за обсягом і складом учасників роботи виявився менш продуктивним, ніж очікувалося. Написані за класичними радянськими канонами нариси про міста і села виявилися безбарвними, позбавленими «подиху життя», надмірно перевантаженими відомостями щодо діяльності партійних і комсомольських організацій.

У ході осмислення досвіду роботи над «Історією міст і сіл» стала очевидною сумна істина: дисциплінарний статус історичного краєзнавства лишається неусталеним. На Всесоюзній конференції з історичного краєзнавства (Полтава, 1987) зазначалося, що застій в історичній науці у цій сфері виразно дається взнаки, і що на традиційних шляхах «перспективи розвитку історичного краєзнавства надто обмежені і підстави для конституювання його як самостійної наукової дисципліни недостатні». Констатувалася наявність розколу між професійним і любительським краєзнавством; невідповідність інтересу до краєзнавчої інформації і її наукового рівня³⁰.

Останні роки існування Союзу принесли краєзнавцям усвідомлення того, що проблему «людина і територія» треба розв'язувати «з використанням інструментарію високої науки»³¹. Плідним виявився запропонований під час V Всеукраїнської конференції з історичного краєзнавства (жовтень 1991 р.) підхід до розгляду людини в історичному краєзнавстві з трьох позицій: 1) людина – творець історії краю; 2) людина – дослідник історії краю і 3) людина і використання знань з історії краю³². Але реалізація цих завдань в умовах уже здобутої незалежності гальмувалася як загальним кризовим станом історичного знання, так і різким спадом інтересу державних структур до завдань пам'яткоохорони і громадської освіти.

Нині, коли вже досить чітко окреслені предметні поля історичної регіоналістики та нової локальної історії, є смисл бодай приблизно окреслити когнітивну сферу і дисциплінарний статус традиційного історичного краєзнавства. Не торкатимемося тут докладно суспільних функцій краєзнавства. Ітиметься лише про пізнавальні можливості і про ієрархію співвіднесення із суміжними сферами історичного знання.

Сучасне історичне краєзнавство входить, з одного боку, у систему загального краєзнавства, а з другого – в систему історичної науки. Логічна схема пізнання тут є такою: накопичення фактів, що стосуються об'єкта дослідження, виявлення їхньої специфіки, зумовленої регіональними особливостями, визначення місця й ролі локальних подій у загальному перебігу історичного процесу, простеження певних закономірностей діалектики загального і особливого. Взаємодія суспільства і природи, історія поселень, історія населення, історія виробничої діяльності, історія культури і духовності вивчаються у певному просторовому і часовому вимірі. Предметом наукових пошуків в історичному краєзнавстві є також історія містобудування й архітектури, історія народного мистецтва, історія церкви, історія краєзнавчого руху тощо. Будучи елементом екології культури, краєзнавство створює своєрідний сплав наукового знання і соціокультурного середовища.

Доводиться, однак, визнати, що і донині дисциплінарний статус краєзнавства лишається невизначеним. Зазвичай під це поняття підводять комплекс досліджень історичного минулого локальних об'єктів, здійснюваних насамперед силами місцевого населення – своєрідну саморефлексію локалізованого співтовариства, яка надає історичному пізнанню глибину й багатогранність, допомагає долати схематизм у сприйнятті минулого. Об'єктом історичного краєзнавства виступають різні територіально-інформаційні рівні локальних об'єктів – регіональний, обласний, районний, але домінує, як правило, мікрорівень – історія окремих населених пунктів, культових закладів, архітектурних та

інших пам'яток, біографістика тощо. Підхід, якому віддає перевагу краєзнавство – історико-генетичний, із виразною схильністю до подієвої схематизації. Місцева історія вибудовується як ланцюг подій, що мають свою логіку розвитку, ґрунтовану на причинних зв'язках. Серед спеціальних історичних дисциплін найбільш дотичні до краєзнавства історична географія, джерелознавство, етнографія, музеєзнавство, пам'яткознавство, ономастика, топоніміка.

Як і в часи свого становлення, краєзнавство сьогодні – це не лише історієписання, але й пропаганда цінностей історико-культурної спадщини, виховний засіб, навчальна дисципліна, широкий громадський рух. Функції його помітно розширюються і за рахунок виконання консультативно-прикладних завдань. Краєзнавці постійно ставлять перед владою не завжди «зручні» для неї питання – приміром, щодо перегляду усталених дат заснування населених пунктів. Утім, коли йдеться про ймовірне наближення ювілейних дат, зусилля краєзнавців на місцях гідно оцінюються і винагороджуються, хоча доводиться визнати, що інколи політична кон'юнктура виразно бере гору над історичною правдою.

Хоч як би ставитися до доробку краєзнавців, не можна не бачити того, що саме їм часто вдається дійти до таких глибин, досягнути які не під силу тим історикам, які зайняті «проблемними» дослідженнями. А найголовніше те, що «краєлюбство», без якого краєзнавство немислиме, передбачає виразну емоційну складову і вже тому є чинником гуманізації суспільства, його інтелектуалізації. Саме тому краєзнавство розглядається не лише як самостійна галузь гуманітарного знання, а й як культурологічний і соціопсихологічний феномен.

На фоні того визнання, яке здобуло краєзнавство в суспільстві, непроявленість його дисциплінарного статусу гальмує процеси диференціації наукового простору. Досить часто краєзнавство розглядають у ряду спеціальних історичних дисциплін, але існує і тенденція до введення його в русло основних (фундаментальних) наук³³. Державна програма розвитку краєзнавства на 2001–2010 рр. закріпила його статус як науки, однак відсутність загальнотеоретичних розробок у цій сфері і недостатність інформаційного забезпечення досліджень робить цей статус доволі умовним. В.Бездрако справедливо звертає увагу на те, що про остаточне інституційне оформлення краєзнавства як науки говорити важко не лише тому, що нечітко визначене його об'єктно-предметне поле, а й тому, що не налагоджена як слід систематична підготовка кадрів спеціалістів-краєзнавців, відсутня відлагоджена система комунікативних зв'язків, продовжуються пошуки термінологічних окреслень самоотождження³⁴.

Оскільки краєзнавство має подвійний статус, охоплюючи одночасно сферу науки та сферу громадської діяльності, наголошує О.Реєнт, «важливо, щоб цей подвійний статус не знижував, а примножував його потенціал. Масовість не повинна йти на шкоду науковості. Нагромадження масиву корисних відомостей повинне, зрештою, сприяти переходу з екстенсивного стану в інтенсивний, спричинити помітний якісний стрибок»³⁵.

Те, що нові часи вимагають нових ідей, технологій, нового інформаційного забезпечення, визнає і патріарх українського краєзнавства, його теоретик і практик П.Тронько. Сучасне краєзнавство, якщо воно хоче лишитися у руслі науковості і об'єктивності, має серйозно підійти до оцінки й оновлення свого інструментарію, вважає він. І йдеться не лише про конче необхідні сучасні банки даних, електронні системи та носії інформації, а й про нові методологічні та методичні вимоги до краєзнавчого пошуку і популяризації наукових знань³⁶.

Отже, який вигляд має історичне краєзнавство у світлі нових методологічних вимог? Оскільки воно «тяжіє до індивідуалізуючої історії», краєзнавство по праву займає своє місце серед антропологічно зорієнтованих напрямів історичної науки. Але не можна не бачити того, на що звертав увагу С.Кудел-

ко: у широко відкриті двері архівів ринулися тисячі непрофесіоналів, які, хоча й відшукують факти, але не завжди можуть дати їм адекватну оцінку, діють безсистемно, часто керуються особистими пристрастями, а інколи й полемічними настановами. «Наратив краєзнавця передає конкретний факт і ситуацію довкола нього, але він часто не в змозі простежити ті «історичні ланцюжки», що (подібно біологічним ланцюжкам в процесі еволюції) з'єднують між собою далеко віддалені один від одного явища минулої дійсності». Щоб піднятися на новий щабель професіоналізму, краєзнавство має подолати ту певну відгородженість від загальної історії, яка історично склалася, оволодіти мовою сучасної науки, бачити перед собою не лише текст, але й контекст і підтекст³⁷. Інакше кажучи, оволодіти тими новими дослідницькими методами, які визначають сучасне обличчя системи історичного пізнання.

Багатьом, імовірно, подібні закиди на адресу краєзнавства здаються не зовсім справедливими. Адже через свою масовість і локалізацію об'єктів дослідження краєзнавство об'єктивно приречене на певне теоретико-методологічне відставання від найбільш просунутих галузей історичного знання. За В.Крулем, для нього не є пріоритетним ні ідеографічний (зібрати все воедино), ні номотетичний (виявити загальні закономірності) підходи, хоч обидва ці підходи активно застосовуються³⁸. Не варто вимагати від краєзнавства більше, ніж воно може дати, хоч зрозуміло, що оволодіння найсучаснішими науковими методами, висока наукова культура є для краєзнавства такою ж вимогою часу, як і для інших соціогуманітарних дисциплін.

І все ж є потреба говорити про створення власного теоретико-методологічного фундаменту історичного краєзнавства, бо без цього робота в руслі пошуку нових «фактів» невдовзі може знецінитися. Ідеться насамперед про оновлення термінологічного тезаурусу, який сьогодні не набагато відрізняється від того, який був напрацьований у 20-х рр. Певна консервативність історичного краєзнавства стає на заваді запозиченню із суміжних галузей знання, зокрема з культурології та історичної регіоналістики, термінів «історична урбаністика», «містознавство», «сільська історія», «локал», «локальна історія», «дискурс», «топохрон», «хронотоп», «геокультура» тощо. Розвиток міждисциплінарності у системі краєзнавства утруднюється дещо відмінним баченням завдань і функцій загального краєзнавства у істориків, географів, археологів, етнографів, пам'яткознавців, містознавців тощо. В українській географії існує, приміром, тенденція переносити у сферу краєзнавства етнічний принцип і у такий спосіб розширювати його дослідницьке поле поза межі території, яку досліджує історія України (В.Круль). Методики, запропоновані у рамках історичної і суспільної географії – діахронічний аналіз історичних зрізів, дослідження екістичної (розселенської) життєдіяльності – істориками, як правило, не сприймаються.

Непрофесіоналізм у краєзнавстві виявляється у досить частому розмиванні понять «джерела» і «література», внаслідок чого пущені несумлінними дослідниками у науковий обіг неперевірені факти тиражуються і видаються за достовірний джерельний матеріал. Ідеалізація певних подій минулого межує з міфотворенням, а демонстрація ерудиції із демагогічним дилетантизмом. І тоді літописна Болохівщина постає як «оазис свободи і європейської цивілізації, волино-подільська Атлантида», Україна XVI ст. – як «справжнє європейське королівство», а К.Острозький – як «творець нової Європи»³⁹.

Краєзнавство справедливо розглядають як засіб виховання патріотизму. Але, як бачимо, прагнення «героїзувати» ту чи іншу сторінку історії може обертатися втратою критеріїв об'єктивності й науковості. Досить часто це стосується історії козацтва. У біографістиці також присутній певний «історичний романтизм» із відчутним присмаком ідеалізації. Утім, це вада не одного лише краєзнавства.

Необхідність інтегрування вітчизняної науки у світову гостро ставить питання про кодифікацію термінології, зокрема, про адекватність перекладу найменувань дисциплін соціогуманітарної сфери. Як відомо, в англійській мові немає точного еквівалента терміна «краєзнавство», а зміст відповідних напрацювань приблизно передається поняттями «area studies» (це може бути ще й країнознавство) і «case studies». Для характеристики тих дисциплінарних напрямів і субдисциплін, які у нас об'єднуються поняттям «історичне краєзнавство», на Заході існують терміни «локальна історія» (local history), «міська історія» (urban history), «сільська історія» (rural history), «історія прикордонних областей» (borderlands history). Отже, тим, хто працює на ниві місцевої історії, є з чого вибирати, визначаючи англійською мовою предметне поле своїх зацікавлень. Тим більш дивно, що англомовний еквівалент поняття «краєзнавство» здебільшого відшукується у суміжних сферах науки, причому краєзнавство представляється то як «регіональна етнографія», то як «регіональна географія».

Для прикладу звернемося до двох останніх номерів журналу «Краєзнавство», який позиціонує себе як науковий. Назва журналу англійською мовою з 2001 р. передається на титулі як «Regional ethnography», що неграмотно уже хоча б тому, що англійською мовою етнографія – ethnography. В англомовному змісті етнографія зникає, натомість для передачі терміна «краєзнавство» з'являються «регіональна географія» (regional geography) і «регіональні студії» (regional studies). Спілка краєзнавців іменується то «товариством дослідників регіональних студій» (Society of Regional Studies Researchers), то «об'єднанням регіональних географів» (Regional Geographer's Union). Якщо назва журналу «Краєзнавство» 1927–1930 рр. передається як «регіональна географія», то чому сучасний журнал своєю назвою утверджує схильність до етнографії? До речі, він видається істориками і для істориків, а у суміжні сфери виходить дуже рідко. Принаймні статей з етнографії у названих номерах помітити не вдалося, а от вихід у сферу літературного краєзнавства навряд чи можна вважати вдалим. Дві невеличкі статті, вміщені у цій підрубриці у №1–4 за 2006 р., мають суто літературознавчий характер і краєзнавства практично не стосуються.

Пошук адекватного перекладу на англійську мову терміна «краєзнавство», очевидно, має тривати. На наш погляд, однак, тут не треба вкотре «винаходити велосипед». Адже краєзнавча праця – це насамперед локальне дослідження. Отже, термін «local studies» міг би бути цілком коректним аналогом поняття «краєзнавство». Що ж до «regional studies», то у даному випадку цього терміна варто уникати, бо згідно з останніми науковими уявленнями у поняття «регіоналістика» вкладається дещо інший, чітко визначений зміст.

У зв'язку зі сказаним виникає ще одна, чи не найважливіша методологічна проблема, що стосується визначення місця історичного краєзнавства в ряді тих нових історичних субдисциплін, які оформилися останнім часом – нової локальної історії, історичної регіоналістики, культурології тощо. Вище вже йшлося про те, що у дискусіях, які нині активно ведуться в Російській Федерації, проблема співвідношення регіональних історичних досліджень і краєзнавства вкладається у схему «старої» і «нової» історіографічних традицій у дослідженні місцевої історії. «Нова локальна» і регіональна історія виступають у ролі альтернативи краєзнавчим підходам як екстенсивним та «антикварним» у своїй основі, базованим на «краєлюбстві» і довільних інтерпретаціях фактів. Натомість пропонується вихід за межі традиційного «історичного провінціалізму» і утвердження погляду на «місце» як на специфічний соціокультурний об'єкт⁴⁰.

Той погляд на регіоналістику, що утвердився нині в Україні, не потребує жорсткого протиставлення «нових» і «старих» підходів. У баченні автора даної

статті, уже не раз висловлюваному⁴¹, співвідношення історичного краєзнавства й історичної регіоналістики представляється у вигляді двох кіл, що накладені одне на одне і збігаються лише частково. У краєзнавстві у частині незбігу лишається вся сфера громадського і навчального краєзнавства, а в регіоналістиці – поглиблені історико-економічні дослідження регіонів, вироблення критеріїв економічного і політичного районування, розробка наукових начал регіональної політики. Значною мірою виходить за межі краєзнавства і та сфера регіональної історіографії, яка досліджує регіональні особливості розвитку історичної думки, закономірності різних етапів історичного пізнання, теоретико-методологічні принципи, застосовувані різними науковими школами тощо.

Не можна не порушити тут і проблему відображення здобутків історичної регіоналістики у навчальній літературі з історичного краєзнавства. Обмежимося поки що одним прикладом. Добре чи погано, що наведений у попередньому абзаці висновок, навіть із графічним зображенням двох кіл, слово в слово фігурує у навчальному посібнику «Історичне краєзнавство»⁴², виданому авторитетним львівським науковим центром? Здавалося б, нічого поганого у цьому немає, тим більше, що наявні інструкції дозволяють використання у навчальних посібниках запозичень із праць інших авторів. Але як має почуватися автор, побачивши, що у 160-сторінковому навчальному посібнику близько 120 сторінок текстуально (хоч і не підряд) запозичені із його власної монографії? Тепер доводиться остерігатися наводити у чергових публікаціях свої ж думки, щоб не бути звинуваченою у плагіаті з навчального посібника.

Можливо, і не варто було б фокусувати увагу на цьому випадку, якби справа ішла лише про ущемлення авторського почуття. Але йдеться про дещо інше й істотніше: навчальний посібник про краєзнавство практично списаний із книги про історичну регіоналістику. Автору останньої нелегко далася справа розмежування краєзнавства та регіоналістики. Зате автори посібника з легкістю здійснили зворотню операцію і розчинили регіоналістику у краєзнавстві. Мабуть, М.Грушевський, який, як відомо, виявляв стримано-дистанційовану позицію щодо краєзнавства, був би немало здивований, побачивши, що чи не весь доробок його «регіональної школи» зарахований в актив краєзнавства. Те ж саме стосується і Д.Багалія, М.Слабченка, Д.Яворницького – масштаб цих постатей далеко не зіставний із тим, який зазвичай характеризується поняттям «краєзнавство».

Непоодинокі спроби підняти авторитет історичного краєзнавства за рахунок непомірного розширення концептуальних меж дисципліни (і, зокрема, за рахунок віднесення до краєзнавства усього доробку істориків-регіоналістів, етнографів, демографів тощо) за відсутності надійних критеріїв розрізнення історико-регіональних і краєзнавчих досліджень перетворюються у серйозну наукову проблему. Чи правомірно, приміром, уводити все історичне кримознавство у контекст краєзнавства? Негативна відповідь на це питання здається очевидною. Але ж на практиці бачимо інше: навіть ґрунтовні праці з історичного краєзнавства в Криму включають у систему власного аналізу праці істориків-професіоналів, присвячені різним періодам і різним сюжетам з історії півострова. Приміром, Н.Кармазіна відводить науковим дослідженням із кримознавства цілий розділ своїх «Нарисів розвитку історичного краєзнавства в Криму» (що правда, із застереженням, що праці істориків-професіоналів «мали стати для численної армії місцевих краєзнавців чи не найголовнішим літературним джерелом»)⁴³. Але чіткої відповіді на те, чим усе-таки є історичне наукове кримознавство – частиною краєзнавства чи лише джерелом і орієнтиром для нього – авторка не дає, узагалі уникаючи концептуальних визначень та дефініцій.

Для розмежування предметних полів і дисциплінарних кордонів історичної регіоналістики і краєзнавства далеко не достатнім є критерій заглибленості в

історичні пласти, хоча, очевидно, що регіоналістика порівняно з краєзнавством – це комплекс більш широкого й узагальненого (і водночас менш конкретизованого) історичного знання. Значно більше важить тут міра застосування сучасних методологічних підходів, насамперед геокультурного та соціологічного. Історика-регіоналіста меншою мірою цікавить наратив, історія «місця» як певної території. Його завдання – осмислити історію місця як мікроспівтовариства і на цій основі – історію регіону як певної цілісності, що базується на однорідності соціонормативної і політичної культури, спільності ціннісних уподобань.

Рамковий контекст історичної регіоналістики включає дослідження історії України та української історіографії в регіональному вимірі, а також аналіз тих теорій регіоналізму, що продукувалися на різних історичних етапах вітчизняною суспільною думкою.

Як новий науковий напрям історична регіоналістика перебуває у постійному пошуку своїх проблемних меж і рамок контурів. Тут ще багато неусталеного й дискусійного. Але розгляд регіонального співтовариства як складної хронотопонімічної системи, аналіз ритмів і контекстів регіонального розвитку дає змогу синтезувати макро-, мезо- і мікроісторичні підходи і в такий спосіб забезпечувати цілісність у ретроспективному дослідженні регіональної специфічності. Парадигму такого синтезу можна передати за допомогою метафори фасеточного зору: око деяких комах влаштоване так, що оточуючий світ вони бачать як безліч окремих локальних зображень. Так само й історична регіоналістика вибудовує певну регіональну цілісність, не випускаючи з поля зору локальні явища і простежуючи певні закономірності в їх калейдоскопічних перетвореннях.

Торкаючись проблем локалізації населення і територіальних зв'язків, історії міських і сільських поселень, історична регіоналістика, на відміну від краєзнавства, фіксує здебільшого не стан, а процес, простежує потік існування людей у часі й просторі. Її цікавить узагальнений образ території, в якому система розселення і колонізаційні процеси виступають своєрідними індикаторами зрілості суспільних відносин. Завдяки такому підходу історична регіоналістика виявилася здатною запропонувати ключ для системного осмислення проблем вітчизняної територіальної організації, у тому числі й еволюції адміністративно-територіального устрою. Складна дихотомія центр-периферійних відносин, відцентрових і доцентрових сил, стабільності й дисбалансів, інтеграції й дезінтеграції, простежена у великому хронологічному діапазоні, здатна пролити світло й на ті проблеми, які лихоманять сучасний український соціум.

Отже, відмітною рисою історичної регіоналістики є тенденція до досягнення всього «інтертексту» соціальності й розгляду кожного конкретного явища як продукту певної епохи. У поле зору історика-регіоналіста потрапляють не тільки і не стільки події та факти, скільки форми й засоби «цементування» територіальних спільнот, джерела формування регіональної ідентичності, способи інтелектуального спілкування. А наближений до вимог часу рівень філософського осмислення діалектики цілого й частини забезпечується комплексністю та міждисциплінарністю у підходах, використанням здобутків «нової локальної» та «нової культурно-інтелектуальної історії».

Час покаже, чи стане оновлене краєзнавство підсистемою історичної регіоналістики, чи цю нішу займе якийсь інший вітчизняний різновид місцевої історії. Зрештою, не так вже й важливо, у якому термінологічному співвідношенні перебуватимуть національна, регіональна, локальна історія – головне, щоб вони в сукупності забезпечували достатній базис для моделювання просторових характеристик минулого. А далі можна покласти на спонтанну еволюцію форм і різновидів історичного знання. Адже, як зазначає згадувана вже Т.Попова, «процес дисциплінарного оформлення наукових галузей знання, його інсти-

туціоналізація – природно-історичний, в якому неповторно-своєрідне переплетення різних факторів породжує власне обличчя науки разом із його «ім'ям». Час і активна роль суб'єктів науки – окремого вченого і наукового товариства в цілому – неминуче приведуть до створення нового «образу» історії історичної науки – з її самоназвами, структурними складовими, науковим полем»⁴⁴.

Наостанок хотілося б зауважити: справа адаптації вітчизняного краєзнавства до вимог часу – це не лише проблема краєзнавчого загалу. Обслуговуючи освітню сферу і туристичну галузь, краєзнавство істотно впливає на суспільну атмосферу й імідж країни, і тому в оновленні його концептуальних засад і методологічних підходів зацікавлені всі. Без серйозних дискусій тут не обійтися. Трибуну для них усім бажаним охоче надасть альманах «Регіональна історія України» (e-mail: Region@history.org.ua).

¹ Див., напр.: *Стельмах С.* Теорія історії Рейнгарта Козеллека: традиції та інновації освоєння світу історії // *Ейдос*. – Вип.2. – Ч.1. – К., 2006. – С.68–86.

² *Репина Л.* Новая локальная история // *Горизонты локальной истории Восточной Европы в XIX–XX веках: Сб. статей*. – Челябинск, 2003. – С.10–19.

³ *Маловичко С., Мохначева М.* Тенденции и перспективы интеграции региональных исторических исследований // *Регіональна історія України*. – Вип.1. – К., 2007. – С.29–46.

⁴ *Кирчанів М.* Регіональні дискурси української історії // *Там само*. – С.79–88.

⁵ *Колесник І.* Регіональна історія в українській історіографії: практика та рефлексія // *Там само*. – С.212–214.

⁶ *Попова Т.Н.* Историография в лицах, проблемах, дисциплинах. Из истории Новороссийского университета. – Одесса, 2007. – С.493–528.

⁷ *Попова Т.Н.* К анализу региональной историографии: институциональный подход // *Регіональна історія України*. – Вип.1. – С.47–66.

⁸ *Костриця М.Ю.* Географічне краєзнавство в системі загального краєзнавства // *Краєзнавство*. – 2001. – №1–4. – С.44.

⁹ Новый способ изучать Россию // *Отечественные записки*. – 1864. – Т.45. – С.158–168.

¹⁰ *Семёнов Д.* Отечествоведение: В 5 т. – Москва, 1864–1878.; *Никитин С.* Отечествоведение: В 4-х вып. – Москва, 1875.

¹¹ *Бездрабко В.* Історіографія краєзнавства // *Студії з архівної справи та документознавства*. – Т.9. – К., 2003. – С.29.

¹² *Франко І.* Галицьке краєзнавство // *Зібрання творів у 50-ти тт.* – Т.46. – Кн.2. – К., 1986. – С.117–119.

¹³ *Франко І.* Найновіші напрямки в народознавстві // *Там само*. – Т.45. – К., 1986. – С.254–267.

¹⁴ Див., напр.: *Щанов А.П.* Великорусские области и смутное время // *Отечественные записки*. – 1861. – №10. – С.579–582.

¹⁵ *Грушевський М.* Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // *Твори: У 50 т.* – Т.1. – Львів, 2002. – С.81.

¹⁶ *Грушевський М.С.* Очерк истории украинского народа. – К., 1990. – С.18.

¹⁷ *Рудницький С.* Україна – наш рідний край. – Л., 1917. – С.7, 10.

¹⁸ *Богословский М.М.* Областная история России, ее научное обоснование и современные задачи // *Вопросы краеведения: Сб. докладов, сделанных на Всероссийской конференции научных обществ по изучению местного края в Москве в декабре 1921 г.* – Нижний Новгород, 1923. – С.118–124.

¹⁹ *Богданов В.В.* Культурно-исторические очерки отдельных районов, как результат накопления краеведных материалов // *Там же*. – С.125–132.

²⁰ *Гревс И.М.* Краеведение в современной германской школе. – Ленинград, 1926. – С.9–10.

²¹ *Большаков А.М.* Введение в краеведение. – Москва, 1927. – С.50–59.

²² *Вернадский В.И.* Задачи науки в связи с государственной политикой России // *Очерки и речи*. – Вып.1. – Петроград, 1922. – С.157.

²³ Докладніше див.: *Заремба С.З.* Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. – К., 1995. – С.15–18.

- ²⁴ Милонов Н.П., Кононов Ю.Ф., Разгон А.М., Черноморский М.Н., Завадьё А.С. Историческое краеведение. – Москва, 1969. – С.3.
- ²⁵ Известия. – 1926. – 21 июля.
- ²⁶ Див.: Рижено В.Г. Методологическое и методическое наследие «золотого десятилетия» // http://ifhs.srk.ru/rigenko_1.html
- ²⁷ Барков А.С. Вопросы методики и истории географии. – Москва, 1961. – С.80.
- ²⁸ Милонов Н.П., Кононов Ю.Ф., Разгон А.М., Черноморский М.Н., Завадьё А.С. Историческое краеведение. – С.3–4.
- ²⁹ Булдаков В.П. История России: диалог российских и американских историков // Отечественная история. – 1995. – №5. – С.195.
- ³⁰ Ионов И.Н. Проблемы изучения истории городов СССР и смежные обществоведческие дисциплины // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. – К., 1991. – С.190.
- ³¹ Там же. – С.190–193.
- ³² Бондаренко Г.В. Проблема людини в історичному краєзнавстві // V Всеукраїнська конференція «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України» (жовтень 1991 р.). Тези доповідей і повідомлень. – К.; Кам'янець-Подільський, 1991. – С.23.
- ³³ Заремба С.З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. – С.19.
- ³⁴ Бездрабко В. Історіографія краєзнавства. – С.32.
- ³⁵ Реєнт О.П. Соціогуманітарний вимір сучасного краєзнавства // Реєнт О.П. Перечитуючи написане. – К., 2005. – С.189.
- ³⁶ Тронько П.Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи). – К., 2000. – С.170.
- ³⁷ Куделко С. Індивідуалізуюча історія й краєзнавство // Студії з архівної справи та документознавства. – Вип.9. – К., 2003. – С.36.
- ³⁸ Круль В.П. Краєзнавство: історична географія. – Чернівці, 1999. – С.14.
- ³⁹ Журко О. Князі Острозькі і Україна: епоха патріотів // Острогіана в Україні і Європі. – Старокостянтинів, 2001. – С.5; Його ж. Болохівщина: пошуки втрачених надій // Там само. – С.203–204.
- ⁴⁰ Маловичко С.И., Мохначева М.П. Регионалистика – историческое краеведение – локальная история: размышления о порогах и пороках «не/совместимости» // <http://www.newlocalhistory.com/bookshelf>.
- ⁴¹ Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К., 2003. – С.54–55, 366–376.
- ⁴² Голубко В.Є., Качараба С.П., Середяк А.В. Історичне краєзнавство: Навчальний посібник. – Ч.1. – Л., 2006. – С.17.
- ⁴³ Кармазіна Н.В. Нариси розвитку історичного краєзнавства в Криму (1954–1991 рр.). – Сімферополь, 2005. – С.94.
- ⁴⁴ Попова Т.Н. Історіографія в лицах, проблемах, дисциплінах. – С.182.

The article makes an attempt to interpret the level of scientific positioning of national country-specific studies and their institutionalized status in the context of historical regionalistics' development. The author suggests ways of optimization of local history research basing on modern methodological approaches.

О.А.Коляструк*

ДОКУМЕНТИ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ ЯК ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ

Стаття присвячена розкриттю можливостей джерел особового походження для відтворення реалій повсякденного життя радянських людей. У ній показано їх унікальність для цілісної реконструкції минулого, для його адекватного розуміння та об'єктивного оцінювання. Охарактеризовані також основні застереження і принципи використання таких документів, правомірність їх залучення поряд із джерелами офіційного характеру.

Поруч із традиційними джерелами для історика повсякденності унікальні відомості про реалії життя, думки і дії людей дає передусім знайомство з документами особового походження: із листами, щоденниками, спогадами. Якщо у традиційній історіографії ці документи «зневажають» через їх суб'єктивність, використовуючи як додатково-ілюстративні, то в історії «знизу» вони є чи не визначальними. Вони справді, на перший погляд, не репрезентативні, бо не мають офіційного статусу, вони не публічні (навіть листи, адресовані конкретному читачеві, призначені тільки для нього, але не для широкого загалу). Вони створюються на розсуд автора, із його волі, із його бажання (часто спонтанного) щось зафіксувати, закарбувати, відзначити, їх не можна вважати такими, що охоплюють повністю предмет обговорення. Попри це, ці «безпосередні аннали минулого» є незамінним джерелом повсякденності. Невипадково Марк Блок називав їх «میمовільними очевидцями», визнаючи, що вони заворюють своєю безпосередністю і щирістю, наче зненацька підслухана розмова¹. Ця так звана «література факту» має виразно суб'єктивне забарвлення. «нестандартні» наративні его-документи (щоденники, листи, спогади, нотатки для пам'яті тощо) сприяють не стільки простому відтворенню фактів минулого, скільки відображають відчуття реалій, сприяють розумінню атмосфери подій.

Вони мають виразний відбиток індивідуальності автора, його особистісного розуміння і бачення світу, його ставлення до описуваних подій. Вони суб'єктивні, у них реалії повсякдення виринають вибірково, суголосно настрою автора, відповідно до його оптики бачення подій. Робота з такими документами вимагає певних застережень. По-перше, дослідник при користуванні такими джерелами наражається на більше проблем з інформаційними лакунами. По-друге, можливості типологізації ускладнюються через виключність, нестандартність свідчення. Міра узагальнень, припустимих екстраполяцій на підставі цих свідчень має ґрунтуватися не тільки на чисельно представницькому масиві, а й на зваженості контекстивного співвідношення приватного і суспільного, одиничного і множинного.

Крім того, документи такого роду не є загально репрезентативними. Адже за перо беруться далеко не всі і не завжди. Цілком очевидно, що таких меншість. Це закономірно і цілком зрозуміло: перед тим, як стати автором такого роду документів, людина має набути біографічної ідентифікації², усвідомити значущість власної долі і власного повсякдення для історії суспільства і держави. Російська дослідниця радянської повсякденності Н.М.Козлова умовно розділила населення колишнього Радянського Союзу на дві частини: менша частка – «розмірковуюча меншість» і більша – «нерозмірковуюча більшість»³.

* Коляструк Ольга Анатоліївна – канд. іст. наук, доцент, докторант кафедри історії та етнополітики Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (Київ).

А.А.Сальникова вважає більш коректним і доцільним розмежування людської спільноти на «меншість, що пише», і «більшість, яка не пише». Вона водночас підкреслює, що свідчення меншості правомірні для характеристики більшості, оскільки «письменна» меншість пише не тільки про власне побутування, а й почасти (а іноді переважно) про повсякденність «чужу», про життя-буття дистанційованих, а тому й оцінюваних верств. Не слід забувати також і про те, що «неписьменна» більшість теж не «безсловесна», вона репрезентує себе у фольклорі або джерелах невербального характеру.

Письмові свідчення приватного характеру виникають не у стерильному середовищі, у будь-якому разі вони, свідомо чи підсвідомо, створюються з оглядом на обставини суспільного контексту, у них мимоволі враховуються морально-етичні норми, усталені стандарти суджень і оцінок. Отже, за приватними спостереженнями і зауваженнями – не тільки індивідуально-персоналізований зріз часу, а й відбиток громадського смаку в широкому розумінні. Свідчення приватних документів, на відміну від офіційних, мають несподіване, незвичне акцентування на так званому головному і другорядному, в них вони можуть мінятися місцями, чого не припускають документи офіційного формування. Нерідко у мимохідь кинутих висловах чи фразах можна вловити найточнішу оцінку досліджуваного, коли неочікувана фіксація випадковості віддзеркалює закономірність, а підкреслена виключність відтіняє типовість явища. Погляд пересічної людини, людини із натовпу, нерідко вихоплює з життя такі факти, які з офіційних позицій уже не помічаються і тому не беруться до уваги при аналізі. Приватний автор – вільний у виборі об'єкта спостереження і ракурсі його оцінювання.

Інтерпретація таких текстів віддаленої від нас епохи потребує від дослідника критичних навичок найвищого рівня. Варто пам'ятати зауваження Р.Кобба про те, що дослідник має виявляти «готовність прислухатися до слів документа, іти слідом за кожною його фразою, навіть нерозбірливою... для того, щоб почути, що саме було сказано, з яким наголосом і яким тоном»⁴. Водночас історик повсякденності не повинен перетворитися на заручника-розповідача; його завдання – максимально наблизитися до цікавих для нього подій, зберігаючи об'єктивну оптику дослідника.

Серед документів приватного походження щоденники є виключним явищем. Як авторські записи, вони виразно суб'єктивні, але, фіксуючи суспільні події, вони перетворюються на своєрідний документ епохи. Для історика повсякденності порівняння щоденників різних людей, що не знали про існування один одного, спостерігали одне й те ж із різних позицій, а оцінювали його з власних позицій, є дуже важливим прийомом відтворення атмосфери досліджуваного періоду.

У XIX ст. ведення щоденника було ледь не нормою для освіченої людини, це був свого роду майданчик саморефлексії. За радянської дійсності щоденникові записи мали іншу мотивацію – найчастіше це був чи не єдиний спосіб осмислення, об'єктивації особи в умовах тотального нагляду, усупільнення думки і стандартизації поведінки. На сьогодні поки ще відсутня усвідомлена, відповідальна теорія щоденника; чимало дослідників-користувачів щоденників роблять висновки з них лише попередньо, на здогадку. Можна зголоситися із судженням В.Турбіна, що щоденники радянських людей часто були вербальною самореалізацією переслідуваної, гнаної, почасти навіть приреченої особи⁵.

Н.М.Козлова пише, що рішення людини писати щоденник подібне до ситуації Робінзона Крузо – мати свій острів, на якому людина беззастережно, вільно і самостійно почувається⁶. На противагу «материковому» життю, де вона не є самостійною, її несе течія, вона притлумлена обставинами, така людина, схилена над аркушем паперу, – повний володар і хазяїн. Щоденник стає єдиним надійним другом за умов тотальної недовіри людей один до одного. Тут можна

конструювати власний світ і перестати бути іграшкою в руках долі. У 1930 р. М.Пришвін записав у своєму щоденнику: «У нашому більшовицькому соціалізмі не те страшно, що голодно і дають робити не свою справу, а що не має людина сокровеного світу, куди вона може подітися, зробивши потрібне суспільству... Проти ...темного часу рабства соціалізм далеко пішов уперед і має якусь малозрозумілу здатність бачити раба наскрізь»⁷.

Щоденники радянських людей можна назвати виявом фронди мислячих людей, у цьому сенсі вони незамінні для з'ясування культури опору режиму. Нині ми почали знайомитися зі щоденниками видатних особистостей: політиків, учених, письменників, митців. Це поки що перший шар у «археології» втаємниченої думки. Стає очевидним, що пророчими були в роки перебудови слова В.Турбіна про те, що невдовзі «за щоденниками розпочнеться гонитва, як за іконами. Будуть фальсифікувати їх, колекціонувати, шар за шаром піднімаючи пласти потонулої, потаємної культури. Культури діяльного опору особистості етатизму, «я» – державі»⁸.

Прийнято вважати, що щоденник пишеться суто «для себе», але, з іншого боку, зрозуміло: кожна людина прагне діалогу. Внутрішній візаві рано чи пізно може бути об'єктивований в особі стороннього читача. Свого часу В.А.Каверін делікатно зауважив: «Важко уявити собі, що щоденник пишуть, гадаючи, що його ніхто ніколи не прочитає. Автор може розраховувати, що хто-небудь коли-небудь розділить його гіркоту і сподівання, засудить несправедливість долі або оцінить щастя удачі. Щоденник для себе – це – в кінцевому рахунку – все-таки щоденник для інших»⁹. Вислів В.Турбіна на цей предмет більш точний: «Я не вірю, що щоденники не розраховані на прочитання їх ким-небудь. Ні, вони передбачають читача, але читача посмертного, і при цьому читача враженого: ось, виявляється, якою була людина, що писала щоденник. ...прижиттєве прочитання щоденників – рівносильне вбивству. ...Щоденник – міна з годинниковим механізмом, розрахованим на вибух потривоженої пам'яті»¹⁰.

При читанні щоденників важливим є не тільки збагнути смисл тексту, а й опанувати його внутрішній простір. Щоденники мають на собі важливий відбиток – їх словниковий масив відображає не тільки мислительно-інтелектуальну культуру автора, а й сучасні йому мовленнєві норми, стандарти, сленги. Із повсякденним існуванням людини тісно пов'язані фігури ідеологічної мови часу. Деякі фрази можуть видаватися лункими і порожніми, коли ми читаємо їх з історично безпечної відстані, а свого часу вони містили виразний зміст. Такі фігури мовленнєвої культури – відбитки (зліпки) часів для нас, а тоді вони були чинниками життя. Будь-який людський документ являє цінність як свідцтво. Життя детальне, подробиці дорогоцінні. Як читати щоденник і як про нього розповідати? Із сучасної семіотики відомо, що текст створюється читанням. Але прочитати щоденник можна абсолютно по-різному. Можна проводити тематизацію за рубриками, за кожною з яких постає певний образ. Наприклад, у С.О.Єфремова: літературознавець, віце-президент ВУАН, пересічний громадянин, театрал, публіцист тощо.

І.Курас пише, що щоденники С.О.Єфремова «можна вважати своєрідним втіленням цього задуму [спогадів про сучасників]. ...щоденникові записи повною мірою відбивають не тільки своєрідність особи Єфремова, а й документальною точністю віддзеркалюють реалії і трагізм часу, в якому йому довелося жити»¹¹.

Щоденники наукових і культурних діячів є унікальним історичним документом, що не може бути заступленим жодним іншим джерелом. Щоденні записи подій можна вважати традиційним елементом побуту освіченої людини того часу, навіть потребою її інтелектуального життя і моральної самооцінки. Пошлемося, для прикладу, на міркування відомого історика М.М.Бережкова, професора Ніжинського ІНО, про сенс щоденних нотаток: «За писанням щоденни-

ка сам я «відвожу душу». Я в ньому сповідаюсь собі і Господу, зміцнююсь, з'ясовуюсь сам собі, додумую те, що промайнуло мимоволі, шукаю і знаходжу слово. ... Писати щоденник не є ще омана, але варто остерігатися, щоб не обманювати, ведучи його. Однак не буду тремтіти, боятися, лякатися; адже я пишу тільки для себе, пишу, тому що думка проситься під перо. Об'єктивую себе, так би мовити, суджу себе, каюсь»¹².

У тривожні 20-ті, коли необережне висловлювання могло спричинити неприємності, потреба вільно висловитися насправді стала для мислячих людей проблемою. Нерідко для багатьох із них щоденник був способом задовольнити необхідність у спостереженні й аналізі, вільному від обмежень. Останнім часом опубліковано вже чимало цих «приватних хронік» повним обсягом чи фрагментами¹³. Стиль записів може бути різного характеру: для В.І.Вернадського – це переважно фіксація основних думок у галузі наукових зацікавлень, у нього лише зрідка трапляються побутові описи і ще рідше політичні оцінки; феноменальний політичний щоденник С.О.Єфремова, по суті, зовсім позбавлений сфери інтиму, натомість виразно свідчить про світогляд і настрої автора; нотатки В.К.Винниченка – передусім замітки для пам'яті, якими можна буде скористатися, коли прийде час писати мемуари чи літературні твори. Але незаперечним є те, що для всіх – це можливість виплеснути на сторінки щоденника емоції і зняти напруження, викликане необхідністю бути завжди на виду. Сучасні архівні персональні збірки мають ще багато щоденників, що не оприлюднені друком, багато таких записів через небезпеку були переправлені за кордон і поки не є надбанням науковців.

Н.М.Козлова називає прецедентними текстами епохи такі, що «значимі для тієї чи іншої особи у пізнавальному й емоційному відношенні і мають надособистісний характер, тобто добре відомі й широкому оточенню даної особи, включаючи її попередників і сучасників»¹⁴. У науковій традиції до прецедентних текстів відносять міфи і перекази, біблійні тексти і притчі, до них належать і анекдоти, і казки, і тексти художньої літератури, і тексти великих ідеологій. Прецедентність – це хрестоматійність. Знання прецедентних текстів є показником не просто приналежності до даної епохи та її культури, а й культурної компетентності, тоді як їх незнання, навпаки, є передумовою відторгнення. Для культури радянської епохи такими текстами начебто були тексти вождів – Маркса, Леніна, Сталіна. Справді, дослідження, проведене наприкінці радянської історії, показує, що імена Маркса і Леніна займали ключове місце у ціннісно-семантичному полі масової свідомості¹⁵. Але чи свідчить це, що саме ці тексти були прецедентними? Напевне, такими були імена-міфи, міфообрази, імена-символи. Із соціально-функціонального погляду ці тексти та імена – одне і те ж, про що свідчить сам характер колажів ідеологічного і повсякденного¹⁶. Уміння грати в нові словесні ігри, слідувати правилам знаково-символічного обміну, опанування техніками писання і читання і прагнення вписатися в суспільство йшли поруч. Якщо ти хотів не тільки вижити, а й «вписатися», слід було опанувати мову влади.

Люди можуть залишати по собі різні документи особистого походження, що так або інакше відбивають їхнє повсякденне існування. Одним із таких різновидів можуть бути так звані «кадрові» («виробничі») автоджерела (у радянський час – заяви, особисті листки з обліку кадрів, службові автобіографії тощо). Ці «службові» джерела є цінними для відтворення історії «трудової» повсякденності. У цілому вони доволі схематичні і формалізовані, вони позбавлені будь-яких натяків на індивідуально-чуттєве сприйняття авторами документів повсякденної дійсності або її «неформальних» сторін. Ці документи саме завдяки своїй однотипності дозволяють досліднику узагальнювати не тільки кількісні дані, а й відстежувати типові характерні ознаки у повсякденності соціальних верств.

В архівах доводиться часто зустрічатися з таким персональним документом, як автобіографія, що теж є варіантом хроніки приватного життя особи. Зіставлення автобіографій однієї й тієї ж людини, складених у різний час, свідчить про прагнення представити свого роду «запобіжники» перед вимогами часу і судом історії¹⁷. Автобіографії радянського часу помітно схематизуються на кінець 20-х рр., більше не повідомляють про їх автора, ніж засвідчують, оскільки вони пишуться за стандартами системи соціально-кадрового анкетування, втрачаючи індивідуально-особистісні ознаки, що дозволяє говорити про уніфікацію суспільства.

Спогади – також унікальний людський документ, свідчення про час і про людину в ньому. Позиція мемуариста більшою мірою, ніж позиція того, що пише щоденник, наближена до позиції дослідника-спостерігача. Цінність мемуарів у тому й полягає, що автору доводиться роз'яснювати те, що колись було «зрозумілим для всіх». Загальновідомо, що використання мемуарів потребує глибокого знання особи автора та його долі, а також врахування часу, місця й обставин їх написання. Людська пам'ять епізодична і не об'єктивна, вона подібна до прожектора, який вихоплює з темряви щось і робить його яскравим і виразним, утім, поза променем цілком може залишитися щось не менш, а може, й більш важливе і яскраве, пам'яті притаманна ефектність і магічність, вона пристосовується до тих деталей, що їй «зручні». Справедливим є твердження П.Нора про те, що «пам'ять живиться туманними, зміщеними спогадами, багатовимірними чи вільними від будь-яких зв'язків – конкретними або символічними, доступними почуттям у всіх своїх переміщеннях, затіненнях, внутрішній цензурі або проекціях. ... Пам'ять підносить спогад у святиню, тоді як історія витісняє спомин і робить його прозаїчним. ... Пам'ять коріниться у конкретному – у просторі, жесті, образі й об'єкті. Історія ж співвідноситься тільки з часовими безперервностями, з еволюцією і змішаними відносинами речей»¹⁸.

Масив мемуарної літератури радянських часів у цілому менш інформативний, порівняно зі спогадами людей, наприклад, XIX ст. На ньому поруч з іншими чинниками позначилася вимушена обережність, для якої було цілком достатньо підстав не тільки у сталінські, а й у брежнєвські часи. Вона змушувала авторів більше промовчувати, ніж повідомляти. Недосказаність чи завуальованість є типовою ознакою спогадів радянських людей. «Зони замовчування» у мемуарах можуть бути настільки значними, що не помітити їх стає неможливим. Відомо, що знані політичні і громадські діячі почасти свої спогади переписували неодноразово, пристосовуючись до мінливих обставин, редагуючи їх під акомпанемент цих обставин, щось викидаючи або додаючи у тексті, змінюючи акценти і наголоси, ретушуючи чи підкреслюючи згадувані події, факти, явища. Не випадково, починаючи друкувати щоденникові записи М.Драй-Хмари за 1924–1928 рр. у журналі «Слово і Час», автор передмови до публікації М.Жулинський назвав їх «своєрідною кардіограмою суспільних настроїв, переживань»¹⁹.

Нещодавно вийшла друком збірка споминів «Київські неокласики», що подає яскраві відомості не тільки про «ґроно» п'яти поетів – М.Зерова, М.Драй-Хмару, П.Филиповича, М.Рильського, Ю.Клена – і прозаїка В.Домонтовича (В.Петрова), а й про побутування, настрої київської інтелігенції у 1920-і рр.²⁰ Написані різними авторами і в різний час, ці спогади дають виняткову можливість для правдивого бачення дійсності. Запропонований В.Домонтовичем у «Болотянній лункозі» свого роду діалог з Ю.Кленом про голодні 20-і рр. у провінційній Барішівці яскраво показує можливість мемуарного історіописання. Надзвичайно цінні відомості про душевні настрої і матеріальне становище наукової інтелігенції у 20-і рр. подає у своєму дослідженні про ВУАН Н.Д.Полонська-Василенко²¹. За спогадами дочки К.П.Василенка Ніни, відомого українського режисера, художника-графіка мультиплікаційних фільмів, можна

відтворити сімейне життя родини українського вченого у перше десятиліття радянської влади, зрозуміти її почування в умовах переслідування за політичні переконання²². По мірі правдиво, наскільки це було можливо за умов радянської цензури, відтворює картини реального життя літературних і мистецьких кіл Ю.Смолич²³.

При вивченні споминів закордонної діаспори не слід забувати, що притаманна їм ностальгія за недоторканою старовиною і непогамований біль через завдані більшовизмом збитки національному життю, спричинює певні деформації у відтворенні ними минувшини. Лише окремим мемуаристам вдається мінімізувати цей фактор, до таких віднесемо Г.Костюка, І.Майстренка²⁴. Спогади Надії Суровцової, яка у другій половині 20-х рр., прибувши з віденської еміграції, обійняла ряд важливих державних посад в УСРР, унікальні з огляду на оцінки радянської системи її активним творцем і реалізатором, що пізніше зазнав репресій²⁵. Щемними є «спогади галичанки» Лариси Крушельницької; назагал ці мемуари, незважаючи на характер матеріалу, не заполітизовані. Авторка у передмові до них писала: «...інтимні переживання, індивідуальне бачення історичних подій не менш важливі, ніж історичні документи»²⁶. Мемуари не відтворюють історичних подій з абсолютною точністю і повнотою, але вони є конче необхідні для повноцінної реконструкції суспільного життя.

Джерелознавець В.В.Кабанов, аналізуючи приватні документи радянського часу, запропонував до вимушено нещирих спогадів вживати найменування «невиговорених до кінця»²⁷. Їх автори мусили (чи привчені) недоговорювати, критися з гіркою правдою, підмінюючи її галасливими, повними удаваного захоплення і фальшу висловлюваннями, оскільки писали їх, озираючись, як би чогось не сталося. Страх так обсів людей тоталітарного суспільства, що обов'язково позначався на створюваних ними текстах. Автор, свідомо чи несвідомо, не торкався того боку повсякденного життя, що міг зашкодити соціальному статусу чи його зруйнувати. З огляду на це, окремі сюжети табуувались. Але за табу завжди щось приховується, причому те «щось» при неупередженому погляді може виявитися дуже суттєвим. Було й навпаки – автор умисно обирав собі роль борця. Скидається на те, що С.О.Єфремов саме так писав свій щоденник. Офіційно зрікшись політичного позиціонування, він не міг бути байдужим до спостережуваної реальності більшовицького владарювання. Його щоденник насичений не тільки власними влучними оцінками повсякдення, а й містить записані ним вислови, анекдоти, бувальщини, прислів'я, налічки, образні наймення.

Останнім часом значна увага надається публікації такого типу наративних джерел, як епістолярії²⁸. Приватне листування більш повно віддзеркалює думки і характер дописувачів. О.Я.Кониський називав листи «автобіографією душі». Листи є найбільш «живим» і «повнокровним» джерелом для вивчення передусім життя і творчості політичних і культурних діячів, ділових і дружніх стосунків між ними²⁹.

Відома дослідниця листування українських письменників XIX–XX ст. М.Коцюбинська називає листи, епістолярну спадщину, епістолярну творчість інтелектуальним продуктом особливого роду: «Текст як багатофункціональна система, дотична до різних сфер суспільної та індивідуальної свідомості, стилістично неоднорідна, змістово багатогранна, максимально – просто впригол – наближена до найінтимніших пластів духовного буття людини. Своєрідний синтез ratio й emotio. Явище межове – на зіткненні різних аспектів і «жанрів» людської поведінки, різних рівнів самоусвідомлення людини. Від здійснення суто життєвих «приземлених» комунікативних функцій – до самоцінних виявів духу. Пронизливо одверта сповідь; скрупульозний щоденник, ... неприхована «гаряча» характеристика звичаїв і персонажів певного середовища; хроніка доби, сповнена теплих деталей, що, не зафіксовані сьогодні, вже завтра

підуть в непам'ять; автопортрети і портрети людей – від ситуативних мініатюр до монументальних полотен; «гра» розуму і сплески чуття, не призначені для широкої публіки, так би мовити, в одному примірнику – і тим цінніші...»³⁰.

Листи – невимушені свідчення, їх правдивість небезпечна для режиму, зберігати такі «документи для вироку» за радянських часів було небезпечним. За епістолярними збірками, що дійшли до нас зі сталінських часів, криється й така характеристика їх зберігачів, як особиста мужність.

М.Коцюбинська зауважувала із сумом: «Справді, в умовах «нашої – не своєї землі» листи українських діячів, які збереглися (...), неоціненні. Як свідчення епохи і як живий, нічим не спотворений голос автора. У них знаходимо поміж іншим те, що не могло бути висловлене, не могло бути зафіксоване інакше, крім як у листі»³¹.

За висловом Герцена, «на них запеклась кров подій, це саме минуле, яким воно було, зафіксоване і нетлінне»³². «Конкретні творчі будні – задуми й плани, турбота про опублікування своїх творів, суто видавничі перипетії, шукання літературної праці для заробітку, переклади на російську мову. Літопис буднів, за якими постають живі люди з їхніми щоденними турботами, симпатіями й інтересами. Історія взаємин між людьми. ... Деталі побуту: як жили, як, де, з ким відпочивали (аж до того, скільки коштує кімната та їжа під час літнього відпочинку на Північному Кавказі)... Подекуди листи сприймаються як цілі інформативні блоки: зовнішні події в інтерпретації авторів, інтелектуальний світ автора, його уподобання, характерні реакції на зовнішні події»³³.

Варто, мабуть, дослухатися до міркувань Лариси Головатой, ученого секретаря видавничої серії «Епістолярій» (розпочата 2004 р.) Львівської наукової бібліотеки імені В.Стефаніка: «Епістолярій письменника, вченого, громадського діяча утворює паралельне до основної творчості джерелознавче русло. У ньому залишають сліди повсякденні деталі і приватні стосунки, кризові моменти і конфлікти, а особа виявляється в тій домашній поведінці, що за публічними справами зазвичай не проступає. Виникнувши в особовій сфері, листи, проте, легко втрачають приватний характер, якщо спілкування автора і адресата наповнене фактами з історії, політики, культури, якщо воно резонує з часом. Орієнтування на конкретного співрозмовника у цьому випадку стає умовним, а листування, перетворюючись на різновид публіцистики, до того ж безпосередньою, наближеною до розмовної мови манерою викладу, цілком заслужено претендує на оприлюднення»³⁴.

Листування віддзеркалює масштаби особи, коло її зацікавлень, морально-етичні стандарти і норми, естетичні смаки. Так, Н.Полонська-Василенко відзначала, що у листах В.І.Вернадського до М.П.Василенка ніколи не було «обивательських» скарг на сучасність, побоювань безпеки, яка загрожувала. Великий учений знайшов у собі сили стати вище за жах життя, за особисту безпеку і, забуваючи про тимчасові страхіння, шукати вічне. Дослідник перемагав слабку людину³⁵.

У листах натрапляємо на свідчення особисте, «зсередини», найменш підвладне кон'юктурі і диктатові ситуації, вільне від цензури. Жоден офіційний документ, з якою б акуратністю і старанністю він не складався, не відтворить справжніх переживань, настроїв, оригінальних оцінок, сумнівів чи вагань. Саме у конфіденційних документах люди фіксують свої рішення, незгоду, а іноді й потаємні гадки, не думаючи про те, що в майбутньому їх прочитають історики³⁶. Чимало важливих відомостей з окремих епістолярних документів історики використовують у наукових розвідках, та, слід визнати, що величезне їх число залишається ненадрукованим, незадіяним в історичній реконструкції громадського та особистого життя.

Листи – приватні документи, у них зазвичай ідеться про суто особисте, та у них «проговорюється» епоха, її специфіка, атмосфера. Є.Маланюк справедливо відмічав: «Хоча вони проливають світло на фрагменти життя їхніх авторів, разом вони становлять мозаїку, яка змальовує всі суспільні турботи й досягнення»³⁷.

Читаючи листи, не можна забувати про «презумпцію перлюстрації», за влучним висловом С.Лур'є³⁸. Вимушено вживаною була «езопова мова», або, як, наприклад, у листуванні С.Єфремова з Є.Чикаленком, від самого початку домовлялися, яких тем слід уникати, щоб не наразитись на неприємності.

Таким чином, історія повсякденного життя може бути реконструйована на основі широкого кола наративних джерел різноманітного походження і збереження. Цей напрям вносить нові імпульси в історичну науку, спонукає по-новому бачити і розуміти історію.

Документи приватного походження постійно піддаються критиці через міру їх репрезентативності, оскільки вони персоніфіковані, подають виражене індивідуальне бачення й розуміння повсякденності. Природним є питання, наскільки приватна інформація може бути екстрапольована на сукупність відносин даного часу. А.С.Сенявський у зв'язку із цим запроваджує поняття «матриця повсякденності», під якою він розуміє наявність певних матеріально обумовлених, соціально заданих параметрів, що обмежують кордони індивідуалізації повсякденного життя³⁹. Автор підкреслює, що за унікальною індивідуальністю кожного джерела неминуче прихована узагальнена типовість.

¹ Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. – Москва, 2000. – С.62.

² Сальникова А.А. Источники по истории советской повседневности и проблемы их источниковедческой критики // Эпоха. Культуры. Люди (История повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920–1950-е годы) // Матер. междунар. науч. конф. (Харьков, сентябрь 2003 г.): Сб. докладов. – Х., 2004. – С.290–291.

³ Козлова Н.Н. Горизонты повседневности. – Москва, 1996. – С.69.

⁴ Тош Д. Указ. соч. – С.101.

⁵ Турбин В. Китежане (Из записок русского интеллигента) // Погружение в трясины (анатомия застоя). – Москва, 1991. – С.365.

⁶ Козлова Н.Н. Советские люди. Сцены из истории. – Москва, 2005. – С.234.

⁷ Турбин В. Указ. соч. – С.366.

⁸ Там же.

⁹ Каверин В. Дневник К.И.Чуковского // Чуковский К.И. Дневник.1901–1929. – Москва, 1991. – С.3.

¹⁰ Турбин В. Указ. соч. – С.367.

¹¹ Курас І. Сергій Єфремов і його щоденники // Єфремов С.О. Щоденники, 1923–1929 рр. – К., 1997. – С.20.

¹² Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Ф.ХХІІІ. – Спр.48. – Арк.30–31, 17.

¹³ Вернадский В.И. Дневники.1917–1921. – К., 1994; Винниченко В. Щоденник. – Т.2 (1921–1925). – Едмонтон, 1983; Єфремов С.О. Щоденник. 1923–1929. – К., 1993.

¹⁴ Козлова Н.Н. Советские люди. – С.200.

¹⁵ Советский простой человек. Опыт социального портрета на рубеже 90-х. – Москва, 1993. – С.167–197.

¹⁶ Козлова Н.Н. Советские люди. – С.201.

¹⁷ Тош Д. Указ соч. – С.63.

¹⁸ Караулов Ю.Н., Муравьев Ю.А. Культура, история, память (о некоторых тенденциях новейшей французской историко-методологической мысли) // Вопросы философии. – 1988. – №3. – С.77.

¹⁹ Жулинський М. Шлях із неволі, з небуття // Слово і час. – 1990. – №1. – С.40.

²⁰ Київські неокласики. – К., 2003. – 352 с.

²¹ Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук. Нарис історії. – К.,1993. – 415 с.

- ²² Василенко Н.К. Спогади // Василенко К.П. Статті. Спогади. Листування. У 2-х т. – К., 2002.
- ²³ Смолич Ю. Розповіді про неспокій немає кінця. – Кн.3. – К., 1972.
- ²⁴ Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. – Кн.1. – Едмонтон, 1987; Майстренко І. Історія мого покоління. – Едмонтон, 1985.
- ²⁵ Суровцова Н. Спогади. – К., 1996.
- ²⁶ Крушельницька Л.І. «Рубали ліс...». Спогади галичанки. – Л., 2001. – С.9.
- ²⁷ Источниковедение. Теория. История. Метод. Источники российской истории. – Москва, 1998. – С.526.
- ²⁸ Листування М.Грушевського: У 2 т. – К.; Нью-Йорк, 1997–2001; Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932). – Львів; Нью-Йорк, 1998; Епістолярна спадщина І.Огієнка (митрополита Іларіона) (1907–1968). – К., 2000; Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. – Вип.1–4. – Дніпропетровськ, 1997–2005; У півстолітніх змаганнях. Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941). – К., 1993; 3 листів Д.І.Дорошенка до О.П.Оглобліна // Український історик. – 1965. – №3/4 (7/8), 1966. – №1/2 (9–10); Матвеева Л.В., Циганкова Е.Г. А.Кримський – неодмінний секретар ВУАН. Вибране листування. – К., 1997 та ін.
- ²⁹ Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького – Вип.1.– Дніпропетровськ, 1997.
- ³⁰ Коцюбинська М. «Зафіксоване і нетлінне». Роздуми про епістолярну творчість. – К., 2001. – С.5.
- ³¹ Там само. – С.11.
- ³² Герцен А. Полн. собр. соч.: В 30 т. – Т.8. – Москва, 1958. – С.290.
- ³³ Коцюбинська М. Епістолярна мозаїка доби // «Дорогий Аркадію». Листування і архіварія літературного середовища України 1922–1945 рр. – Л., 2001. – С.17.
- ³⁴ Головата Л. Вступ // Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського (1901–1933). – Л., 2004. – С.3.
- ³⁵ Полонська-Василенко Н.Д. Академік В.І.Вернадський (спогад) // Хроніка-2000.–Вип.57–58. – С.498.
- ³⁶ Тош Д. Указ. соч. – С.67.
- ³⁷ Джерела з новітньої історії України. – Т.3.: Листування з американських архівів. 1857–1933. – Нью-Йорк, 1992. – С.217.
- ³⁸ Лурье С.А. Кто был он, и кто была она // Чуковский К., Чуковская Л. Переписка: 1912–1969. – Москва, 2004. – С.8.
- ³⁹ Сенявский А.С. Повседневность как методологическая проблема микро- и макроисторических исследований // История в XXI веке: Историко-антропологический подход в преподавании и изучении истории человечества (Матер. междунар. интернет-конференции, проходившей 20.03 – 14.05.2001 на информ.-образоват. портале www.auditorium.ru) / Под общ. ред. В.В.Керова. – Москва, 2001. – С.31.

The article is dedicated to revealing of possibilities of personal origin sources for recreating of everyday life reality of Soviet people. The author shows their uniqueness for the full reconstruction of the past, for its adequate understanding and impartial assessment. The main cautions and principles of using of such documents, lawfulness of their attraction alongside with official sources are characterized.

В.В.Ададуров*

**МЕМОРАНДУМИ ПОЛЬСЬКИХ АВТОРІВ ПОЧАТКУ ХІХ ст.
ЯК ДЖЕРЕЛО УЯВЛЕНЬ УРЯДУ НАПОЛЕОНА БОНАПАРТА
ПРО ПІВДЕННО-ЗАХІДНІ ОКРАЇНИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ**

У статті проаналізовано меморандуми польських авторів, які на початку ХІХ ст. лобіювали перед французьким урядом ідею відбудови незалежної Речі Посполитої. Твори цих авторів стали одним із головних інформаційних джерел формування уявлень імператора Наполеона І та його урядовців стосовно південно-західних окраїн Російської імперії.

У добу наполеонівських війн геополітичні інтереси Французької імперії сягнули найвіддаленіших куточків Європи. Уряд імператора Наполеона, у полі зору якого опинилися навіть ті регіони Старого Світу, де французи зазвичай були рідкими гостями, прагнув мати інформацію про розташування, ресурси, населення згаданих територій. Ці уявлення формувалися на основі даних, що їх французькі урядовці отримували з різноманітних джерел – наукових і літературних творів, дипломатичного та військового листування, повідомлень купців і подорожників. Почасти у пригоді ставали оповіді тубільних мешканців.

Одним із прикладів такого опосередкованого формування уявлень французького уряду було отримання значної частини інформації стосовно Російської імперії, військові сили якої неодноразово протистояли на полях битв арміям Наполеона. Унаслідок певної географічної та політичної ізоляваності Росії мешканцям Західної Європи взагалі та французам зокрема було завжди нелегко проникнути в цей майже самодостатній і загалом малозрозумілий для європейців світ. Відтак урядові Наполеона не залишалося нічого іншого, як звернутися до інформації, яку надавали піддані Російської імперії – мешканці нещодавно загарбаних нею провінцій чи емігранти з них, наприклад, поляки, оповіді яких щодо Литви, Волині, Поділля й України, які опинилися під владою Росії внаслідок поділів Польщі, відзначалися відносною інформаційною насиченістю, а, відтак, відіграли істотну роль у формуванні уявлень уряду Франції щодо цих земель.

Особливо відчутним вплив польських нарративів на формування уявлень урядовців Наполеона був у період між двома війнами з Росією, 1806–1807 рр. та 1812 р., коли Французька імперія отримала можливість здійснювати розвідку російських володінь із території Варшавського герцогства. Інформацію для французького уряду збирали військове міністерство¹, префекти прикордонних департаментів Варшавського герцогства², церковні ієрархи³ та магнати (наприклад, князь Александр Сапега⁴ та граф Тадеуш Морський⁵), які створили приватні розвідницькі служби. Левову частку інформації ці служби отримували від польських підданих Росії, які мешкали у прикордонних губерніях. Зібрана таким чином інформація регулярно доправлялася французьким резидентам у Варшавському герцогстві (Едуар Біньон та Домінік Прадт) і послові в Саксонії (Жан-Франсуа Бургуен), які надсилали її міністрові закордонних справ Шарлю-Морісу Талейрану (князь Беневентський), а також його наступникам на цій посаді – Жану-Батисту Шампаньї (герцогові Кадорському) і Югу-Бернару Маре (герцогові Бассано, який також виконував обов'язки державного секретаря) та

* Ададуров Вадим Валентинович – д-р іст. наук, доцент кафедри світової історії нового і новітнього часу Українського католицького університету (Львів), майстер-дослідник Практичної школи вищих досліджень (EPHE), Паризький університет (Сорбонна). E-mail: v_adadourov@yahoo.fr

командувачу французькими військами в Німеччині маршалові Луї-Ніколя Даву, котрі врешті-решт і інформували імператора Наполеона⁶.

Однак не менш важливими за впливом на формування уявлень французьких урядовців стосовно західних губерній Росії були меморандуми польських авторів. Намагаючись спонукати Наполеона до якнайшвидшої відбудови Польщі, найпомітніші постаті польського патріотичного руху наводили у своїх (іноді досить змістовних) аналітичних оглядах чимало цікавих для французького уряду даних стосовно становища колишніх провінцій Речі Посполитої, які потрапили під владу Росії. Помітне місце у цих не позбавлених літературного хисту оповідях відводилося й Південно-Західному краю Російської імперії. Ці українські території, які охоплюють землі між Західним Бугом, Поліссям, Дніпром і степовою смугою Причорномор'я, в оповідях польських авторів початку ХІХ ст. розглядалися як інтегральна частина Польщі. Такий підхід відображав ситуацію, яка сформувалася у згаданому регіоні Європи після трьох поділів Речі Посполитої (1772, 1793 та 1795 рр.), коли в міжнародній політиці для окреслення земель, що входили до складу цієї держави, почали вживати поняття «Польща». Цей топонім стосувався не лише етнічних польських, але й литовських, білоруських та українських земель. На думку сучасної польської дослідниці Г.Дилянгової, згадана зміна була спричинена ототожненням польської нації зі шляхетським станом, який за часів Речі Посполитої був єдиним носієм політичної свідомості, відтак вважалося, що всюди, де була польська або полонізована литовська чи українська шляхта, простягалася Польща⁷. Розмірковуючи стосовно причин цього суспільного феномену, історик В.Диняк писав, що «процес полонізації, який розпочався у ХVІ ст., перетворив українців у прив'язану до землі селянську націю, цілком позбавлену власної шляхетської еліти, яка стала польською»⁸. Подібну думку щодо вужчого хронологічного періоду кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. озвучив український історик М.Демкович-Добрянський, за словами якого, «упродовж 18-го сторіччя точка тяжноти Польської держави пересунулась остаточно на схід. Українські землі – Галичина, Волинь, Поділля аж до Києва – стали головною базою цієї держави, а разом з тим і базою матеріального добробуту і політичного значення польської провідної верстви, шляхти. Упродовж 18-го сторіччя український народ був зведений на становище етнографічної маси, рештки української шляхти зіпхнуто на рівень закріпачених селян, вони різнилися від селян хіба що тим, що не робили панщини. Єдина українська організація – уніатська церква, позбавлена маєтків і можливості освіти духівництва, не становила ніякої політичної сили. На переломі 18-го і 19-го сторіччя могло справді здаватись, що українську проблему поховано на теренах давньої Речі Посполитої»⁹. Саме тому інший український дослідник І.Борщак мав усі підстави зауважити, що «все, що торкалося України в добу 1807–1809 рр., проходило через руки варшавських поляків, або поляків-землевласників з України»¹⁰.

Документальним підтвердженням того, що образ Правобережної України в уявленнях урядовців Наполеона формувалася під сильним впливом її польських мешканців, є оригінали та копії меморандумів, які зберігаються в Архіві міністерства закордонних справ, Історичному архіві сухопутної армії, Національному архіві Франції. Усі документи належать перу військових і політичних діячів, які були представниками польського шляхетського стану, адже українська шляхта, яка домінувала на території колишньої Гетьманщини (Лівобережної України), у добу наполеонівських війн віддано служила царській Росії. Ба більше, Наполеона ненавиділи та боялися, убачаючи в ньому «исчадие» Французької революції з її «жахливим» гаслом «Свободи, рівності та братерства!». Про погляди нащадка останнього українського гетьмана – князя Андрія Розумовського – його біограф писав: «Ненависть до Наполеона була вже

давно головним важелем його політичної діяльності»¹¹. Інший російський царедворець, рід якого походив від української козацької старшини – граф Віктор Кочубей – називав Бонапарта «дияволом, якого породило пекло» та застерігав «від махінацій і провокацій із боку поляків»¹². Перейнятий порятунком Російської імперії від «нашествия Наполеона» предводитель дворянства Полтавської губернії граф Дмитро Троцинський уважав себе «сином Батьківщини» та закликав командувача російською армією фельдмаршала М.Кутузова до «патріотичного подвигу»¹³. Автор «Енеїди» Іван Котляревський, формуючи в Полтаві козацькі частини для російської армії, свідчив, що «здебільшого поступають у козаки із задоволенням, охоче та без щонайменшого смутку»¹⁴. Російський офіційний патріотизм був притаманний не лише українській еліті, але й суспільному загалу. Під час війни 1812 р. польському офіцерові наполеонівської армії Генрікові Брандтові довелося вислухати останні слова вмираючого солдата російської армії, який говорив «малоросійською говіркою» («en dialecte petit russe»): «Ви – сміливі люди, але ваш цар мусить бути недоброю людиною. Що йому зробив наш цар? Чого шукає він у нашій вітчизні? Піднімайся, свята Русь, обороняйся, захищай нашу релігію, нашого царя!»¹⁵.

Упорядниками збережених у французьких урядових архівах згаданих меморандумів були польські діячі: Юзеф Вибіцький (один меморандум, який датовано листопадом 1806 р.)¹⁶, князь Александр Сапега (один меморандум кінця 1806 р.)¹⁷, Анджей Городиський (один меморандум, який датовано 18 лютого 1807 р.)¹⁸, створена за наказом Наполеона урядова комісія, яка засідала у Варшаві (один меморандум, який датовано 16 березня 1807 р.)¹⁹, полковник Юзеф Нейман (два меморандуми, які датовано 12 лютого²⁰ та 30 березня 1807 р.)²¹, «польський якобінець» Гуго Коллонтай (один меморандум з червня 1808 р.)²², дивізійний генерал Міхал Сокольніцький (одинадцять меморандумів періоду 1811 – початку 1812 рр.)²³, граф Тадеуш Морський (два меморандуми періоду війни 1812 р.)²⁴. Дещо відособлено у цьому переліку стоїть меморандум під назвою «Історична записка стосовно давніх кордонів Польщі», якого немає у французьких архівах – правдоподібно, його оригінал згорів разом з іншими документами французького генерального штабу під час відступу армії Наполеона з Росії. Авторами цієї записки були члени ради генеральної конфедерації Польського королівства, яку було створено у Варшаві на початку війни 1812 р.²⁵ Більшість із-поміж згаданих меморандумів завдячувала своєю появою ініціативі самих авторів, хоч окремі з них було написано на безпосереднє замовлення французького уряду (як цикл меморандумів М.Сокольніцького, котрий зазначив на останньому аркуші своєї копіткої праці – «створено згідно з наказом згори» («fait d'après des ordres supérieurs»)). У меморандумах було висвітлено один або одразу декілька аспектів ситуації в Південно-Західному краї Російської імперії: географічне становище, кліматичні умови, природні ресурси, заняття населення, соціальні та релігійні характеристики тубільних мешканців, історія краю, політична ситуація. Як окремий сюжет потрібно виділити оповіді про українських козаків. Відтак, для того, щоб зрозуміти, яким міг бути вплив цієї інформації на уявлення французьких урядовців, слід проаналізувати її зміст відповідно до згаданих тематичних рубрик.

Географічне становище. У меморандумах польських авторів, які писали про південно-західні країни Російської імперії, ці території характеризувалися як історичний регіон колишньої Речі Посполитої, що був колись, за словами А.Городиського, «театром священних війн, які вели поляки, щоб захистити християнську Європу від турків і татар»²⁶. Поряд із територіальним ядром Польської держави, східною межею якого вважалася Галицька Русь, а також Литовським князівством, ці землі розглядалися як третя регіональна спільність Речі Посполитої – «південні провінції Польщі» («provinces méridionales de la Pologne») або

«південні краї Польщі» («*rays méridionales de la Pologne*»), які «опинилися під російським пануванням» («*sous la domination de Russie*»)²⁷. Згадуючи про адміністративний статус цих земель у складі колишньої Речі Посполитої, польські автори вживали термін «воєводство» («*palatinate*»). Коли ж йшлося про локальні особливості «південних країв», вони оперували терміном «провінція» («*province*»). Очевидно, що «провінція» була поняттям дещо ширшого територіального змісту, ніж «воєводство», бо ж польські автори, називаючи різну (від трьох до п'яти) кількість воєводств, завжди були одностайні щодо існування трьох провінцій. Згідно з традиційним уявленням, яке, зокрема, відобразилося у меморандумах польських емігрантів у Франції доби революції, до числа «південних провінцій Польщі» належали Волинь, Поділля й «Україна» як придніпровська окраїна Речі Посполитої, яка охоплювала Київське, Брацлавське та частину Подільського воєводства²⁸.

Однак у добу Наполеона в польській політичній думці викристалізується дещо відмінне розуміння меж «південних провінцій». Використовуючи поняття французької політичної думки «природні кордони» («*limites naturelles*»), відомий діяч польської еміграції у Франції Ю.Вибіцький у своєму меморандумі «Деякі спостереження про Польщу на випадок, якщо Наполеонові Великому заманеться її відновити» пропонував розглядати як південний рубіж цих провінцій узбережжя Чорного моря, де, як він уважав, за часів Ягеллонів пролягали кордони Литви. Ю.Вибіцький відзначав, що майбутня Польська держава має отримати вихід до гирла Дніпра й Дністра, а також порти Одесу, Очаків і Херсон²⁹. За декілька років думку про визначення південного кордону «південних провінцій Польщі» повторив М.Сокольницький у меморандумі «Нарис різновиду економії, що ним може скористатися виключно Великий Законодавець Польщі». Польський генерал наголошував, що «досягнувши Чорного моря, Польща зможе завдяки своєму становищу та моральній перевазі впливати на всі народності, які мешкають на узбережжі Понту Евксинського»³⁰.

Пропозиція розширити Польщу до чорноморського узбережжя аж до гирла Дніпра містилася і в «Історичній записці стосовно давніх кордонів Польщі». Водночас, територіальні апетити членів ради генеральної конфедерації Польського королівства не обмежувалися «природними кордонами»: паралельно звертаючись до концепції «історичних прав», ці діячі домагалися від Наполеона приєднання до майбутньої Польської держави Литви, Курляндії, Полоцького, Вітебського, Могильовського, Сіверського, Смоленського, Чернігівського, Київського герцогств, тобто повернення польсько-московського кордону до становища середини ХVІІ ст.³¹

Попри дух ностальгії за давно забутим «золотим віком» могутності Речі Посполитої, яким була просякнута «Історична записка стосовно давніх кордонів Польщі», усі інші автори польських меморандумів періоду 1806–1812 рр. виявили відносний прагматизм і були одностайні щодо того, що східною межею Польщі взагалі та описуваних ними її «південних провінцій» зокрема слід було вважати Дніпро. Ю.Вибіцький, хоч і підкреслював, що колись Річ Посполита «простягалася поза Борисфен і Двіну аж до Москви», усе ж уважав за необхідне звернути увагу французького імператора на те, що «Дніпро або Борисфен видається природним кордоном» Польської держави³². На початку 1812 р. М.Сокольницький у своєму меморандумі «Дослідження постійних та активних сил, які може надати Польща у своїй цілісності» запропонував Наполеонові надати Польській державі як її східну межу «природний кордон, яким є відцентрові течії Дніпра та Двіни»³³. Ще наприкінці 1806 р. Наполеон ознайомився з меморандумом «Загальні ідеї щодо статистики Польщі», автором якого був його давній знайомий А.Сапега, котрий був також добре відомий у французьких наукових колах як дослідник геології та мінералогії гірських масивів. Створюючи

перед французьким імператором образ колишньої Польсько-Литовської держави, цей аристократ наголошував, що «кордони цієї держави були досконало визначені самою природою», у тому числі на сході, де «Дніпро, або Борисфен, як і майже непрохідні болота, відокремлюють нас від Росії, і власне з цих кордонів наші пращури намагалися вибити московитів»³⁴.

За північну межу описуваних ними «південних провінцій Польщі», автори згаданих меморандумів визначали смугу поліських лісів і боліт, якими розпочиналися литовські землі. За словами А.Сапеги, південніше Литви розташовано «краї, які цілком відрізняються (від боліт Полісся – В.А.) і які є первозданими рівнинами, що подібні до тих [рівнин], які охоплюють частину російських воєводств, і простягаються [вони] на Волині, Поділлі, Київщині й Україні»³⁵.

Природні ресурси. У меморандах польських авторів, які було адресовано французьким урядовцям між 1806 та 1812 рр., превалювала тенденція зображувати Волинь, Поділля й, особливо, «польську Україну» як велетенську житницю, що була спроможна прогодувати не лише військо Наполеона, але й, у перспективі, Західну Європу. Ще наприкінці 1806 р. А.Сапега писав Наполеонові, що Україна – «це незаймана цілина, яка відзначається жирністю і яка є такою самою родючою, як єгипетський намул, від якого вона відрізняється [лише] чорнішим кольором»³⁶. Польський політичний діяч не випадково порівняв подніпровський чорнозем із нільським намулом – саме за допомогою такої метафори він сподівався найефектніше розкрити багатство України перед Бонапартом, котрий під час військової кампанії 1798 р. в Єгипті наочно переконався в особливостях природно-кліматичних умов цієї країни. У тому ж напрямку йшлося про врожаї зернових сам-10, сам-12, про «чудову расу українських биків» і «великих огирів»³⁷. У своєму меморандумі стосовно можливості організації повстання на Поділлі та Волині, члени польської урядової комісії відзначали, що навіть попри неврожаї двох останніх років згадані провінції зможуть забезпечити всім необхідним військо Наполеона у разі його вступу на ці терени³⁸. Подібну думку щодо ресурсів східної частини Волині та Поділля висловив М.Сокольніцький у своєму меморандумі «Оцінка торговельних стосунків, які створять величезні та невпинно зростаючі переваги для Франції»³⁹. Польський генерал відкрив перед імператором райдужні перспективи обміну французьких товарів на українське зерно, яке мало доставлятися Дністром, Південним Бугом і Дніпром до чорноморських портів, а звідти – у Марсель. Для того, щоб зафіксувати цей привабливий образ в уяві Наполеона, М.Сокольніцький навів історичний приклад торгівлі, яку вели племена сарматів зі стародавніми греками⁴⁰.

На основі достовірних документальних свідчень ми можемо стверджувати, що вплив образів південно-західних окраїн Росії, які було створено в оповідях діячів польського патріотичного руху, на уявлення Наполеона та його оточення був величезним. Наприклад, у листі від 9 березня 1807 р. міністр закордонних справ Ш.-М.Талейран подав Наполеонові звіт про свою розмову з уже згаданим А.Городиським, який лобював перед французьким урядом проект організації антиросійського повстання на Волині, Поділлі й Україні. Прикметною є манера, за допомогою якої цей досвідчений французький урядовець, котрий володів напрочуд гострим розумом і, до того ж, зі скепсисом ставився до ідеї відновлення польської держави⁴¹, змалював надзвичайно привабливу з погляду військової стратегії картину «південних провінцій Польщі», запозичивши її без будь-яких купюр зі слів свого візаві: «Описувані краї є багатими й можуть прогодувати значну армію на протязі багатьох місяців; тут можна у надлишку знайти пшеницю, биків, порох, а в Поділлі й Україні – велику кількість коней»⁴². У такий спосіб відбулася легітимізація даних, які містилися у відверто суб'єктивній оповіді А.Городиського – пройшовши уявне «очищення» нарративом Ш.-М.Та-

лейрана, до якого імператор мав значну довіру, інформація мала набути очевидної істинності в уяві Наполеона.

Але відзначивши значущість впливу оповіді А.Городиського на уявлення французьких урядовців стосовно Волині, Поділля та Наддніпрянської України, ми можемо посперечатися, хто ж першим – імператор чи його міністр? – відчувли спокусу довіритися цій інформації. Відомо, що Ш.-М.Талейран прийняв А.Городиського за вказівкою Наполеона⁴³, який 6 березня ознайомився з меморандумом, що його цей діяч польського патріотичного руху 18 лютого скерував на ім'я державного секретаря Ю.-Б.Маре⁴⁴. Цей урядовець, на відміну від міністра закордонних справ, мав репутацію найвпливовішого покровителя польських патріотів в оточенні Наполеона, а, відтак, заповзівся довести, що меморандум А.Городиського – це варта довіри інформація, згідно з якою південно-західні окраїни Росії уявлялися французьким можновладцям як «безкраї терени», що завдяки своєму географічному становищу «мають у надлишку різні природні ресурси та пропонують такі товари, як корабельна деревина й інші матеріали для потреб флоту, зерно, віск, селітру»⁴⁵.

Зрештою, нарратив А.Городиського не був єдиним першоджерелом для міністрів Наполеона стосовно південно-західних окраїн Росії. Спільник А.Городиського, відставний полковник польських легіонів на службі Франції Ю.Нейман, який прибув на початку лютого до Варшави як емісар таємної організації, що її створила група патріотично налаштованих шляхтичів з Поділля, Волині та Київщини, вручив Ш.-М.Талейрану власноруч укладений меморандум. У ньому він описав користі, які б отримала французька армія в результаті захоплення Південно-Західного краю Російської імперії, який, за словами Ю.Неймана, «є справжньою підвалиною процвітання росіян, усі військові склади яких знаходяться тут, і який має у надлишку зерно та товар усіх порід»⁴⁶.

У поданому Ю.-Б.Маре 22 червня 1812 р. меморандумі під назвою «Ідеї щодо організації законного повстання у Волині, Поділлі й Україні» Т.Морський не шкодував аргументів, коли йшлося про користі, які могло принести це повстання Франції під час війни проти Росії. За його словами, «землі Поділля та Наддніпрянської України належать до числа найродючіших у світі», «врожаї є надзвичайно багатими», а тутешні коні та велика рогата худоба – «найкращі в Європі»⁴⁷.

Для французьких урядовців образ «південних країв Польщі» був невіддільний від уявлення про природне багатство цих земель, яке розглядалося як сприятливий фактор досягнення перемоги над росіянами – недаремно Ш.-М.Талейран повторив ужите А.Городиським визначення цього багатства як «надлишкового».

Населення. Чи не найважливішим стратегічним ресурсом земель на правобережжі Дніпра польські автори вважали їх населення, яке пропонували Наполеонові як важливе джерело поповнення французької та польської армій. За оцінкою М.Сокольницького, у разі встановлення протекторату Наполеона над згаданими провінціями, з-поміж тутешнього населення можна було б набрати 120–150 тис. вояків, третина яких служила б у «найкраще спорядженій в Європі легкій кінноті»⁴⁸. Такі підрахунки свідчили про непогану поінформованість діячів польського патріотичного руху щодо демографічної ситуації на Правобережжі. Згідно з підрахунками А.Городиського, населення Волині, Поділля, «польської України», а також Новоросійського краю становило «понад чотири мільйони мешканців»⁴⁹.

У меморандумах польських авторів було докладним чином змальовано структуру народонаселення Поділля, Наддніпрянської України й, особливо, Волині, а також господарські заняття мешканців цих історичних провінцій. Доку-

ментальні нарративи відтворюють картину аграрного соціуму, певний рівень добробуту якого базувався на вирощуванні зернових і технічних культур, розведенні худоби, видобуванні деяких корисних копалин та експорті корабельної деревини, ярмарках сільськогосподарської продукції. Як структурний феномен «південних провінцій Польщі» відзначався брак значних міських центрів і переважання містечок («petits bourgs»). Описуючи шлях від західного кордону Російської імперії до Києва, польські автори згадували найприкметніші з-поміж цих містечок, які могли зацікавити французький уряд. М.Сокольницький уважав такими осередками Луцьк (4–5 тис. мешканців), Острог (4–5 тис.), Заслав (7–8 тис.). На думку цього генерала, єдиним справжнім, за європейськими мірками, міським осередком Волині був «добре збудований» Бердичів⁵⁰.

Автори меморандумів, які були представниками шляхетського стану, акцентували увагу французького уряду на суспільній значущості шляхти, уважаючи її єдиним носієм національної свідомості. Описуючи суспільство Волині, А.Городиський наголошував, що «це – провінція дуже заможних шляхетських родин, в якій мешкає чимало високоосвічених і добре вихованих осіб. Це – вогнище прихильників визволення (їхньої батьківщини – В.А.) Францією»⁵¹. За словами цього інформатора французького уряду, серед тутешньої магнатерії існувало сильне невдоволення російською владою, яка звела нанівець її колись велетенські політичні впливи⁵².

Оптимістичний погляд А.Городиського щодо можливості залучення магнатів до числа дієвих прихильників Франції поділяв, хоч і з власними зауваженнями стосовно суспільної шкідливості засилля великих землевласників, М.Сокольницький. Відверто називаючи Правобережжя «вогнищем польської магнатерії», краєм, «в якому ярмо панщини є нестерпним», генерал водночас ідеалізував тутешніх «олігархів», говорячи, що хоч вони й «залишаються найжорстокішими деспотами» (щодо своїх кріпаків – В.А.), вони також «зазнають не меншого приниження (ніж решта мешканців – В.А.) унаслідок власної [політичної] маргінальності й утиску [росіянами] їхньої батьківщини»⁵³. Щоб спонукати магнатів «до найбільших жертв на полі бою», М.Сокольницький радив Наполеонові видати відповідну прокламацію, в якій французький імператор мав гарантувати цим особам недоторканність їхніх прав щодо маєтків та кріпаків⁵⁴. Відтак генерал мав сміливість радити імператорові до часу перемоги над Росією відмовитися від проектів скасування кріпосного права та впровадження громадянських свобод у «південних краях Польщі», оскільки тутешнім поміщикам не припав до вподоби той конституційний устрій, що його було впроваджено у Варшавському герцогстві⁵⁵.

Розмірковуючи щодо причин, які могли спонукати населення Волині, Поділля й України підтримати військо Наполеона під час війни з Росією, польські інформатори французького уряду при кожній нагоді згадували про «патріотичний порив» тутешньої суспільної верхівки. М.Сокольницький не мав жодних сумнівів, що на Волині «весь шляхетський стан не потребує жодних інших заохочень, ніж [сказане французьким імператором] слово про «Батьківщину»⁵⁶. У своєму меморандумі від 22 червня 1812 р. Т.Морський, відображаючи враження від зустрічі з Наполеоном, котрий хоч і поставив перед польськими діячами завдання організувати повстанський рух у Литві та Південно-Західному краї Російської імперії, висловив своє негативне ставлення щодо будь-яких стихійних, «диких» повстанських рухів, які не очолювалися суспільною верхівкою, висловив пропозицію щодо організації на Волині, Поділлі та Наддніпрянщині «законного й конституційного повстання, яке буде гідним покровительства з боку його величності імператора». Т.Морський наголошував, що таке повстання не буде суперечити політичним принципам Наполеона, адже воно мало бути організоване на взірєць шляхетських конфедерацій XVIII ст. (Барської чи Торговицької). Загальне

керівництво цим рухом мав здійснювати сейм конфедерації у Варшаві, а безпосереднє – представник (комісар) конфедерації на місці в порозумінні з місцевими землевласниками. При цьому граф підкреслював, що організатори повстання «використовуватимуть лише шляхетні засоби, які гідні великого покровителя, котрий ним керує і їх провадить». Намагаючись переконати Наполеона взяти під покровительство майбутнє повстання на Волині, Поділлі й Україні, граф Т.Морський писав: «Воно матиме за мету створення масової військової сили, пропорційної щодо засобів провінцій, приготування товарів і засобів, необхідних для прохарчування армій його величності»⁵⁷. Т.Морський добре знав, якими обіцянками слід «зваблювати» французького імператора, котрий найгостріше відчував потребу в легкій кінноті. Лише Волинь, на його думку, окрім трьох полків піхоти, була спроможна виставити 6–7 тис. вершників.

Покровительство французького імператора вважалося Т.Морському чи не найголовнішим аргументом, здатним спонукати до участі у збройній боротьбі супроти Росії польських шляхтичів. Щоб прихилити до Франції шляхту Правобережжя, Т.Морський також рекомендував імператорові пожалувати її авторитетним представникам маєтки, які буде конфісковано у прихильників Росії. «Це повстання коштуватиме його величності заледве декількох земельних надань», – підкреслював він, додаючи при цьому, що «всі витрати з організації повстання візьме на себе сам край»⁵⁸. Щодо поведінки інших суспільних груп, зокрема багатомільйонного селянства, то Т.Морський був переконаний, що його позиція остаточно залежатиме від приєднання до повстання панів, адже «військова конфедерація є заклик до всієї шляхти сісти на коней і повести залежних від неї людей захищати батьківщину»⁵⁹.

Таким чином, польські автори змушені були звертати увагу на соціальну неоднорідність населення «південних провінцій Польщі». М.Сокольницький, наприклад, указував на те, що «в жодному іншому куточку Польщі й, навіть, Європи не існує настільки значних різниць і невідповідностей між характерами, настроями, інтересами, звичаями різних класів мешканців, як у тутешньому краї»⁶⁰. Для авторів, які належали до шляхетського стану, а деякі навіть мали маєтки на Правобережжі (наприклад, А.Городиський), ці різниці найчастіше реалізувалися в дихотомії «шляхтич / селянин». Як головна відмінність селянин-православний або греко-католик. Особливо підкреслювалося невдоволення селянства релігійною політикою, що її вів російський царський уряд у захоплених унаслідок поділів Польщі землях. Члени польської урядової комісії у своєму меморандумі Наполеонові відзначали, що росіяни «зовсім не можуть розраховувати на любов [з боку] престолюду». За їхніми словами, «найбільша частина цього престолюду, яка колись сповідувала греко-католицьку релігію, а сьогодні є схизматизованою урядом, відчувається не лише обманутою у своїх очікуваннях кращої долі (це та приманка, що її постійно пропонували їм росіяни), але й відданими у ще тяжче рабство»⁶¹.

У меморандумі «Швидкий погляд на сили, якими може послужитися Росія у [військовій] кампанії та шок, якого вона може зазнати», М.Сокольницький звертав увагу французького імператора на невдоволення українських селян нав'язуванням православного віровизнання на Правобережжі, зокрема вигнанням священників греко-католицького обряду та заміною їх «попами», які надсилися з внутрішніх частин імперії⁶².

Посилаючись на «гідного довіри свідка», М.Сокольницький навів характерний приклад неприязні щодо російських властей із боку волинських селян і, водночас, їхньої пошани до Наполеона. За його словами, коли під час війни 1806–1807 рр. духовництво Російської імперії наказом імператора було зобов'язане виголошувати анафему Наполеонові як «антихристові» та «дияволові», «ко-

лишні уніатські попи відмовилися поширювати цю нову доктрину, але московські попи заповзятилися довести її до селян, щоб залучити останніх до підтримки загальних заходів [уряду щодо війни з Францією]. Однак селяни, які ненавиділи парохів, що були нав'язані їм властями, не боялися після оголошення анафема Наполеонові гукати «московським попам», що «бажають, щоб цей диявол якнайшвидше забрав вас із нашої землі, щоб ваші дурниці не відвернули нас від раю»⁶³.

Згідно з твердженням іншого інформатора французького уряду, Г.Коллонтая, у Росії селяни відмовлялися вірити оповідам про те, що Бонапарт є «антихристом» саме тому, що сподівалися отримати з його рук визволення «від найтяжчого рабства, в якому вони перебували», а, відтак, охоче приєдналися б до звияжної французької армії. Г.Коллонтай був переконаний, що всупереч пропаганді російської православної церкви, селяни «вірили в надприродну й божественну сутність» французького імператора⁶⁴.

Українські козаки. Розрахунок авторів меморандумів на те, що під час війни супроти Росії Наполеон зможе скористатися невдоволенням не лише шляхти, але й інших груп суспільності особливо чітко простежується в тих фрагментах нарративів, в яких згадувалося про козаків України. В українських козаках, свободи яких було понищено російським царатом, діячі польського патріотичного руху вбачали своїх «природних союзників». Такий погляд набув розповсюдження в меморандумах польських емігрантів у Франції вже в добу останніх поділів Речі Посполитої. Наприклад, у меморандумі урядові Французької республіки від 24 грудня 1795 р. група польських патріотів писала, що козацький «народ, [який був] колись вільний, ще не забув свого минулого». Упорядники меморандуму відзначали, що попри знищення Запорізької Січі козаки «зберігають у глибині серця почуття свободи» і «якщо залучити цю націю до руху, це завдасть смертельного удару Росії». На підтвердження своїх міркувань ці діячі стверджували, що наприкінці 1794 р. «самі козаки прислали до нас своїх представників, щоб засвідчити від свого імені бажання слідувати нашому прикладові», відтак польські емігранти порозумілися з ними щодо організації спільної боротьби⁶⁵.

Про необхідність вступити в порозуміння з козаками, які мешкали понад Дніпром і Південним Бугом, писав 1807 р. А. Городиський, пропонуючи французькому урядові звернути особливу увагу на «національний дух козаків» та пообіцяти відновити старовинні вольності й права, якими ті користувалися в Речі Посполитій⁶⁶. Щоб підкреслити перед французькими очільниками принижене становище козаків і їхню неприязнь щодо росіян, Г.Коллонтай дотепно провів аналогію з тією ситуацією, в якій перебували ірландці під англійським пануванням і ненавистю ірландців до гнобителів («козаки не терплять мешканців Великої Британії майже так само як ірландці – англійців»⁶⁷). Цим порівнянням польський автор чітко вказав, що українські козаки становили окрему від росіян націю.

Прикметно, що у своїх меморандумах діячі польського патріотичного руху окреслювали козаків як «націю» («nation»), що означало визнання ними козацтва спільністю, яка була спроможна мати власну державу. Розмірковуючи щодо можливості організувати польське повстання на Правобережжі Дніпра, упорядники меморандуму польської урядової комісії відзначали, що до цього руху «можуть досконало долучитися українські козаки, звияжна й духовна нація, які гостро відчують тягар цього (російського – В.А.) ярма й не бажають нічого іншого, ніж його позбутися»⁶⁸.

М.Сокольніцький виявив більшу обережність у застосуванні щодо українських козаків поняття «нація», оскільки розумів, що після скасування автономного устрою Гетьманщини та Запорізької Січі державотворчі інтенції козацтва зійшли нанівець. Натомість, він пропонував Наполеонові відновити козацьку державу, яка, «управляючись одним зверхником і посередком устрою,

який відповідає їхньому способу буття, з перспективою [здобуття] політичної незалежності, незабаром [після її заснування] створить націю, яка стане одним із наймогутніших бар'єрів супроти амбіційних планів Росії та її зазіхань на Чорне море й Босфор». Щоб чіткіше закарбувати в уяві французького імператора образ українських козаків, М.Сокольніцький улесливо пропонував назвати цю державу, яку він сподівався побачити на карті Європи після перемоги над Росією, «Наполеонідою». За його словами, ця назва мала замінити спалюжену Катериною ІІ прекрасну назву «Таврида» й довіку нагадувати нащадкам козаків про благодіяння до них із боку «великого імператора»⁶⁹.

Попри очевидну симпатію до українського козацтва, польські автори намагалися уникати у своїх меморандумах ототожнення козаків із селянством, яке зазвичай окреслювали поняттям «народ» або «простолюд» («peuple»). Утім, їм це не завжди вдавалося. Пояснюючи в укладеному на протязі серпня 1812 р. меморандумі «Картина статистичної ситуації Волинської, Подільської й Української губерній» те, ким були українські козаки, Т.Морський визнавав, що в той час на Правобережжі козаків, як особливого за статусом прошарку населення, уже не існувало. Відтак він згадав про «селян колишньої України, які в давні часи брали участь у частих повстаннях малоросійських козаків і кримських татар». За його словами, у тутешніх краях і донині існує звичай, коли поміщики набирають з-поміж своїх селян-кріпаків різновид особистої гвардії, яких називають козаками⁷⁰. Відтак він уважав, що «Україна, цей невичерпний сад козацтва [...], зможе надати на протязі лише кількох місяців корпус чисельністю близько 20 тис. осіб, здебільшого легкої кавалерії»⁷¹.

За словами іншого польського інформатора французького уряду – М.Сокольніцького – «козаки, ці справжні цербери на полях баталій», були насправді «селянами, яких набрано згідно з рекрутським набором та посаджено на досить блаженських, утім витривалих шкап», та озброєно шаблями, піками й пістолями⁷².

Слід відзначити, що попри значне зацікавлення українським козацтвом, діячі польського патріотичного руху описували його у своїх меморандумах під таким кутом зору, який жодною мірою не міг зашкодити ідеї розбудови Польської держави в межах до Дніпра. Тому А.Городиський⁷³ та М.Сокольніцький⁷⁴ називали «козацьким краєм» («pays des Cosaques») лише землі, розташовані між Катеринославом та Азовським морем. Відтак держава українських козаків змальовувалася цими діячами як «буферне князівство» на кордоні з Московією, існування якого мало для них сенс лише за умови відродження «Польщі від моря».

Таким чином, у меморандумах, що їх скеровували до французького уряду діячі польського патріотичного руху, південно-західні окраїни Російської імперії змальовувалися як розмаїта за внутрішніми, але монолітна за основними природними та цивілізаційними ознаками територія, яка була не лише здебільшого єдиним географічним і господарським регіоном, але й відзначалася певною історично сформованою спорідненістю звичаїв, традицій, ментального типу й способу життя населення. Попри соціальну, етнічну та релігійну строкатість, польські автори наголошували на одностайному невдоволенні всіх груп населення російським гнітом, а відтак – бажанні мешканців віддатися під покровительство «великого імператора».

Порівняно з дійсним становищем, цей уявний образ був значно ідеалізований авторами меморандумів, які намагалися в такий спосіб викликати зацікавлення французького уряду «південними провінціями Польщі», аби домогтися від Наполеона відбудови власної держави та її перетворення на вагому міжнародну силу. Імовірно, що польські політики описували Наполеонові саме такий привабливий образ своєї батьківщини, який французький полководець підсвідомо, спираючись на певні стереотипи, властиві його соціокультурному середови-

щу, був готовий побачити. Адже як інакше витлумачити знаки уваги французького уряду до його інформаторів, одного з яких – М.Сокольніцького – під час війни 1812 р. було призначено керівником французької військової розвідки, а іншого – Т.Морського, – «імперським комісаром-організатором у провінціях Волинь, Поділля й Україна»?

¹ Archives du Ministère des affaires étrangères (далі – АМАЕ), série «Correspondance politique» (далі – СР), sous-série «Pologne». – Vol.328. – F.271 [Rapport de M. le général Rozniecki, chargé de la surveillance des frontières, le 6 novembre 1811]; Ibid. – F.454–455 [Exposé donné par un officier revenu de la Volhynie, le 21 décembre 1811]; Ibid. – Vol.329. – F.171 [Dépêche de M. le baron de Bignon à S. E. M. le duc de Bassano, le 29 janvier 1812]; Ibid. – F.271 [Extrait de lettres de l'officier placé sur la frontière de Wolhynie, le 26 février 1812]; Ibid. – СР, sous-série «Saxe». – Vol.81. – F.40 [Copie du lettre de M. le général Fiszer à S. E. M. le baron de Senfft, le 10 juillet 1811]; Ibid. – F.48 [Extrait d'un rapport de M. le général Rozniecki de Siedlic en date du 13 juillet 1811]; Ibid. – F.66 [Extrait d'un rapport de M. le général Rozniecki de Siedlce en date du 19 juillet 1811]; Ibid. – F.149 [Extrait d'un rapport de M. le général Rozniecki d'Ostrolenka en date du 15 août 1811]; Ibid. – Vol.82. – F.293 [Extrait d'un rapport de M. le général Rozniecki en date du 18 mars 1812]; Ibid. – F.368–374 [Extrait d'un rapport de M. le général Rozniecki en date du 10 avril 1812]; Ibid. – Vol.82. – F.392 [Extrait d'un rapport de M. le général Rozniecki en date du 16 avril 1812]; Korespondencja księcia Józefa z Francją / Wydał A.M.Skałkowski. – Poznań, 1928. – Т.3. – Док.№439. – S.255 [Liste do Maret'a, 13 czerwca 1811]; *Kukiel M.* Wojna 1812 roku. – Kraków, 1937. – Т.1. – S.183–185; *Pawłowski B.* Polski wywiad przed wojną 1812 roku // *Ejusd.* Od konfederacji Barskiej do powstania styczniowego. Studia. – Warszawa, 1962. – S.226–233.

² АМАЕ, СР, Saxe. – Vol.80. – F.343 [Extrait d'un rapport du préfet de Lublin en date du 17 juin 1811]; Ibid. – Vol. 81. – F.46 [Extrait d'un rapport du sous-préfet de Hrubieszow, le 29 juin 1811]; Ibid. – F.49 [Extrait d'un rapport du sous-préfet de Hrubieszow, le 13 juillet 1811]; Ibid. – F.118 [Extrait d'un rapport du sous-préfet de Hrubieszow, 6 août 1811]; Ibid. – Vol.82. – F.307 [Extrait d'un rapport du sous-préfet de Hrubieszow, le 22 mars 1812].

³ Ibid. – Vol.327. – F.217 [Informations de l'évêque de Vigry Monseigneur Bagowski présentées dans le rapport de M. Bignon à S. E. M. le duc de Bassano, le 9 mai 1811]; Ibid. – F.245 [Informations de l'évêque de Vigry Monseigneur Bagowski présentées dans le rapport de M. Bignon à S. E. M. le duc de Bassano, le 25 mai 1811].

⁴ *Skouronek J.* Z magnackiego gniazda do napoleońskiego wywiadu. Alexander Sapieha. – Warszawa, 1992. – S.237–259.

⁵ *Willaume J.* Misja polityczna Morskiego w r. 1812 // *Kwartalnik Historyczny.* – Lwów, 1933. – №1. – S.60–66; Archives Nationales (далі – АН), série «AF IV». – Cart.1650/1. – F.547 [Lettre de M. le comte de Morski à S. E. M. l'archevêque de Malines, le 7 août 1812].

⁶ АМАЕ, СР, Pologne. – Vol.326. – F.341–348 [Rapport du prince de Radziwill, joint au dépêche de M. de Serra à Sa Excellence Monsieur le duc de Cadore, le 12 novembre 1810]; Ibid. – Vol.327. – F.27 [Les renseignements d'un homme de Volhynie présentés dans le rapport de M. Serra à S. E. M. le duc de Cadore, le 11 février 1811] (опубліковано: *Instrukcje i depesze rezydentów francuskich w Warszawie 1807–1813* / Wyd. M.Handelsman. – Kraków, 1914. – Т.1. – Док.№171. – S.282); Ibid. – F.160 [Rapport de M. de Liubienski arrivé de Kiev présenté dans le rapport de M. Bignon à S. E. M. le duc de Bassano, le 18 avril 1811]; Ibid. – F.253 [Extrait d'un rapport d'un voyageur arrive le 16 mai de la Russie]; Ibid. – Vol.328. – F.210 [Extraits des rapports de Volhynie et d'Ukraine présentés dans le rapport de M. Bignon à S. E. M. le duc de Bassano, le 9 octobre 1811]; Ibid. – F.249–250 [Extraits des rapports de Dubno présentés dans le dépêche de M. Bignon à S. E. M. le duc de Bassano, le 9 octobre 1811]; Ibid. – Vol.328. – F.210 [Rapports adressés à M. Bignon en dates des 7, 9, 17 et 25 octobre d'Ostrog, de Zytomierz, de Polonne et de Konstantinow]; Ibid. – Vol.329. – F.226 [Dépêche de M. le baron de Bignon à S. E. M. le duc de Bassano, le 14 février 1812] (опубліковано: *Instrukcje i depesze rezydentów francuskich w Warszawie 1807–1813.* – Т.2. – Док.№326. – S.45); АМАЕ, СР, Saxe. – Vol.80. – F.40 [Des frontipres de la Russie du 6 au 16 janvier, joint au dépêche du baron de Bourgoing à S. E. M. le duc

de Cadore, le 26 janvier 1811]; Ibid. – F.148–149 [Extrait des diverses renseignements sur l'état des choses dans les provinces limitrophes de la Russie]; Ibid. – F.197 [Extrait d'un rapport d'un Volhynien M. Kownacki, joint au dépêche du baron de Bourgoing à S. E. M. le duc de Cadore, le 1 avril 1811]; Ibid. – F.218 [Extrait d'un rapport d'un voyageur arrivé de Kiev, joint au dépêche du baron de Bourgoing à S. E. M. le duc de Cadore, le 14 avril 1811]; Ibid. – Vol.81. – F.11–12 [Déposition d'un voyageur parti de Luck le 6 juin, joint au dépêche du baron de Bourgoing à S. E. M. le duc de Cadore, le 14 juillet 1811]; Ibid. – Vol.82. – F.285 [Extrait d'une lettre d'un habitant du Duché de Varsovie arrivé de Kiev, le 1 mars 1812]; Отечественная война 1812 года. Издание Военно-учёного архива Главного штаба / Под ред. В.И.Харкевича. – Санкт-Петербург, 1903. – Отд.2: Бумаги, отбитые у неприятеля. – Т.1. – Док.№244. – С.147 [Davout à S. M. l'Empereur, le 23 novembre 1811]; Там же. – Док.№321. – С.196 [Davout au général Rapp, le 30 novembre 1811]; Там же. – Док.№244. – С.230–231 [Davout à M. Bignon, le 9 décembre 1811]; Там же. – Док.№321. – С.196 [Davout au général Rapp, le 30 novembre 1811]; Там же. – Док.№408. – С.249 [Davout B Sa Majesté l'Empereur, le 15 décembre 1811]; Там же. – Док.№525. – С.332–333 [Davout à M. Bignon, le 30 décembre 1811].

⁷ Dylągowa H. Koniec Rzeczypospolitej. Granica wschodnia w świadomości Polaków XIX i XX wieku // Przegąd Wschodni. – Т.2. – Z.8. – Przemyśl, 1992/1993. – S.915.

⁸ Dyniak W. Cultures et Nationalités en Galicie Orientale (1772–1918) // Les Confins de l'ancienne Pologne. Ukraine. Lituanie. Biélorussie. XVIe – XXe siècles / Ed. par D.Beauvois. – Lille, 1988. – P.86.

⁹ Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки у ХІХ сторіччі. – Мюнхен, 1969. – С.9.

¹⁰ Борщак І. Наполеон і Україна. – Л., 1937. – С.54.

¹¹ Васильчиков А.А. Семейство Разумовских. – Санкт-Петербург, 1887. – Т.4. – Ч.2. – С.308.

¹² Див.: Герцог Арманд-Эммануил Ришелье. Документы и бумаги о его жизни и деятельности 1766–1822 // Сборник Русского императорского исторического общества. – Санкт-Петербург, 1886. – Т.54. – С.72.

¹³ Народное ополчение в Отечественной войне 1812 года: Сб. док. / Под. ред. Л.Г.Бескровного. – Москва, 1962. – Док.№408. – С.432–434.

¹⁴ Див.: Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. Зб. док. / Упор. В.І.Стретільський, Г.Ю.Гербільський. – К., 1948. – Док.№5. – С.11.

¹⁵ [Brandt H.] Souvenirs d'un officier polonais. Scènes de la vie militaire en Espagne et en Russie (1808–1812). – Paris, 1877. – P.258.

¹⁶ AN, AF IV. – Cart.1687/1. – Doc.№ 2. – F.2 [Quelques observations sur la Pologne en cas s'il plaît à Napoléon le Grand de la rétablir]. Авторство цього меморандуму було з'ясоване польським дослідником А.-М.Скалковським: Archiwum Wybickiego / Wyd. A.-M.Skałkowski. – Gdańsk, 1978. – Т.2. – Док.№530. – S.85.

¹⁷ AN, AF IV. – Cart.1692/2. – Doc.№76. – F.1 [Idées générales sur la statistique de la Pologne, par M. le prince Alexandre Sapieha]. Документ охарактеризовано польським істориком Є.Сковроньком: Skowronek J. Op. cit. – S.150–156.

¹⁸ AN, AF IV. – Cart.1687/1. – Doc.№41. – F.1 [Observations concernant [...], par M. André Horodyski, le 18 février 1807]. Оpubліковано за копією, яку було датовано 17 лютого, польським істориком М.Лоретом: Loret M. Między Jeną a Tylzą. 1806–1807. – Warszawa, 1902. – S.118–127.

¹⁹ AN, AF IV. – Cart.1687/1. – Doc.№49 [Mémoire joint à la lettre du duc de Benevent à S. M. l'Empereur, le 16 mars 1807]. Оpubліковано польським істориком М.Гандельсманом: Handelsman M. Napoléon et la Pologne, d'après les documents des Archives Nationales et des Archives du Ministère des affaires étrangères. – Paris, 1909. – P.204–209.

²⁰ АМАЕ, СР, Pologne. – Vol.324. – F.50–51 [Adresse des membres de la Société patriotique de gouvernements de Kijow, de Podolie et d'une grande partie de la Volhynie présentée par M. le colonel Neyman à S. E. M. le prince de Benevent, le 12 février 1807]. Оpubл: Handelsman M. Op. cit. – P.201–203.

²¹ AN, AF IV. – Cart.1687/1. – Doc.№50 [Mémoire de M. le colonel Neyman à S. E. M. le prince de Benevent, le 30 mars 1807]. Оpubл: Handelsman M. Op. cit. – P.189–200.

²² AN, AF IV. – Cart.1696/4. – Doc.№19. – F.1–2 [Aperçu de la situation politique de la Russie en général et des provinces polonaises réunies dans cet Empire en particulier, par M.Kollataj]; Аналіз положень та обставин появи цього меморандуму здійснив польський дослідник Вацлав Токаж: *Tokarz W. Ostatnie lata Hugona Kollataja (1794–1812)*. – Kraków, 1905. – Т.1. – S.286, 345–346.

²³ АМАЕ, série «Mémoires et documents divers» (далі – MDD), sous-série «Pologne». – Vol.28. – F.181–194 [Mémoire sur la politique de la Russie et sur le rétablissement du Royaume de Pologne, par M. le général de division Sokolnicki, 1811]; Ibid. – F.195–210 [Coup d’œil sur la Wolhynie donnant par aperçu l’itinéraire d’une marche que pourrait exécuter un corps d’armée à travers cette province pour se rendre de Zamosc ou de Rubieszow sur le Bug à Kiow sur le Dnieper, par M. le général Sokolnicki]; Копія цього меморандуму знаходиться в Бібліотеці Чарторийських у Кракові, однак його автором помилково названо генерала Александра Рожнецького: Biblioteka Czartoryskich (далі – BCz), dział rękopisów (далі – DR). – Sygn.5218. – K.259–288 [Mémoire par le général Rozniecki présente à Napoléon pendant le séjour des Français à Varsovie]; АМАЕ, MDD, Pologne. – Vol.28. – F.210–220 [Examen des forces constantes et actives que peut fournir la Pologne dans son ensemble [...], par M. le général de division Michel Sokolnicki]; Ibid. – F.221–223 [Examen des rapports commerciaux qui présenteraient des avantages immenses et progressifs pour la France..., par M. le général de division M.Sokolnicki]; Ibid. – F.224–233 [Aperçu d’un genre d’économie que le grand Législateur peut seul mettre à profit...]; Ibid., sous-série «Russie». – Vol.26. – F.70–85 [Coup d’œil rapide sur les forces que la Russie peut mettre en campagne...]; Service historique de l’armée de la terre (далі – SHAT), Archives Militaires (далі – AM), série «Mémoires et renseignements» (далі – MR), sous-série «M1». – Cart.1490. – F.1–115 [Essai sur quelques moyens de délivrer l’Europe de l’influence de la Russie et par contrecoup de celle de l’Angleterre, par M. Michel Sokolnicki, général de division au service de S. M. le Roi de Saxe, Duc de Varsovie, officier de la légion de l’honneur, commandeur de l’ordre militaire polonais, donné à Paris le 10 février 1812]. Останній документ є циклом із десяти меморандумів: 1. Exposé des motifs, suivis de considérations générales sur la conduite de Russie et l’Angleterre par rapport à l’Europe; 2. Examen des moyens secondaires sous le rapport de l’intérêt que peuvent prendre à la réduction de la Russie les puissances limitrophes de la Pologne; 3. Examen des titres que les Polonais ont acquis à la confiance du Grand Empereur, ainsi que de la Grande Nation dont il est le chef; 4. Coup d’œil rapide sur les forces que la Russie peut mettre en campagne et le choc qu’elle peut soutenir (копія цього меморандуму зберігається у Архіві Міністерства закордонних справ Франції, див. згадку вище); 5. Coup d’œil sur le théâtre de la guerre ainsi que sur les mouvements présumés qui peuvent occuper la scène, soit par l’un, soit par l’autre de parties belligérantes; 6. Aperçu des quelques donnés sous le rapport des avantages que peut offrir pour le système du Grand Empire et pour les intérêts de la France en particulier, et rétablissement de la Pologne; 7. Examen des forces constantes et actives que peut fournir la Pologne dans son ensemble, ainsi que ses frontières considérées uniquement sous le rapport militaire (копія цього меморандуму зберігається в Архіві міністерства закордонних справ Франції, див. згадку вище); 8. Examen des rapports commerciaux qui présenteraient des avantages immenses et progressifs pour la France, en les entretenant directement et exclusivement à d’autres nations avec la Pologne (копія цього меморандуму зберігається в Архіві міністерства закордонних справ Франції, див. згадку вище); 9. Aperçu d’un genre d’économie que le grand Législateur peut seul mettre à profit, et qu’une circonstance unique met à sa disposition (копія цього меморандуму зберігається в Архіві міністерства закордонних справ Франції, див. згадку вище); 10. Coup d’œil sur la Wolhynie donnant par aperçu l’itinéraire d’une marche que pourrait exécuter un corps d’armée à travers cette province pour se rendre de Zamosc ou de Rubieszow sur le Bug à Kiow sur le Dnieper (копія цього меморандуму зберігається в Архіві міністерства закордонних справ Франції, див. згадку вище); Окремі уривки 4-го та 7-го меморандумів, а також «Меморандуму стосовно політики Росії та відновлення Польського королівства», опубліковано нащадком генерала – істориком Міхалом Сокольницьким: *Sokolnicki M. General Michał Sokolnicki 1760–1815*. – Kraków; Warszawa, 1912. – S.397–414.

²⁴ AN, AF IV. – Cart.1650. – F.522–531 [Idées sur l’organisation d’une insurrection légale en Wolhynie, Podolie et Ukraine, le 22 juin 1812]; Ibid. – F.556–562, 582–586, 592–595 [Tableau de l’état statistique des gouvernements de Wolhynie, Podolie et Ukraine,

avec un projet d'organisation provisoire pour ces provinces, par M. le comte de Morski]. Перший зі згаданих меморандумів було охарактеризовано польським істориком Юліушем Вільмомом: *Willaume J.* Op. cit. – S.44–47.

²⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych (далі – AGAD), Rada ministrów Księstwa Warszawskiego (далі – RMKW), serja 2. – Sygn.45/II. – K.1–44 [Notice historique sur les anciens limites de la Pologne]. Чернетка цього меморандуму збереглася у теках бюро перекладів генеральної конфедерації Польського королівства, що свідчить про те, що його переклали з польської мови на французьку, щоб ознайомити з ним уряд Наполеона. Правдоподібно, що «Історичну записку» було укладено за безпосереднім наказом державного секретаря Юґа Марє, який 29 травня 1812 р. в інструкції французькому послові у Варшаві Домінікові Прадту відзначав, що «на протязі червня у Варшаві має зібратися [польський] сейм. Бажано, щоби спеціальний комітет уклав рапорт стосовно нещастя і надій батьківщини, щоб на основі цього рапорту сейм міг би проголосити відновлення Польського королівства» (*Ernouf A. Maret, duc de Bassano.* – Paris, 1878. – P.382). Це припущення підтверджується наведеним у вступі до «Історичної записки» твердженням, що «ясне знання про російське загарбання у Польщі ще ніколи не було настільки необхідним, як у той момент, коли 28 червня 1812 р. було організовано конфедерацію» (AGAD, RMKW, serja 2. – Sygn.45/II. – K.1).

²⁶ Jadis théâtre de guerres saintes que les Polonais faisaient aux Turcs et Tartares pour la cause de l'Europe chrétienne (AN, AF IV. – Cart.1687/1. – Doc.№41. – F.1).

²⁷ Ibid. – Cart.1696/4. – Doc.№19. – F.2.

²⁸ Mais de toutes les provinces de Pologne c'est l'Ukraine qui comprend les palatinats de Kiow, de Braclaw, de Podolie que la nature a le plus favorisée (AMAE, CP, Pologne. – Vol.323. – F.239 [Memoire sur la nécessité et les moyens de rétablir la Pologne, par Denis Mniewski, François Dmochowski et leurs compatriotes, le 3 nivôse de l'an IV]).

²⁹ La Pologne sous la race des Jagellons s'étendait depuis la Baltique jusqu'à la mer Noire [...] On ignore l'intention de Sa Majesté Impériale et Royale quand à la prolongation du Royaume de Pologne de ce côté-là, mais il y a d'un intérêt majeur, pour tous les rapports politiques et commerciaux, de réintégrer la Pologne dans cette possession. On y gagnerait Oczakow, Kinburn, Cherson, Odessa etc. (AN, AF IV. – Cart.1687/1. – Doc.№2. – F.1; Archiwum Wybickiego / Wyd. A.M.Skałkowski. – Gdańsk, 1978. – T.2. – Dok.№530. – S.85).

³⁰ Enfin qu'atteignant à la mer Noire et pouvant influencer par sa position et par sa prépondérance morale toutes les peuplades qui habitent les rives du Pont-Euxin, la Pologne aurait de ce côté une poste toujours ouverte pour porter au-delà du Caucase les pensées les plus étendues du Génie (AMAE, MDD. – Vol.28. – F.226).

³¹ AGAD, RMKW, serja 2. – Sygn.45/II. – K.3, 7.

³² On ignore l'intention de S. M. quand aux limites de ce côté-là, mais le Dnieper ou le Borysthène paraît y former la limite naturelle (AN, AF IV. – Vol.1687/1. – Doc.№2. – F.2; Archiwum Wybickiego / Wyd. A.M.Skałkowski. – Gdańsk, 1978. – T.2. – Dok.№530. – S.85).

³³ En reportant nos regards du côté des frontières de la Russie, nous considérons comme limites naturelles de la Pologne les courses centrifuges de la Dwina et du Dnieper (AMAE, MDD, Pologne. – Vol.28. – F.214).

³⁴ Les limites de ce pays sont des plus naturelles... Le Dnieper, ou Boristhènes, ainsi que des marais presque impraticables, nous séparons de la Russie, et c'est de ces repaires que la valeur de nos ancêtres cherchait à déloger les Moscovites (AN, AF IV. – Vol.1692/2. – Doc.№76. – F.1). Згідно з припущенням польського історика Є.Сковронека, справжнім автором згаданого меморандуму слід уважати відомого польського діяча радикального спрямування о. Станіслава Сташица, який підтримував тісні стосунки з А.Сапєгою й досліджував у цей час ресурси колишньої Речі Посполитої (*Skowronek J.* Op. cit. – S.150–156). 1807 р. о. Ст.Сташиц опублікував в окупованій французами Варшаві дослідження під красномовною назвою «Про статистику Польщі. Короткий огляд даних, які стануть у пригоді тим, хто захоче цей край визволити, і тим, хто хоче в ньому урядувати» (*Staszic S.* O statystyce Polski. Krótki rzut wiadomości potrzebnych tym, którzy ten kraj chcą oswobodzić, i tym, którzy w nim chcą rządzić. – Warszawa, 1807. – 38 s.). Окремі уривки із цієї праці справді подібні до певних фрагментів згаданого меморандуму А.Сапєги, як от, наприклад, міркування о. Ст.Сташица стосовно родючості українського чорно-

зему, а також порівняння ним деяких природних ресурсів України з тими, які існували в Єгипті – країні, де воював Наполеон Бонапарт (Ibid. – S.8–9). Утім, навряд чи можна погодитися з думкою Є.Сковронька стосовно авторства меморандуму «Загальні ідеї щодо статистики Польщі». Адже, попри окремі подібності, які пояснюються тим, що А.Сапега, як і о. Ст.Сташиц, був допитливим дослідником географії Східної Європи, ці документи різняться за стилем і змістом (див. неодноразово правлену рукою А.Сапеги чернетку «Загальних ідей щодо статистики Польщі»: Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаніка НАН України, відділ рукописів. – Ф.103 [князі Сапеги]. – Спр.119/II с.3. – Арк.108–114). Навіть прикметну згадку про Єгипет о. Ст.Сташиц ужив у контексті оповіді про поклади тамтешньої селітри, які порівняв з подільськими, тоді як А.Сапега говорив про родючість єгипетського намулу, порівнюючи його з українським чорноземом. Зрештою, праця о. Ст.Сташица залишилася невідомою імператорові французів, а меморандум А.Сапеги він прочитав, оцінивши цю та деякі інші послуги князя настільки високо, що надав йому винятковий як для іноземця титул камерг'єра Франції (Там само. – Спр.451/III с.1. – Арк.6 [Nomination du prince Alexander Sapieha en qualité du chambellan de France, le 22 juillet 1807]).

³⁵ Le reste des pays a un aspect tout différent, tantot ce sont des plateaux primitifs comme est celui qu'occupe une partie des palatinats de Russie, celui de Wolhynie, de Podolie, de Kijow et de l'Ukraine (AN, AF IV. – Vol.1692/2. – Doc.№76. – F.2).

³⁶ C'est une terre vierge se passant d'engrais, aussi fertile que le limon d'Egypte dont elle diffère par une couleur plus noire (AN, AF IV. – Vol.1692/2. – Doc.№76. – F.2).

³⁷ Cette terre excessivement fertile, repose sur un lit primitif de granit, et est très productive en froment vendant dix ou douze fois la semence qui lui a été confiée, moins sur toute étendue elle ne produit point de sapins, mais en recompense ce pays est couvert de pâturages, nourrit de grands haras ainsi que la belle race des bœufs de l'Ukraine (Ibid.)

³⁸ Ibid. – Doc.№49. – F.6; *Handelsman M.* Op. cit. – P.209.

³⁹ AMAE, MDD, Pologne. – Vol.28. – F.221–224.

⁴⁰ L'on avait aussi fait des tentatives pour ouvrir un débouché sur la mer Noire par le Dnieper, le Bog et le Dniester où, à l'instar des anciens Sarmates qui fournissaient du blé aux Athéniens, on eut pu les verser dans les ports de Marseille contre des produits que Rhône et le canal de Languedoc eussent pus y apporter en échange (Ibid. – F.221).

⁴¹ Див. монографічне дослідження ставлення Ш.-М.Талейрана до польського питання загалом і до проекту організації в 1807 р. польського повстання на Волині, Поділлі й Україні: *Krotoska T.* Stosunek Talleyrand'a do sprawy polskiej w dobie Pierwszego cesarstwa i Kongresu Wiedeńskiego. – Kraków, 1935. – S.46–48.

⁴² Lettres inédites de Talleyrand à Napoléon 1800–1809 / Public. par P.Bertrand. – Paris, 1889. – Doc.№247. – P.337.

⁴³ Monsieur le prince de Benevent, un polonais nommé André Statoriski m'a présenté un mémoire sur un plan d'insurrection dans la Wolhynie et la Podolie. Voyez le, je vous prie, et dites moi si l'on peut compter sur quelques choses. Si l'on pourrait forcer la une confédération qui deviendrait maitresse du pays et s'emparait des magasins, ce serait une diversion favorable, et je pourrais être à même de la soutenir (AMAE, MDD, sous-série «France». – Vol.1778. – Doc.№51. – F.55 [Lettre de S. M. Impériale et Royale à S. E. M. le prince de Bénévent, le 6 mars 1807]). Оубл.: Correspondance de Napoléon Ier, publiée par ordre de Napoléon III. – Paris, 1863. – T.14. – Doc.№11965. – P.500.

⁴⁴ A Sa Excellence M. le secrétaire d'Etat le duc de Bassano [...] (AN, AF IV. – Vol.1687/1. –Doc.№41. – F.1).

⁴⁵ La position géographique, le terrain immense, l'abondance en différents produits de la nature, offre tant d'articles comme les bois de construction, les matières premières de la marine, les grains, la cire, le salpêtre etc. à l'industrie et au commerce de la France (AN, AF IV. – Vol.1687/1. – Doc.№41. – F.1).

⁴⁶ AMAE, CP, Pologne. – Vol.324. – F.50–51; *Handelsman M.* Op. cit. – P.202.

⁴⁷ Le terrain de la Podolie et de l'Ukraine est peut-etre un des plus fertiles du monde entier; [...] les paturages de Podolie et d'Ukraine sont d'une très grande richesse [...]; les chevaux et le bétail y avait prospérés à l'envie (AN, AF IV. – Cart.1650. – F.585).

⁴⁸ AMAE, MDD, Russie. – Vol.26. – F.83.

⁴⁹ AN, AF IV. – Vol.1687/1. – Doc.№41. – F.10.

⁵⁰ Ibid. – Pologne. – Vol.28. – F.195–198.

⁵¹ C'est la province de familles nobles tres riches, on y trouve beaucoup d'hommes bien élevés et instruits; c'est le foyer des amateurs de la libératrice française (AN, AF IV. – Vol.1687/1. – Doc.№41. – F.14).

⁵² Ibid. – F.13.

⁵³ C'est là le foyer de ce qu'on appelle le magnatisme polonais et par conséquent la contrée ou le joug de la servitude est le plus oppressant; mais là les oligarques pour être plus despotes que partout ailleurs n'en souffrent pas moins de l'humiliation de leur nullité et de l'opprobre de leur patrie (AMAE, MDD, Russie. – Vol.26. – F.84).

⁵⁴ Quelques mots de Napoléon qui leur serait spécialement adressés dans une instruction secrète que son mandateur serait autorisé à leur communiquer sous le sceau de l'honneur, ferait le plus grand effet sur leur esprit et les déciderait sur le champ aux plus grands sacrifices (Ibid. – Pologne. – Vol.28. – F.198; BCz, DR. – Sygn.5218. – K.266).

⁵⁵ У 1808 р. до французького уряду з подібною порадою вже звертався Г.Коллонтай у меморандумі під назвою «Нарис політичної ситуації Росії загалом, і польських провінцій, приєднаних до цієї імперії, зокрема», що його він подав маршалові Л.-Н.Даву. Відомий під час повстання 1794 р. радикалізмом своїх суспільних поглядів, за чотирнадцять років цей діяч став значно консервативнішим, відтак уболівав за інтереси шляхти «південних країв Польщі», яка, за його словами, «була дещо збентежена конституційними нововведеннями у Варшавському герцогстві», а саме «звільненням селян, військовою повинністю та поспішним запровадженням Кодексу Наполеона». Г.Коллонтай радив «здійснювати (в цих краях – В.А.) лише добре продумані заходи», щоб таким чином заспокоїти шляхту, «не викликавши в неї упередженого ставлення щодо [майбутнього] устрою». Очевидно, що Л.-Н.Даву переслав цей меморандум Ю.-Б.Маре, оскільки цей документ зберігся у справах державного секретаріату під датою 1809 р. (Mais la noblesse des provinces mentionnées est un peu intimidée par des nouvelles lois constitutionnelles. La liberté des paysans, la conscription militaire, l'introduction précipitée du Code Napoléon, l'ont effrayé [...] C'est pourquoi il faudrait prendre les mesures bien prudentes pour rassurer la noblesse sans porter aucun préjudice à la constitution (AN, AF IV. – Cart.1696/4. – Doc.№19. – F.2). Таким чином, нарратив Г.Коллонтай міг стати джерелом уявлень Л.-Н.Даву й Ю.-Б.Маре, однак це зовсім не означає, що з ним ознайомився Наполеон. Скоріше всього, ім'я та творчість Г.Коллонтай були невідомі французькому імператорові. Про це свідчив сам Наполеон, відкидаючи звинувачення міністра закордонних справ Росії графа Румянцева в тому, що з метою розпалювання «духу заклоту» серед польських підданих Росії французький уряд інспірував видання праці Г.Коллонтай «Зауваження стосовно нинішнього становища тієї частини польської землі, яка від часу Тильзитського миру зветься Варшавським герцогством» (AMAE, CP, sous-série «Russie». – Vol.151. – F.322 [lettre du duc de Vicence à S. E. M. le duc de Cadore, le 29 mai 1810]). У згаданій праці було сформульовано думку про те, що Франція не зможе довгий час підтримувати мирні стосунки з Росією, а відтак, щоб ослабити останню, зацікавлена у відбудові Польщі в межах до Дніпра та Двіни ([*Kołłataj H.*] Uwagi nad teraznieyszem położeniem tey części ziemi polskiej która od pokoju Tylzkiego zaczęto zwać Księstwem Warszawskim. – Lipsk, 1808. – 222 s.). В інструкції послові у Санкт-Петербурзі генералові Коленкуру (герцогові Віченському) від 23 червня 1810 р. Наполеон назвав звинувачення, яке пролунало з вуст високого російського урядовця, нісенітницею, заявивши, що не лише не читав цієї брошури, але й узагалі не знає «названого Коллонтає» («le nommé Kollontay») (AMAE, CP, Russie. – Vol.151. – F.371 [instruction du duc de Cadore a S. E. M. le duc de Vicence, le 23 juin 1810]). Це твердження видається правдою, бо «Зауваження» було видане польською мовою, а познайомитися з Г.Коллонтаєм під час свого перебування в Польщі 1806–1807 рр. Наполеон не мав нагоди, оскільки цього діяча було заарештовано російськими властями у його маєтку в Заславі, що на Волині, і вислано під нагляд поліції в Москву (*Tokarz W.* Ostatnie liata Hugona Kołłataja (1794–1812). – Kraków, 1905. – Т.1. – S.286, 345–346; Т.2. – S.30).

⁵⁶ Mais la classe toute entiere de la noblesse n'a besoin d'aucun autre stimulant que le seul mot de Patrie (AMAE, MDD, Pologne. – Vol.28. – F.198).

⁵⁷ Elle aura pour objet: de créer une masse de force militaire, proportionnée aux moyens des provinces; de préparer les denrées et vivres nécessaires à l'alimentation des armées de S. M. (AN, AF IV. – Cart.1650. – F.522).

⁵⁸ Cette insurrection ne doit coûter à S. M. que quelques avances foncières [...] C'est le pays qui doit lui-même à supporter tous les frais (Ibid.)

⁵⁹ La confédération militaire est un appel à la noblesse entière de monter à cheval et de conduire leurs vassaux à défendre la Patrie (Ibid. – F.525).

⁶⁰ Dans aucune contrée de la Pologne et même de l'Europe il n'existe autant contraste, autant de disparate entre les caractères, entre les esprits, entre les intérêts, entre les habitudes de diverses classes des habitants que dans celle-ci (AMAE, MDD, Russie. – Vol.26. – F.84).

⁶¹ AN, AF IV. – Vol.1687/1. – Doc.№49. – F.3; *Handelsman M.* Op. cit. – P.207.

⁶² Les Russes ont, disent-ils, une grande influence au moyen de leurs popes sur l'esprit des peuples qui professent la religion grecque; cette influence n'a lieu cependant que sur les Grecs qui se trouvent sous la domination des Turcs, parce que ceux-ci les traitent en esclaves; mais nullement sur les grecs unis des provinces polonaises ou ils ont essayé d'introduire le schisme et n'y ont point réussi quelque acharnement qu'ils y avaient mis: des popes y ont été roués de coups de bâton [...] par les paysans pour avoir prêché la conversion avec trop ferveur (AMAE, MDD, Russie. – Vol.26. – F.70).

⁶³ Au temps de la dernière guerre contre les Russes, au commencement de 1807, l'empereur Alexandre avait fait publier et afficher une proclamation dans laquelle on désignait en toutes lettres Napoléon comme un Antéchrist, comme un possédé, un démon etc., etc. Tous les anciens popes unis se refusèrent à reprendre cette nouvelle doctrine, mais les popes moscovites se hâtèrent d'en tirer parti pour porter les paysans à des mouvements généreux; ils s'en trouve un grand nombre parmi ces derniers qui furent assez hardis de dire publiquement à l'église comme au cabaret: «...Nous croyons que ce Diable-là vous chassera plutôt de notre terre que vous ne nous menacerez en paradis avec vos bêtises» (AMAE, MDD, Pologne. – Vol.28. – F.199).

⁶⁴ Le peuple sera bien disposer à se ranger du côté de l'armée victorieuse de la France puisqu'il ne soupire qu'après la liberté et connaît assez l'état de son esclavage qui est bien dure. Ce peuple est tellement enthousiasmé du Grand Napoléon qu'il lui suppose une autre nature et une essence divine (AN, AF IV. – Cart.1696/4. – F.19).

⁶⁵ Outre notre propre insurrection nous pouvons compter aussi sur celle des Cosaques. Ce peuple autrefois libre n'a pas encore oublié ce qu'il a été. Malgré le despotisme accablant de la Russie, il conserve le sentiment de la liberté au fond du cœur. Ce serait un coup mortel porte à la Russie que de mettre cette nation en mouvement [...] Dans les derniers mois de celle que nous fimes en 1794 les Cosaques envoyèrent des délégués pour nous témoigner en leur nom le désir qu'ils avaient de suivre notre exemple. Déjà on se concertait avec eux sur ces ouvertures (AMAE, CP, Pologne. – Vol.323. – F.248).

⁶⁶ Les agents auxquels sont confiés les observations sur les pays situés sur les Borysthenes, Boh, Seniucha choisiront de personnes zèles et possédants le tact analogue à l'esprit national de cosaques pour entrer en intelligence avec leurs chefs [...] Il faut que les agents [...] appellerait aux Cosaques les privilèges dont ils jouissaient jadis sous les anciens rois de Polonais (AN, AF IV. – Cart.1687/1. – Doc.№41. – F.14-15).

⁶⁷ Il est à observer encore que les habitants de la Petite Russie et les Cosaques ne se souffrent pas avec les habitants de la Grande Russie presque autant que les Irlandais avec les Anglais (Ibid. – Cart.1696/4. – Doc.№19. – F.20).

⁶⁸ Les Cosaques d'Ukraine, nation brave et spirituelle, se ressentent vivement de l'appesantissement de ce joug et ne demandent pas mieux que de le secouer pourraient bien suivre l'impulsion du moment (AN, AF IV. – Cart.1687/1. – Doc.№49. – F.3; *Handelsman M.* Op. cit. – P. 207).

⁶⁹ Je le répète, ces peuplades bien organisées formeraient par la suite une nation et pourrait même atteindre à un degré de civilisation bien supérieur à celui que ni les ukazes éphémères, ni le knut permanent des Russes ne sauront jamais donner aux Moscovites, travestis en européens. Cette tentative ne serait peut-être pas indigne d'un Solon ou d'un Lycurgue et cette contrée mériterait encore de transmettre à la postérité le souvenir d'un si haut fait de politique et de bienfaisance en lui attachant le nom du Législateur-même pour le substituer à cette dénomination fastueuse que dans les spasmes de son orgueil un favori de Catherine lui à donnée et que la férocité et la perfidie de ses satellites à si souvent démentie. C'est ainsi que la gloire usurpée d'une femme haineuse doit céder à la gloire sans tache d'un Héros magnanime qui ne compte ses oeuvres que par les bienfaits qui en résultent pour l'humanité (SHAT, AM, MR, M 1. – Cart.1490. – F.67; AMAE, MDD, Pologne. – Vol.28. – F.219).

⁷⁰ Ensuite les paysans de l'ancienne Ukraine excités des les temps antiques aux fréquentes insurrections des Cosaques Malorossiens et des Tartares de la Crimée, ont pris et considérés; [...] les seigneurs de ses villages profitant ces dispositions bien organisées en se formant chacun à très peu de frais une garde qu'on nomme Cosaques (AN, AF IV. – Cart.1650. – F.583).

⁷¹ L'Ukraine, pays jardinière de Cosaques [...], pourrait y lever autant de quelques mois un corps d'environ 20 mille hommes la plupart de cavalerie légère (Ibid. – F.530).

⁷² Les Cosaques sont les vrais cerberes des champs [...] Ce sont des paysans levés par conscription, montés sur des rosses, mais très endurantes (AMAE, MDD, Russie. – Vol.26. – F.71).

⁷³ AN, AF IV. – Cart.1687/1. – Doc.№41. – F.16.

⁷⁴ SHAT, AM, MR, M 1. – Cart.1490. – F.66; AMAE, MDD, Pologne. – Vol.28. – F.215.

The memoranda of the Polish authors who lobbied the idea of independence restoration of the Polish-Lithuanian Commonwealth at the beginning of XIX century are analyzed in this article. The narrations of these authors became one of the most important informative sources of idea forming of Napoleon I and his officials about the south-west possessions of Russian Empire.

РЕЦЕНЗІЇ

Савчук Ю.К.

Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошук, знахідки, атрибуція). – К.: Міністерство культури і туризму України; Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України, НМІУ. Ін-т історії України НАНУ, 2006. – 96 с., іл.

Козацька доба – одна із складних та одночасно видатних сторінок вітчизняної історії. Не буде перебільшенням твердження, що саме вона справила вплив на подальшу долю українського народу, який завжди мріяв здобути незалежність, побудувати свою державу на демократичних засадах. Козацька держава з її героїчним війнством стала в європейській історії зразком відчайдушної боротьби сотень тисяч людей, котрі взялися за зброю, встали під прапорами своїх уславлених відвагою ватажків й об'єдналися в ім'я свободи. Доволі тяжким і довгим був шлях до вимріяної роками незалежності. Однак, попри все, козацтво, долаючи відчайдушний опір сильних армій держав-сусідів, які зазіхали на його вольності й землю, здобувало перемоги у кривавих боях із переважаючими силами загарбників, проявляючи при цьому могутність духу, героїзм та військову звитягу, котрими захоплювалися наступні покоління українців, беручи їх за приклади прояву безмежної любові до рідної землі.

Чимало фундаментальних творів, десятки сотень статей написали вчені, які досліджували історію козащини. На основі широкого кола залучених різних типів і видів джерел вони реконструювали в деталях перебіг історичних подій, представили нащадкам широкомасштабну картину того вікопомного часу. Однак серед переліку досліджень історії козацтва досі відсутні такі, котрі б піднімали завісу над досить утаємниченим боком щоденного життя його правлячої еліти, зокрема розповідали б про побут гетьманів, особливості одягу останніх та атрибути їх влади. Виняток становлять дві – три статті, які торкаються даних питань.

На багатьох іконографічних джерелах, що дійшли до нашого часу й зберігаються в музеях України та за кордоном, відтворено образи представників козацької еліти у розкішних шатах, вишуканих рицарських обладунках, із зброєю при боці й булавою в правиці або лежачою на пристілку поряд із Біблією, як запорожкою моральності дій українських правителів, котрі боронили свої землі й народ, не забуваючи заповідей Бо-

жих. Саме при погляді на прадавні парадні численні речі, зокрема зброю, предмети побуту, литаври і знамена, які виставляють в експозиціях різних музеїв, не раз у відвідувачів виникає думка: а де ж ті клейноди, чаші, бунчуки, герби, прапори гетьманів, що були свідками життя та боротьби керманичів нації. От якби те все одночасно побачити, відчути, торкнутися душею до святинь українського народу. Повинне було би щось залишитися, не загубитися у темряві минулих століть, дійти до наших днів, щоб побачили нащадки й мали змогу хоча б поглянути, доторкнутися до реліквій давньої доби, козацтва. Доля розпорядилася так, що вони виявилися розкиданими по світу, бо не було в Україні тривалий час державності, а зла воля сусідів, котрі порозтинали її терени, поділили їх між собою в ході тривалих війн, аж ніяк не сприяла збереженню всього того, що нагадувало нащадкам козаків про звитягу предків у боротьбі за свою незалежність, землю, волю.

Поява книги Ю. Савчука «Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошук, знахідки, атрибуція)» (К., 2006) – це не зовсім звичайне видання в ряду праць, присвячених розкриттю змісту музейних експозицій і зафондованих речей.

Автор дослідження, відомий у наукових колах як учений, котрий займається геральдиком і вексилологією, у своїй праці наочно показав значення вікопомних реліквій для культури та науки, для народу, що зумів піднести прапор незалежності України, попри всі негоди, в ХХ ст. й із вдячністю згадує славних своїх синів, на долю яких випало у минулому творити історію держави.

Книгу, художнє оформлення котрої чудово, з вишуканим смаком здійснив відомий український художник і графік Віталій Мітченко, відкриває зовсім не випадково «Слово до читача» Павла Білаша – заступника голови служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України. Тут автор, віддаючи належне праці вченого, підкреслює, що мета даного видання цілком відповідає тематиці та спектру діяльності установи, яку він представляє. Адже сьогодні у міжнародних відносинах щодо повернення історичних скарбів відбулася зміна акцентації – від взаємних претензій і вимог до співпраці в контексті повернення до наукового, культурного й духовного обміну раритетами. Речі Б.Хмельницького, котрі зберігаються століттями у різних музеях світу, як і портрети й предмети побуту інших гетьманів, можуть бути зібрані разом та показані широкому загалу українства саме в тимчасово створених експозиціях. Видання даної праці стало можливим завдяки добрій волі багатьох представників різних країн, котрі усвідомили важливість розвитку традиції обміну культурними цінностями. Але для того, щоб була відкрита виставка, унікальна за значенням для духовного життя народу, якому сьогодні, що не раз відзначала преса, не вистачає джерел із достовірними свідченнями для живлення патріотизму, знання тої священної спадщини, що сприяє піднесенню національної гордості, повинна була передувати велика праця вченого, роки сумлінних пошуків, що увінчалися, врешті, успіхом. Саме Ю.Савчуку вдалося відшукати й уперше атрибуувати такі речі, котрі стали у великій нагоді для сьогодення – нового періоду в історії України. Як влучно висловив свою думку академік М.Попович з приводу унікальної добірки речей гетьманів, вони «є символами якоїсь гарньої, вічної України, що їй не торкнулася смерть і печаль, зажерливість і зрада».

Починає виклад тексту у книзі дослідник із власноручного начерку «Від автора», де досить докладно розповідає всю передісторію, що привела до появи цієї, такої чудової за своїм змістом праці. Музейні працівники й історики, котрі вивчають даний хронологічний відтинку української спадщини через предмети як символи влади та побуту, отримали чудову нагоду: їм представлено в «Додатку № 2» зразок наукової атрибуції й докладного опису кожного з предметів, котрі зібрав і представив у своїй книзі Ю.Савчук. Забігаючи наперед, відзначимо, що саме речові матеріали як особливий тип історичних свідчень та інформації поряд із джерелами іконографії досі не знайшли свого належного введення до наукового обігу. Це стосується не тільки далекого XVI ст., а й новітнього періоду історії. Тож значення поданих автором приміток і додатків до праці як її невід'ємних складових значною мірою визначає ступінь фаховості видання, що закономірно стає відповідно вірогідним історичним джерелом, яким будуть неодноразово послуговуватися у майбутньому дослідники. Ретельно археографічно оброблені, з урахуванням усіх відповідних вимог документи дають змогу багаторазового й різноманітного їх використання при подальшій роботі над різними проблемами вітчизняної історії.

В своєму вступі до книги Ю.Савчук крок за кроком, неначе у щоденнику, занотував усі події, пов'язані з пошуком та віднайденням документів і раритетів. Це, власне, широке тло, на фоні котрого виразно постає фігура самого пошукача скарбів, «ученого-дослідника, який обрав незвіданий шлях вивчення минулого» через речі та предмети вжитку. До речі, треба сказати, що в опису своїх пошуків «по світах» автор не забуває з вдячністю згадати всіх тих осіб, котрі так чи інакше спричинилися до появи на українських теренах створеної з рідкісних експонатів виставки гетьманських клейнодів, які впродовж кількох років давали йому наукові й практичні поради, допомагали фінансово та підказками при написанні статей, їх редагуванні чи розшуках раритетів у фондах музеїв. А це – справа далеко не другорядна.

Серед подяк, зазначених ученим у тексті, а також особі винесених на стор. 7, відразу за «Змістом», знайшлися добрі слова для Alma Mater – Інституту історії України, відділу спеціалізації, де автор навчався в аспірантурі, захистив кандидатську дисертацію, був у докторантурі, став старшим науковим співробітником, писав і видавав свої праці, зокрема численні статті. Досить переконливо виглядає вишукана гречність Ю.Савчука, коли він згадує директора інституту, академіка В.Смоля, з благословення котрого стали можливими його європейські вояжі, а також висловлює щире та сердечне вдячність усім, «хто допоміг упродовж десятиріччя неодноразово з висоти адміністративних посад і наукових авторитетів», подав руку допомоги.

Те, що книгу видано українською з паралельно поданим текстом англійською мовою, дає їй можливість отримати велику аудиторію зацікавлених читачів, котрі захоплюються старовиною. Адже культурологічне поле України, як ніколи, потребує залучення до процесу виховання молоді численних документально-речових свідчень, історико-культурних пам'яток, показує їх незаперечне значення для утвердження незалежності держави. Остання має живитися неосяжною героїкою минулого в складному процесі самоздійснення України. Однак одразу виникає запитання: яким тиражем її надруковано? Відсутність на це вказівок у вихідних даних ставить під сумнів її наближення до «музейників, викладачів і студентів...» (сказано в адресуванні праці). Крім того, варто було би наукове видання рекомендувати безпосередньо і вченим, котрі досліджують даний період історії.

Вже з перших сторінок книги, починаючи від назв розділів, відразу складається враження, що написано її досвідченим фахівцем, котрий добре дослідив та вивчив тему й «рукою власною», як підписувалися під універсалами гетьмани, довів до відома читачів усе те, що йому вдалося віднайти, відчиняючи двері до скарбниці історичних джерел, пов'язаних зокрема з величною постаттю Б.Хмельницького, його життям.

Вчені вже дослідили і видали його універсали, накази та перечитали не раз листування, написали сотні статей, що висвітлюють життя, діяння і саму постать Б.Хмельницького. Під різними ракурсами, фокусуючи увагу на окремих етапах, вивчали пройдений гетьманом шлях автори чималої кількості біографій, активно використовуючи даний історичний жанр для апробації й оприлюднення своїх оцінок та ідей, роздумів і висновків. Навіть у виданій не так давно фундаментальній монографії відомих учених-медієвістів академіка В.Смоля й В.Степанкова «Богдан Хмельницький» (серія «Особистість і доба». – Київ, 2003. – 400 с., іл.) дослідники на широкому історичному тлі з використанням уже відомих та численних нововиявлених документів і матеріалів довели: ще не до кінця вивчено те, що стосується цієї феноменальної постаті української історії, котра, перефразовуючи М.С.Грушевського, є «бойовим прапором для віків».

«Особистість гетьмана, – відзначено авторами, – відзначалася вражаючою динамічністю, імпульсивністю, мінливістю й суперечливістю». Поки історики продовжують на ристалищах-конференціях оголошувати шпиги в боротьбі за свої версії бачення і реконструювання «епохи Хмельницького» (М.Грушевський), сучасники хочуть бачити, якою ж людиною був гетьман, що носив з одягу, котру вподобав зброю, що з речей мав у побуті, чи є достовірні його зображення на портретах. На це дають відповідь знавці спеціалізацій, які досліджують зброєзнавство, іконографію, свята та обряди козацького періоду історії. Серед них виразно проступає тема, що логічно об'єднує досліджувані джерела за місцем їх збереження. Отже, й у проблемі для її подальшого розкриття Ю.Савчук віднайшов тему, яка за своєю новизною і звучанням відразу привернула до себе увагу, а її виконання вдало завершилося цікавим, гучним акордом, котрий гармонійно влився в мелодію сьогодення.

Автор книги поставив собі за мету дослідити, так би мовити, біографію унікальних на сьогодні, але звичайних для XVII ст. речей – шапку, хрест, чашу для святої води, нагай, гарнець, кухлі, чарку, бердиш, а поряд із ними – предмети особливого призначення, вже раніше високо оцінені науковцями, – символи верховної влади, незаперечні свідки подій, за яких Б.Хмельницький брав їх до рук або котрі супроводжували його військо в походах та боях, у будні й свята – гетьманські булава, шабля і прапор, дорогоцінні клейноди.

Різну та строкату долю наворожила історія їм на шляху до нинішніх днів. Але чи не чудо, що збереглися вони в колекціях різних країн Європи до часу відродження української державності? Волею Ю.Савчука – вченого і наполегливого пошукача скарбів минувшини, захопленої темою людини – їх було поєднано воєдино, ретельно вивчено, представлено на виставці, котра відбулася в 2002 р. у ряді вітчизняних музеїв, зображено вперше на блоці українських марок, озвучено кілька разів по радіо, показано у спеціально створеному фільмі й численних телепередачах і репортажах та, головне, описано в науковій праці, рядки якої набувають іноді, справді, епічного звучання. З усього видно, що автор «перестраждав» проблему, пропустив її через власне серце, сотні разів розмірковував над оригінальністю подачі простого, на перший погляд, матеріалу, підсумовуючи все, що було зроблено попередніми дослідниками у цьому напрямку, й написав працю, котра чимось невловимо схожа на історико-пригодницький роман, однак який вимагає продовження. Так чи інакше, але «пігмеї майбутнього, вище титанів сучасності на голову, оскільки стоять на їх плечах», – говорив класик. Ю.Савчук не закрити тему, а вдало відкрив її, знайшов цікавий ракурс, оригінально і винахідливо оформивши в історичну розповідь, що читається як роман. Гадаємо, що вдалих початок – це тільки прелюдія до симфонії на тему про клейноди інших володарів гетьманської булави.

Можливо, десь, не виключено в запасниках вітчизняних музеїв, зберігаються досі безіменні речі, корогви – прапори козацькі, щодо котрих тільки й відомо, що вони з XVII – XVIII ст. А чи атрибутовані з достатньою вірогідністю передані колись до сховищ всі запорозькі прапори? (Україна. – 1930. – № 7–8. – С.192–193.) Чекають на дослідників предмети, які належали Івану Мазепі, а також описані при обшуку та у заповіті речі гетьмана Самойловича, раритети родини Розумовських. Не до кінця вивчено генеалогію гетьманів. Інколи до їх родин у нащадки записуються люди через подібність прізвищ чи то за місцем проживання. Історія крокує вперед, залишаючи на свій достойний і належний спомин віхи, події, факти, зашифровані знаки-символи з надією на те, що нащадки не розбазарять спадок та цінностям минулого вистачить місця в майбутньому.

Книга Ю.Савчука – повчальний приклад ставлення до унікального речового спадку. Вона читається легко, бо написана не законсервованою і сухою мовою з переліком доказів та спостережень, а немовби в стилі оповіді, коли люди не бояться при розмові відійти від головного, послуговуючись прикладом, аналогом чи просто згадкою. Маємо приклад оригінального викладу «історичного продукту» (вислів Ю.Савчука). Винахідливість автора достойно мають оцінити читачі. У плетиво чудово виписаного й продуманого тексту самоцвітами введено прекрасно виконані ілюстрації із зображенням досліджених предметів, які також зусиллями вченого вдалося показати одночасно наочно на виставці. Книга ж дозволяє ще і ще раз стати причетним до події, котра відійшла в історію. Нині, коли з усіх жанрів літератури стали найбільше цінувати детективи та бойовики, книги, подібні до даного видання, мають дати імпульс до зміни вектора вподобань, привернути увагу молоді до справжніх цінностей, а, відтак, збудити почуття гордості за велич минулого й своєї безпосередньої причетності до нього. Підзабуте, сором'язливо замовчуване нині слово «патріотизм» проглядає в автора у кожному рядку. Книги, подібні до даного видання, мають бути представлені широко і доступно в усіх бібліотеках як зразок того, що дає історія тим, хто вміє її читати, зазирати за лаштунки відомих подій, до глибини неосяжних джерел і знайти світло згаслих у глибинах віків зірок, що в змозі побачити тільки обрані.

Звичайна річ, що кожне видання має якісь недоліки, хоча вони не впливають на його загальну позитивну оцінку. Прикро, але факт, що в такій книзі наявні помилки (наприклад, у передачі російських прізвищ українською мовою тощо). Автор чомусь визнав за потрібне відзначити, що «пережите на Майдані в листопаді-грудні 2004 р.» дозволяє «рельєфніше та реалістичніше» уявити події часу Хмельницького (постріл петарди за вікном – громадянську війну, за аналогією).

Автора книги за його значну працю на ниві наукових пошуків достойно відзначено високою державною нагородою. В книзі це замовчано. Дослідник кілька разів згадує про допомогу хранительки музейних раритетів – голови державної колекції трофеїв Швеції, що само по собі закономірно. Але прапор Б.Хмельницького знайдено у тих раритетах саме ним! Можливо, що не потрібно звертати на дрібниці увагу, а відзначити пріоритет за нашим співвітчизником і колегою.

Далеко не все те, що хотілося б написати, лягло у рядки даної рецензії-роздуму. Сподіваємося, що наукова громадськість приєднається до позитивної оцінки такої вчасної, добре написаної книги, й чекатиме продовження започаткованого Ю.Савчуком вдалого, з логічно обґрунтованою ідеєю проекту – «Клейноди гетьманів України».

О.П.Ресит (Київ), Я.О.Іщенко (Київ)

Писарькова Л.Ф.

Государственное управление в России с конца XVII до конца XVIII века: Эволюция бюрократической системы. – Москва: Российская политическая энциклопедия (РОСПЭН), 2007. – 743 с.

Писарькова Л.Ф.

Державне управління в Росії з кінця XVII до кінця XVIII ст.: Еволюція бюрократичної системи. – Москва: Російська політична енциклопедія (РОСПЕН), 2007. – 743 с.

Пошук владою ефективних засобів державного управління так чи інакше впливає на проблематику наукових досліджень, коли активізується історія, аби з'ясувати те маловідоме, що формувало російську урядову систему, і, зокрема, ментальність та поведінку державних службовців. Істина, що в історії все повторюється, але на іншому рівні, відобразилася і у підсумковому дослідженні відомого московського історика Л.Ф.Писарькової. Її книжка, що нещодавно побачила світ, цікава для українського історика з багатьох міркувань і найперше тим, що дозволяє досить зримо й детально побачити устрій тієї держави, до якої приєднувалися питомі українські землі останньої чверті XVIII ст., як і тим, що пропонує нові підходи та параметри, за якими варто вивчати історію державного управління. Його авторка досліджує цілісно: центральні і місцеві державні установи розглядаються у взаємодії, залучається вивчення бюрократії, її соціального та чисельного складу, при з'ясуванні організації державної служби у полі зору авторки перебувають управлінські засоби та механізми. Рецензоване видання таким підходом вигідно відрізняється від праць попередників, серед яких такі чільні імена, як М.П.Єрошкін, Л.С.Шепельов, Н.Ф.Демидова та інші й дозволяє зауважити, наскільки ефективно функціонувала державна система в минулому.

Дослідниця простежує початки цілеспрямованої урядової політики у галузі організації влади, не лише, як найчастіше буває, аналізуючи тексти законодавчих актів, а й через їхню практичну результативність та життєздатність. Взаємодія центральних і місцевих установ, через яку забезпечувалася єдність усіх частин держави і цілісність її території, обирається одним із критеріїв її ефективності. Висновки авторки видаються цілком виваженими та аргументованими, якщо врахувати відмінності та наслідки історичної долі держав-сусідів Росії, скажімо, Речі Посполитої або Гетьманської держави.

Л.Ф.Писарькова вже на початку своєї роботи звертає увагу на терміни, за допомогою яких проводиться дослідження, серед них – *чиновництво* та *бюрократія*. Аналіз цих понять здійснюється нею шляхом короткого, проте насиченого екскурсу у природу їхнього формування, розрізняючи європейську та російську етимологію дефініцій. Запровадження нових термінів, вважає авторка, ускладнює дослідження, а тому вона не схильна вбачати між ними великої різниці. І тут важко погодитися з істориком, якщо зважати, скажімо, на французьку традицію формування управлінського апарату. Посадові особи найвищого рівня («officier») були власниками своєї посади й трималися незалежно від короля, а він, у свою чергу, намагався виплатити їм ціну посади та замінити комісара-

ми – призначуваними особами (від «commission» – доручення). Бюрократами («bureaucrat»), які з'явилися у Франції не раніше XVIII ст., були ті, хто служив у бюро і забезпечував управлінське документування та діловодство¹. У російській традиції про бюрократію, швидше за все, можна говорити на час формування абсолютної монархії, яка тією чи іншою мірою зводила діяльність управлінців до французьких комісарів і бюрократів, які не брали участі у прийманні законів, бо це була прерогатива верховної влади, а втілювали їх у життя; їх можна було безболісно звільняти чи переміщати із посад. Дослідниця запропонувала коректний вихід із цього становища: для всіх, хто тією чи іншою мірою був зайнятий в управлінні, вживати термін цивільні («гражданские») службовці, які поділяються на чиновників (на кого власне поширювалася «Табель про ранги») і на канцелярських службовців, які забезпечували управлінський процес на нижчому рівні.

Відомо, що реформи Петра I з'явилися не на пустому місці. Л.Ф.Писарькова звернулася до другої половини XVII ст., коли формувалася у загальних рисах приказна система управління, щоб з'ясувати, наскільки запитувані були управлінські ідеї царя-реформатора. Аналіз діяльності Боярської думи через характеристику її представників дозволив запропонувати як чисельний, так і соціальний її склад, при формуванні якого все більше уваги приділялося персональним діловим якостям, освіті, а не тільки «великої породи», і зауважено, що пануючий принцип колективного напрацювання законодавчих норм відтісняв перших на задній план.

На переконання дослідниці, прикази були центральними органами в системі управління Росії, брали участь у місцевому управлінні, котре забезпечували перш за все *ізби*, що мали присутствія та канцелярії, а також воеводи, котрі підпорядковували останні своєму впливові. При формуванні їхнього кадрового складу практикувався як призначуваний, так і виборний принцип, коли йшлося про таку посаду, як піддчий, з яким пов'язувалася гарантія чесності та професіоналізму місцевих служителів. До малопереконливих висновків через нерозкриття механізму варто віднести спостереження авторки про адміністративний контроль, який закладався самою, власне, внутрішньою організацією управління. Надзвичайно цікаво подано у дослідженні Л.Ф.Писарьковою спроби уряду у другій чверті XVII ст. регулювати процес формування бюрократії, віддаючи перевагу принципу професійної спроможності, до якої найбільшу здатність виявили піддчї, набравшись досвіду на виборній службі.

Працюючи над з'ясуванням чисельності приказних людей, авторка, як і її попередники (С.М.Соловйов, Н.Ф.Демидова, Б.М.Миронов), зауважила невелике їх число, особливо у порівнянні із французькими чиновниками. У цьому разі і перед нею постала проблема пояснення, як зберігала державну єдність і управлялась Росія, маючи такий малочисельний апарат. У відповідь авторкою пропонується схема мобільного функціонування адміністрації: управлінці постійно перебували у роз'їздах, уміло користувалися демократичністю службової ієрархії, існуванням виборних посад. Останні, на переконання Л.Ф.Писарькової, вплинули на те, що у Московському царстві не було такого характерного для європейської історії явища, як продажність посад.

Унаслідок аналізу Петровських реформ та використання результатів останніх досліджень (О.Б.Каменський, Є.В.Анисимов, С.Б.Веселовський та інші), авторка притримується думки, що їхній початок порушив характерну для XVII ст. взаємодію рівнів влади, відносин між підданими та володарем, проявившись у забороні подавати населенню чолобитні на ім'я царя (за винятком справ державної ваги), появи посередників між царем і Боярською думою, яка до того ж значно зменшила законодавчу практику, як і заснування нового, губернського поділу, підпорядкованого одній меті – забезпечення фінансами військових реформ початку XVIII ст. Розуміючи небезпеку зосередження місцевої влади в руках одного губернатора, Петро I намагався урівноважити її утворенням рад із незалежними представниками, однак це не принесло бажаного успіху.

Деталізація наступних глав книжки є не єдиним її позитивом, до них варто додати й виваженість та аргументованість авторового мислення, коли вона переходить, власне, до поглибленого аналізу реформ Петра I, який поновлював центральне управління. Сенат створювався як установа вищого порядку з розпорядчою і виконавчою владою для встановлення балансу між центром і губерніями. В основу як цих, так і інших реформ влади кладалися принципи надзвичайних заходів, жорстокість і немилосердя. Для зміцнення бюрократії вперше 1715 р. вводилися штатні розписи з фіксованим жалуван-

ням для всіх категорій державних службовців, причому, зауважує Л.Ф.Писарькова, розмір окладів на приєднаних територіях подвоювався у порівнянні зі звичайними, в яких величина жалування залежала від адміністративного і політичного значення губернії. Відбулися й інші помітні зміни у формуванні бюрократичного апарату й серед них запровадження безстрокової служби начальників місцевої адміністрації, що в наслідку призводило разом з іншими чинниками до зростання корупції та посадових злочинів. Однак слідчі комісії і розшукові канцелярії, організація фіскальної служби, відбирання сіл, тілесні покарання, позбавлення посад, нагород і навіть життя не ліквідували беззаконня і не створили ефективних важелів для його запобігання. Із запровадженням нових органів центрального управління – колегій – почалося запозичення і насадження всього іноземного в російську управлінську традицію і, як підкреслює дослідниця, у цьому не лише не було необхідності, а й це призвело до якогось дивного поєднання та одночасного існування російських інституцій та шведських – «губернія» і «провінція», «воеводи» і «камеріри» (фінансове управління), «уезди» і «дістрікти» і т. д. Особлива увага акцентується на інституті фіскалів, який формувався на виборному принципі і наближався за своїм становищем до коронних чиновників, що дозволяло владі мобілізувати його для контролю за діяльністю адміністрації. Застосовуючи добре підібрані статистичні дані, зіставляючи чисельність бюрократії у центрі та губерніях, дослідниця відзначила, що, незважаючи на потужні реформи Петра в галузі управління, йому не вдалося уніфікувати адміністративно-територіальний поділ, до якого він прагнув. За її спостереженнями урядовий апарат продовжував залишатися малочисельним, особливо на місцях, а співвідношення між центральною й місцевою бюрократією змінювалося на користь останньої.

Унаслідок проведення колезької реформи управління відбулися суттєві зміни і в умовах служби, зокрема, зменшилося матеріальне її забезпечення, постійно порушувалася принцип її грошової оплати. А якщо врахувати заборону брати посули і поминки з населення, то становище приказних людей не можна назвати нормальним, що відбивалося і на якості служби. Тим більше, що вимоги до неї, виставлені у Генеральному регламенті, були досить високими, як-от: час перебування в канцелярії значно збільшився, заборонялося займатися справами поза її стінами, запроваджувалося регулярне сповідання, і ця процедура стала вагомим критерієм для переведення на вищі посади. У разі невиконання названих вимог, як і інших (порушення термінів виконання справ, прогули, запізнення), встановлювалася система покарань: штрафи, побиття, втрата майна і смерть. Дослідниця підтримує думку попередників, зокрема, М.М.Богословського, О.Д.Градовського, що уряд, запроваджуючи складну канцелярську машину, не мав коштів на її утримання, а тому Петро I нагнітав страхи фізичного покарання, засновував систему доносів, створював державу із притаманними йому силовими методами примусу та жорстокості, а наприкінці свого царювання вдався до... скорочення чисельності державних службовців і поставив питання про перегляд штатів та відмовився від принципу грошової оплати. У зв'язку із цим особливого значення у дослідженні надається такому поняттю, як привнесення раніше малорозвинутої системи недовіри верховної влади до своїх підданих, що в кінцевому результаті дозволило Л.Ф.Писарьковій зробити такий висновок. Петру I не вдалося досягти поставленої мети: поділу влади не відбулося, як і не здійснено уніфікації усіх сторін адміністративного життя та бюрократизації центрального й місцевого апарату управління.

Розпочата ним справа поставила перед наступниками завдання, що їх російська історіографія розцінила двояко, одні історики назвали заходи Катерини I і Петра II контрреформами, а інші – стабілізацією і корегуванням. Аби уточнити своє ставлення до цього поділу, авторка проаналізувала факти ліквідації та створення нових державних установ як центральних, так і місцевих, до яких вдалася Верховна таємна рада (1727 р.), змінюючи запозичену у Швеції систему на традиційну російську. Анна Іоанівна навіть повернула прикази, трирічний термін перебування воевод на посадах, ліквідувала фіскальну контору, щоправда, залишивши фіскалів у військовій службі та у Західних губерніях, де вони проіснували найдовше. І знову перед верховною владою постала проблема, якому принципу формування влади віддати перевагу – зупинилися на необхідності відомчої вертикалі влади, яку не вдалося створити Петру I, та якою найбільше, на думку Л.Ф.Писарькової, переймалася донька великого реформатора Єлизавета Петрівна, яка, однак, далі повернення ролі і значення Сенату не пішла, і укладання штатів нових

установ продовжувалося протягом десятиріччя. Незважаючи на це, дослідниця стає на позицію, що її висловили свого часу М.К.Любавський і О.Б.Каменський: реформи Петра I не скасовувалися, а корегувалися відмовою від нежиттєздатних починань. Зате верховною владою було підтримане бюрократичне управління, яке розвинулося спершу у центральних органах влади, поступово витісняючи виборний принцип із місцевого управління.

Розглядаючи нові законодавчі проекти, дослідниця постійно тримає у полі зору проблему складності, неоднозначності, боротьбу різних точок зору в оточенні верховної влади на те чи інше управлінське питання. Серед них, наприклад, проект П.Шувалова 1754 р., в якому вперше передбачалося створення посад виборних комісарів із місцевого дворянства, які б турбувалися безпекою та благоустроєм населення, що було найслабшою ланкою всіх попередніх проектів місцевого управління. Політика залучення дворян на цивільну службу вкотре актуалізувалася через фінансові інтереси держави до податних станів, які утримували та поповнювали державну скарбницю. Як вдало відмітила авторка, дефіцит кадрів змушував розширювати соціальну базу комплектування чиновників то вихідцями з духовенства, то з селянського стану, але окремі випадки, у принципі, не впливали на загальне обмеження права служити купцям та податним людям. Аби утримувати контроль за формуванням бюрократії, верховна влада шукала механізми, і саме таким стало соціальне розмежування чиновницьких і канцелярських посад. Канцелярським службовцям було заборонено володіти маєтками (1754 р.), і межею у цьому складному процесі був обер-офіцерський чин. Така політика сприяла тому, що для місцевих установ найбільшою проблемою ставав дефіцит кадрів, натомість – для центральних – їх чисельність невпинно зростала.

Однак, чи не найцікавіші сторінки монографії присвячені заходам, до яких вдавалася верховна влада, аби якщо не ліквідувати, то хоча б призупинити зловживання чиновників. Жорстокі покарання Петра I не принесли бажаних наслідків. Фіскалі, покликані стежити за розкраданням, виявилися найбільшими казнокрадами. Його наступники полегшили покарання, відмінили фактично смертну кару, зняли заборони на володіння маєтками губернаторам і воеводам у ввірених їхньому управлінню губерніях, перевівши стрілку на штрафи та скорочення, апелювали також до совісті чиновників, їх відповідальності перед Богом і державою. Вимагання подарунків, хабарництва, здирство, особливо при незаконному ґуральництві, здачі підрядів, перевищення влади були звичними для тогочасних державних службовців. Запровадження постійного державного жалування у 1760-х рр. Катериною II значно зменшило посадові зловживання, чому сприяла й створювана атмосфера громадського осуду тих чиновників, які брали хабарі, а також повернення права населенню подавати скарги безпосередньо верховній владі. Однак, помножені на невисоку культуру вчорашніх армійських офіцерів, звички до здирства не піддавалися викоріненню. Хабарі мали надзвичайно багату палітру: від грошей до натуральних виплат і наділення чиновників селянами. Однак, на переконання дослідниці, яка спеціально досліджувала цю проблему, населення скаржилося верховній владі лише у разі надзвичайних зловживань місцевої влади.

Відзначаючи надзвичайну скрупульозність Л.Ф.Писарькової, фактологічне насичення її монографії, спроби через числові підрахунки відшукати закономірності й особливості організації чиновницької служби, усе ж варто зауважити, що деякі її висновки звучать непереконливо. До таких варто віднести хоча би твердження, що на середину XVIII ст. чини перетворилися у нагороду і компенсували низький розмір жалування (С.337).

Попри насиченість, цікаві спостереження, глибокий аналіз реформ державного управління Петра I та їх наслідків, для нас найбільший інтерес становить друга половина книги, де йдеться про підготовку та запровадження губернської реформи 1775 р., що повністю поширювалася на українські новостворювані губернії – Малоросійську, Слобідсько-Українську та Новоросійську. Розглянуті авторкою проекти реформування місцевого управління (Я.П.Шаховського, П.І.Шувалова, М.І.Паніна) вкотре переконують, яка серйозна підготовка здійснювалася владою для впорядкування адміністративно-територіального устрою держави, згідно з яким розташовувалися уніфікована мережа державних установ. Важливою для розуміння різниці між губернією, намісництвом і генерал-губернаторством є трактування Л.Ф.Писарьковою їх тотожності на час проведення реформи, оскільки у науковій літературі з цього приводу панує кілька малопереконливих точок зору.

Крім того, авторці досить повно, на відміну від попередників, вдалося з'ясувати кількість новостворених установ за губернською реформою Катерини II та пояснити причини їх нерівномірного розміщення у різних губерніях та областях імперії. Як і чи не вперше зауважити, що внаслідок відкриття губернських установ різко призупинили свою діяльність центральні органи влади. З'ясувавши склад та чисельність службовців у новостворених губернських та повітових установах, дослідниця констатує повільність їх заповнення, знаходить обставини, що впливали на темпи формування бюрократії, наявність вакансій. Відзначає також зворотній процес, наприклад, у Київській губернії, в якій число канцелярських службовців перевищувало на 160 осіб штатний розпис, однак жодних пояснень цьому явищу не пропонує. Попри складність підрахунків, на що постійно наголошує дослідниця, вона запропонувала цілком прийнятну схему, згідно з якою їй вдалося з'ясувати загальну чисельність службового апарату за Катерини II, а також порівняти її за різними категоріями: коронна (вища, середня та нижня) та виборна служба.

Серед підходів до з'ясування системи державного управління Л.Ф.Писарькова активізувала такий фактор, як особистість імператора, його розуміння державних проблем, хоча нею все ж мало уваги звертається на монарха як на інститут самодержавної влади. Вона відмічає, що кожному з імператорів була притаманна власна політика чи то централізації, при якій перевага віддавалася формуванню центральних органів влади, а чи децентралізації, коли зміцнювалася місцева влада. І той, і інший процеси нерозривно супроводжувалися запозиченням європейського досвіду, впливали на формування державної системи установ. Додамо від себе, централізація вела до усунення станової виборної бюрократії, а також зменшувала значимість судової влади за рахунок зростання адміністративної. Найбільш випукло вдалося авторці пояснити у цьому аспекті неординарні заходи Павла I, який поєднував централізацію у корінних російських губерніях і децентралізацію в окраїнних губерніях, зокрема Київській, Волинській, Подільській та Малоросійській, які наділялися для цього статусом губерній «на особих правах и привілегах состоящих». Однак при з'ясуванні змін, що їх зазнала судова система при Павлові I, авторка допускає неточності, стверджуючи, наприклад, що дворянські посади втратили виборний характер. Насправді, на відміну від внутрішніх губерній, дворяни Правобережної України при Павлові I отримали право обирати майже усіх судових чиновників головного суду, повітового і підкоморського судів та Волинського надвірного суду, а до участі у виборах були допущені навіть безземельні шляхтичі². Натомість надзвичайно цікаво та повно проаналізовано заходи верховної влади, спрямовані на підвищення ефективності діяльності державних установ. Посилення дисципліни, контроль за поведінкою чиновників у присутствених місцях, продовження часу їхнього там перебування підвищували продуктивність праці, яка крім скорочення тривалості розгляду справ, майже згідно із «невідкритими» законами Сіріла Паркінсона, призводила до зростання листування та збільшення загальних розмірів документообігу. А названі різновиди відрахувань, запроваджені Павлом I, справді, вражають навіть більш-менш обізнаного із стимулюванням державної служби. Казні сплачували за перехід із військової до цивільної служби, за ордени, а різноманітним штрафам не було меж. Однак, дослідниця вважає, що ці й інші заходи, зокрема перезапровадження фіскалів, не призвели до створення ефективної системи контролю за діяльністю адміністрації, яка б боялася Бога, як писав один із сенаторів, і не брала хабарів від населення.

Третю частину книжки складають додатки, основу яких являють таблиці. Їх розміри та значимість вимагають особливої уваги, але оскільки їх 55, то обмежуся лише найголовнішими: про становий склад чиновників різних категорій місцевого й центрального управління, штати державних установ, грошове забезпечення, списки губерній і т. д. Можна диву даватися, як багато дослідниці довелося працювати над таблицями, розміщеними безпосередньо на сторінках книжки. При всій необхідності статистичного матеріалу все-таки книжка ним переобтяжена. Її текст значно виграв би, коли б цифри час від часу не повторювалися двічі, раз у тексті, а другий раз – у таблиці.

Безперечно, вихід у світ монографії Л.Ф.Писарькової без перебільшення став помітним явищем в історіографії, і не лише російської. Дослідницею ґрунтовно мобілізовано досягнення попередників у цьому напрямку, а з другого, залучення та потрактування нового фактичного матеріалу, і не тільки архівного походження, дозволило їй вийти на нові горизонти бачення взаємодії центральних та місцевих органів влади та з'ясувати роль бюрократії у налагодженні систем управління протягом значного історичного

періоду. А також тому, що авторка актуалізувала дещо призабуту проблему, як вживалися російські традиційні та європейські підходи до організації функціонування держави. І все ж, час від часу відчувається певна упередженість щодо європейського досвіду та його ефективності для модернізації російської державності. І тоді, коли стверджується, що колезька система галузевого управління, на думку дослідниці, була «чуждою» Російській державі. І коли йдеться про терміновість служби, її виборність на найнижчій ланці, які були «невідомі» європейським країнам, і коли аналізується організація державної служби, що її запроваджував Петро I на бюрократичних принципах. Унаслідок цього дослідниця змушена зосереджуватися не лише на організації управління як такого, а постійно з'ясовувати проблему корегування наслідків запровадження європейських традицій. При цьому взагалі випускається з поля зору, чому все ж таки європейський досвід так притягував до себе увагу і Петра I, і Катерини II?

¹ Малов В.Н. Европейский абсолютизм второй половины XVII и начала XVIII в. // История Европы. – Т.4: Европа нового времени (XVII–XVIII века). – Москва, 1994. – С.140–141;

² Жукович П. Западная Россия в царствование императора Павла // Журнал министерства народного просвещения. – 1916. – Август. – С.226.

В.С.Шандра (Київ)

Тоїчкін Д.

Козацька шабля XVII–XVIII ст.: Історико-зброєзнавче дослідження. – К.: ВД «Стилос», 2007. – 367 с., іл., карти.

Історичне зброєзнавство – одна з найменш досліджених галузей у складі спеціальних історичних дисциплін. Тому поява навіть невеличкої розвідки на відповідну тематику завжди привертає пильну увагу не тільки дослідників суто зброєзнавчих питань, а й усіх істориків, котрі досліджують ті історичні періоди, в які функціонувала зброя за своїм безпосереднім призначенням. Поява друком книги кандидата історичних наук Д.Тоїчкіна «Козацька шабля XVII–XVIII ст.: Історико-зброєзнавче дослідження» відразу викликала неігноруваний великий інтерес до себе не тільки через оригінальність і складність обраної проблеми, а передусім через вдумливий підхід автора до всебічного розкриття особливостей досить специфічного речового джерела – шаблі. Це приклад кваліфікованого підходу фахівця до інформації, котру надає остання, з історією появи та функціонування якої тісно пов'язаний один із визначних періодів вітчизняного минулого.

В Україні шабля є одним із найважливіших символів козацтва й традицій, пов'язаних із національним визволенням та державотворчими процесами. Вона посідала визначне місце в свідомості українців, асоціюючись у першу чергу з козаком – захисником народу і Вітчизни. Шабля фігурує в численних народних думках, значній кількості поетичних творів, прислів'їв та приказок. Її оспівав Т.Шевченко як невід'ємний атрибут – супутник українського лицарства. Тож дослідження самої шаблі – воістину легендарної зброї – становить неодмінну і вагомую частку загального процесу вивчення козацького минулого, життя, побуту та численних війн слаavnих волелюбних лицарів степу. Актуальність такого дослідження – безперечна, оскільки зумовлена не тільки необхідністю вивчення окремих історичних комплексів речових джерел, а й подальшим поступом українського зброєзнавства, що на сьогодні налічує тільки кілька більш-менш фундаментальних розвідок і взагалі залишає бажати кращого, коли справа йде про вивчення зброї. Спеціальної наукової праці, котра б комплексно досліджувала зброярські традиції на українських землях, залучала до аналітичного розгляду значний за обсягом фактичний матеріал, зокрема такий, що стосується шаблі, взагалі не існує. Причин такого стану речей чимало. Серед них – та, що відсутні фахівці з такої проблематики і, головне, жодне музейне сховище не може похвалитися наявністю представницького, не кажучи повного, комплексу шабель, які були на озброєнні козацького війська впродовж XVII – XVIII ст. Тобто йдеться про джерельну базу, котра виявилася розпорошеною, а значна кількість холодної зброї осіла в музеях Росії та Польщі й також у численних приватних колекціях. Можливо, саме через це відсутня спеціальна література з проблеми, видана українською мовою. Навіть у представницьких словниках годі шукати досить специфічні, чисто українські зброярські терміни, які відповідно засвідчували б про розвиток понятійного апа-

рату вітчизняного зброєзнавства та, як наслідок, про поступ самої науки про зброю. Отже, перед автором одночасно з дослідженням історії виникнення і побутування шаблі, розвитку й удосконалення її конструкції впродовж тривалого часу стояло надзвичайно відповідальне завдання щодо складання понятійного апарату праці, що передбачав виявлення та обґрунтування вживаних на теренах України зброєзнавчих понять і відповідної термінології, котрі мали ввійти до словників із спецдисциплін як складова їх дефініцій.

Автор монографії вже у вступі чітко окреслив коло проблем, які поставив собі за мету розв'язати шляхом всебічного вивчення унікального речового джерела, котре, власне, до цього часу не стало об'єктом дослідження по всіх параметрах, як того вимагає історичне зброєзнавство.

Про історію козаччини написано тисячі статей, видано, зокрема в останній час, десятки фундаментальних праць. А от про шаблю, яка стала невід'ємним атрибутом, запорукою існування козацького війська, була головною поліфункціональною складовою у комплекті холодної зброї козаків та стала легендарною, так і не здійснено жодного фундаментального дослідження.

Д.В.Тоїчкін поставив перед собою досить складний та досі не розв'язаний комплекс завдань, котрий об'єднано саме в чітко означеному і винесеному у підзаголовок визначенні як історико-зброєзнавче дослідження. Тобто автор визнав за необхідне не тільки досконально вивчити шаблю по всіх параметрах, як того вимагає зброєзнавство, а й передусім дослідити історію походження даного виду озброєння, показати його витoki і формування в окремий тип. Вивчаючи шаблі, автор відповідально підійшов до проблеми типологізації та класифікації холодної зброї, серед якої значне місце займають шпаги, шаблі, палаші й шашки. Відтак, на основі ретельного дослідження багатьох її зразків Д.В.Тоїчкіну вдалося запропонувати власну, відмінну від запропонованих раніше вченіми, схему (С. 29), яка дає чітке уявлення про різні види козацького озброєння – клинкову, древкову, гнучку, монолітну і механічну металеву зброю, окресливши її за ознаками монофункціональності та поліфункціональності, а також за особливостями використання в бою (січна, різальна, колольна, ударна, ручна метална). Серед клинкової зброї поряд із кинджалом, ножем та металним ножем стоїть у класифікаційній схемі шабля, що з'явилася в кінці VII – на початку VIII ст. н.е. Надзвичайно цікавою видається наведена на С.35 схема конструкції шаблі з детальним показом її частин, вперше оприлюднених у зброєзнавчому дослідженні з обґрунтованим описом деталей із вживанням термінології, поданої українською мовою. Це, безперечно, вагомий внесок автора до теоретичних проблем зброєзнавства, котрий заслуговує на схвалення, що передбачає подальший розвиток їх окремих складових.

Разом із тим, з'ясовуючи ступінь наукової розробки теми, ретельно простеживши всі здобутки своїх попередників – учених, які в різний час й у різноманітних країнах світу зробили спроби підійти до вивчення шабель, що були на озброєнні в їх регіонах, дослідник дійшов висновку щодо необхідності створення широкомасштабної комплексної праці, яка б давала повне уявлення саме про козацьку шаблю XVII – XVIII ст. Адже відкритим залишалось в історіографії питання про морфологічний тип зброї, особливо про таку, котру автор визначає обґрунтованим ним терміном «українська козацька шабля».

Визначений комплекс проблем передбачав і використання та ретельний аналіз багатьох різного типу й виду історичних джерел – від залишених із середньовічних часів самих різновидів шабель – речових і писемних матеріалів різного походження – до іконографічних, старовинних портретів з образами відомих козацьких ватажків – гетьманів, полковників, сотників і уславлених відвагою козаків, які на полотнах їх сучасників-митців зображались обов'язково із своєю зброєю. Інформація іконографічних джерел – це, безперечно, наукове досягнення молодого вченого, котрий зумів залучити до дослідження комплекс картин XVII – XVIII ст. (або їх пізніші копії), що дозволило переконливо довести наявність і популярність в Україні таких типів шабель, як карабеля, кілідж, шабля турецького типу, шамшир, польсько-угорська (тип II), орла, ординка, гусарська, чечуга (смичок), козацька (карабеля гусарська).

Специфічність даної фундаментальної праці полягає в тому, що одночасно з дослідженням безпосередньо всіх виявлених у музейних сховищах шабель, детальним описом конструкції кожного з їх типів автор запропонував та завдяки власній розробленій і запровадженій у праці схемі системи виміру холодної зброї показав наочно доцільність та необхідність вимірів шабель на численних рисунках, наведених у тексті.

Відтак, музейні працівники отримали, так би мовити, довідник, за котрим на практиці можна відтепер проводити виміри наявних у сховищах їх зразків і визначати з достовірністю тип та відповідно назву останніх.

Розповівши, на жаль, дуже коротко історію виникнення шаблі, простеживши її розвиток і вдосконалення впродовж тривалого часу, вчений зробив цікаві висновки щодо неї, як про продукт середньовічних технологій. Оскільки у монографії досліджено не тільки клинкову зброю, що потрапляла в Україну торговельними шляхами внаслідок розвитку міжнародних зв'язків, а й безпосередньо ту, котру виготовляли на її землях, Д.В.Тоїчкін один із підрозділів праці присвятив стану металургії в краї та її сировинній бази. Це було необхідно для того, щоб показати можливість виготовлення шабель із власних покладів заліза.

Цікавим видається і підрозділ з описом самого процесу виготовлення середньовічної клинкової зброї, де порушено вперше питання про її виробника й визначено та перелічено інструментарій, котрим він користувався (С.113–122). Підтвердженням висновків автора про виробництво власних українських шабель, які залишили окремі письмові джерела, є введені ним уперше до наукового обігу їх унікальні зразки.

Логічно перейшовши у своїй праці в наступному розділі до безпосереднього аналізу всіх козацьких шабель, виявлених ним у запасниках і експозиціях ряду центральних музеїв України, автор порівнює їх з іншими типами холодного озброєння козаків. Детально він показує при цьому призначення довбні, бойової коси, бойового серпа, обушка, сокири, чекана, келепу (клівця), бердиша, списа, кіки, кінджалу, ножа, булав, луку й стріл та, врешті, шаблі, що завершувала комплект озброєння козаків у походах. Цінною для дослідників зброї виглядає таблиця з визначенням походження (за місцем виготовлення) шабель різного типу (С.174–175). Її логічним продовженням є таблиця з переліком останніх, виготовлених в Україні на власній й іноземній сировині (с. 181).

Дану монографію характеризує і така суттєва деталь, як широке використання ілюстративного матеріалу. Отже, кожен текстовий опис шабель супроводжується та підтверджується рисунками, що дають наочне уявлення про них – вигляд, конструкцію й піхви. Тому книга відразу здобула широкий попит серед фахівців.

Надзвичайну цінність становлять розглянуті в окремому підрозділі праці та проаналізовані малюнки шабель в іконографічних джерелах. Новаторський підхід автора до залучення їх у зброєзнавче дослідження варто не тільки всіляко вітати, а й рекомендувати іншим ученим у галузі спецдисциплін широко використовувати в своїх працях не тільки методи і методики дослідження СІД, а й їх безпосередні джерела, які становлять основну наукову базу, котра містить різнопланову інформацію. Саме розглянуті твори живопису, які хронологічно відносяться до розглядуваного автором періоду, дають змогу підтвердити його висновки щодо вигляду шабель, їх деталей, прикрас, оздоблення. Численні портрети козаків, наведені у книзі (чомусь ілюстративний матеріал названо автором «фотографіями») (С. 320 – 365. Фото 41 – 96), – це представницька галерея із зображенням козацьких шабель, котрі вперше представлено так широко в одному монографічному дослідженні. Гетьмани, полковники, сотники та прості козаки, як свідчить ілюстративно-зоровий ряд, завжди зображалися митцями із зброєю, серед якої шаблі належало виняткове місце. Остання відіграє важливу роль для атрибуції (при потребі) самого становища у суспільстві її володаря.

Численні притекстові посилання і великий список використаної літератури (271 позиція. С. 267 – 283) свідчать про велику роботу автора з історіографічними джерелами, котрі поряд із речовими зробили дослідження унікальним зразком їх комплексного вивчення й отримання необхідної інформації. В кінці видання автор подав карти, які засвідчують наявність на українських землях рудень із покладами заліза та подають зорову інформацію про основні центри цехового і козацького виробництва шабель на території краю у XVII – XVIII ст.

Реалізувавши всі поставлені завдання, автор, однак, не закрав тему дослідження шаблі, зокрема української. Пошук в інших місцях зберігання – музеях України й у закордонних сховищах, – безперечно, має багато що додати до даної монографії. Сподіваємося, що результатом подальшої роботи стане видання великого кольорового альбому, котрий представить дослідникам шабель та інших видів холодного озброєння козаків, музеєзнавцям і колекціонерам чудовий та великий джерельний матеріал. А поки що перед нами ошатно, з любов'ю й знанням справи видана фундаментальна праця, яку з

вдячністю сприймають наукова громадськість, працівники музеїв і колекціонери зброї, всіх, хто вивчає історію Війська Запорозького.

І.Н.Войцехівська (Київ), В.М.Даниленко (Київ)

Богдашина О.М.

Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія: Навч.-методич. посіб.— 2-е вид., доп. та переробл.— Х.: Тарбут Лаам, 2005.— 192 с.

Джерелознавство, безсумнівно, може вважатися однією з унікальних, специфічно вітчизняних (в географічному розумінні російського імперського, згодом радянського і пострадянського простору, натомість у західноєвропейському й американському науковому соціумі воно жорстко не інституювалося й не виокремлювалося) галузей історичної науки та разом із тим окремих навчальних дисциплін із числа фахових для студентів відповідних спеціальностей і спеціалізацій. Історія становлення й розвитку джерелознавства як окремої галузі на вітчизняному науковому підґрунті протягом XIX – початку XX ст. щонайменше заслуговує окремої ретельної, виваженої, продуманої та незаангажованої оцінки сучасних українських історіографів і джерелознавців, потребує спеціальної розробки, а його феномен повинен сприйматися як цільна й комплексна проблема сучасної науки.

На жаль, поки що джерелознавчі наукові дослідження з високим теоретико-методологічним рівнем виконання продовжують залишатися рідкісним явищем у сучасній українській історичній науці. Та й новітні навчальні посібники і підручники, котрі б відповідали сучасному рівню розвитку джерелознавства в незалежній Україні, почали з'являтися лише протягом останніх кількох років, певною мірою демонструючи теоретичний та методологічний потенціал вітчизняних учених – спеціалістів у даній галузі історичної науки¹. Із сумом доводиться констатувати, що зазначені здобутки сучасних українських дослідників у створенні навчальної літератури з джерелознавства своєю фундаментальністю, прагненням розвивати наявний потенціал за рахунок досягнення й використання новітніх світових тенденцій, теоретико-методологічних принципів в історичній науці значно поступаються досягненням, приміром, сучасних російських учених. Про це переконливо свідчать останні підручники і навчальні посібники, які з'явилися друком у Російській Федерації² – ім притаманна широта та поліваріантність у визначенні предметного поля джерелознавства, його завдань і місця в системі історичної науки. Російські дослідники прагнуть частково переорієнтувати загальний статус джерелознавства, піднести його на новий теоретичний та методичний рівень. Вони цілком аргументовано й, на мій погляд, виправдано з точки зору сучасних загальнонаукових реалій ставлять знак рівності між даною галуззю історичної науки і методологією дослідження³. Щодо важливості такої навчальної літератури годі й твердити. Адже саме вона визначає дисциплінарний статус та місце джерелознавства в системі фахової підготовки історика, його здатність опрацьовувати будь-які масиви наукової інформації.

Один із цікавих, змістовних і потребує уваги навчально-методичних посібників із джерелознавства, створених протягом останніх років, належить харківській дослідниці О.М.Богдашиній⁴. Зазначена праця й змусила автора даних рядків порозмірковувати над статусом джерелознавства в дисциплінарному полі історичної науки.

Даний навчально-методичний посібник характеризується продуманою, логічною структурою. У його рамках авторка підняла переважну більшість найважливіших теоретичних та методичних проблем джерелознавства, запропонувала власну, цілком виважену періодизацію розвитку даної галузі історичної науки в країні. О.М.Богдашина резонно визнає існування різноманітних підходів у спеціальній науковій літературі щодо визначення предмета і завдань джерелознавства, наводячи дефініції, запропоновані в окремих працях західноєвропейських, російських, радянських та українських істориків. Заслуговує повне право на існування й авторське визначення джерелознавства історії України як значної галузі знань, котра «має певні специфічні риси теорії та методики вивчення та використання джерел, власну історію науки», а його предмет вивчення обов'язково включає і теоретичний аспект⁵.

Цілком логічно й послідовно авторкою визначено теоретичні завдання джерелознавства історії України, чого, однак, не можна сказати про практичні. Принаймні перші з них, на мій погляд, більше орієнтовані у практичну площину архівознавства як комплексної системи знань. Дещо поверхово визначено методологію та методику джерелознавства, причому під першою розуміється «система принципів і методів наукового пізнання», а під другою – «система правил та методів (приймів, способів) дослідження історичних джерел», що недостатньою мірою дозволяє їх відокремити й інтерпретувати⁶.

Адекватними є сприйняття та авторська інтерпретація головних методологічних принципів джерелознавства, загальнонаукових і міждисциплінарних методів, на котрі воно спирається. Одночасно вважаю, що не зайвим було б більш детальне розкриття сутності частини з них, у першу чергу сукупності математичних і статистичних методів та деяких інших, які дослідницею лише заявлені. Додаткового пояснення, на мій погляд, потребує використаний нею термін «типологізація» (с. 13). Напевно, логічніше зазначати про специфічну методику, існуючу в рамках більшості спеціальних історичних дисциплін, про цілі сукупності їх технологій, а не про окремі «археографічний метод», «іконографічний», «евристичний», «метрологічний» тощо⁷. Загалом у першому параграфі О.М.Богдашиною викладено основні існуючі підходи щодо визначення предмета і завдань джерелознавства, більшості з котрих не можна відмовити у певній долі раціональності, а також окреслено його головні методологічні засади.

Можемо лише підтримати структуру історичного джерелознавства, запропоновану київськими вченими, до котрої схиляється й авторка рецензованого навчально-методичного посібника. Водночас звернемо увагу О.М.Богдашиної на те, що у наведеній нею в книзі у додатках схемі №3 на с. 183 чомусь назви функціонального і субдисциплінарного аспектів помінані місцями по відношенню до визначення їх суті. Незрозуміло також, чим керується дослідниця, визначаючи джерелознавство «у вузькому значенні цього слова» фактично як одну із спеціальних історичних дисциплін⁸, хоча, проте, в посібнику кількома абзацами вище воно подається як галузь історичної науки вслід за домінуючою тенденцією у сучасній українській спеціальній літературі. Та, врешті, й сама авторка вже на с. 22 схиляється до усвідомлення самодостатності джерелознавства як окремої галузі знань та неможливості його звуженої ідентифікації й трактування.

На глибоке переконання рецензента, джерелознавчі аспекти повинні обов'язково розроблятися в рамках кожної окремо взятої спеціальної історичної дисципліни (котрі, до речі, як комплекс включені до міністерських навчальних програм за спеціальністю «Історія»), оскільки більшість із них виокремилися завдяки вивченню специфічних типів та видів джерел. А саме джерелознавство як галузь історичної науки має орієнтуватися на розробку й впровадження теоретичних і методичних новацій, пошуки новітніх методологій та їх застосування на конкретному матеріалі (переважно писемних джерелах) із вітчизняної історії, аналізуючи їх найважливіші комплекси й удосконалюючи методи їх опрацювання, отримання відкритої та прихованої інформації.

Звичайно ж, спеціальні історичні дисципліни тісно пов'язані з джерелознавством, але все ж не зовсім зрозуміло, чим зумовлено те, що окресленню їх предметного поля дослідниця присвятила окремий параграф навчального посібника. Навряд чи доцільно, на мій погляд, використовувати паралельно як синонімічні терміни «допоміжні» й «спеціальні» до зазначеного дисциплінарного комплексу або вважати, що якийсь із них більш широкий. У взаємостосунках між цими поняттями, мабуть, слід скоріше орієнтуватися на адекватність терміна сутності дисциплінарного комплексу, щодо котрого він використовується. І зовсім не можна отожднювати джерелознавство ні в широкому, ні у вузькому сенсі слова з комплексом спеціальних історичних дисциплін.

Якщо повернутися до параграфа посібника О.М.Богдашиної, де охарактеризовано спеціальні історичні дисципліни та інші галузі знань, пов'язані з вивченням джерел, то слід зробити окремі коментарі й зауваження, розкрити власне розуміння даного дисциплінарного комплексу предмета і завдань окремих його складових. Насамперед не можна погодитися, що нині «втрачають своє значення перші за часом створення допоміжні історичні дисципліни», до котрих авторка відносить хронологію, метрологію та генеалогію⁹. Так, у рамках першої на сучасному етапі все більш потужні оберти набирає так звана «нова історична хронологія», ініційована публікаціями російських учених А.Фоменка й Г.Носовського, яка вже давно потребує серйозної оцінки з боку істориків-«традиціоналістів». До того ж хронологія української та всесвітньої історії містить, на-

справді, багато «темних плям» і незрозумілостей. Не можна також не звернути увагу на своєрідний «генеалогічний бум», характерний для сьогодення, котрий найбільше відчують працівники архівних установ. Отже, дещо зарано стверджувати про втрату позицій генеалогією, тим більше, що у західноєвропейських країнах на сучасному етапі її предмет трактується доволі широко, а розробки в її межах вийшли на нові міждисциплінарні рівні.

Безсумнівно, що найбільш багатогранні й різноманітні зв'язки існують у джерелознавстві з історіографією. Дослідниця цілком адекватно розкриває і взаємозв'язки його з іншими галузями історичної науки (археологією, етнографією тощо). На мою думку, архівознавство та археографія за своїм предметом і сферою діяльності загалом виходять поза межі історичної науки як системи, хоча щодо їх тісного взаємозв'язку з джерелознавством О.М.Богдашина, безумовно, має рацію. Це перш за все стосується використання комплексу джерелознавчих методів в архівній справі й архівознавстві при опрацюванні рукописних та друківаних матеріалів, які є об'єктом дослідження обох зазначених галузей знань. Щодо археографії, то, напевно, вона має розглядатися навіть не як галузь науки, а як сфера діяльності, котра не обов'язково має бути тісно пов'язана лише з історією, а відтак і джерелознавством, зокрема, у зв'язку зі значною своєю специфічністю.

Навряд чи можна надати «дисциплінарний статус» джерелознавчій евристиці, тим більше віднести її до «нових дисциплін». На мій погляд, евристика охоплює собою сукупність методів пошуку матеріалів та наукової інформації й може вважатися складовою методикою джерелознавства. Напевно, дещо «не дотягує» до окремої науки або спеціальної історичної дисципліни і дипломатика, оскільки, насправді, треба зазначити про методи відповідного аналізу, які вже давно досить успішно використовуються при вивченні одного з видів писемних джерел – актів. Те ж саме можна сказати про історичну статистику, мемуаристику й літописознавство, котрі виокремилися як напрями в межах джерелознавства по вивченню певних груп та різновидів матеріалів і напрацювали власну, специфічну методикою їх дослідження. Якщо для кожного виду й навіть різновиду писемних джерел виокремлювати спеціальну історичну дисципліну, то, врешті, абсолютно розмиється та втратиться практична складова предмета вивчення джерелознавства. Я вже не зазначаю про те, що сам процес активного утворення «нових» спеціальних дисциплін, безкінечного подрібнення знання, його відособлення та вузької спеціалізації не на користь історичній науці. Значно перспективнішим напрямом є міждисциплінарні дослідження, інтеграція між різними галузями науки, використання ними спільних методик і технологій щодо вивчення подібних груп та видів носіїв інформації. У всякому разі абсолютним нонсенсом є визначення як окремих спеціальних історичних дисциплін напрямів чи складових епіграфіки (адже вона вивчає надписи на будь-яких твердих матеріалах), що досліджують письмо на різному матеріалі (папірологія, папірусологія, берестологія тощо). Якщо слідувати в даному напрямі, то тоді, напевно, треба буде виокремлювати «пергаментологію», «мармурологію», «гранітологію» і т. д. Не можна стверджувати, що епіграфіка виокремилася з палеографії. Адже вивчення надписів на камені має не менш давню традицію, ніж дослідження письма на пергаменті, папері й інших менш міцних матеріалах, а сам він почав використовуватися для нанесення записів і зображень, напевно, найраніше.

Загалом авторка рецензованого навчально-методичного посібника досить професійно та на належному рівні подала визначення предмета вивчення переважної більшості спеціальних історичних дисциплін. Щоправда, на мій погляд, дещо дискусійним є виокремлення нею деяких їх складових як самостійних наук. Так, загалом відомо, що водянні знаки на папері є складовою предмета вивчення палеографії, а отже, наскільки доцільно виділяти філігранологію (або філігранознавство) як окрему дисципліну? Дослідниця прямо наголошує, що, наприклад, медалі разом з орденами й іншими нагородними знаками вивчаються фалеристикою як спеціальною історичною дисципліною. То чи доцільно тоді відокремлення від неї медальєрики, котра вивчає лише медалі як нагороди?

Напевно, поглиблення потребують існуючі класифікації спеціальних історичних дисциплін. Критеріями ж їх виокремлення, на мій погляд, можуть бути: 1) вивчення в їх рамках специфічної групи або виду історичних матеріалів; 2) розробка та використання в межах даного напрямку окремої методикою і технології дослідження, дещо відмінної або навіть радикально нової порівняно з іншими суміжними дисциплінами й складовими історичної науки та їх джерельною базою; 3) розробка специфічної проблематики у ме-

жах, власне, цієї науки, оскільки міждисциплінарні галузі, котрі виникли на перетині кількох наук (наприклад, ономастика, текстологія тощо), не можуть вважатися лише спеціальними історичними.

Додаткових авторських коментарів потребує теза про те, що «найспецифічнішою серед спеціальних історичних дисциплін є криптографія» (с. 47), оскільки з таким же успіхом вона може вважатися, приміром, правознавчою складовою. Натомість геортологія скоріше є складовою етнології, а при всій повазі до агіографії, патристики і гомілетики вони навряд чи можуть бути визначені як остаточно сформовані дисципліни, навіть «спеціальні богословські».

Досить змістовним є розділ, присвячений теорії історичного джерела. Авторка подала широку історіографічну ретроспекцію, відстежила зміни у підходах до визначення даної категорії протягом кінця XVIII – початку XXI ст. не лише в українській та російській історичній науці, а й частково у західноєвропейській. Вона оприлюднила власне ставлення до окремих дефініцій, виділила дискусійні аспекти проблеми теорії джерела. Заслуговує підтримки точка зору дослідниці на те, що географічне середовище (і природні об'єкти, котрі зазнали прямого впливу людини) не можна відносити до історичних джерел (с. 62 – 63). Вагомим здобутком О.М.Богдашиної є виокремлення нею чотирьох головних підходів до визначення поняття «історичне джерело»: позитивістського, марксистського, культурологічного та неокантіанського. Цілоком правомірно авторка визнає, що перші три з них перебувають у рамках онтологічного загальнофілософського підходу, а останній – у межах гносеологічного. Можна погодитися з нею, що «для визначення будь-якого поняття найбільш правильним є системний підхід»¹⁰. Вдалими є й коментарі до «Методологии истории» видатного російського вченого початку XX ст. О.С.Лаппо-Данилевського. Водночас, цілоком правильно вважаючи, що найбільш вірним для розкриття терміна «джерело» є словосполучення «носії історичної інформації», дослідниця чомусь на с. 64 все ж визначила їх як «результати людської діяльності».

Детально в книзі також проаналізовано варіанти класифікації історичних джерел, котрі пропонувалися вітчизняними та окремими західноєвропейськими теоретиками і методологами науки. Хочу звернути увагу дослідниці на те, що видатний радянський учений Л.М.Пушкарьов запропонував власну типолого-видову класифікацію джерел російської історії¹¹. Безумовним є й те, що, напевно, жодна класифікація їх за типами та видами не може вважатися універсальною й вичерпною, оскільки в кожній із них під час прикладення до конкретного матеріалу з певного періоду історії можна знайти окремі невідповідності. Цілоком логічною й такою, що заслуговує підтримки, на мій погляд, є авторська класифікація актових і правових джерел за їх походженням¹². Цінним здобутком О.М.Богдашиної є також запропоновані нею кілька схем їх класифікації, уміщених у додатку. Можна погодитися також із тим, що, врешті, «кожен науковець обирає ті принципи поділу джерел, які відповідають його теоретичним поглядам та (або) практичним завданням конкретного дослідження»¹³. Водночас, класифікуючи джерела з історії України, авторка виокремила «позаісторичні джерела» й чомусь не пояснила, що, власне, під ними мається на увазі. На мій погляд, їх види у свою чергу можна поділяти на різновиди, а не на «підвиди». Дослідниця чомусь паралельно використовує поняття «група джерел» і «тип», виокремлюючи 4 групи («словесні, зображальні, речові та інші типи»), причому до «інших» відносить етнографічні, фонодокументи й електронні носії інформації (с. 91). Така класифікація, на мою думку, є доволі дискусійною, однак це цілоком усвідомлює і сама авторка, про що свідчить її теза на с. 92.

Дослідниця також доволі ретельно відстежила формування критичного підходу до джерел у загальноісторичній ретроспекції. При цьому вона спиралася на аналіз класичних праць істориків та методологів науки. Серед них – А.-Л.Шльоцера, В.О.Ключевського, В.С. Іконникова, Ш.-В. Ланглуа, Ш.Сеньобоса, Е.Бернгейма, О.С.Лаппо-Данилевського, цілу плеяду російських й українських радянських дослідників. Цілоком доречним і необхідним є викладення О.Богдашиною загальних правил джерелознавчої евристики, оскільки її метою було створення навчально-методичного посібника, орієнтованого на студентів-істориків. Загалом у шостому параграфі мова йде більше про методику роботи з джерелами, ніж про критику їх змісту, що в принципі цілоком правомірно.

На мій погляд, найбільш цінною структурною частиною рецензованої праці є параграф, присвячений історії розвитку українського джерелознавства. Адекватними є запропоновані авторкою принципи періодизації історії даної галузі науки та основний її кри-

терій, під котрим розуміється «зміна методологічних парадигм» (с. 113). Цілком виправданним є виокремлення в посібнику семи хронологічних періодів у тих межах, які запропонувала О.М.Богдашина. Вдало дано й загальну характеристику кожному з них у розвитку українського джерелознавства. Щоправда, напевно, можна було запобігти використанню дещо заангажованого з позицій сьогоденного статусу науки терміна «примітивний» по відношенню до відповідних знань у період з XI до початку XVIII ст. та зазначати, наприклад, про «протоджерелознавчі знання».

Доволі вдало є характеристика третього, романтичного етапу розвитку джерелознавства, в межах котрого дослідниця зуміла виокремити, насправді, типові його особливості, виділити ключові постаті дослідників, підсумувати їх головні здобутки у вивченні носіїв інформації. О.М.Богдашина також відстежила помітний вплив на розвиток історичної науки на українських землях із боку закордонних (польських і західноєвропейських) учених-романтиків.

Дещо дискусійним, на мій погляд, є обмеження авторкою хронологічних рамок четвертого, позитивістського етапу розвитку джерелознавства лише другою половиною XIX ст. Адже загалом засади позитивізму були доволі потужними ще протягом майже всього XX ст., а окремі його представники успішно працюють в українській історичній науці й нині. Незрозуміло, чому дослідниця твердить у рамках характеристики даного етапу про інституалізацію історичної науки та створення вищих навчальних закладів із відповідними факультетами в їх структурі. Адже Львівський, Харківський і Київський університети виникли задовго до середини XIX ст. Оцінка ж внеску найвідоміших представників позитивізму у вітчизняній історичній науці в розробку проблем українського джерелознавства зроблена О.М.Богдашиною на належному фаховому рівні, хоча щодо більшості з цих учених не завадило б більш чітко вказати загальні напрями їх творчої діяльності й назви найважливіших джерелознавчих праць. Загалом вдало розкрито в посібнику персоналогічний та інституційний рівні археографії, вказано основні публікації найважливіших джерел й їх комплексів.

На мій погляд, навряд чи можна визначати перші два десятиріччя XX ст. як етап домінування неокантіанських методів у вітчизняному джерелознавстві. Скоріше мова повинна йти про співіснування і певну боротьбу позитивістської, марксистської та неокантіанської методологічних парадигм на ґрунті історичної науки взагалі й джерелознавства зокрема. При цьому вона лише зародилася, але у принципі отримала доволі слабкі імпульси саме в українській науці, оскільки напевно не можна навіть назвати «чистого» неокантіанця з-поміж українських істориків і джерелознавців того часу. Зазначене не стосується ряду російських учених, котрі, насправді, сповідували неокантіанські принципи й частково намагалися їх реалізувати на практиці під час аналізу джерел. Взагалі неокантіанська методологія та її прояви в українській історичній науці ще потребують ретельного вивчення у подальшому.

Толерантно й неупереджено О.М.Богдашина продемонструвала реальні досягнення й здобутки радянського джерелознавства та зокрема його української складової. Цілком адекватно розкрито нею й окремі прорахунки і вади джерелознавчих публікацій тієї доби. Можна погодитися з тим, що марксистська та позитивістська методологічні парадигми, насправді, мали багато подібного, а це перш за все проявлялося в спеціальних студіях, які з'явилися друком у рамках шостого, радянського етапу розвитку вітчизняного джерелознавства.

Звернула увагу авторка і на співіснування української радянської історичної науки з діаспорою, вказавши на головні досягнення та особливості останньої. Змістовну оцінку у посібнику дано й заключному сьомому, пострадянському періоду розвитку українського джерелознавства. Тут теж можна знайти декілька важливих теоретико-методологічних і методико-дидактичних спостережень дослідниці щодо стану даної галузі історичної науки в Україні на сучасному етапі.

Загалом навчально-методичний посібник із джерелознавства, підготовлений та опублікований харківською дослідницею О.М.Богдашиною, цілком може розраховувати на те, щоб зайняти власну нішу серед виданої останнім часом відповідної літератури, присвяченої визначенню дисциплінарного статусу даної галузі історичної науки. Авторка спромоглася підняти й по-своєму вирішити багато найважливіших теоретико-методологічних і методичних проблем джерелознавства, запропонувала власне бачення історії його становлення та розвитку на вітчизняному матеріалі. Значна частина цих проблем,

питань й окремих аспектів відносяться до числа дискусійних і недостатньо розроблених. На мій погляд, існує нагальна потреба їх подальшого обговорення та вирішення у рамках спеціальних семінарів із проблем теорії, методології й методики джерелознавства та історичної науки загалом, відкритих круглих столів, матеріали котрих можна було б друкувати на сторінках спеціальної періодики.

Що ж до дисциплінарного статусу джерелознавства і його ролі в підготовці фахівців, то автор даних рядків вважає, що на історичних факультетах вищих навчальних закладів України обов'язково має викладатися спеціальний курс із даної дисципліни як окремий предмет, орієнтований на вітчизняний матеріал. У цих рамках мають подаватися основні аспекти теорії й методології джерелознавства, аналізуватися основні етапи його становлення і розвитку як науки, розкриватися відповідна методика, проблеми класифікації носіїв інформації та їх комплексів, аналізу їх змісту (з орієнтацією на писемні матеріали), з'ясовуватися роль у структурі джерельної бази з історії України. При цьому бажано також викладати проблеми архівознавчого характеру (визначаючи місця зберігання пам'яток у складі архівних колекцій і зібрань), а також зупинятися на характеристичних найважливіших археографічних публікацій історичних документів. Майже ідеальним було б, якби студентам старших курсів й особливо магістрам окремо ще викладався курс «Теорія та методологія джерелознавства». Щодо матеріалів інших типів (усних, речових, зображальних тощо), то джерелознавчі аспекти аналізу їх змісту, класифікації, методики обробки, на мій погляд, повинні розглядатися у курсах «Археологія історії України», «Етнологія», «Спеціальні історичні дисципліни» і деяких інших. Складовими, наприклад, курсу СІД у рамках їх вивчення (кожної окремо взятої) повинні бути теоретичні аспекти дисципліни, історія її становлення й розвитку як науки, специфіка джерельної бази та окремих груп носіїв інформації, методика, методологія й технологія дослідження останніх. Джерелознавчі аспекти всевітньої історії повинні обов'язково розглядатися у тематичному ракурсі в межах кожної дисципліни, орієнтованої на вивчення того чи іншого хронологічного періоду цієї складової відповідної науки. Лише за таких умов, на моє глибоке переконання, можна розраховувати на те, що у вузах буде створено замкнений, взаємопов'язаний цикл джерелознавчого характеру в системі підготовки студентів-істориків і вони отримають належний фаховий рівень знань.

¹ Див., наприклад: Антонович В.Б. Лекції з джерелознавства. – Острог; Нью-Йорк, 2003. – 382 с. (своєрідною «класикою жанру» тут можна вважати редакторський вступ та значні за обсягом і змістовні коментарі й примітки вміщені на с. 107–232); Джерелознавство історії України: Довідник. – К., 1998. – 212 с.; Історичне джерелознавство: Підручник. – К., 2002. – 448 с.; Макаруч С. Писемні джерела з історії України: Курс лекцій. – Л., 1999. – 352 с.; Підгаєцький В.В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття: Навч. посіб. – Дніпропетровськ, 2000. – 392 с. та деякі інші.

² Голиков А.Г. Источниковедение отечественной истории. – Москва, 2000. – 440 с.; Данилевский И.Н. Источниковедение. Теория. Методы. Источники российской истории: Учеб. пособие. – Москва, 1998. – 702 с.; Коломийцев В.Ф. Методология истории: От источника к исследованию. – Москва, 2001. – 181 с.; Кабанов В.В. Источниковедение советского общества. – Москва, 1997. – 234 с.; Медушевская О.М. Методология истории: Учеб. пособие. – Москва, 1997. – 72 с.; Русина Ю.А. История и теория источниковедения. – Екатеринбург, 2001 та ін.

³ Див., наприклад: Данилевский И.Н. Источниковедение... – С. 104–119 та ін.

⁴ Богдашина О.М. Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія: – Х., 2005. – 192 с.

⁵ Там само. – С. 8–9.

⁶ Там само. – С.13.

⁷ Там само. – С. 18.

⁸ Там само. – С. 21.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. – С. 63.

¹¹ Там само. – С. 76.

¹² Там само. – С. 83.

¹³ Там само. – С. 88.

В.І.Воронов (Дніпропетровськ)

Моця О.П.

Південна «Руська земля». – К.: КОРВІН ПРЕСС, 2007. – 264 с.

Нову монографію відомого українського вченого, лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки О.Моці присвячено висвітленню процесу появи топоніма «Русь» та його поступового закріплення за певним територіальним ареалом протягом IX–XII ст. За своїм основним фахом автор – археолог. У цьому зв'язку цілком логічно, що своє дослідження він буде на відповідних матеріалах. Проте його наукові інтереси не обмежуються лише археологією, поширюючись на середньовічну історію, етнологію й навіть на дослідження, пов'язані з історією цивілізацій. У рецензованій книзі використано відомості з різних дисциплін, що дає підстави кваліфікувати її як комплексне міждисциплінарне дослідження.

У своїй новій праці О.Моця виявив ще і неабиякі філологічні здібності, котрі цілком можливо застосовуватиме й у майбутньому (хоча окремий підрозділ «Мова», наявний в одному з розділів, навряд чи можна зарахувати до кращих здобутків дослідника). Це насамперед стосується його звернення до давньоруських літописів як до одного з двох головних джерел. Саме свіже та небанальне прочитання літописних текстів дало змогу авторові запропонувати оригінальні й переважно влучні інтерпретації їхнього змісту. Не менш важливою видається і та, також «філологічна» обставина, що книгу написано просто та доступно. Дослідник в анотації не лукавить, адресуючи її не лише дипломованим спеціалістам, а й студентам вищих навчальних закладів. Стиль викладу настільки популярний, що основний зміст праці вдумливий студент зрозуміє без особливих зусиль. Цей факт може служити ще одним свідченням високого фахового рівня автора «Південної «Руської землі». Доступність при цьому не ставить під сумнів і жодним чином не применшує ані наукової ваги монографії, ані її фундаментальності.

Із зразками давньої писемності О.Моця поводитьися з максимальною делікатністю та обережністю. Пропонуючи власне бачення, він не прагне «закрити питання» раз і назавжди, виступивши у ролі такої собі істини в останній інстанції. Чимало місця у тексті книги відведено представленню точок зору попередників. Читач має змогу зіставляти й порівнювати різні думки, свідомо обираючи як основну та найбільш вірогідну ту чи іншу гіпотезу. У значній кількості випадків цей вибір, гадаємо, буде зроблено саме на користь версій, котрі пропонує О.Моця.

Інтерпретаційна методика не є єдиною в рецензованій праці, однак посідає у загальному, широкому й різноманітному теоретико-методологічному арсеналі вченого особливе місце. Сам він, щоправда, наголошує на пріоритеті «висвітлення подій за роками і територіями» як найбільш адекватному методі дослідження обраної наукової проблеми, згадуючи принагідно, що саме його «успішно використовували автори ще в давньоруські часи».

Слушність такого підходу підтверджено також у сучасний період, причому не лише на теоретичному рівні, а й на позитивному досвіді представників різних національних шкіл гуманітарної науки. «Історична географія» (чи, можливо, все-таки «географічна історія?»), вагомим внеском до котрої слід вважати рецензовану книгу О.Моці, не потребує особливих пояснень та обґрунтувань доцільності її застосування. Французький учений А.Гійу, наприклад, свою ґрунтовну монографію, присвячену візантійській цивілізації, розпочинає якраз розділом із більш ніж красномовною назвою: «Історія географії». Загальний хід і напрям думки французького дослідника й автора «Південної «Руської землі» при цьому за багатьма своїми параметрами збігаються.

Ніби для того, щоб надати додаткову можливість прискіпливому читачеві пересвідчитися в обґрунтованості авторських інтерпретацій давніх творів, О.Моця долучив до основного тексту праці додатки, які репрезентують основний масив опрацьованих та використаних ним літописних матеріалів. Вони включають у себе відповідним чином підібрані уривки з Іпатіївського, Лаврентіївського, Радзивіллівського, Новгородського першого (старшого і молодшого ізводів) літописів.

Щоб остаточно схилити читача до «співавторства» в інтерпретації давніх текстів, не залишаючи у нього жодних сумнівів щодо доцільності їх нового прочитання, автор дослідження прямо закликає: «Проаналізовані нами дані можна перепроверити самостійно, використовуючи для цього матеріали додатків».

Композиційним стрижнем та змістовим «ядром» у книзі виступають перший і другий розділи: «Руська земля» – державна територія» й «Південна Русь – «Руська земля». Саме в них по суті викладено основний фактичний матеріал, використаний у праці, заявлено практично всі ті постулати, котрі формулює або обстоює вчений, а також ті гіпотези та висновки попередників, з якими він полемізує. Є підстави зазначити, що в цих розділах представлено власне авторське бачення наповнення топоніма «Руська земля» й тих змін, котрі відбувалися протягом IX–XII ст. у ході його поширення з південноруської землі на інші історичні території східних слов'ян і набуття загальноруського значення.

Інші розділи – «Кордони», «Заселення території», «Населення», хоча й читаються легко та з інтересом, все-таки мають швидше «орнаментально»-декоративне значення. Вони доповнюють дещо з того, про що йшлося в перших двох розділах, певними деталями, заснованими на даних, одержаних із різноманітних джерел і з арсеналу різних наукових дисциплін, починаючи від археології та закінчуючи антропологією й мовознавством. До центральної проблеми, на якій зосереджено основну увагу автора рецензованої книги, матеріал, представлений у цих розділах, має переважно опосередковане відношення. Останній розділ – «Руси і проблема давньоруської народності» – присвячено важливій та актуальній проблемі, проте в загальному контексті даної праці виглядає дещо штучно.

Полемічний дух – одна з прикмет рецензованої монографії. О.Моця не боїться полеміки й не уникає її. Саме налаштованість на дискусію разом зі справжнім академізмом і науковою фундаментальністю вирізняють книгу «Південна «Руська земля», роблять її вихід друком помітною подією нашого інтелектуального життя. Головна мета полемічних зусиль автора полягає в утвердженні ключової тези, неодноразово наголошеної й підкресленої ним в основному тексті, винесеної до анотації та до резюме: «Термін «Руська земля» або «Русь» в першу чергу використовувався для південного регіону східнослов'янського світу – в основному до сучасних українських земель».

Практично всю аргументацію, залучену для обґрунтування цього висновку, О.Моця будує на основі категорії «державна територія». Останню він слідом за рядом російських учених різних поколінь (Кучкін, Насонов) розуміє переважно як економічний і адміністративно-правовий феномен, котрий виник на початковій стадії формування класово структурованого суспільства.

Тому автор вимушено йде шляхом акцентування таких ознак, як: характер торгівельно-господарських зв'язків, особливості системи сплати податків, відношення до військової служби, функціонування загальних публічно-правових норм. Подекуди це акцентування виглядає надмірним. У той же час не беруться до уваги (або принаймні не привертають її) інші, вкрай важливі й показові речі – такі, наприклад, як етнічна приналежність, єдність мови та розмаїття діалектів, особливості самоусвідомлення населенням різних «земель» своєї приналежності до певного етносу, спільність його історичної долі. Бракує в книзі хоча б «пунктиром» наведених відомостей про особливості тогочасного загальноєвропейського і міжрегіонального контекстів, кожен із котрих помітно впливав на формування державної території Київської Русі та на її подальший розвиток.

Остання як конкретно-історичне втілення «Руської землі» й державна територія східнослов'янського етносу на певному етапі його існування формувалася на рубежі I і II тисячоліть нової ери. Принципово важливе значення у цьому процесі відіграло становлення та утвердження Києва як нового інтеграційного центру, навколо котрого відбувалася консолідація певної периферії.

Цей процес проходив у гострій перманентній конкуренції міста з іншими претендентами на роль головного «інтегратора» східнослов'янських історичних територій, супроводжуючись і значною мірою визначаючись поступовою емансипацією Києва від глобальних та регіональних центрів-попередників. Окрім усього іншого, він мав ще й, оперуючи сучасними категоріями, виразно помітний геополітичний вимір, бо де-факто ініціював нову «кодифікацію» розмежувальної лінії між цивілізаційними і державно-політичними центрами Заходу й Сходу, остаточно локалізуючи її у зоні середньої течії Дніпра.

На певному етапі історичного розвитку київським князям та членам їхнього «роду» вдалося спочатку вивести частину території з-під чи то повного, чи часткового контролю з боку географічних сусідів, а згодом розширити її, максимально зміцнивши останню й підвищивши як її внутрішній, так і міжнародний статус. Відтоді, власне, й розпочинається справжня історія «Руської землі» вже як території державної.

Провідній ролі Києва в становленні Русі приділено у рецензованій монографії належну увагу. В передмові дослідник згадує про існування концепції, згідно з котрою Руська земля – це територія, «що початково була зайнята полянами з центром у Києві», а також про гіпотезу, що Русь – це, власне, Київщина.

Свідомий, послідовний «києвоцентризм» можна вважати одним із наріжних каменів загальної концепції автора «Південної «Руської землі». Тут немає «ідеологізації». Його належним чином обґрунтовано, підтверджено історичними фактами, а також оцінками цілого ряду вчених, у тому числі й тих, котрих, як пише дослідник, «важко запідозрити в українському... націоналізмі». Він ґрунтується на чіткому усвідомленні того факту, що темп історичного розвитку на тих теренах, на котрих виник Київ та сформувалася Русь, був традиційно значно швидший, ніж в інших зонах проживання східних слов'ян. Пришвидшений розвиток регіону при цьому тривав не один десяток і навіть не одну сотню років.

Події, які тією чи іншою мірою здійснювали вплив на формування й розвиток давньоруської державної території, а відтак і на наповнення топоніма «Руська земля», на думку О.Моці, можна згрупувати у кілька «хронологічних блоків».

Перший із них охоплює період від початку IX до першого десятиліття X ст. (його верхньою часовою межею автор рецензованої праці пропонує вважати 912 р.), тобто часи князювання Аскольда, Діра та Олега.

Конкуренція й конфлікт Києвичів і Рюриковичів, які цілком вірогідно відіграли важливу роль в історії Київської Русі, але пролити достатньо світла на характер й особливості котрих не видається можливим через брак документально підтверджених або навіть легендарних фактів та відомостей, не цікавлять О.Моцю самі по собі. З огляду на центральну проблему дослідження для нього важливіше інше. А саме те, що «протягом цього історичного періоду говорити про якусь цілісність держави ще дуже передчасно, а сама її територія більше нагадує цифру «8» і складається з двох половин» – північної й південної. Вони сходяться на верхньому Дніпрі.

Автор утримується від коментарів із приводу початкового етапу формування Київської Русі як у відповідний спосіб формалізованої історичної та державної території східнослов'янського етносу. Хоча такі коментарі тут би не завадили. Адже пасаж щодо цифри «8», прив'язаної до верхнього Дніпра, як символічної візуальної «картинки» тогочасної Русі, хоча й не вносить докорінних змін у загальну ситуацію, однак аж ніяк не автоматично й однолінійно та далеко не повною мірою вписується в загальний дослідницький концепт локалізації Руської землі у зоні середньої течії Дніпра.

Цілісність держави, на котру слушно звертає особливу увагу О.Моця, формується в рамках другого (часи князювання Ігоря, Ольги і Святослава (912–972 рр.) – й досягається у рамках третього періоду (князювання Володимира та Ярослава (980–1054 рр.)) із виділених автором «хронологічних блоків». Початковий вигляд «вісімки» руська державна територія при цьому втрачає, і повернення до нього в його первісному вигляді не станеться вже ніколи. Межі цієї території остаточно поширюються на середнє Подніпров'я – регіон, якому у майбутньому судилося відіграти в історії Київської Русі й Руської землі надзвичайно важливу роль.

Вагомими факторами досягнення цілісності Київської держави виступають посилення центральної влади, утвердження правлячої династії Рюриковичів, а також відносна стабілізація її кордонів. Позитивну роль відіграє і такий фактор, як збіг принаймні у загальних рисах кордонів державної території Руської землі та етнічних меж розселення східних слов'ян. Ці останні, зазначимо принагідно, виявляють стійку тенденцію до розширення, опосередковано стимульовану «розсуванням» державних кордонів. Зона традиційного компактного проживання східнослов'янського етносу бере на себе роль ядра Київської руської держави. Навколо цього останнього на певний, більш чи менш тривалий час виявляється можливим об'єднати в результаті воєнних перемог руських князів ще й території, заселені іншими, неслов'янськими етносами (чудь, меря, весь тощо).

Рецензована монографія відзначається двома рисами, котрі, на жаль, стали досить рідкісні у наш час і які можна було б назвати толерантністю та науковою інтелігентністю. Полемізуючи з попередниками, О.Моця не починає ненавидіти їх і не прагне «зрівняти із землею» весь їхній науковий доробок. Перечитуючи літописи й інтерпретуючи їх, учений не йде шляхом відбору виключно того, що відповідає його загальній концепції, та, навпаки, замовчуванню того, що з тих чи інших причин не впи-

сується в неї. Чи не найяскравіше ці риси виявляються тоді, коли один із літописів раптом уже на першому ж кроці дає фактичний матеріал, у котрому початки Руської землі локалізуються не на півдні, а на півночі й який нібито прямо заперечує підхід, пропонуванний автором книги. О.Моця приділяє цьому факту належну увагу, не замовчує і не обминає його, але разом із тим не відмовляється від своєї точки зору, продовжуючи її обґрунтування на основі інших прикладів, узятих із літописних текстів та інших джерел.

Загальний висновок, якого доходить дослідник за підсумками I-го розділу, можна було б звести до двох ключових тез. Перша з них полягає в тому, що топонім «Русь», або «Руська земля» практично з моменту своєї появи у писаних документах застосовувався переважно до середнього Подніпров'я або, іншими словами, до південної й південно-західної зони розселення східнослов'янського етносу. Друга – в утвердженні ситуативного характеру вживання цього топоніма протягом IX–XII ст. «Назва «Русь», – пише О.Моця, – в широкому значенні в більшості випадків використовувалася для характеристики визначних подій за участю тих князів, хто міг утримувати землі під своїм безпосереднім контролем.; для інформування про церковні справи; про природні негаразди; про протистояння з кочівниками причорноморських степів, коли ці акції носили об'єднавчі дії». Обидві ці тези виглядають як достатньо обґрунтовані. Перша з них містить у собі значний дискусійний потенціал, і автор «Південної «Руської землі» свідомий цього.

В ході подальшого дослідження, результати котрого відображено у рецензованій праці, учений розвинув тезу першу, сформулювавши, з одного боку, узагальнюючий висновок про те, що «Руська земля» – це в першу чергу південноруський регіон розселення східних слов'ян у добу Київської Русі, а з іншого, висунувши ще одну гіпотезу. Згідно з нею «тенденція поширення старої назви «Русь» в східному та північному напрямках разом з остаточним включенням до південноруського ареалу її південно-західного мікро-регіону навколо Галича збіглася з поступовим ствердженням нової «української» назви на півдні східнослов'янської ойкумени».

Хоч О.Моця й не ототожнює колишній південноруський регіон із землями сучасної України, але зупиняється буквально за крок до цього, про що зокрема свідчить теза, сформульована у резюме. Такий підхід, очевидно, має право на існування, втім, виглядає деяким осучасненням ситуації, котра мала місце на рубежі I і II тисячоліть нової ери. Беззастережно та механічно провести будь-яку паралель між добою Київської Русі й сучасною епохою навряд чи можливо і, безумовно, недоцільно. Перенесення особливостей нинішнього періоду, зокрема тих, котрі зумовлені існуванням української державної території в її нинішніх межах, на період рубежу I та II тисячоліть не зовсім коректне. Не варто також забувати й про те, що періоди існування давньої Руської землі та сьогоденної України розділені між собою цілою низкою епох, подій, явищ. Цілком можливо, що автор свідомо пішов на певне «осучаснення» частини висновків задля полегшого заострення як своєї концепції у цілому, так і окремих її складових.

Монографія О.Моці «Південна «Руська земля» є помітною, в чомусь навіть, можливо, знаковою, подією нашого наукового життя. Немає сумнівів у тому, що вона приверне зацікавлену увагу не лише українського наукового загалу, а й представників інших країн та народів, зокрема росіян і білорусів. Автор виявив сучасне мислення, широку ерудицію, готовність до комплексного дослідження. Праця важлива в багатьох відношеннях. Учений пропонує новий підхід до, здавалося б, добре відомого й уже «відпрацьованого» фактичного матеріалу. На основі цього останнього він вибудовує струнку та логічну концепцію виникнення і подальшого розвитку топоніма «Руська земля» та його локалізації. Дослідник полемізує зі своїми попередниками й водночас спонукає до продовження наукової дискусії тих, хто працюватиме у цій сфері після нього. О.Моця, нарешті, робить ще один, надзвичайно важливий крок, котрий можна розглядати як свого роду практичне застосування результатів наукової розробки. Він здійснює спробу встановити зв'язок давно минулих часів із сучасністю, подивившись на регіон середнього Подніпров'я, з одного боку, як на «ядро» Київської Русі та «Руської землі» початку II тисячоліття, а з іншого, – як на серцевину нової, української державності, колиску української нації. Цей ракурс додає книзі несподіваного звучання, дозволяючи подивитися на події минулого під новим кутом зору.

П.М.Рудяков (Київ)

Chynczewska-Hennel T.

Nuncjusz i król. Nuncjatura Maria Filonardiego w Rzeczypospolitej 1636–1643. – Warszawa, 2006. – 358 s.

Хинчевська-Геннель Т.

Нунцій і король. Нунціатура Маріо Філонарді в Речі Посполитій 1636–1643. – Варшава, 2006. – 358 с.

Звернення відомої польської дослідниці, професора Варшавського університету, до заявленої в назві її нової книги проблематики викликає повагу. Справа не тільки в тому, що дослідження неможливо без глибокого знання потужного масиву літератури різними мовами, насамперед італійською, латинською та англійською, із чим, між іншим, авторка блискуче упоралась. Слід нагадати, що тільки у Ватиканському архіві зберігаються сотні тисяч документів, що містяться на полицях, загальна довжина яких складає понад 16 км! Це надзвичайної ваги історичні джерела світової, у т. ч. й української, історії, починаючи з доби середньовіччя. Знайти і опрацювати потрібні з них – це дуже тяжке завдання, справжня «бенедиктинська робота». Це може зробити тільки висококваліфікований і працьовитий учений, яким і є шанована Т.Хинчевська-Геннель.

Про існування величезної кількості джерел у Ватиканському архіві, насамперед документації папських нунціїв, було відомо ще в дореволюційній українській історіографії завдяки пошукам В.Б.Антоновича, В.Н.Забугіна та ін., котрі й видали цікавий збірник донесень нунціїв¹. Одночасно в Галичині С.Томашівський, будучи членом Австрійського історичного інституту в Римі, видав донесення нунціїв Д.Торреса та П.Відоні, королівського секретаря П.Доні². У повоєнний час у Ватикані розгорнув активну діяльність гурток дослідників із ченців УГКЦ на чолі з о. Атаназієм Великим, який видав серію публікацій ватиканської україніки, але вони й досі майже не використовуються в Україні з огляду насамперед на відсутність у них перекладу українською. Польська історіографія з відомих причин була у вигіднішому становищі, ніж українська, і може похвалитися куди вагомішими здобутками. Досить вказати на археографічну серію ANP (*Acta Nuntiaturae Poloniae*), яка нараховує майже 25 томів, причому кожен із них складається часом із кількох грубесних частин. Природно, що там міститься чимало важливих згадок про Україну, але, на жаль, нема впевненості чи хоч одна з цих книг є у найбільших наукових бібліотеках України.

Над цією темою останнім часом активно працює проф. Т.Хинчевська-Геннель, відома нам досі насамперед як україністка, що досліджувала проблеми формування української національної свідомості у річпосполитські часи, українсько-польські відносини, досліджувала польські та італійські джерела з історії України тощо. Цього разу її увагу привернула постать нунція Апостольської столиці у Польщі у 1636–1643 рр. Маріо Філонарді, якому вона присвятила серію статей, а врешті й фундаментальну монографію, над котрою вона працювала понад 10 років.

Ця книга має чітку й продуману структуру. Вона складається зі вступу (тут міститься, до речі, стисла біографічна довідка про Філонарді і його древній рід, який дав у XVI–XVII ст. ряд кардиналів) та огляду писемних джерел, десяти розділів, висновків, п'яти додатків, резюме англійською та італійською мовами, бібліографії та іменного покажчика. Видання виконане на високому поліграфічному рівні, містить у собі 27 ілюстрацій, які дозволяють краще уявити особистість нунція і його оточення (герб родини Філонарді, фотокопії автографів листів Філонарді до кардинала Ф.Барберіні, портрети попередника Філонарді – нунція Оноре Вісконті, представників рідні Філонарді, пап Урбана VIII та Інокентія X, короля Владислава IV, фотографія родинної каплиці Філонарді тощо). Доречними є додатки, що містять у собі генеалогічні древа родів Філонарді та Барберіні; тексти документів, поданих в оригіналі та в польському перекладі: промова Якуба Собеського, звернена від імені короля Владислава до Філонарді та деяких інших осіб; уривок із посмертного опису речей нунція; список з 58 семінаристів, що навчалися в Римі у 30-х рр. XVII ст. Серед останніх бачимо, між іншим, ряд молодих українських та білоруських ченців-василіан, як-от: Лосовицький з Волині, Самійло Озіреко, Станіслав Заливака, Остафій Протасевич, Шуйський, Митрофан Друцький-Соколинський. Указано й термін їхнього навчання, володіння іноземними мовами тощо.

Авторка надзвичайно ретельно опрацювала практично всю наявну літературу про Філонарді, а особливо його багатющу спадщину. За її власними спостереженнями, їй вдалося виявити й опрацювати ціле море листів та донесень цього нунція – понад 10 тис. документів (!). Головна частина цього масиву (різноманітні інструкції, листи й донесення) походить із Ватиканського архіву у Римі (фонд «Nunciatura di Polonia», нова його назва (із 1996 р.) – «Segreteria di Stato, Polonia»). На жаль, частина цієї документації, що зберігалася у варшавському Архіві головному актів давніх загинула під час Другої світової війни. Чимало документів самого Філонарді, або тих, що стосуються його особи та діяльності, дослідниця вперше виявила у відділі рукописів Ватиканської бібліотеки, Архіві конгрегації пропаганди віри та ряді інших римських архівів (Archivio della S. Congregazione del Consilio, Archivio Doria Landi Pamphili, Archivio di Stato di Roma). Певні позитивні результати дав також пошук джерел в архівосховищах Литви, України та Швеції. У ґрунтовному джерельному огляді Т.Хинчевська-Геннел подала стислу характеристику архівного зібрання, часом – конкретного рукопису, також його інформаційних можливостей. Уже цей матеріал може служити для дослідників з України своєрідним путівником у майже незнаному їм лабіринті італійських архівосховищ. Нам здається, що дослідниці було б варто пошукати джерела до діяльності М.Філонарді також в архівосховищах Мюнхена, зокрема у відділі рукописів Баварської державної бібліотеки. Там, під сигнатурами It. 4, It. 75, It. 90, It. 105, It. 189, It. 483, зберігаються італомовні збірники донесень папських нунцій XVI–XVIII ст. Річ у тім, що через Мюнхен нерідко посилали свої звіти і реляції папські нунції у Польщі, а у баварській столиці з них часом знімали копії. Саме тут знаходимо, наприклад, реляції таких нунцій, як Марескотті, Відоні, Торрес, Дж.Ліпомано та ін.

Розділ I книги («Рим Філонарді – місто і люди») містить у собі стислу характеристику Вічного міста, яке було рідним для нунція і в якому він провів значну частину свого життя. Ідеться також про його оточення, про рід Барберіні, з котрого походили папа Урбан VIII і його брат, кардинал Антоніо, племінник, кардинал Франческо та ін. Є тут стислі біографічні нариси, що стосуються Валеріана Маґні, який відіграв велику роль у прийнятті Владиславом IV рішень щодо православних у 1635 і 1641 рр.; Ф.Інґолі, секретаря конгрегації віри у 1622–1664 рр., із котрим був тісно пов'язаний Філонарді. Подається й опис твору Ф.Інґолі «Реляція про чотири частини світу», при створенні якого було використано ряд джерел, у т. ч. космографію Джованні Ботеро. Є у творі Ф.Інґолі й опис Речі Посполитої, торкається він і України, насамперед, коли йдеться про Берестейську унію, про М.Смотрицького та Й.Рутського, про запорозьке козацтво та гетьмана П.Конашевича-Сагайдачного.

Розділ II («Оноре Вісконті – своєму наступнику») присвячений попереднику Філонарді – нунцію О.Вісконті. Підкреслюється значення його завершальної реляції, в якій було описано польську політичну еліту, вказано на позитивні риси та недоліки кожної із впливових осіб, зокрема греко-католицького митрополита Й.Рутського. Взагалі такі реляції для полегшення праці наступникам мали складати всі нунції, завершуючи свою діяльність у конкретній країні. У книзі аналізуються також деякі найвідоміші реляції такого типу, насамперед твір Клаудіо Ранґоні (1604), який описав Річ Посполиту, спираючись на особисті враження і на польську хроніку й географічні описи, насамперед М.Кромера, М.К.Радзивила – «Сирітки».

Розділ III («Нунцій і король. Суперечка не про колонну Сигізмунда III Вази») змальовує непрості стосунки Філонарді з королем Сигізмундом III та урядом Речі Посполитої. Авторка чітко вказує на дві головні причини непорозуміння та конфліктів (проблема православних і спроби нунція обмежити королівське право патронату). Як видно з матеріалів даного розділу, Філонарді займав відверто негативну позицію щодо православної церкви, був невдоволений тим, що в Речі Посполитій дозволяється вільно практикувати «єресі та схизму», прагнув не допустити того, щоб у Речі Посполитій виникали нові школи, друкарні й братства православних. Ці дані проливають світло на приховані механізми прийняття урядом Речі Посполитої рішень щодо православної церкви в Україні та Білорусі, на протидію Владислава IV вимогам курії, що врешті призвело до оголошення Філонарді персоною «нон ґрата» і його повернення до Риму.

Особливу зацікавленість українського читача, поза сумнівом, викликають розділи IV («Унія і православ'я») і V («Проблема церковної унії польських вірмен»), у котрих аналізуються погляди Філонарді на взаємовідносини православних і католиків у Речі

Посполитій і проблему унії. Дослідниця стверджує, що нунція Вісконті відкликали через безуспішність його спроб зробити жорсткою політику Владислава IV щодо православних (с.113). Вона аналізує інструкцію для нового нунція (Філонарді), котрою курія вимагала особливо опікуватися уніатами і, що цікаво, вимагала стримувати єзуїтів, які прагнули перевести православних безпосередньо до римокатолицизму. Матеріал даного розділу проливає світло на політику апостольської столиці щодо православних і щодо вірних вірменської церкви, спроби курії скерувати реалізацію давньої ідеї Київського патріархату (її прихильником був зокрема св. Петро Могила) у потрібному для Риму напрямку, дає досить повне уявлення про її позицію щодо конфесійних і почасти світських проблем Речі Посполитої, насамперед української політики останньої, сеймову боротьбу. У зв'язку з тим, що частина даних розділів була вже видрукувана дослідницею в українській науковій періодиці³, обмежимося лише вищесказаним.

Розділ VI («Турбота про церкву») стосується висвітлення ролі Філонарді в напрямку контрреформаційної діяльності, а конкретніше його візитаціям, заходам по зміцненню церковної дисципліни, «інформаційним процесам», тобто всебічному розгляду кандидатів на єпископства (усього 17). Авторка наводить запитання, які ставилися кандидатам, у т. ч. греко-католицькому єпископу Антонію Селяві (1640 р.), єпископу-хроністу Павлу П'ясецькому, прояснює велике значення анкет-питальників як історичного джерела. Слід відзначити, що запитання стосувалися не тільки персон кандидатів, але й міст, де знаходилися їхні потенційні кафедри. Так, королівський секретар кс. Г. Міловський, відповідаючи у 1637 р. на питання щодо луцької кафедри, відповів, що у Луцьку нараховується 500 будинків (майже всі – дерев'яні), у котрих живе близько 4 тис. мешканців, більшість з яких складають «схизматики», тобто православні українці.

Розділи VII («Великі й малі урочистості під пером Філонарді») та VIII («Dramma per musica») стосуються опису нунцієм різноманітних придворних церемоній релігійного та світського характеру, театральних вистав. Вони є цінним джерелом з історії культури доби бароко у Речі Посполитій, особливо з історії театру, балету й музики. Тут наводиться чимало фактів щодо репертуару й характеру вистав, зокрема згадується про слухання королеви Владиславом при дворі папи у Римі кантати Джованні Чамполі «La vittoria del Principe Vladislao in Valachia», у котрій оспівувалася перемога над турками під Хотиним у 1621 р. Логічним продовженням їх є розділ IX («Подорожі Маріо Філонарді»), у котрому аналізуються подорожні нотатки нунція як історичне джерело, зокрема джерело з історії побуту, звичаїв, повсякденності. Маршрути подорожей нунція пролягали не тільки по етнічних польських землях, але й литовських та білоруських (в Україні він, видно, бував хіба що на Холмщині та Підляшші) і тут привертають увагу його описи природи, фауни та флори, міст і палаців, місцевої людності.

Останній розділ книги («Відгомін нунціатури Маріо Філонарді») присвячений відгукам на оголошення нунція персоною «нон грата» в Польщі. Ця сенсаційна як на той час подія викликала жвавий інтерес сучасників, відомості про це були вміщені в цілому ряді історико-літературних пам'яток у різних західноєвропейських країнах. Імена одних хроністів, мемуаристів та дипломатів (Вікторіо Сірі, Якуб Собеський, особливо св. Атаназій Берестейський (Філіпович)) досить відомі в українській історіографії, імена інших (Джацинто Джильї, Теодор Амейден, Ауреліо Боккаліні, Ніколо Сірі) по суті відкриває нам тільки рецензована монографія. Завдяки праці Т.Хинчевської-Геннелъ робиться суттєвий внесок у вивчення т. зв. «записок іноземців», а також видатних постатей в історії української полемічної літератури («Щоденник» св. Атаназія Берестейського). У завершальній частині монографії наводяться обґрунтовані висновки, які стосуються і місії Філонарді, і церковної та дипломатичної історії, і деяких аспектів глобальної проблеми «Україна і Захід».

Насамкінець відзначимо, що монографія Т.Хинчевської-Геннелъ являє собою оригінальне, глибоке й об'єктивне дослідження з рідкісної і складної проблематики. Із максимальною повнотою в ній висвітлена біографія одного з найяскравіших представників апостольської столиці, діяльність якого суттєво впливала на ситуацію в Речі Посполитій, особливо міжконфесійну, у період піднесення національно-визвольного руху українського народу; розкрито значення творчої спадщини М.Філонарді як історичного джерела. Монографія Т.Хинчевської-Геннелъ має особливо велику вартість для українських науковців, оскільки базується на невідомому і малодоступному джерельному масиві,

містить у собі чимало важливих фактів і глибоких спостережень авторки щодо історії України 30-х рр. XVII ст., особливо церковної.

¹ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – К., 1915. – Вып.2.

² Жерела до історії України-Русі. – Л., 1924. – Т.16. Ватиканські матеріали до історії України. – Т.1: Донесення римських нунціїв про Україну 1648–1657 рр.; *Томашівський С.* До історії перелому Хмельниччини. Листи королівського секретаря Паоло Доні до нунція П'єтро Відоні з 1653 р. // Науковий збірник ВУАН. – К., 1927. – С.1–58.

³ *Хинчевська-Геннель Т.* Проблеми унійної церкви у кореспонденції апостольського нунція в Речі Посполитій Маріо Філонарді (1636–1643 рр.) // Ковчег. – Л., 2001. – Т.III. – С.229–242; *Chynczewska-Hennel T.* Problem unii kościelnej polskich Ormian w korespondencji Mariusza Filonardiego (1635–1643) // *Mapa Mundi.* – Л.; К.; Нью-Йорк, 1996. – С.451–463. Див. також: *Мицик Ю.* Київський патріархат у проектах Петра Могили // УІЖ. – 2007. – №1. – С.61–69.

Ю.А.Мицик (Київ)

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

А.В.Блануца (Київ), Д.П.Ващук (Київ), С.А.Копилов (Кам'янець-Подільський)

І МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ З ЛИТУАНІСТИКИ В УКРАЇНІ

Дослідження історії Центральної і Південно-Східної Європи періоду пізнього феодалізму неможливе без пильної уваги до Великого князівства Литовського – однієї з найбільших держав регіону, що впродовж трьох з половиною століть відігравала важливу роль на Європейському континенті. Набуваючи поширення в сучасній українській історіографії литуаністичний напрям, проте, так і не вийшов за межі наукових збірників чи монографій. Тому проведення першої в Україні міжнародної наукової конференції з проблем литуаністики «Україна і Велике князівство Литовське: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі» (25–27 вересня 2007 р., м. Кам'янець-Подільський) є подією, значення якої важко переоцінити.

Місце проведення конференції було обране не випадково, адже політичний зв'язок Поділля з литовською владою започаткувався ще у другій половині XIV ст., унаслідок «повоювання» великим князем Ольгердом Синьої Води й Білобережжя (1362 р.), про що йдеться у Рогозькому літописці (перша половина XV ст.). Після визволення Поділля від татар сюди прийшли небожі Ольгерда – Юрій, Олександр і Костянтин Коріатовичі, котрі захищали подільську землю від татар, а князь Костянтин Коріатович навіть карбував у 1380-х рр. власну монету, так званий «подільський полугрош». Так, Кам'янець на Поділлі поступово перетворювався на один із найбільших литовських центрів другої половини XIV – початку XV ст. на теренах сучасної України.

Організаторами конференції виступили відділ історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України та історичний факультет Кам'янець-Подільського державного університету.

Робота конференції розпочалась із привітального слова ректора університету, професора *О.Завальнюка* та декана історичного факультету, д-ра іст. наук, професора *С.Копилова*.

Перше наукове засідання відкрила *О.Русина* (м. Київ), у доповіді якої було розглянуто низку суспільно-політичних конфліктів, що мали місце на теренах України в XV – на початку XVI ст. (боротьбу між Свидригайлом і Сигізмундом Кейстутовичем, «змову князів» 1481 р., повстання Михайла Глинського 1508 р. тощо). Продемонстровано, що у тлумаченні цих подій накопичилося чимало застарілих кліше й стереотипів, значна частина яких сягає праць другої половини XIX – початку XX ст., коли робилися перші спроби осмислення згаданого відтинку української історії. Доповідачка наголосила, що без критичного осмислення історіографічного доробку зламу XIX–XX ст. неможливо наблизитись до реалій литовських часів, які залишаються «темними віками» навіть для більшості фахових істориків.

Чималий інтерес викликала доповідь *А.Береловича* (м. Париж). Дослідник розповів про комплекс джерел політичного й військового характеру в архівосховищах німецького міста Бранденбург, які стосуються історії Східної Європи кінця XVI – початку XVII ст.

Важливі питання, пов'язані з «государевим двором» Московії середини XV – середини XVII ст. з'ясував *В.Назаров* (м. Москва). Учений приділив увагу чотирьом напрямкам: історіографія, джерела, проблеми та паралелі. Актуальним напрямом у вивченні «государевого двору», на його дум-

ку, є стадіально-синхронні паралелі з дворами Європи. Особливий інтерес, зокрема, представляє проведення порівняльного аналізу термінології, складу та структури двору Великого князівства Литовського.

Аграрній проблематиці була присвячена доповідь *А.Блануци* (м. Київ). Об'єктом вивчення стала політика земельних надань великого князя литовського Казимира Ягеллончика (1440–1492 рр.) на українських землях за матеріалами Литовської метрики. За підрахунками дослідника, у цей період із великокнязівської канцелярії вийшло близько 150 пожалувань та підтверджень, які стосувались українських земель ВКЛ. Багато з них стосувались Волині, трохи менше – Сіверщини й Брацлавщини, а найменше – Київщини.

Економічні, соціальні, правові та фортифікаційні аспекти історії Кам'янець-Подільського в 60-х рр. XIV – наприкінці 20-х рр. XV ст. висвітлив *М.Петров* (м. Кам'янець-Подільський). Учений підкреслив, що у другій половині XIV ст. у місті формується двоцентрове планування й система управління – одним адміністративним центром було місто зі своїм майданом та органами самоврядування, іншим – замок, в якому перебували князь чи його намісник. Саме така форма мала загальноєвропейський характер.

А.Малов (м. Москва) повідомив про військово-політичні події в північно-західній частині Московії наприкінці Смути. Цікавою виявилась його інформація про воєнні дії на території Великого князівства Литовського, зокрема про сутички московитів із загонами лісовчиків у 1612–1613 рр., а також походи невельського загону проти поляків, литовців, шведів та «черкас».

Деякі особливості менталітету ранньомодерного соціуму у своєму виступі висвітлив *Д.Ващук* (м. Київ). Зокрема, об'єктом аналізу було функціонування інституту «старини» при відбуванні земської служби та його вплив на менталітет населення. Аналіз джерел засвідчив, що великокнязівський уряд використовував «старину» та регулював її на власний розсуд залежно від конкретних обставин, які часто зумовлювалися державною необхідністю.

Л.Степанавічене (м. Вільнюс) присвятила свою доповідь нормативним положенням II Литовського статуту, зокрема особливостям реалізації заставного права. Серед опрацьованих документів найбільше зустрічаються, як встановила дослідниця, дві з трьох відомих форм заставних угод – застава з передачею нерухомості відразу після надання кредиту й застава без передачі нерухомості; відсутніми є факти застави нерухомості із загрозою її втрати.

Науковою новизною вирізнявся виступ *О.Погорільця* та *Р.Савовою* (м. Хмельницький) про віднайдену поблизу міста Дунаївці (Хмельницька обл.) монету подільського князя Костянтина Коріатовича. На думку дослідників, оформлення монети було суто європейським, близьким за стилем до угорських монет XIV ст., а техніка виконання – більш досконалою порівняно з монетами, які карбувались у той період у Києві та Великому князівстві Литовському.

О.Дячок (м. Дніпропетровськ) у своєму виступі зосередив увагу на проблемі висвітлення права ВКЛ та українських земель в його складі у сучасних юридичних виданнях України. Доповідач відзначив, що українські історики права здебільшого звертаються до права, органів влади та самоуправління ВКЛ у контексті вивчення правових та державних інститутів, що мали місце на українських землях. Натомість практично незатребуваними залишаються цілі галузі права, наприклад, сімейного.

Н.Юсова (м. Київ) свою доповідь присвятила висвітленню поглядів відомого українського історика Мирона Кордуби на етнотворчі процеси, що відбувалися на українських теренах у період ВКЛ. М.Кордуба вважав, що входження українських земель до складу ВКЛ призвело до поступового утворення української нації; у литовську добу української історії відбулося формування українців як окремої етнічної спільноти. На думку Н.Юсової, праці М.Кордуби надали нового поштовху полеміці у середовищі українських науковців щодо етнотворчих процесів на українських землях у складі ВКЛ.

Темою доповіді *Л.Жеребцової* (м. Дніпропетровськ) стала митна система ВКЛ та українських земель зокрема. Автор представила спробу класифікації митної системи Великого князівства Литовського, поставивши за мету вирішити низку дослідницьких завдань, серед яких, наприклад, походження митних зборів, особливості митної політики щодо різних станових груп і прошарків, роль окремих митників в організації зборів тощо.

Економічну тематику засідання продовжив *В.Берковський* (м. Київ), який охарактеризував експорт товарів із Волині протягом XV – першої половини XVII ст., основну увагу звернувши на торгівлю воском та худобою. На думку дослідника, Волинь з XVI ст. стає одним із провідних регіонів східноєвропейської торгівлі, а торгові стосунки із країнами Центральної та Західної Європи сягнули апогею наприкінці XVI – у першій половині XVII ст.

С.Копилов (м. Кам'янець-Подільський) торкнувся питання відображення історії ВКЛ у Густинському літописі. Анонімний літописець, за спостереженням С.Копилова, приділив сталу увагу початковому періоду існування ВКЛ, відносинам Київського та Галицько-Волинського князівств, подав власне бачення специфіки взаємин між двома «титультними націями», а також міжконфесійних відносин у ВКЛ, не оминувши увагою найбільш важливі події внутрішньої й зовнішньої політичної історії ВКЛ.

Окрема секція була присвячена проблемі стосунків української козацької держави з ВКЛ. Так, *В.Степанков* (м. Кам'янець-Подільський) на основі віднайдених документів проаналізував політичні плани Богдана Хмельницького щодо ВКЛ у 1648 – першій половині 1649 рр. На думку

В.Степанкова, Великому князівству Литовському у стратегічних планах Б.Хмельницького відводилося помітне місце – спочатку гетьман намагався нейтралізувати військові сили ВКЛ, а навесні 1649 р. опанувати й утвердити в ньому свою владу.

М.Перрі (м. Бірмінгем) у своєму виступі проаналізувала роль Богдана Хмельницького в питанні видачі московському уряду самозванця Т.Анкудінова. Згідно з твердженням М.Перрі, за складних геополітичних та міжнародних обставин, в яких опинилася українська держава після Зборівського договору, рішення Б.Хмельницького вислати Т.Анкудінова з території України було виправданим.

В.Газін (м. Кам'янець-Подільський) у своєму виступі торкнувся проблеми поведінки литовської еліти у складний для неї період середини 1650-х рр., коли землі ВКЛ опинилися в епіцентрі воєнно-політичних домагань Швеції, Московії та Української держави. В.Газін стверджує, що частина політичної верхівки ВКЛ зайняла прошведську позицію, друга – залишалася вірною королю Яну Казимиру й Речі Посполитій, а третя – погоджувалася на поступки Москві.

Цікаву й оригінальну доповідь виголосив *Б.Черкас* (м. Київ). Дослідник здійснив спробу обґрунтування кримського напрямку політики ВКЛ шляхом підтримки «чингізидів» урядом ВКЛ у боротьбі за владу в Орді. На думку Б.Черкаса, уряд ВКЛ вдало розігрував «ординську карту» в зовнішній політиці, використовуючи чергового «чингізида» для породження міжусобиць в одній з Орд.

Окремі дослідники з різних причин не змогли персонально виголосити свої доповіді, проте учасники конференції мали можливість ознайомитись з їхніми матеріалами реферативно. Зокрема, це доповіді *Ю.Бохана* («Специфіка утворення міської сітки Великого князівства Литовського в XV–XVI ст.»), *А.Дзярновича* («Берестейський повіт до і після реформи 1565–1566 рр.: до питання про статус адміністративно-територіальних одиниць у Великому князівстві Литовському»), *О.Груші* («Графіка письма у системі культури Великого князівства Литовського (до постановки проблеми)»), *Д.Вирського* («Річпосполитська українська XVI – першої половини XVII ст. та вітчизняна історична традиція»), *В.Станіславського* («Віленські православні та гетьман Іван Мазепа»), *А.Гурбика* («Судові околиці» у громадському судочинстві на українських землях Великого князівства Литовського»).

Загалом, науковий захід, проведений у Кам'янці-Подільському, пройшов на високому науковому та організаційному рівні. Учасники конференції висловили своє бачення щодо подальшої організації літуністичних заходів в Україні та за її межами, запропонували різні форми й методи проведення спільних дослідницьких проєктів.

О.А.Бакалець (Бар)

ІІІ МІЖРЕГІОНАЛЬНА МІЖВУЗІВСЬКА СТУДЕНТСЬКА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ПОСТАТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ»

Проблеми державотворення у сучасній Україні неможливі без детального вивчення його досвіду, набутого в роки національно-визвольної боротьби 1917–1920 рр. Перший її етап тісно реплікається з постаттю відомого історика і державного діяча М.С.Грушевського. Саме з метою більш глибокого вивчення його наукової спадщини й політичної діяльності на базі Барського гуманітарно-педагогічного коледжу ім.М.Грушевського у 2005 р. було започатковане проведення щорічних міжрегіональних науково-практичних конференцій за участю провідних учених, музейних працівників, викладачів суспільних дисциплін вузів I–IV рівнів акредитації, аспірантів і студентів.

Так, 29 вересня 2005 р. до 139-ої річниці від дня народження вченого відбулася I міжрегіональна конференція «Історична та літературна спадщина М.С.Грушевського», на якій було заслухано 53 доповіді, опубліковані пізніше у збірнику наукових статей.

До 140-річчя з дня народження вченого на базі Барського гуманітарно-педагогічного коледжу ім. М.Грушевського й Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського за підтримки Вінницької обласної державної адміністрації, облради, за участю Інституту історії України НАНУ, Інституту української археографії і джерелознавства імені Михайла Грушевського НАНУ 28 вересня 2006 р. відбулася II регіональна науково-практична конференція «Грушевський М.С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист». На пленарному засіданні з вітальними словами до учасників форуму звернувся *І.С.Галмрецький* – заступник голови Вінницької обласної державної адміністрації, канд. філол. наук, професор МАУП й *О.В.Шестопалюк* – професор, ректор ВДПУ ім. М. Коцюбинського.

Особливе зацікавлення викликали доповіді *В.Ф.О.Солдатенка* – д-ра іст. наук, професора, завідувача відділу Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, члена-кореспондента НАНУ – «М.С.Грушевський і розробка концепції української революції», *М.Х.Комісарчука* – заслуженого працівника освіти України, д-ра філос. наук, директора ВГПІК ім. М.Грушевського – «Михайло Грушевський і сьогодення», *В.В.Масценка*, д-ра іст. наук, професора, завідувача кафедри історії та етнографії України Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького – «М.Грушевський про сутність історичного процесу: постреволюційні

рефлексії», *О.А.Коляструк* – канд. іст. наук, доцента кафедри всесвітньої історії ВДПУ – «Діяльність Михайла Грушевського по підтримці інтелігенції України в умовах голодомору 1920–1921 рр.», *В.П. Лациби* – в.о. завідувача кафедри суспільних наук Вінницького державного медичного університету, канд. іст. наук, доцента – «Універсал як форма української державності», *О.П. Демченко*, канд. пед. наук, ст. викладача Глухівського державного педагогічного університету – «Використання педагогічної спадщини М.Грушевського в аксеологічній підготовці майбутніх учителів до виховної роботи», *М.О.Кучеренка*, ст. наукового співробітника історико-меморіального музею М.С.Грушевського в м. Києві – «Я був їх син» (Рід М.Грушевського) за книгою М.О.Кучеренка, С.М.Панькової, Г.В.Шевчука; *Л.В.Філонова* – голови Вінницького обласного об'єднання Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Т.Шевченка, доцента Вінницького національного технічного університету – «Історія української культури в дослідженнях М.С.Грушевського».

У збірці матеріалів форуму було опубліковано 42 наукові статті, в тому числі 6 студентів – *М.Каюмова, О.Колосової, О.Філіппової, М.Вишневецької, Б.Романюка та О.Придиуса*.

Не менш цікавим був доробок понад 30 науковців, які працювали в трьох секціях: I. Історична спадщина М.С.Грушевського. Джерелознавство. Історіографія. II. Державницька діяльність М.Грушевського й сьогодення. III – Родина М.Грушевського. М.Грушевський і Поділля.

27 вересня 2007 р. у приміщенні БГПК ім. М.Грушевського відбулася III міжрегіональна студентська міжвузівська науково-практична конференція «Постать М.Грушевського в українській історії», приурочена 141-й річниці з дня народження ученого.

Специфікою даного форуму стала активна участь у ній студентів, аспірантів, здобувачів вченого ступеня. Також було підготовлено 7 статей у співавторстві науковців та їх студентів. Ця специфіка свідчить про прагнення організаторів конференції максимально зацікавити молодь до серйозної систематичної наукової роботи, до використання можливостей форуму й куточка-музею М.Грушевського для патріотичного виховання учнів і студентів регіону.

Всього у роботі науково-практичної конференції взяли участь 28 науковців та студентів із національного університету ім. Т.Г.Шевченка, національного університету ім. М.Драгоманова, ВДПУ ім. М.Коцюбинського, Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького, Вінницького технічного коледжу, Барського обласного гуманітарного ліцею й Барського гуманітарно-педагогічного коледжу ім. М.Грушевського.

Значну допомогу і підтримку в організації та проведенні студентського форуму надали д-р іст. наук, професор, ст. наук. співробітник Інституту історії України НАНУ *М.Ф.Дмитрієнко*, завідувачий відділом освіти і науки Вінницької облдержадміністрації *Г.Д.Івасюк*, завідувача історико-меморіальним музеєм М.Грушевського у м. Києві *С.М.Панькова*, д-р іст. наук, доцент, завідувачий кафедрою історії України ВДПУ ім. М.Коцюбинського *Г.М.Романюк*, Барський міський голова *О.Д.Козак*, голова Барської районної ради *В.Г.Крисько*.

Було представлено на розгляд учасників форуму 27 доповідей, опублікованих пізніше у збірнику наукових статей «Постать М.С.Грушевського в українській історії». Матеріали III міжрегіональної науково-практичної конференції – Київ; Вінниця; Бар, 2007. – 156 с.

Урочистості розпочалися з покладання квітів до пам'ятника М.Грушевському й вшанування хвилиною мовчання першого директора Барського гуманітарно-педагогічного коледжу ім. Михайла Грушевського *М.Х.Комісарчука*.

З вітальними словами до учасників форуму звернулися: *О.Онуфрійчук* – зав. сектором освіти і науки Вінницької облдержадміністрації, *С.М.Панькова* – директор історико-меморіального музею у Києві, *В.Г.Крисько* – голова Барської районної ради, заступник Барського міського голови *Л.П.Войтович*, заступник голови Барського р-ну *Л.І.Фолушняк*, д-р іст. наук, доцент завідувачий кафедрою історії України ВДПУ *Г.М.Романюк*.

На пленарному засіданні з ґрунтовною доповіддю «Київські університетські роки Михайла Грушевського» виступила студентка IV курсу інституту історії, етнології та права Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського *С.Ялина*. Проблемам грошового обігу свій виступ «Барське староство. Історичні нариси XV–XVIII ст.» М.Грушевського як джерело для вивчення грошового обігу в Барському старостві в період пізнього середньовіччя» присвятила студентка II курсу історичного факультету національного університету ім. Т.Г.Шевченка *Г.І.Павлін*.

Привернули значну увагу результати наукового пошуку студента IV курсу, відділення «Правознавство» БГПК *О.А.Придиуса* («Погляд М.С. Грушевського на період Хмельниччини в історії України»), аспірантки Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького *О.О.Колосової* («М.Грушевський про Б.Хмельницького у 250-ті роковини смерті «Великого гетьмана»), *М.Ткачука* – студента II курсу, відділення «Дошкільне виховання» Уманського гуманітарно-педагогічного коледжу ім. Т.Г.Шевченка («Історична спадщина М.Грушевського»). Аналізу поглядів ученого на історію заснування міст Рова й Бара, роль у цьому процесі польської королеви Б.Сфорци було присвячено виступ студента III курсу, відділення «Мистецтв» Барського гуманітарно-педагогічного коледжу ім. М.Грушевського *М.Каюмова* («Ким була Бона Сфорца»). *Г.Павич* – учениця 10-Б класу обласного гуманітарного ліцею висловила своє бачення проблеми «Чи був М.С.Грушевський першим президентом України?».

Студентка IV курсу, відділення «Видавнича справа та редагування» БГПК *М.В.Гонтар* у своїй доповіді зупинилася на зв'язках ученого з краєзнавцями Поділля, а *С.М.Щиголь* – студентка IV курсу,

цього ж відділення ознайомила присутніх з історією виникнення, діяльності й основними експозиціями куточка-музею М.Грушевського при Барському гуманітарно-педагогічному коледжі.

Своєю новизною підходів до вивчення і використання історичної спадщини вченого зацікавила учасників конференції молодий краєзнавець коледжу, викладач історії України *І.В.Харитоновна* («Барське староство» – на допомогу історикам-краєзнавцям» й «Уроки віковичного історичного генезису української нації» – праці М.С. Грушевського періоду 1917–1920 рр.»).

Подальша робота науково-практичного форуму проходила в двох секціях – «Історична спадщина М.С. Грушевського» (керівники – д-р іст. наук, доцент, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського *І.М.Романюк* і секретар-викладач соціально-економічних дисциплін, зав. куточком-музею вченого Барського гуманітарно-педагогічного коледжу *В.П.Восколуп*. Керівниками другої секції «Маловідомі сторінки життя та діяльності М.Грушевського». Грушевський і Поділля» були канд. іст. наук, заступник директора з науково-методичної роботи БГПК *О.А.Бакалець* та секретар-голова циклової комісії викладачів соціально-економічних дисциплін цього ж коледжу *М.В.Мороз*.

На першій секції було розглянуто проблеми наукової спадщини вченого: зокрема «Нація в позитивістській соціології М.Грушевського» (*С.О.Шамара*), «Творчість М.Грушевського як белетристика» (*М.Чорна, Т.А.Федик, М.О.Желавська*), «Багатомна праця «Історія України-Руси» як важливе джерело для вивчення історії України» (*Т.Килівник*). Аналізу праць М.Грушевського періоду 1917–1920 рр. присвятила свій виступ студентка II курсу, відділення «Мистецтв» Барського гуманітарно-педагогічного коледжу *О.Гапонова*, наукову діяльність вченого висвітлила студентка IV курсу, відділення «Правознавство» БГПК *С.М.Базай*, а М.Грушевському як публіцисту присвятила свій виступ студентка I курсу, відділення «Видавнича справа й редагування» *А.О.Лемпій*.

На другій секції присутні заслухали 4 виступи, котрі охопили переважно маловідомі сторінки життя і діяльності видатного історика (*Б.Романюк, Т.В.Ковальчук, Ю.Гвардіян, М.Чорна*).

На заключному спільному засіданні керівники секцій *І.М.Романюк* та *О.А.Бакалець* підбили підсумки роботи пленарного й секційних засідань, наголосили на необхідності розширення напрямків науково-дослідницької роботи студентів і викладачів вузів I–IV рівнів акредитації з вивчення історичної та літературної спадщини вченого, експозицій куточка-музею, налагодженні листування з його родичами й відомими грушевськознавцями.

Учасники конференції відвідали куточок-музей М.С.Грушевського, виставкову залу коледжу, ознайомилися з історичними місцями Бара.

В.В.Тельвак (Дрогобич), В.П.Педич (Івано-Франківськ), Б.М.Янишин (Київ)

IX МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «КРАКІВ – ЛЬВІВ: КНИГИ, ЧАСОПИСИ, БІБЛІОТЕКИ XIX ТА XX СТОЛІТТЯ»

21–23 листопада 2007 р. у Кракові (Польща) проходила чергова, IX Міжнародна наукова конференція, присвячена дослідженню видавничої, літературної й бібліотечної справи на галицьких землях XIX–XX ст. Цей форум традиційно відбувається з інтервалом у два роки, починаючи з 1986 р. Організатором конференції, як і в попередні рази, виступив Інститут наукової інформації та бібліотекознавства Краківської педагогічної академії імені Комісії національної освіти, котрим керує професор *Г.Косентка*. Роботу форуму від імені академії відкрив проректор із наукової роботи й міжнародної співпраці, професор *Т.Будревич*. Він привітав учасників конференції та підкреслив, що організований форум, який має вже усталені традиції, попри свої безпосередні творчі завдання, відіграє також важливу роль в об'єднанні дослідників різних країн, передусім поляків і українців, для спільного вивчення культури багатонаціональної Галичини XIX й XX ст. Відрадным явищем було названо постійне збільшення кількості учасників конференції, котрі від форуму до форуму представляють усе ширшу географію наукових центрів. На цій конференції кількість їх уперше перевищила сотню – було заявлено доповіді 107 учасників, які представляли провідні польські (Краків, Варшава, Вроцлав, Лодзь, Торунь, Люблін та ін.) та українські (Київ, Львів, Івано-Франківськ, Дрогобич) наукові осередки. Вперше на форумі було представлено Німеччину. З Державної бібліотеки у Берліні для участі в роботі конференції приїхав доктор *Р.Берг*. Із привітальними словами до учасників форуму звернувся також декан гуманістичного факультету, професор *К.Карольчак* і директор Інституту наукової інформації й бібліотекознавства, професор *Г.Косентка*. Робочими мовами конференції традиційно були польська та українська.

На пленарному засіданні було виголошено доповіді професорів *М.Конюки* («Львівський видавничий ринок у перших роках галицької автономії (1861–1870)»), *Г.Гжелли* («Львівські студентські часописи в добу автономії»), *С.Яровецького* («Літературні й культурно-суспільні часописи у Львові в міжвоєнному двадцятилітті»), *С.Чарника* («Львівські часописи та обіг літературних текстів у міжвоєнному окресі»), докторів *У.Пашкевич* («Книжкові знаки власності бібліотек у Львові в XIX і XX ст. Стан та вибрані напрямки пошуку») і *Б.Гури* («Краківські кляшторні бібліотеки у повоєнній літературі»). Особливе зацікавлення присутніх викликала остання доповідь пленарного

засідання, виголошена доктором *Г.Нецем* на тему «Львовіана в збірках Леха Кокочинського – варшавського бібліофіла й колекціонера». Після того як доповідач ознайомив присутніх із біографією останнього і коротко охарактеризував його збирацькі зацікавлення, сам колекціонер відкрив виставку під назвою «Польська преса у Львові зі збірок Леха Кокочинського – варшавського бібліофіла й колекціонера», котра мала значний успіх серед учасників та гостей конференції протягом усіх трьох днів.

Робота форуму традиційно відбувалася в чотирьох секціях: «Книги й видавництва XIX і XX ст.» (керівники секції – професори *М.Конопка* й *Г.Тадеусевич*, доктор габлітований *Д.Кузьміна*), «Бібліотеки XIX та XX ст.» (керівники секції – професори *Р.Яскула* й *М.Підлипчак-Маєрович*), «Преса XIX і XX ст.» (керівники секції – професори *С.Сокул*, *Г.Желла* й *Г.Врона*), «Літературна культура XIX та XX ст.» (керівник секції – професор *К.Войняковський*). Роботу всіх секцій супроводжували змістовні дискусії, котрі нерідко тривали й у кулуарах. Зауважимо, що найбільше учасників зголосилося до роботи в секції «Преса XIX та XX ст.». Це спричинило її поділ на дві підсекції.

Як на попередніх форумах, так і на цьому було заявлено теми доповідей кількох учасників з України. В їхніх виступах показано розвиток вітчизняної видавничої, літературної й бібліотечної справи на галицьких землях, починаючи від другої половини XIX ст., що значно доповнювало презентовану польськими колегами картину. Українські дослідники представляли чотири наукові осередки: Київ (*Б.Янишин*), Львів (*О.Колосовська*, *Р.Самотій*, *О.Мудрик*), Дрогобич (*В.Тельвак*) та Івано-Франківськ (*В.Педич*).

Проведення конференції супроводжували різноманітні культурні акції. Так, закінчення другого дня форуму було позначено презентацією нової книги «*Po co Sienkiewicz? Sienkiewicz a tożsamość narodowa: z kim i przesiw komu*», котра вийшла під редакцією *Є.Аксера* й *Т.Буїницького*. Презентація, котру проводив останній, викликала жвавий інтерес серед учасників і гостей конференції.

На заключному, пленарному засіданні також було виголошено кілька цікавих доповідей: професорів *М.Підлипчак-Маєрович* («Василіанські бібліотеки львівські та коронної провінції у XVIII ст.») і *Г.Тадеусевич* («Ювілеї й посмертні згадки друкарів на сторінках друкарських часописів XIX і початку XX століття»), доктора габлітованого *Г.Врони* («Злочин чи провина» – індекс забронених неперіодичних друків у світлі судових актів Державного архіву в Кракові. Причинок до історії цензури у Галичині зламу XIX та XX століття»), професора *М.Пішньолю* («Щоденна польська преса у Львові в 1918–1919 роках»), доцента *О.Колосовської* («У колі меценату й бібліологічних зацікавлень митрополита Андрія Шептицького»), професора *В.Валецького* («Дослідницький центр польської бібліографії Естрайхерів – традиція і сучасність»), доктора *Б.Камінської-Чубали* та магістра *Д.Вітчак* («Цифрові бібліотеки Кракова й Львова»). Далі було підбито підсумки роботи конференції, зроблено узагальнення і вироблено рекомендації для покращення проведення майбутніх творчих зустрічей.

Закриваючи зібрання, професор *Г.Косентка* відзначила високий науковий рівень доповідей, виголошених на форумі, подякувала його учасникам та запросила їх до участі у наступній ювілейній, X Міжнародній науковій конференції. *Г.Косентка* разом зі своєю українською колегою *О.Колосовською* привідкрили перед присутніми особливості запланованого ювілейного форуму. Десяту конференцію, повідомили вони, буде приурочено до ювілею Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка. Відбудеться вона в 2009 р. При цьому відкриття конференції й перший день її роботи традиційно пройде у стінах педагогічної академії у Кракові, а наступні дні разом із закриттям відбудуться вже у Львові. Сподіваємося, що остання обставина приверне увагу до роботи конференції значно ширшого кола українських дослідників.

В.Л.Зуц (Санкт-Петербург, Російська Федерація)

50 РОКІВ «УКРАЇНСЬКІЙ РАДЯНСЬКІЙ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ»

Уперше завдання підготовки й видання багатотомної Української енциклопедії було поставлено 1927 р. З цією метою створили спеціальне видавництво. За тих складних умов редакційна колегія енциклопедії на чолі з тодішнім наркомом освіти України *М.О.Скрипником*, а потім *В.П.Затонським* не могла виконати своє завдання. Робота над енциклопедією з кінця 1934 р. припинилася.

Після визволення столиці України від німецьких окупантів було створено Головну редакційну колегію на чолі з тодішнім президентом Академії наук України *О.О.Богомольцем*, але фактично до видання енциклопедії вона не приступила. «Українська загальна енциклопедія», видана в трьох томах у 1930–1935 рр. у Львові, Станіславі, Коломиї, хибувала на суб'єктивізм, недостатню достовірність, а подані в ній довідки здебільшого стосувалися відторгнутих тоді від України західноукраїнських земель. «Енциклопедія українознавства» (Мюнхен; Нью-Йорк) та «Українська мала енциклопедія» (Буенос-Айрес), які виходили за кордоном, мали антикомуністичне спрямування і були практично недоступні радянському читачеві.

За постановою керівних органів від 18 грудня 1957 р. видання Української енциклопедії було доручено Академії наук України. При її президії створили науково-редакційну установу – Головну

редакцію Української енциклопедії. В її складі були відомі вчені й діячі культури. Головним редактором став академік АН УРСР М.П.Бажан. Отже, більш як п'ятдесят років тому було закладено в Україні підвалини енциклопедичного видавництва, що його понад чверть віку очолював визначний діяч вітчизняної культури – поет, перекладач, есеїст та вчений, котрий багато сил, здоров'я і творчої енергії віддав формуванню системи українських відповідних видань. Як її фундатор він беззмінно керував Головною редакцією Української енциклопедії (з 1986 р. ця установа по праву носить його ім'я). Діяльність М.Бажана-енциклопедиста мала, можна без перебільшення сказати, чимале значення для розвитку науки та культури не тільки України, а й усіх інших республік колишнього Союзу. Великий досвід різноманітної, завжди плідної творчої діяльності вченого допоміг йому прокласти правильний курс в енциклопедичному морі, розв'язувати сотні питань, що виникали під час підготовки відповідної літератури. Згідно з покладеними свого часу в основу створення Української енциклопедії принципами, обсяг усього видання складався приблизно з трьох частин. Одна третина призначалася питанням загальносвітового рівня, друга частина обсягу приділялася загальносоюзним проблемам, решту відводили суто українці.

Велике значення мав нагромаджений М.Бажаном раніше досвід і навички редакторської роботи. Будучи знавцем літератури й книговидавничої справи, учений, як ніхто на той час, відчував та розумів, яке велике значення для дальшого розвитку культури України має створення фундаментальних енциклопедичних видань. У роботі над енциклопедичними статтями він завжди прагнув граничної ясності, лаконізму. Безперечно, тут відіграв роль його надзвичайний творчий досвід. У перекладах М.Бажана зберігається своєрідність оригіналу, особливості творчості авторів. Звичайно, все це впливало і на його науково-редакторську роботу. Велике значення для енциклопедичної діяльності мали його глибокі знання з історії книговидавничої справи, зокрема створення вітчизняної словникової й енциклопедичної літератури.

Разом із тим, розглядаючи діяльність М.Бажана на енциклопедичній ниві, слід мати на увазі суспільно-політичні умови тих часів. Командно-адміністративні методи керівництва, дріб'язкова опіка, звичайно, створювали додаткові труднощі у здійсненні науково-редакційного процесу. Але найбільший негативний вплив мало становище, в якому перебували в той час суспільні науки, зокрема висвітлення певних періодів історії радянського суспільства, в тому числі історії України, вітчизняної літератури та мистецтва.

Очолити в 1957 р. Головну редакцію Української енциклопедії, М.Бажан разом із своїм заступником І.І.Підоплічком (згодом дійсним членом АН УРСР) і відповідальним секретарем В.М.Терлецьким, що був досвідченим адміністратором, створили колектив, до складу якого ввійшли фахівці-редактори, працівники архівів, учені, а також ті, які щойно закінчили вузи з різних галузей знань, що незабаром, у процесі роботи стали перетворюватися на досвідчених спеціалістів. Із цією командою М.Бажан 1965 р. випустив із друку 16 томів енциклопедії та 17-й том, присвячений Українській РСР. Із приводу завершення роботи над першим виданням Української енциклопедії було проведено засідання редакційної колегії, на яке запрошено представників енциклопедичних установ усіх тодішніх союзних республік, в яких на той час було розпочато роботу по створенню своїх національних енциклопедій.

Ще тривала робота над останнім, 17-м томом, а колектив спеціалістів, очолений М.Бажаном, почав підготовку її скороченого варіанту – Українського енциклопедичного словника. Ідею створення цього універсального тритомника було підказано досвідом історії вітчизняної енциклопедичної справи. Науково-редакційна підготовка його провадилася за спрощеною технологічною схемою, котра давала можливість економити час. За основу реєстру термінів тритомника поклали реєстр термінів енциклопедії. Із нього було вилучено другорядні, а також такі, що не придатні для словникового видання й до котрого додано нові терміни, оскільки М.Бажан вимагав якомога більше його оновити. Прагнучи зробити його більш інформативним, він, наприклад, у біографічних статтях залишив повні дати (число, місяць, рік) та відомості про місце народження (а щодо померлих – і смерті), як і у відповідних статтях енциклопедії, тоді, як в інших однотипних виданнях, як правило, подаються лише самі роки життя. Перший том тритомника вийшов з друку 1966 р., останній – третій – 1968 р.

Після закінчення роботи над універсальними енциклопедією і тритомником постало питання: над чим працювати далі? Очолуваний М.Бажаном колектив українських спеціалістів довів свою спроможність створювати фундаментальні енциклопедичні праці за галузевим принципом. Для того щоб зрушити з місця цю надзвичайно складну справу, треба було, щоб ідея випуску українських галузевих енциклопедій дістала підтримку в колах наукової громадськості. Без глибокої заінтересованості визначних учених відповідних галузей науки, без найдіяльнішої участі дослідників із провідних наукових установ та вузів України не можна було розраховувати на успіх. І тут став у пригоді величезний авторитет М.Бажана, його широкі контакти в академічних колах. Лише забезпечивши сприяння з боку Академії наук, фінансових та керівних органів, котрі мали прийняти у цьому питанні відповідні рішення, можна було приступати до організаційних заходів у середині Головної редакції Української енциклопедії.

Перебудова видавництва з роботи, хоча й над універсальним, але одним виданням на випуск кількох галузевих енциклопедій – річ не проста. Досвід московських колег свідчив, що така перебудова супроводжувалася досить відчутними втратами; довелося звільнити з роботи відразу кілька

десятьків фахівців. Такі самі проблеми поставали і перед керівництвом Головної редакції Української енциклопедії. Але розв'язано їх було, так би мовити, малою кров'ю. М.Бажан цінував працівників, які вже опанували досить складну професію енциклопедистів. Тому було зроблено все для того, щоб зберегти досвідчені кадри. Ряд наукових редакторів із редакцій, що підлягали розформуванню, було переведено в інші, перед котрими відкривалися перспективи роботи над новими енциклопедичними виданнями. При цьому брали до уваги й набутий досвід відповідної роботи. У такий спосіб удалося зберегти в штатах Головної редакції багато досвідчених працівників, хоча дехто з них і використовувався не за своїм вузьким фахом. У всякому разі не було звільнено майже нікого, за винятком тих, хто за власним бажанням пішов на викладацьку або наукову роботу.

Новий етап у роботі Головної редакції, очолюваної М.Бажаном, почався з призначенням у 1967 р. його заступником І.І.Компанійця, а відповідальним секретарем Г.А.Шведа. У лютому того року прийнято постанову про підготовку й видання чотиритомних Енциклопедії історії України (відповідальний редактор К.К.Дубина, а після його смерті – А.Д.Скаба) та Енциклопедії народного господарства України (відповідальний редактор М.С.Ямпольський), тритомної Української сільськогосподарської енциклопедії (відповідальний редактор В.Ф.Пересипкін) і двотомної Енциклопедії кібернетики (відповідальний редактор В.М.Глушков). Енциклопедію історії України й Енциклопедію народного господарства України було видано в 1969–1972 рр., Українську сільськогосподарську енциклопедію – у 1970–1972 рр., Енциклопедію кібернетики – в 1973 р. (українською та російською мовами; у перекладі німецькою у НДР – у 1978 р.). Після цього було прийнято рішення про підготовку і видання двотомної енциклопедії неорганічних матеріалів (відповідальний редактор І.М.Федорченко), яку було випущено з друку в 1977 р. (російською мовою).

Огляд енциклопедичної діяльності М.Бажана був би неповним, якби не згадати про його велику роль у створенні першого в колишньому Союзі біографічного (персонального) енциклопедичного видання – двотомного Шевченківського словника (таку назву, за вказівкою керівних органів, отримало видання, котре планувалося як енциклопедія). Його без перебільшення можна вважати унікальним: у світовій літературі відомі лише поодинокі біографічні енциклопедії (про Гете, Шекспіра), а видана в Москві біографічна Лермонтовська енциклопедія вийшла набагато пізніше, ніж Шевченківський словник. Уже тоді, коли М.Бажан у 1961 р. очолив Урядовий республіканський комітет із відзначення 100-річчя від дня смерті Т.Шевченка, а також Міжнародний форум діячів культури 1964 р., присвячений 150-річчю з дня народження Великого Кобзаря, він зазначив, що бажано створити енциклопедичне видання про геніального сина українського народу. Сформовану редакційну колегію Шевченківської енциклопедії очолив С.П.Кирилюк. Будучи членом редколегії, М.Бажан брав участь у розв'язанні всіх принципових питань науково-редакційної підготовки цього видання. Воно вийшло з друку в 1976–1977 рр.

Поряд із підготовкою галузевих енциклопедій М.Бажан очолив роботу над виданням одного з енциклопедичних словників: Політичний словник (три видання – 1971, 1976, 1982 рр.), Філософський словник (1973 р.), Економічний словник (1973 р.), Словник художників України (1973 р.), Юридичний словник (1974, 1983 рр.), Біологічний словник (1974 р.), Словник іноземних слів (1975 р.), Словник з кібернетики (1979 р., російською мовою). У Головній редакції за безпосереднього керівництва М.Бажана здійснено також видання шеститомної (у семи книгах) «Історії українського мистецтва» (1966–1968 рр.), двотомної «Історії Академії наук Української РСР» (1967 р.).

У процесі роботи над випуском галузевих енциклопедій та словників Головна редакція, очолювана М.Бажаном (його заступником став А.В.Кудрицький), приступила до підготовки і випуску 12-томного другого видання Української енциклопедії (1976–1985, українською й російською мовами), котре здійснювалося під його безпосереднім керівництвом. Останні томи вийшли вже після смерті М.Бажана, але він встиг прочитати як головний редактор всі томи (останні – на початковому етапі) другого видання.

Треба згадати ще одне видання, про котре протягом багатьох років думав М.П.Бажан та на яке дістав дозвіл під кінець роботи над другим виданням універсальної енциклопедії. Ідеться про Українську літературну енциклопедію. Вона виходила з друку в чотирьох томах уже без М.Бажана, але він доклав багато зусиль, щоб його задумка могла бути втіленою у життя.

Як зазначалося, обсяг усієї Української енциклопедії призначався суто українці приблизно на одну третину. Отже, на історію України припадала лише частина обсягу, відведеного її проблемам. При роботі над першим виданням енциклопедії цей принцип знайшов відображення і в структурі Головної редакції – поряд із редакцією історії СРСР, УРСР, археології й етнографії існували редакція всесвітньої історії та редакція історії партії й філософії. Через десять років, коли приступили до підготовки другого видання енциклопедії, питаннями історії займалися вже дві редакції – редакція історії, археології та етнографії й редакція історії партії, філософії та права.

Від початку роботи Головної редакції Української енциклопедії редакцію історії СРСР, УРСР, археології й етнографії очолював кандидат історичних наук (пізніше захистив докторську дисертацію) І.І.Компанієць, який у 1967 р. став заступником головного редактора енциклопедії (його місце тоді ж заступив автор цих рядків). Завідуючим редакцією історії партії, до видання котрої входила значна частка історії України, був кандидат історичних наук В.С.Костенко.

Крім завідуючих, роботу історичних редакцій курирували члени редколегії енциклопедії – тодішній заступник головного редактора І.Г.Підоплічко, який, будучи доктором біологічних наук,

одночасно мав другу спеціальність – археолога, і відповідальний секретар Головної редакції, кандидат історичних наук (пізніше захистив докторську дисертацію) В.М.Терлецький, а також члени Головної редакційної колегії – вчені з історії України І.О.Гуржій, К.Г.Гуслистый, О.К.Касименко, І.П.Крип'якевич, В.М.Самофалов, А.П.Чеканюк, Ф.П.Шевченко.

Розглядаючи роботу над історією України в Українській енциклопедії 50 років тому, слід відходити з тих умов, що існували тоді у дослідженні проблем суспільних наук, котрі створювали певні труднощі у здійсненні редакційного процесу. Наявність «білих плям», заборонених тем, замовчування або викривлене висвітлення певних періодів історії України не могли не позначитися на енциклопедичній роботі. Так, абсолютно забороненою була тема голодомору в Україні на початку 30-х рр. ХХ ст. У той же час минуло лише шість років, як республіка відзначила 300-річчя «возз'єднання» України з Росією, та була впевненість, що «спокоєвнічні прагнення і сподівання українського народу» на спільне існування в єдиній державі будуть здійснюватися й надалі. Відповідні статті на цю тему мали всіляко стверджувати таку тезу. У передостанньому, 15-му алфавітному томі енциклопедії була нагода подати у зв'язку із 70-річчям колишнього намісника Сталіна в Україні, а тоді першої особи комуністичної ієрархії СРСР М.С.Хрущова відповідну статтю. Весь настрій викладу подій вітчизняної історії радянського періоду, особливо в післявоєнний час, базувався на утвердженні низки суцільних перемог у сфері економіки. Під цим кутом зору подавався виклад як історії країни в цілому, так і окремих областей (йшлося про обласні партійні організації, бо статті про адміністративно-територіальні одиниці готували інші редакції, але й у них панував той самий настрій).

Комплектування штату в історичних редакціях провадилося шляхом залучення фахівців-істориків з осіб, що набули кваліфікацію редактора у видавництвах, з колишніх працівників державних архівів, а також тих, котрі щойно закінчили вуз та поступово ставали кваліфікованими редакторами-енциклопедистами. Якщо для написання статей з історії СРСР і всесвітньої історії могли служити як джерело наявні енциклопедії, видані в Москві, то з історії України більшість статей треба було замовляти фахівцям – ученим з науково-дослідних закладів або викладачам вузів. За відомостями з історії населених пунктів України зверталися до співробітників історичного архіву. На шпальтах енциклопедії історичні довідки мають більшість міст та значна кількість районних центрів, населення котрих брало участь у подіях вітчизняної історії. Після виходу у світ 16 алфавітних томів значні зусилля покладено на підготовку й видання 17-го тому, в якому було подано чималий нарис, присвячений історії України. У подальшому том було випущено ще раз без зазначення порядкового номера окремим виданням.

Після завершення роботи над першим виданням Української енциклопедії було розпочато підготовку до випуску універсального тритомника словникового типу, де висвітлювалася також історія України, а потім – ряду галузевих енциклопедій, зокрема Енциклопедії історії України (як і щойно видані багатотомна Українська енциклопедія, тритомний Український енциклопедичний словник, вона мала обов'язковий прикметник «Радянська», що виключав будь-які сумніви відносно їх ідеологічної спрямованості; відомо, що й загальносоюзне енциклопедичне видання називалося так само – «Большая советская энциклопедия»). Було затверджено редакційну колегію енциклопедії на чолі з тодішнім директором Інституту історії доктором історичних наук К.К.Дубиною, його заступником у редколегії став І.І.Компанієць. Загальна кількість термінів планувалася близько 10 тис. Приблизно половину мали становити біографічні статті (персоналії). На засіданні редколегії було схвалено підготовлений редакцією тематичний реєстр термінів, а також вироблені нею принципи подання в енциклопедії біографічних статей. За зразок були покладені принципи, розроблені свого часу для першого видання Української енциклопедії, звичайно, із змінами, які зумовлювалися специфікою галузевої енциклопедії.

Зазначені принципи, тобто перелік різноманітних категорій осіб, про котрих планувалося вмістити біографічні статті, на різних етапах підготовки енциклопедії кілька разів зазнавали змін. Так, спочатку була ідея дати в новій енциклопедії статті про всіх Героїв Радянського Союзу, пов'язаних з Україною. Як зразок виходили з універсальних енциклопедій, що видавалися у Білорусії, Молдавії та прибалтійських республіках, де вмістили біографічні статті про всіх Героїв, пов'язаних із цими республіками. Для цього, звичайно, треба було їх виявити. Виданого в Москві двотомника «Герои Советского Союза» (1987–1988 рр.) ще не існувало. Треба було вітчизняним працівникам, відрядженим до Центрального архіву Міністерства оборони, виписати з картотеки Героїв усіх осіб, пов'язаних з Україною (тих, котрі народилися тут або здійснили подвиги на її території, за які було присвоєно це звання). Коли підраховували, то виявилось, що із загальної кількості понад 11 тис. Героїв більше ніж 4 тис. так чи інакше пов'язані з Україною. Довелось обмежитися лише тими Героями, які загинули у боях за Україну, й Героями – командирами військових з'єднань і командуючими військовими об'єднаннями. Внаслідок цього загальна кількість статей скоротилася до 1250. Але й такої, зменшеної кількості статей, енциклопедія подати не змогла. Матеріали про Героїв одержували з того ж таки Центрального архіву Міністерства оборони.

Після схвалення тематичного реєстру редакція перетворила його в алфавітний. При цьому орієнтовно межі першого тому попередньо було визначено від літери «А» до літери «Е» включно. Паралельно приступили до підготовки статей до нього. Три чверті загальної кількості статей замовлялися авторам, одна чверть – готувалася редакцією.

Під час роботи над першим томом сталися зміни у керівництві Редакційної колегії. Замість раптово померлого К.К.Дубини, котрий встиг провести лише одне засідання Редколегії, відповідальним редактором Енциклопедії історії України був затверджений новообраний академіком АН УРСР А.Д.Скаба, який нещодавно перед тим залишив пост секретаря ЦК Компартії України з ідеологічної роботи, ставши директором Інституту історії. Для М.П.Бажана він не був невідомою фігурою. Більше того, ті чи інші ділові стосунки тривали між ними вже з десяток років та чим далі, тим більше ставали все напруженішими.

Тепер же А.Д.Скабі треба було налагоджувати стосунки з головним редактором Української енциклопедії на новому етапі свого життєвого шляху. Будучи в курсі згаданих перипетій, автор цих рядків із цікавістю чекав перших відвідин відповідального редактора Енциклопедії історії України до Головної редакції Української енциклопедії, де він мав з'явитися перед М.П.Бажаном у своїй новій якості. Треба відзначити, що обидва лишилися кожний сам по собі. А.Д.Скаба вів ділову розмову невимушено, іноді вдаючись до жартів, посилаючись на вже існуючий досвід і традиції співпраці його з М.П.Бажаном. Останній же приймав гостя дуже чемно, ні найменшою мірою не намагався робити для нього з цієї ситуації Каносси, і лише легка іронія, котра часом відчувалася в його тоні, свідчила, що він нічого не забув та все пам'ятає.

Перший том нової енциклопедії було випущено у світ наприкінці 1969 р. (спочатку планувалося видати його в серпні 1968 р.). Як водиться, не вдалося витримати попередньо визначені межі тому (зауважимо, що таке трапляється в перших томах будь-якого енциклопедичного видання). Останнім терміном тому став «державець», а загальна кількість статей становила 2285. Рецензенти відзначали випуск його як важливу подію, але разом із тим було зроблено ряд серйозних, здебільшого досить слухних зауважень, котрі треба було враховувати при підготовці наступних томів. Крім того, визнано недоцільним вміщувати таку велику кількість біографічних статей про військових. У зв'язку з цим запропоновано не давати переважної більшості статей про Героїв Радянського Союзу (обмеживши кількість їх півсотнею на том). Було також дано вказівку не давати статей про тодішніх партійних і державних діячів республіки (крім перших осіб). Можна погодитися, що спроба подати статті про Героїв, пов'язаних з Україною, зважаючи на їх велику кількість, була не зовсім вдалою. Що ж до вказівки стосовно статей про тодішніх партійних та державних діячів, то, як можна тепер вважати, це був вияв суто командно-адміністративного підходу до вирішення принципових питань енциклопедичної справи. Адже й до того, і після зазначені персоналії були наявні в усіх республіканських енциклопедіях, у тому числі в першому й другому виданнях універсальної Української енциклопедії. Алогізм ситуації полягав у тому, що вміщення в енциклопедію статей про керівників, як тоді писали, «білогвардійської та української буржуазно-націоналістичної контрреволюції» жодних заперечень не викликало.

М.П.Бажан не раз висловлював думку, що енциклопедію не слід розглядати як якусь дошку пошани, що у ній мають фігурувати, так би мовити, і позитивні, й негативні персонажі. Слідуючи цій тезі, він добився санкції на вміщення до універсального тритомника біографічних статей, зокрема про Врангеля, Денікіна, Колчака, Корнілова, Махна, Петлюру, Юденича (у першому виданні Української енциклопедії були статті лише про врангелівщину, денікінщину, колчаківщину, махновщину, петлюрівщину).

Після випуску з друку першого тому енциклопедії наприкінці кожного наступного року виходив у світ черговий том. Наприкінці 1972 р. вона була повністю завершена. Згадуючи через 35 років усі перипетії підготовки цього видання, не можна не визнати, що час для роботи над ним був надто несприятливий. Ледею не головною турботою всіх, хто був причетний до цього, було побоювання, як би чого не вийшло. Цілком зрозуміло, що провідною лінією протягом усієї роботи над Енциклопедією історії України було перестраховування.

Одночасно з підготовкою української енциклопедії відбувалося видання в Москві багатотомної «Советской исторической энциклопедии». Було відомо, що редакція її не раз привертала увагу керівних органів. Центральний ідеологічний орган – журнал «Коммунист» – неодноразово виступав із критикою останньої з приводу відхилення від потрібної, як вважали керівні інстанції, лінії. Але ніяких «оргвисновок» щодо її працівників не робилося. З приводу чергового втручання керівних органів у роботу редакції «Советской исторической энциклопедии» заступник відповідального редактора Енциклопедії історії України І.І.Компанієць зауважив авторові цих рядків: «Можете собі уявити, що би трапилось, якби щось подібне було виявлене в нашому виданні, – ми б не зібрали і своїх кісточок!». Під таким тягарем доводилось працювати в Україні над випуском енциклопедичної літератури.

У зв'язку з прийнятою тоді схемою: феодальний лад – капіталістичний лад – соціалістична формація, було заплановано три статті: «Українська народність» (етнічна спільність періоду феодалізму) – «Українська буржуазна нація» (етнічна спільність періоду капіталізму) – «Українці» (як соціалістична нація). Саме перестраховуванням пояснюється вилучення з верстки четвертого тому енциклопедії статті «Українська буржуазна нація». Автором усіх трьох статей був член редколегії, член-кореспондент АН УРСР К.Г.Гуслистый. Не маючи претензій із погляду прийнятої тоді схеми по суті викладу цих статей, але, побоюючись, що хтось «не так, як слід» зрозуміє термін «українська буржуазна нація», А.Д.Скаба статтю вилучив. Більше того, на засіданні редакційної колегії відповідальний редактор порушив питання про доцільність вміщення статті «Українці» (це при то-

му, що в енциклопедії подавалися статті про всі народи, представники котрих проживали на території республіки). При загальній німоті присутніх «учених мужів» лише професор О.А.Бородін (дарма, що був у складі редколегії найбільшим ортодоксом!) заявив про свій подив такою постановкою питання. Це розв'язало язики в членів редколегії. Вони не дружно, але все ж таки висловилися за те, щоб залишити статтю. Залишилася стаття й «Українська народність».

Так чи інакше роботу над Енциклопедією історії України було завершено, і це дало підстави підбити деякі підсумки та зробити певні висновки. В усіх чотирьох томах обсягом 384,42 обліково-видавничого аркуша було надруковано понад 8 тис. статей-термінів, 1866 текстових ілюстрацій (включаючи портрети), 160 текстових карт, крім того, 186 ілюстрацій і окремих сюжетів (кольорових та тонових), 74 кольорові карти надруковано відповідно на 25 і 27 окремих аркушах.

Бажано коротко спинитися на тому новому, що запровадила українська енциклопедія в обіг або у даний відповідний жанр. Найдавніший період вітчизняної історії був досі репрезентований у радянських енциклопедіях переважно статтями з археології. Писемні історичні джерела, насамперед свідчення античних авторів, використовувалися недостатньо. Щоб якось заповнити цю прогалину, було включено до енциклопедії статті про історичні події, що відбувалися на території сучасної України за античного часу (статті «Дарія похід на Скіфію», «Зопіріона похід на Ольвію»), про давні племена й населені пункти в Північному Причорномор'ї, відомості про котрі є у творах античних авторів, деяких історичних осіб, а також ряд біографічних статей про античних письменників як авторів історичних і географічних джерел, що безпосередньо стосуються території сучасної України.

Уперше в енциклопедичній літературі («Советская военная энциклопедия» це зробить пізніше) було написано статті про окремі фронти, котрі дислокувалися на території України у часи Першої світової війни 1914–1918 рр., громадянської війни й іноземної воєнної інтервенції в Росії 1918–1920 рр., Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., а також про армії радянських збройних сил, що діяли на території України у період війни та біографічні статті про їхніх командуючих. Уперше подано статті про всі обласні державні архіви з короткими характеристиками їх фондів, про красензавчі музеї республіки.

Розглядувана енциклопедія є історична за своєю спеціалізацією. Видання такого типу основну увагу приділяють висвітленню питань соціально-економічного розвитку, суспільно-політичних рухів, почасти воєнної історії. Віддаючи належне цим проблемам, енциклопедія ставила собі за мету по можливості (беручи до уваги її порівняно невеликий обсяг) всебічно показати ще й історію культури і частково науки в Україні.

Значну увагу енциклопедія приділила історії радянського часу, що цілком закономірно за тих часів (цій добі присвячено більше половини всієї кількості статей). Після встановлення радянської влади у країні почали будувати соціалістичне суспільство. Водночас відбувався процес творення нової, атеїстичної культури, проїнятої комуністичним світоглядом. Енциклопедія історії України відобразила цей процес. Політика партії й держави була спрямована на ліквідацію успадкованої від старого суспільства неписьменності населення, висвітлювалася у статтях «Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з неписьменністю», про товариство «Геть неписьменність!» та ін. Розвиток культури України за радянського часу відображено як у статтях про УРСР, області й міста, так і в статтях про окремі галузі культури, зокрема про мистецтво, освіту (у статтях «Вища школа», «Професійна освіта», «Школа»). Цікаві відомості читач знаходив у статтях про державні університети та найбільші вищі навчальні заклади, про академічні театри й творчі спілки республіки.

Сама постановка питання про всебічне висвітлення в Енциклопедії історії України історії культури була, безперечно, наслідком тієї атмосфери поваги до духовних надбань українського та інших народів, яку створював навколо себе М.П.Бажан.

Випуск Енциклопедії історії України був схвально зустрінутий науковою громадськістю й широкими читацькими колами. Передплату на 50-тисячний тираж було швидко розповсюджено, і незабаром енциклопедія стала бібліографічною рідкістю. Листи, які надходили від читачів, свідчили, що її передплатили не тільки фахівці, а й багато любителів вітчизняної історії.

Водночас не можна не висловити свого ставлення до праці, котра вийшла з друку. Повного задоволення редакція не мала. Й ніхто не заважав, коли було включено до енциклопедії багато відомостей, що стосувалися давно минулої доби. Але не можна було цього зробити щодо пізніших часів. Редакція не мала можливості подати дані про всіх гетьманів України, бодай не звинуватили б її у націоналістичних тенденціях. Згадувана «Советская историческая энциклопедия» містила значний фактичний матеріал, поданий у систематизованому вигляді. Як приклад можна навести хоча б статтю «Политбюро ЦК», в котрій є повний перелік усіх складів Політбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б)–КПРС. Ні про що подібне в українській енциклопедії не можна було і подумати. Ряд відомих раніше діячів радянської України лишався в числі незгаданих. Узагалі побоювання бути звинуваченими у націоналізмі переслідувало в Україні всіх та вся. Через те багато славних імен не потрапляло на шпальти відповідних видань.

У 16-му томі «Советской исторической энциклопедии», у статті «Энциклопедии и словари в России и СССР» є згадка про перше видання Української енциклопедії з прикрою неточністю (кількість її томів указано не 17, а 27) та про 4-томну Енциклопедію історії України (Москва, 1976, стп.546). У статті «Энциклопедии и словари исторические» (там же, стп.550–555) згадка про Енциклопедію історії України відсутня, хоча є перелік такого роду видань, випущених за кордоном. Со-

озне видавництво «Советская энциклопедия», мабуть, «не наважилося» прирівняти продукцію аналогічних видавництв тодішніх союзних республік до видань іноземних держав. Нічого іншого для пояснення цього факту висловити не можна.

Через десять років після завершення роботи над першим виданням універсальної Української енциклопедії постало питання про підготовку другого видання її. Із М.П.Бажаном у той час почав працювати новий його заступник – А.В.Кудрицький. На жаль, кардинальних зрушень у висвітленні питань історії, незважаючи на плин часу, не відбулося. Волонтаризм М.С.Хрущова змінився застоєм, що ставав усе виразнішим за правління Л.І.Брежнєва. Деякі надії покладалися на зміну в курсі, запроваджену новим керівництвом у Союзі, але радикальних зрушень під час роботи над другим виданням (1976–1985 рр.) не сталося.

З явним наміром розширити коло питань, порушуваних Головною редакцією в галузі історії України, можна розглядати розпочату А.Кудрицьким низку праць, до якої ввійшли енциклопедичний довідник «Київ» (1981 – українською; 1982, 1985 рр. – російською мовами), ілюстрований атлас «Київ» (1982 р.).

Довідник був присвячений минулому й сучасному столиці України – місту з 1500-літньою історією. У вступному нарисі подано загальні відомості про історію, природу, економіку і культуру Києва. Основна частина книги містила понад 3 тис. статей-довідок, розміщених в алфавітному порядку, які інформували читача про найважливіші події минулого, про історичні та адміністративні райони міста, його житлові масиви і найголовніші підприємства, про нові й давні вулиці, площі, навчальні заклади, науково-дослідні установи, заклади мистецтва та культури, про пам'ятки історії й архітектури, пам'ятники, меморіальні дошки і т. п. Значна частина матеріалів була оригінальною та публікувалася вперше.

Атлас – історичний огляд (карти, ілюстрації, документи) – присвячений минулому й сучасному столиці України. Київ – один із найдавніших центрів слов'янства, столиця могутньої ранньфеодальної держави – Київської Русі. У картографічних матеріалах подано інформацію про найважливіші події в історії Києва, про історичні та адміністративні райони, житлові масиви. Ці матеріали доповнені численними кольоровими і чорно-білими ілюстраціями, переважно документальними фотографіями й короткими вступними статтями про різні періоди історії Києва.

Науково-редакційне опрацювання матеріалів згаданих двох видань, здійснене А.В.Кудрицьким, свідчить про його гідний внесок у видання книг з вітчизняної історії.

Автор цих рядків – колишній завідувачий редакцією історії УРЕ – працював в енциклопедичній установі понад чверть віку й ділиться спогадами про період найбільш плідної роботи, зокрема з видання енциклопедичних праць з історії України.

Л.В.Баженов (Кам'янець-Подільський)

ХІІ ПОДІЛЬСЬКА ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА КОНФЕРЕНЦІЯ

22–23 листопада 2007 р. в Кам'янець-Подільському державному університеті відбулася ХІІ Подільська історико-краєзнавча конференція. Її організували Міністерство освіти і науки, Інститут історії України НАНУ, Кам'янець-Подільський державний університет, Хмельницький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, Центр дослідження історії Поділля. Ці конференції беруть початок від першого науково-краєзнавчого зібрання у жовтні 1965 р. і за тривалістю скликань (42 роки) є одними з найстаріших таких форумів в Україні. За характером проведення вони мають статус міжнародних. Саме ці конференції відіграли важливу роль у відродженні й розвитку краєзнавчого руху в Україні та зокрема на Поділлі у післявоєнний період. У роботі цих форумів брали участь такі видатні вчені, як директори Інституту археології України, академіки С.М.Бібіков, П.П.Толочко, член-кор НАНУ Ф.П.Шевченко, нинішній директор Інституту історії України академік В.А.Смолій, директор Інституту українознавства, академік НАНУ Я.Д.Ісаєвич, відомі історики М.Ю.Брайчевський, Я.Р.Дашкевич, Л.А.Коваленко, І.С.Винокур, В.Д.Баран, М.Ф.Котляр, П.В.Михайлина, М.М.Кравець і чимало інших.

Кожне з подільських історико-краєзнавчих зібрань мало свої особливості проведення. Так, ХІ конференція проходила в листопадові дні Помаранчевої революції 2004 р. Її учасники безпосередньо із засідань форуму йшли на майдани міст Хмельниччини, щоб захищати демократію. На час роботи ХІІ конференції припало відкриття роботи Верховної Ради України 6-го скликання, реалізація важливих ініціатив держави по увічненню пам'яті жертв голодомору, як акту геноциду проти українського народу.

У роботі ХІІ Подільської історико-краєзнавчої конференції взяли участь 186 науковців, краєзнавців, освітян зі всіх регіонів України й окремих представників з Росії та Польщі. З-поміж них було 16 докторів наук, академіків, професорів, 64 кандидати наук, доценти, 45 вчителів історії, решта – краєзнавці, аспіранти, магістри, студенти й учні.

На пленарному засіданні 22 листопада роботу форуму відкрив вступним словом голова оргкомітету, ректор Кам'янець-Подільського державного університету, академік АН вищої школи

України *О.Завальнюк*. Учасників зібрання привітали Герой України, голова Всеукраїнської спілки краєзнавців, академік НАНУ *П.Тронько*, перший заступник кам'янець-подільського міського голови *С.Бабій*, інші офіційні особи. Тут же в спільній доповіді співголів оргкомітету, професорів *Л.Баженова* і *О.Завальнюка* було проаналізовано розвиток краєзнавчого руху та історико-регіональних досліджень на Поділлі за час між XI й XII конференціями. Відбулося нагородження Почесними грамотами ветеранів подільських історико-краєзнавчих конференцій й краєзнавчого руху у регіоні. Завершилося засідання презентацією важливих видань: збірника нових документів і матеріалів «Голод та голодомор на Поділлі 1920–1949 рр.», двотомника *І.Стасюка* «Історія міст і сіл Теофіпольщини», навчального посібника для шкіл *І.Рубака* «Хмельниччина: наш край в контексті історії України».

У ході форуму працювали 5 наукових секцій: 1) «Проблеми методології, історіографії та джерелознавства», 2) «Історія Поділля у давні й середні віки», 3) «Історія Поділля доби нового часу», 4) «Історія Поділля новітнього часу», 5) «Видатні постаті Поділля».

В історіографічному плані на секціях викликали науковий інтерес доповіді канд. іст. наук *Ю.Степанчука* (Вінниця) «Проблеми державності в Україні у другій половині XVII–XVIII ст.: за матеріалами «Українського історичного журналу» і канд. іст. наук *В.Берковського* (Київ) «До історії розвитку краєзнавства на півночі Хмельниччини в 1920–1930-х рр.».

У галузі археології Поділля викликали інтерес обговорення доповіді колективу авторів канд. іст. наук, доцентів *О.Баженова* та *А.Гуцала* (Кам'янець-Подільський) «Про перспективи дослідження Бакітського скельного монастиря» й канд. іст. наук, доцента *Ю.Зінька* і старшого викладача *В.Косаківського* (Вінниця) «Буша: стан і перспективи археологічних досліджень».

На засіданні секції проблем нової історії спонукали до дискусій доповіді професора *А.Філіюка* «Геополітичне положення Поділля та його зміни на межі XVIII–XIX ст.», вчителя історії вищої категорії *В.Кундельського* (Хмельницький) «Єврейство в контексті міжнародних відносин у Правобережній Україні і на Поділлі в кінці XVIII – першій половині XIX ст.», д-ра іст. наук, професора *П.Акульшина* (Рязань, Росія) «Граф Н.М.Грохольський: подільський і рязанський губернатор», провідного наукового співробітника Хмельницького обласного краєзнавчого музею *С.Єсюніна* (Хмельницький) «Військові гарнізони міст Подільської губернії другої половини XIX – початку XX ст.: до історії формування та становлення» й ін.

Предметом обговорення на секції новітньої історії стали доповіді аспіранта *А.Антонішина* (Київ) «Національно-культурне відродження на Поділлі за доби Гетьманату», канд. іст. наук, доцента *В.Нестеренка* (Кам'янець-Подільський) «Секретні донесення ДПУ-НКВС як джерело вивчення етнопольських процесів на Поділлі у 1920–1930-і рр.», вчителя історії *Л.Цирульник* «Голодомор 1932–1933 рр. на Старосинявщині» (сміт Стара Синява Хмельницької обл.), д-ра іст. наук, професора *П.Брицького* (Чернівці) «Голод на Хмельниччині 1946–1947 рр.», директора школи *О.Байдича* (с. Кузьмин Красилівського району) «Красилів: репресії 1937–1938 рр.», вчителя історії *В.Ковальчука* (с. Клубівка) «Діяльність ОУН-УПА на Хмельниччині в 1945–1953 рр.» та ін. На цій же секції заслухано ряд доповідей і повідомлень, присвячених історії міст, сіл й установ Поділля.

У рамках проведення конференції відбулися засідання Всеукраїнського науково-методичного семінару «Краєзнавство в змісті загальної середньої освіти: виклики, здобутки, перспективи», який організували Хмельницький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти та Центр дослідження історії Поділля. На двох секціях науковці й вчителі розглядали доповіді д-рів іст. наук, професорів *О.Григоренка* (Хмельницький) «Роль краєзнавства у питанні формування українського народу в процесі вивчення вітчизняної історії» та *І.Романюка* (Вінниця) «Значення історичного краєзнавства у процесі вивчення історії України в загальноосвітніх школах», канд. пед. наук, доцента *В.Мисака* (Рівне) «До проблеми змісту шкільних навчальних посібників з історичного краєзнавства», вчителя історії *В.Дяківа* (м. Заліщики Тернопільської обл.) «Концептуальні засади створення посібників з краєзнавства», професора *Г.Бондаренка* (м. Луцьк) «Краєзнавча освіта і проблеми волинства» та ін. Учасники секційних засідань виклали у виступах інноваційні технології, методичні напрацювання, обмінялися педагогічним досвідом щодо впровадження краєзнавства, туристсько-екскурсійної роботи в навчальній і виховній процесі загальноосвітньої школи.

Під час роботи форуму було затверджено рекомендації щодо розвитку краєзнавчого руху на Поділлі й історико-регіональних досліджень на перспективу, працювали круглі столи за науковими інтересами, діяли виставка подільського літератури, культурна та екскурсійна програми. Вирішено скликати наступну, XIII Подільську історико-краєзнавчу конференцію у жовтні – листопаді 2010 року.

А.В.Кентій (Київ)

ДО 60-РІЧЧЯ ІСТОРИКА-АРХІВІСТА В.С.ЛОЗИЦЬКОГО

В шерензі відомих архівістів і керівників архівної справи України другої половини ХХ – початку ХХІ ст. почесне місце належить Володимирі Сергійовичу Лозицькому. З його ім'ям пов'язані складні процеси архівного будівництва після прийняття Верховною Радою УРСР 24 серпня 1991 р. історичної постанови про державну незалежність України.

Як один із керівників Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України, він стояв у витоків розроблення основ відповідного національного законодавства, створення сучасної мережі державних архівів та її інтегрування в систему міжнародних архівних установ, доклав багато зусиль до піднесення авторитету українських фахівців серед їх зарубіжних колег.

Народився Володимир Сергійович 1 лютого 1948 р. у с. Макіївка Носівського району Чернігівської області, в селянській родині. Від своїх батьків В.С.Лозицький успадкував любов до рідного краю, шану до праці, повагу до оточуючих. У нього сформувався характер працюючої й цілеспрямованої людини.

Прийшовши після служби в армії до Інституту історії партії при ЦК Компартії України (січень 1970) на посаду оператора, він став секретарем комсомольської організації, а вже в березні 1975 р., у віці 27 років, Володимира Сергійовича було призначено заступником директора інституту з адміністративно-господарських питань. Із того часу всі його помисли і зусилля були спрямовані на модернізацію технічних засобів у справі історико-партійних досліджень, поліпшення умов зберігання документів партійного архіву ЦК Компартії України. В.С.Лозицький став одним із найактивніших ініціаторів будівництва нового приміщення для архіву. Він за підтримки керівництва Інституту – В.І.Юрчука, Ю.В.Бабка, В.М.Мазура, І.Ф.Кураса – зумів переконати у цьому не лише керівництво Управління справами ЦК Компартії України, а й ЦК КПРС. Для цього неодноразово вирушав до Москви для затвердження проектно-кошторисної документації та фінансування спочатку спорудження будинку партійного архіву, а згодом і нового приміщення Інституту історії партії при ЦК Компартії України по вул. Кутузова, 8 (нині Інститут політології та етнонаціональних відносин НАНУ).

Роботу на керівній посаді в інституті він успішно поєднував із навчанням. Отримавши вищу освіту на історичному факультеті Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка, Володимир Сергійович розпочав працю над кандидатською дисертацією «Засоби масової інформації й пропаганди України в роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945», яку успішно захистив у 1984 р.

В 1988 – 1990 рр. В.С.Лозицький – на той час старший науковий співробітник сектору партійного архіву Інституту політичних досліджень ЦК Компартії України – одним із перших у республіці виступив із науковими публікаціями з так званих «білих плям» історії України, зокрема «Політика українізації в 20–30 роках: історія, проблеми, уроки», політична біографія В.К.Винниченка, трагічні сторінки життя М.Хвильового та інші, котрі стали помітними не лише серед науковців, а й широкого загалу громадськості.

У березні 1991 р. В.С.Лозицького було висунуто на відповідальну посаду заступника начальника Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР. Ділові та організаторські здібності його особливо розкрилися після проголошення державної незалежності України. Він безпосередньо очолював республіканську комісію з організації передачі архівів колишньої Компартії України до системи відповідних державних установ, з реалізації масштабних заходів щодо введення в науковий обіг раніше закритих фондів. Як заступник начальника Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України, Володимир Сергійович багато зробив для забезпечення збереження документів Національного архівного фонду, вдосконалення їх обліку. Він також особисто займався питанням передачі до державних архівів деяких документальних зібрань української діаспори, для чого неодноразово виїздив за кордон. Завдяки його зусиллям Національний архівний фонд України поповнився архівами Державного центру УНР в екзилі (Канада, 1996 р.), Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Швейцарії (Берн, 1998 р.), низки відомих громадсько-політичних українських діячів. Певний час він очолював Спілку архівістів України.

Значний внесок В.С.Лозицький вніс у подальшу інтеграцію державної архівної служби України до міжнародних відповідних установ. У 1992 р. в Парижі він виступив перед комісією ЮНЕСКО, де доповів про стан архівних документів, що безпосередньо постраждали від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, і необхідність надання міжнародної допомоги й підтримки для їх зберігання та деактивації.

Його запрошують виступати з доповідями про актуальні проблеми новітньої історії України, її джерельну базу Колумбійський (Нью-Йорк), Стенфордський університети і Гуверський інститут (Каліфорнія, США), Історичний інститут Краківської вищої педагогічної школи (Польща), Міжнародна асоціація єврейської генеалогії (Ізраїль) й ін.

В середині 1990-х рр. він обирається членом виконкому Міжнародної ради архівів, заступником голови Європейського бюро архівів, восени 1996 р. репрезентує Україну на Міжнародному конгресі архівів у Пекіні.

Роботу в Головархіві України Володимир Сергійович вдало поєднував із посадою завідуючого кафедрою архівознавства Національного університету культури та мистецтв (1996–2000), сприяв поповненню лав українських архівістів загоном молодих і талановитих фахівців.

Організаційний талант В.С.Лозицького, його смак до наукової роботи особливо яскраво розкрився з весни 2000 р., коли він очолив Центральний державний архів громадських об'єднань України. Під його вмілим керівництвом ЦДАГО став провідною архівною установою щодо публікації документів із модерної історії України, які схвально зустрінуті науковою громадськістю.

Він є головою редколегій, членом колективів авторів-упорядників низки збірників та матеріалів, науково-довідкових видань. Серед них: «Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. 17–23 березня 1920 р.», «Літопис Української повстанської армії. Нова серія» тт.3–7 (Київ; Торонто, 2001–2003), «Літопис УПА. Нова серія, т. 10. Життя і боротьба генерала «Тараса Чупринки» (1907 – 1950)» (Київ; Торонто, 2007), «Я б'ю в дзвін, щоб зрушити справу ОУН з мертвої точки... Невідомі документи Організації українських націоналістів. Рік 1930 (Листування Голови Проводу ОУН Є.Коновальця і секретаря ПРУН В. Мартинця)» (К., 2003), «Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва)» (К., 2003), «Україна партизанська. 1941 – 1945. Партизанські формування та органи керівництва ними» (К., 2001) і багато інших.

В.С.Лозицький є також автором цікавої науково-документальної праці «Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки. 1918 – 1991» (К., 2005), котра викликала великий інтерес не лише в Україні, а й за її межами. У співавторстві ним підготовлене наукове видання «Війна без пощади і милосердя. Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні. 1941 – 1944» (К., 2005).

Перу Володимира Сергійовича належить понад 80 наукових та документальних праць із модерної історії України, архівознавства. Він – кандидат історичних наук, доцент, заслужений працівник культури України, нагороджений орденом «За Заслуги» III ст., лауреат премії Національної академії наук України за краще історичне дослідження подій Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. в Україні, має інші відзнаки.

В.С.Лозицький входить до складу редколегій видання «Літопис УПА. Нова серія», журналу «Архіви України», щорічника «Україна дипломатична» й ін. Він є членом колегії Державного комітету архівів України, Координаційної ради при Президентові України з підготовки заходів у зв'язку з 75-ми роковинами голодомору 1932 – 1933 рр.

Свій 60-річний ювілей Володимир Сергійович зустрів у розквіті творчих сил. Наукова громадськість очікує від нього нових здобутків у науково-видавничій та архівній діяльності, популяризації документів Національного архівного фонду України для патріотичного виховання молодого покоління держави. Друзі, колеги і соратники бажають ювіляру щасливого життя, нових творчих звершень.

Н.Ханенко-Фрізен (Київ – Саскатун (Канада))

ПРОЕКТ «УСНА ІСТОРІЯ ДЕКОЛЕКТИВІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ 1990-х рр.: СЕЛЯНСЬКИЙ ДОСВІД»

Започаткований у листопаді 2007 р. новий проект з усної історії здійснюється центром досліджень української спадщини Саскачеванського університету (ЦДУС), що провадить свою діяльність із 1999 р. за підтримки коледжу св. Томаса Мора. 26 грудня 2007 р. та 1 березня 2008 р. в Києві, в Інституті історії України НАН України, відбулися організаційно-методичні семінари, на яких учасники проекту обговорили різні його аспекти, узгодили методичні засади та представили результати першої фази роботи.

Дослідники. Проект здійснюється за сприяння Української асоціації усної історії та у співпраці з вищими навчальними закладами, де проходить навчально-наукова робота з усної історії (кафедра історії України Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка (*Ю.Волошин*), кафедра українознавства Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна (*Г.Гринченко*), навчально-науковий центр усної історії при Переяслав-Хмельницькому державному педагогічному університеті ім. Г.Сковороди (*Т.Нагайко*), кафедра історії Національного університету «Кієво-Могилянська академія» (*Н.Шліхта*), кафедра історії та теорії соціології Львівського національного університету ім. І.Франка (*Т.Лапан*), кафедра археології та етнології Одеського національного університету ім. І.Мечникова (*О.Пригарін*)).

До збору польових матеріалів та проведення інтерв'ю запрошено десяткох інтерв'юєрів – студентів та аспірантів, які мають навички інтерв'ювання у ділянці усної історії та досвід польової роботи у відповідних регіонах України.

Перша фаза дослідження (2008 р.) передбачає проведення розгорнутого опитування респондентів-оповідачів в АР Крим, Дніпропетровській, Київській, Львівській, Одеській, Миколаївській, Полтавській, Рівненській, Тернопільській та Харківській областях. На другому етапі проекту

(2009 р.) здійснюватиметься наукова обробка зібраних даних, підготовка до публікації матеріалів проекту, а також триватиме інтерв'ювання.

Контекст. Протягом 1990-х рр. система колгоспів та радгоспів, яка була сільськогосподарською основою централізованої радянської економіки, пережила останній драматичний період свого існування на території України – повний розпад. За роки незалежності вживалися певні спроби з реорганізації сільського господарства країни, але з огляду на невирішеність питань власності та перерозподілу колективних земель у приватне господарювання, ці спроби не призвели до оформлення нових ефективних виробничих відносин в аграрному секторі країни. З іншого боку, для багатьох колишніх колгоспників розпад колективних радянських форм господарювання означав розвал ustalених норм і практик життя. З огляду на безсистемність реорганізаторських починів українського уряду щодо сільського господарства країни та хронічну незавершеність земельної реформи, ustalений життєсвіт колишніх українських колгоспників було знову перекраяно, цього разу перехідним періодом.

Іншим важливим наслідком розпаду колективного господарства на селі та його несистемної переорганізації стала повна нівеляція соціального статусу селянина, на якого раніше покладалася радянська економіка, і який тепер опинився за боргом пострадянського ринку праці. Покоління селян, які присвятили колгоспній системі все своє життя, втратили соціальне «я» ставши великим безголосим і безправним прошарком українського суспільства.

Запропонований проект з усної історії розпаду колективного сільського господарства є тематичним продовженням фундаментального дослідження соціальних змін у середовищі українського селянства під час колективізації 1930-х рр., яке проводив у 1992–1995 рр. американський культурний антрополог Вільям Нолл¹. Подача матеріалу та його збір базувалися на тематичному методі проведення усної історії, який наголошує на приватному погляді на історію та зосереджується на аналізі інвертних її інтерпретацій, яких дотримуються самі агенти/учасники історичних змін. Політика жорсткої колективізації, дійшов висновку В.Нолл, не лише зруйнувала життя родин, окремих селян та понижила їх засоби до існування, але й призвела до остаточної руйнації самих основ та структур сільського суспільства, яке існувало в Україні напередодні приходу до влади комуністів і було організоване навколо інституту селянських громад. 1990-ті рр. стали черговим випробуванням для селянського світу, соціальні інститути та норми якого, сформовані за радянських часів, знову зазнали кардинальної реорганізації.

Мета дослідження. Головним завданням цього проекту є дослідження історичного досвіду пережиття нових соціальних змін у селянському суспільстві в Україні 1990-х рр. З одного боку, проект переслідує мету зібрати усні свідчення про пострадянський період на селі та особистий селянський досвід деколективізації. А, з іншого боку, його головним завданням є проаналізувати інвертне бачення трансформації селянського середовища його безпосередніми учасниками. Якими з розповідей селян постають соціально-економічні зміни на селі? Що відбувається з раніше ustalеними та розвинутими у радянський час соціальними інститутами – системою класових стосунків, культурними та етнічними ієрархіями, системою родинних та гендерних відносин, майновими практиками (наприклад, успадкування), системою суспільних та моральних цінностей, структурою владних стосунків (power relations) тощо? Які нові соціальні практики, інститути та суспільні цінності постають на місці старих і як ці зміни відбиваються на соціальному портреті селянства загалом? Як у контексті перехідного періоду змінюється почуття відповідальності за свою долю і які кроки робляться для самореалізації у селянському світі?

Іншим важливим завданням проекту є аналіз нарративних механізмів саморепрезентації сучасного українського селянина. Такий аналіз необхідно провести для більш успішного (систематизованого та незалежного) окреслення віднайдених у свідченнях категорій подальшого аналізу зібраного матеріалу. Які гендерні та поколінневі відмінності існують у репрезентаціях власного життя селян? Як «спрацьовують» механізми приватної та колективної пам'яті у спогадах селян про своє життя у колгоспі та після? Як відбиваються на автобіографіях селян їх колишній та теперішній соціальний статуси, гендерна та поколіннева належність, регіональна та етнічна ідентичності? До яких нарративних засобів удаються оповідачі для самопредставлення дослідникові? Якими ідеологічними метадискурсами послуговуються вони у своїх судженнях?

Метод. Вибір відповідного дослідницького методу – це важливий крок до успіху проекту. Науково-дисциплінарний підхід, запропонований проектом – культурно-антропологічний, звідси необхідність у більшому зануренні в життя оповідача, його оточення. Діалог – головна форма спілкування з інформантами (замість традиційного опитування лише за запитальником). Методологічною основою дослідження, на відміну від тематичного інтерв'ювання, застосованого командою В.Нолла, пропонується метод розгорнутого автобіографічного інтерв'ю, або інтерв'ю-життєпис (life history interview), на підставі синтезу принципів інтерв'ювання, запропонованих різними науковими школами усної історії. Із цього погляду розробка методу інтерв'ювання Катрін Рісман у галузі нарративного аналізу усного автобіографічного тексту виступає аналітичною основою проектної методології збору та обробки даних². До цього також інтегровано принципи інтерв'ювання, розроблені Валері Йов³ та Гелінадою Грінченко⁴.

Розгорнуте автобіографічне інтерв'ю дозволить дослідникам зібрати біографічну інформацію за певним, послідовно вжитим, принципом, що в майбутньому вможливить порівняльний аналіз

інтерв'ю та викреслення категорій їх аналізу. Фокусом інтерв'ювання та майбутнього аналізу особистих наративів мають виступити такі теми: 1) життя та побут за колгоспів і після очима селян; 2) взаємини/стосунки в родині за колгоспів та після; 3) соціальні взаємини у громаді за колгоспів та після (включно з конфесійними, етнічними, професійними); 4) гендерна ситуація на селі за колгоспів та після; 5) майнові й власницькі стосунки під час та після колгоспів.

Запропоноване дослідження базується на інтерв'ю з колишніми членами колгоспів, на сьогодні вже людьми пенсійного та передпенсійного віку, зі стажем колгоспного життя 25 та більше років, і особистим досвідом проживання у селі після 1991 р. не менше 10 років. Оповідачі розглядаються як співучасники проекту та повноправні власники інформації, якою вони будуть ділитися під час інтерв'ю. Відповідно вони матимуть право доступу до матеріалів проекту, зібраних у них, і по завершенні польової фази проекту.

Перші результати. Організаційно-методичний семінар, який відбувся 1 березня 2008 р. в Інституті історії України НАНУ, дозволив інтерв'юерам представити перший польовий матеріал – 50 інтерв'ю, записаних у рамках проекту. Це не лише аудіозаписи біографічних розповідей колишніх колгоспників, а також особисті фото респондентів, документи, газети, рукописи, докладний історичний матеріал про населений пункт, в якому проводилися інтерв'ю. Соціальний профіль вибірки респондентів представляє досить строкату картину. На першому етапі опитано більше жінок, ніж чоловіків, середній вік яких становить 64 роки. Це представники різних прошарків колгоспників: різноробочі, фуражири, доярки, механізатори, представники сільської інтелігенції та колишні голови колгоспів. На даний момент триває археографічна обробка зібраних матеріалів, проводиться транскрибування звукових файлів. Наступною фазою буде науковий аналіз зібраних даних, підготовка до публікації матеріалів проекту. До цієї роботи запрошуються всі зацікавлені дослідники, а не лише учасники проекту.

Внесок проекту в подальший розвиток української усної історії. Перші організаційні семінари показали, що проект, окрім суто наукових цілей, реалізовує й іншу мету – згуртувати науковців та студентів із різних регіонів України для спільної роботи та продовження наукового діалогу. Молодим учасникам проекту надається можливість здобути досвід роботи, пройти методичний і практичний вишколи із методики розгорнутого автобіографічного інтерв'ю та налагодити контакти з іншими дослідниками з України та Канади. Організатори сподіваються, що запропонований проект матиме певний ефект мобілізації наукового ресурсу України та Канади в ділянці усної історії. Запропонований проект – це продовження ініціатив центру досліджень української спадщини Саскачеванського університету на терені розвитку усної історії в Україні. Науково-методичні семінари, запропоновані в рамках проекту, також безпосередньо сприятимуть поширенню інформації про дослідження деколективізації та про дисципліну усної історії.

Контактна інформація: Наталія Ханенко-Фрізен (координатор проекту), професор культурної антропології, коледж св. Томаса Мора, Саскачеванський університет, Канада (dr. Natalia Khanenko-Friesen, St. Thomas More College (University of Saskatchewan), 1437 College Drive Saskatoon, SK, Canada S7N 0W6, e-mail: khanenko-friesen@stmcollege.ca; Тетяна Пастушенко (співкоординатор проекту по Україні), відділ історії України періоду Другої світової війни, Інститут історії України НАНУ, Київ, 01001, вул. Грушевського, 4, e-mail: tetiana_p@ukr.net

¹ Результати дослідження підсумовано: *Нолл В. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920–30-х років.* – К., 1999. – 559 с. У збірці подано унікальний польовий матеріал – 450 розгорнутих інтерв'ю із селянами. Такий підхід дозволяє читачеві зануритися у побут та життя українського села до колективізації й після, а також відчутти її наслідки «з середини».

² *Riessman C. Narrative Analysis // Qualitative Research Methods.* – Vol.30. – London, 1993.

³ *Yow V. Recording Oral History / A Practical Guide for Social Scientists.* – Thousand Oaks, Calif.: Sage, 1994.

⁴ *Гринченко Г. Усна історія: методичні рекомендації з організації дослідження.* – Х., 2006. – 30 с.

Раковський Леонід Едуардович

19 січня 2008 р. після тривалої хвороби, перестало битися серце д-ра іст. наук, професора кафедри історії слов'ян Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка Леоніда Едуардовича Раковського – невтомного і скрупульозного дослідника, чесної, порядної, принципової людини, «Учителя» з великої літери.

Народився Л.Е.Раковський 3 квітня 1938 р. у селі Черепівці Черноострівського району Хмельницької області. Його батьки належали до сільської інтелігенції – вони були вчителями за фахом та за покликанням. Саме від них ще в дитинстві хлопець перейняв любов до непростой й дуже відповідальної професії – педагога.

Дитячі та шкільні роки його були нелегкими. У вирі сталінських репресій заарештували батька. Мати з двома синами змушена була переїхати до с. Голодьки Хмельницького району Вінницької області. Там хлопець пішов до місцевої семирічної школи, але не встиг її закінчити. У серпні 1952 р. мати отримала направлення на роботу в Лозівську школу того ж району, а потім у Думенську, в якій, зрештою, і завершилося шкільне навчання Леоніда.

Отримавши атестат, він відразу ж визначився із професійними вподобаннями. Залишившись вірним дитячій мрії, вирішив піти шляхом батьків й у 1953 р. вступив до Острозького педагогічного училища, що на Рівненщині. Навчання тривало три роки. Як і для більшості студентів, вони промайнули непомітно та швидко. Відлунав останній дзвоник, пройшли випробування на профпридатність на держіспитах, і ось довгоочікуваний диплом. Л.Е.Раковський, згідно з розподілом, отримав направлення на посаду учителя I–IV класів до Думенської середньої школи, в котрій ще здавалося недавно був учнем сам.

Перші кроки на педагогічній ниві виявилися нетривалими. Уже у грудні 1957 р. юнака мобілізували до лав радянської армії. Його направили в Білоруський військовий округ, де Леонід перебував на дійсній службі до липня 1960 р. Демобілізувавшись, вирішив продовжити навчання й здобути вищу освіту. Таємно від матері, яка, нарешті, дочекалася сина з армії та сподівалася, що відтепер він буде поряд, поїхав до Ужгорода вступати до університету. Испити склав добре, набрав необхідний прохідний бал і був зарахований студентом історичного факультету. Повернувшись додому, хлопець не відразу повідомив про свою радість. Лише коли наприкінці літа надійшло офіційне запрошення на навчання, сказав матері, що знову став студентом. П'ять років навчання в університеті залишили найприємніші, як потім згадував Леонід Едуардович, враження. Там він познайомився із цікавими людьми, дружбу з котрими проніс через увесь життєвий шлях, зустрів своїх наставників та вчителів у науковому сенсі, зрештою, опанував ази копіткої дослідницької роботи.

Здобувши диплом про вищу освіту, у 1965 р. молодий спеціаліст поїхав за направленням у Ганнівську середню школу (Миколаївська обл.). Його здібності, високий рівень кваліфікації й попередній досвід учительської роботи оцінили відразу, призначивши заступником директора з навчальної роботи. Розпочалася сумлінна і самовіддана праця. У серпні 1967 р. він став директором Тесівської восьмирічної школи (Вінницька обл.) та виконував ці обов'язки три роки поспіль. Районне керівництво помітило здатність Л.Е.Раковського до адміністративної роботи, яку, до речі, він дуже не любив, але водночас не міг за складом свого характеру працювати не на повну силу. Відтак, із 1 вересня 1970 р. його перевели на посаду директора у відсталу Березнянську середню школу. Розрахунок виявився правильним. Показники школи по району вирівнялися, її директор отримав заслужену медаль «За доблесну працю».

Через сімейні обставини подальший шлях педагога був пов'язаний із Беркозівською восьмирічною школою (Черкаська обл.) і Миронівською середньою школою №4 (Київська обл.), де він працював учителем географії із серпня 1972 р. по вересень 1975 р. Саме у ті роки виявився його інтерес до наукової діяльності, була окреслена тематика майбутніх досліджень. Зайнятися науковою роботою Леонід Едуардович зміг тоді, коли у вересні 1975 р. йому запропонували стати викладачем кафедри історії СРСР та УРСР Вінницького педагогічного інституту ім. М.Островського. Протягом двох років він

обіймав посаду асистента, а з 1977 р. – старшого викладача тієї ж кафедри. У тому ж році його вдруге нагородили за сумлінну працю медаллю «За трудову доблесть».

Завершилася копійка робота над кандидатською дисертацією. Через рік (1978 р.) вона була подана до спеціалізованої вченої ради Київського державного університету імені Т.Г.Шевченка й успішно захищена. Наукова праця «Формування робітничих кадрів цукрової промисловості в дореформений час, їх становище і станова боротьба» дозволила Л.Е.Раковському здобути ступінь канд. іст. наук та продовжити викладання в інституті. Щоправда, робота у вінницькому вузі тривала недовго. Уже у серпні 1981 р. науковець переїздить до Чернігова, де призначається на посаду старшого викладача кафедри історії СРСР Чернігівського державного педінституту (з березня 1998 р. – педагогічний університет).

Життя в Чернігові виявилось насиченим у професійному плані. Леонід Едуардович займається викладацькою діяльністю, обирає тему для докторської дисертації, публікує статті науково-методичного характеру, захоплюється краєзнавчою тематикою. Навколо нього формується своєрідний гурток або, як він називав, група за інтересом. До неї входили студенти й молоді науковці, котрі були небайдужими до краєзнавчих проблем, захоплювалися історією рідного міста. Під керівництвом Л.Е.Раковського вони опановували навички дослідження архівних матеріалів, робили перші кроки у царині науки. Зусиллями вченого почав видаватися збірник «Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини», на сторінках якого публікувалися студії, присвячені різноманітним проблемам краю в історичній ретроспективі.

У березні 1983 р. Леонід Едуардович призначається на посаду доцента кафедри історії СРСР, з 1 березня 1985 р. по 1 квітня 1986 р. – заступником декана історичного факультету, а з квітня 1986 р. по грудень 1988 р. – деканом. У 1991 р. він був нагороджений знаком «Відмінник народної освіти України».

Попри щоденну роботу, Л.Е.Раковський продовжував збирати матеріали для докторської дисертації «Цукрова промисловість України в 60–90-ті рр. XIX ст.». Ця тема виявилася цікавою та актуальною у науковому плані. Модернізаційні процеси другої половини XIX ст., що охопили передусім промисловість, докорінним чином змінили установлений вектор розвитку економіки країни. На прикладі цукрової галузі вчений дослідив не лише новітні на той час технології відповідного виробництва, особливості створення акціонерних товариств і монополій, а й показав корінні перетворення, котрі сталися у соціально-економічній сфері в результаті утвердження капіталістичних відносин, аналізував проблему впливу промислового виробництва на навколишнє середовище. На початку 1995 р. роботу над дисертацією було завершено. 17 квітня відбувся її офіційний захист у стінах Київського державного університету. У жовтні 2001 р. рішенням атестаційної комісії Міністерства освіти і науки України Леоніду Едуардовичу присвоїли вчене звання професора.

Набутий досвід та життєву мудрість професор передавав своїм учням. Упродовж десяти років він підготував трьох кандидатів наук, під його керівництвом працювали над науковими студіями студенти, аспіранти, здобувачі. Але, мабуть, найбільшою його заслугою було те, що він учив їх залишатися чесними й порядними людьми у будь-яких життєвих ситуаціях.

З квітня 2008 р. Леоніду Едуардовичу виповнилося б 70 років. Однак стрілки годинника зупинилися 19 січня. Відтоді почався новий відлік життя без нього... У пам'яті рідних, учнів, друзів, колег Леонід Едуардович Раковський назавжди залишиться уособленням людяності, принциповості, відданості професійній діяльності.

**ПЕРЕЛІК ДИСЕРТАЦІЙ, ЯКІ БУЛИ ЗАТВЕРДЖЕНІ ВАК УКРАЇНИ
У СІЧНІ–ЧЕРВНІ 2007 р.**

Інформація подається за спеціальностями 07.00.01 – Історія України, 07.00.02 – Всесвітня історія та 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Наводяться такі дані: прізвище, ім'я та по-батькові дисертанта, назва дисертації, науковий керівник (консультант) із зазначенням наукового ступеня, ученого звання та посади, офіційні опоненти із зазначенням їх наукового ступеня, ученого звання та посади, провідна установа та коли і на якій спеціалізованій ученій раді відбувся захист.

**07.00.01 – Історія України
Докторські дисертації**

АНДРУХІВ Ігор Олексійович

«Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40–80-х роках ХХ століття. Історико-правовий аналіз»

Науковий консультант: д.і.н., проф., зав. відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України О.С.Лисенко. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., професор кафедри теорії та історії держави і права Ужгородського національного університету М.М.Болдижар; д.і.н., проф., зав. кафедри політології Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаника В.В.Марчук; д.і.н., проф., директор Центру українознавства Київського національного університету ім. Тараса Шевченка В.І.Сергійчук. Провідна установа: Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича, кафедра історії України. Захист відбувся 27 жовтня 2006 р. на засіданні спеціалізованої ученої ради в Ужгородському національному університеті.

БАРАНОВСЬКА Наталія Петрівна

«Чорнобиль у новітній історії України: влада і суспільство»

Науковий консультант: д.і.н., зав. відділу новітньої історії та політики Інституту історії України НАН України Г.В.Касьянов. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету ім. Тараса Шевченка А.П.Коцур; д.і.н., проф., зав. відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст., заст. директора Інституту історії України НАН України С.В.Кульчицький; д.і.н., проф., ректор Запорізького національного університету С.М.Тимченко. Провідна установа: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. Захист відбувся 27 жовтня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради при Інституті історії України НАН України.

ВИГОВСЬКИЙ Микола Юрійович

«Становлення та функціонування номенклатури радянської системи освіти в Україні 20–30-х рр. ХХ ст.»

Науковий консультант: д.і.н., проф., зав. кафедри історії та археології слов'ян Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова М.А.Журба. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., професор кафедри гуманітарних дисциплін Інституту туризму Федерації професійних спілок України А.О.Буравченков; д.і.н., професор кафедри країнознавства Інституту міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка М.С.Дорошко; д.і.н., проф., зав. відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України О.А.Удод. Провідна установа: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. Захист відбувся 24 листопада 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Інституті історії України НАН України.

ЗУЛЯК Іван Степанович

**«Товариство “Просвіта” у Західній Україні в міжвоєнний період: організаційні за-
сади, господарське становище та культурно-просвітня діяльність»**

Науковий консультант: д.і.н., проф., зав. кафедри історії України Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича О.В.Добржанський. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України, зав. відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України В.М.Даниленко; д.і.н., проф., професор Кам'янець-Подільського державного університету, директор Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України Л.В.Баженов; д.і.н., проф., зав. відділу науково-інформаційних видань Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України М.Р.Литвин. Провідна установа: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, кафедра новітньої історії України. Захист відбувся 25 жовтня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Чернівецькому національному університеті ім. Ю.Федьковича.

ІГНАТУША Олександр Миколайович

**«Інституційний розкол православної церкви в Україні в умовах модернізації
(ХІХ ст. – 30-ті рр. ХХ ст.)»**

Науковий консультант: д.і.н., проф., ректор Запорізького національного університету С.М.Тимченко. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., професор кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія» Ю.А.Мицик; д.і.н., проф., ректор Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка В.О.Пашенко; д.і.н., проф., професор кафедри українознавства Національного університету харчових технологій І.І.Тюрменко. Провідна установа: Інститут історії України НАН України, відділ історії України ХІХ – початку ХХ ст. Захист відбувся 1 листопада 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Дніпропетровському національному університеті.

КАБАЧИНСЬКИЙ Микола Ілліч

**«Становлення та розбудова прикордонних військ України в 1991–2003 роках: історич-
ний аспект»**

Науковий консультант: д.і.н., проф., декан факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича О.В.Добржанський. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., академік НАН України, зав. кафедри нової та новітньої історії України Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, віце-президент НАН України В.М.Литвин; д.і.н., проф., чл.-кор. Академії педагогічних наук України, директор Інституту захисту інформації з обмеженим доступом Національної академії СБУ В.С.Сідак; д.і.н., проф., професор Кам'янець-Подільського державного університету, директор Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України Л.В.Баженов. Провідна установа: Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна, кафедра історії України. Захист відбувся 26 січня 2007 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Чернівецькому національному університеті ім. Ю.Федьковича.

КИРИДОН Алла Миколаївна

«Державно-церковні відносини в Радянській Україні (1917–1930-ті роки)»

Науковий консультант: д.і.н., проф., професор кафедри гуманітарних дисциплін Інституту туризму Федерації професійних спілок України А.О.Буравченков. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету ім. Тараса Шевченка О.П.Крижанівський; д.і.н., проф., зав. відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст., заступник директора Інституту історії України НАН України С.В.Кульчицький; д.і.н., проф., зав. сектора стратегічного партнерства відділу інтеграції та стратегічного партнерства Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України Г.М.Надтока. Провідна установа: Інсти-

тут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. Захист відбувся 16 жовтня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка.

РОМАНЮК Іван Миронович

«Соціально-економічні та культурні процеси в українському селі у 50-х – першій половині 60-х рр. XX ст.»

Науковий консультант: д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України, зав. відділу історії України другої половини XX століття Інституту історії України НАН України В.М.Даниленко. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. кафедри новітньої історії України Волинського державного університету імені Лесі Українки В.К.Баран; д.і.н., проф., професор кафедри історії України Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича П.П.Брицький; д.і.н., проф., зав. відділу історії України 20–30-х років XX ст., заступник директора Інституту історії України НАН України С.В.Кульчицький. Провідна установа: Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна, історичний факультет. Захист відбувся 20 грудня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича.

СОЛОВЙОВА Вікторія Вікторівна

«Формування та діяльність дипломатичних представництв українських національних урядів 1917–1921 рр.»

Науковий консультант: д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України, зав. відділу історії України XIX – початку XX ст., заступник директора Інституту історії України НАН України О.П.Реєнт. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету Ф.Г.Турченко, д.і.н., проф., зав. відділу науково-інформаційних видань Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України М.Р.Литвин, д.і.н., проф., професор кафедри історії України та філософії права Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ В.І.Кравченко. Провідна установа: Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича, кафедра історії України. Захист відбувся 19 січня 2007 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Донецькому національному університеті.

ТУРЧЕНКО Галина Федорівна

«Південна Україна в контексті формування модерної української нації (XIX – початок 20-х рр. XX ст.)»

Науковий консультант: д.і.н., проф., ректор Запорізького національного університету С.М.Тимченко. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України, зав. відділу історії України XIX – початку XX ст., заступник директора Інституту історії України НАН України О.П.Реєнт; д.і.н., проф., професор кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету А.І.Голуб; д.і.н., проф., директор Миколаївського навчально-наукового інституту Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова М.М.Шитюк. Провідна установа: Донецький національний університет, кафедра історії України. Захист відбувся 21 грудня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Дніпропетровському національному університеті.

ШАЙКАН Валентина Олексіївна

«Колабораціонізм на території Рейхскомісаріату “Україна” та військової зони в роки Другої світової війни»

Науковий консультант: д.і.н., проф., зав. відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України О.Є.Лисенко. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. кафедри історії та українознавства Криворізького технічного університету В.В.Стецкевич; д.і.н., проф., професор кафедри історії слов'ян Донецького національного університету Г.Я.Пономаренко; д.і.н., доц., зав. кафедри джерелознавства

та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова О.В.Потильчак. Провідна установа: Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна, кафедра історії України. Захист відбувся 28 вересня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Донецькому національному університеті.

ЩЕРБАК Надія Олександрівна

«Особливості національної політики російського уряду на Правобережній Україні наприкінці XVIII – початку XX ст.»

Науковий консультант: д.і.н., проф., зав. кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова В.Й.Борисенко. Офіційні опоненти: д.і.н., доц., ст.н.с. відділу етноісторичних досліджень Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України Т.А.Бевз; д.і.н., проф., пров.н.с. відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України О.І.Гуржій; д.і.н., проф., професор кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету Н.Р.Темірова. Провідна установа: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. Захист відбувся 20 листопада 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка.

Кандидатські дисертації

АНДРЕЄВА Світлана Серафимівна

«Взаємини Запорозжя і Кримського ханства періоду Нової Січі (1734–1775 рр.)»

Науковий керівник: к.і.н., доц., зав. кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету Л.О.Нестеренко. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. кафедри історії слов'ян Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка С.А.Леп'явко; д.і.н., проф., зав. кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету А.В.Бойко. Провідна установа: Інститут історії України НАН України, відділ історії України середніх віків. Захист відбувся 6 жовтня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Запорізькому національному університеті.

АНПЛОГОВА Тетяна Юріївна

«Гуманітарна інтелігенція Донбасу в період нової економічної політики (1921–1928 рр.)»

Науковий керівник: к.і.н., проф., зав. кафедри історії України Луганського національного педагогічного університету ім. Т.Шевченка А.О.Климов. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., професор кафедри історії України Східноукраїнського національного університету ім. В.Даля Ю.Г.Сергієнко; к.і.н., доц., професор кафедри теорії та історії держави і права Луганського державного університету внутрішніх справ О.М.Атоян. Провідна установа: Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна, кафедра історії України. Захист відбувся 25 січня 2007 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Східноукраїнському національному університеті ім. В.Даля.

БЕРЕСТЕНЬ Юрій Володимирович

«Земельні відносини в менонітських колоніях Півдня України та їх суспільні наслідки (60–90-ті роки XIX століття)»

Науковий керівник: д.і.н., проф., ректор Запорізького національного університету С.М.Тимченко. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. кафедри українознавства Полтавської державної аграрної академії М.А.Якименко; к.і.н., доцент кафедри історії Меліто-

польського державного педагогічного університету С.І.Пачев. Провідна установа: Донецький національний університет, кафедра історії України. Захист відбувся 10 листопада 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Запорізькому національному університеті.

БЄЛЬДЮГІН Віталій Анатолійович

«Молодь у контексті боротьби за реалізацію української національної ідеї (друга половина XIX – початок XX ст.)»

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету ім. В.Даля В.П.Михайлюк. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., професор кафедри історії України Східноукраїнського національного університету ім. В.Даля Ю.Г.Сергієнко; к.і.н., доц., доцент кафедри історії слов'ян Донецького національного університету С.М.Нестерцова. Провідна установа: Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г.Шевченка, кафедра українознавства і політології. Захист відбувся 24 листопада 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради при Східноукраїнському національному університеті ім. В.Даля.

БОНДАРЕНКО Володимир Григорович

«Вільнокозацький рух на Півдні України (1917–1918 рр.)»

Науковий керівник: к.і.н., доц., доцент кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету В.М.Мороко. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. кафедри історії України та зарубіжних країн Київського національного лінгвістичного університету Ю.І.Терещенко; к.і.н., доц. кафедри українознавства Запорізького національного технічного університету В.М.Чоп. Провідна установа: Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна. Захист відбувся 27 жовтня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Запорізькому національному університеті.

БОНДАРЕНКО Сергій Васильович

«Народний Рух України та його роль у національно-політичному житті наприкінці 80-х – на початку 90-х років XX століття»

Науковий керівник: к.і.н., доц., докторант кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету ім. В.Гнатюка Л.М.Алексієвець. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. кафедри соціально-економічних наук Чернівецького торгово-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету М.Ф.Юрій; к.і.н., доц., зав. кафедри українознавства Тернопільського державного економічного університету М.В.Лазарович. Провідна установа: Львівський національний університет ім. І.Франка, кафедра новітньої історії України. Захист відбувся 29 вересня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Чернівецькому національному університеті ім. Ю.Федьковича.

БУХАЛЬСЬКА Магдаліна Андріївна

«Наукова діяльність та історико-культурна спадщина Миколи Петрова (друга половина XIX – початок XX століття)»

Науковий керівник: д.і.н., проф. кафедри політології та соціальних технологій Національного авіаційного університету І.І.Тюрменко. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. кафедри суспільних наук Української академії зовнішньої торгівлі Н.А.Шип, к.і.н., зав. сектору Інституту інноваційних технологій і змісту освіти МОН України Л.В.Дідух. Провідна установа: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, кафедра української історії та етнополітики. Захист відбувся 10 листопада 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Національному університеті «Києво-Могилянська Академія».

ГАЛАМАЙ Олена Миколаївна

«Особливості радянської модернізації релігійного життя на Поділлі у 20-х рр. XX ст.»

Науковий керівник: д.і.н., пров.н.с. відділу історії України 20–30-х років XX ст. Інституту історії України НАН України В.І.Марочко. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. кафедри історії слов'ян і українознавства Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова М.А.Журба; к.і.н., доцент кафедри історії України Запорізького національного університету О.М.Ігнатюша. Провідна установа: Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна, історичний факультет. Захист відбувся 17 листопада 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Національному педагогічному університеті ім. М.П.Драгоманова.

ГОНЧАРОВА Наталія Олександрівна

«Національно-політичний рух студентської та учнівської молоді в Україні (90-ті роки XIX ст. – лютий 1917 р.)»

Науковий керівник: д.і.н., проф., ректор, зав. кафедри всесвітньої історії Ізмаїльського державного гуманітарного університету О.М.Лебеденко. Офіційні опоненти: д.і.н., пров.н.с. відділу історії України XIX – поч. XX ст. Інституту історії України НАН України В.М.Волковинський; к.і.н., доц., зав. кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова Ф.О.Самойлов. Провідна установа: Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна. Захист відбувся 29 вересня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова.

ГОНЧАРОВА Ольга Сергіївна

«Національні меншини Харківщини в умовах здійснення політики коренізації (20-ті – початок 30-х років XX століття)»

Науковий керівник: к.і.н., доц., зав. кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди Т.І.Пікалова. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України, зав. відділу історії України другої половини XX століття Інституту історії України НАН України В.М.Даниленко; к.і.н., доц., доцент кафедри українознавства та політології Харківського державного технічного університету будівництва і архітектури О.М.Солошенко. Провідна установа: Донецький національний університет, кафедра історії України. Захист відбувся 23 березня 2007 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Харківському національному університеті ім. В.Н.Каразіна.

ДОБРОЧИНСЬКА Валентина Анатоліївна

«Інтелігенція в культурному житті Західної Волині (1921–1939)»

Науковий керівник: к.і.н., проф., зав. кафедри давньої та нової історії України Волинського державного університету ім. Лесі Українки Б.Й.Заброварний. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. відділу науково-інформаційних видань Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України М.Р.Литвин; к.і.н., доцент Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаника І.Я.Райківський. Провідна установа: Львівський національний університет ім. І.Франка. Захист відбувся 26 вересня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Інституті українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України.

ДРОГОБИЦЬКИЙ Ігор Іванович

«Культурно-освітня діяльність Василянського чину в Галичині (друга половина XIX – початок XX ст.)»

Науковий керівник: д.і.н., проф., професор кафедри історіографії і джерелознавства Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаника Б.П.Савчук. Офіційні опоненти: д.і.н., доц., зав. кафедри політології Інституту історії і політології Прикар-

патського національного університету ім. В.Стефаника В.В.Марчук; к.і.н., ст.н.с. Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України П.В.Шкраб'юк. Провідна установа: Інститут історії України НАН України. Захист відбувся 18 грудня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Прикарпатському національному університеті ім. В.Стефаника.

ЄВСЮКОВА Наталя Володимирівна

«Політична діяльність профспілок України в період її незалежності (1991–2000 рр.)»

Науковий керівник: д.і.н., проф., ректор, професор кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов В.М.Докашенко. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., ректор, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України М.Л.Головко; к.і.н., доц., зав. кафедри українознавства Донецького державного університету економіки і торгівлі ім. М.Туган-Барановського Г.С.Бігун. Провідна установа: Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна, кафедра історії України. Захист відбувся 6 жовтня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Донецькому національному університеті.

КОНЦУР Вікторія Володимирівна

«Профспілки України в системі ідеологізації суспільства (1956–1964 рр.)»

Науковий керівник: д.і.н., проф., ректор, професор кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов В.М.Докашенко. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., ректор, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України М.Л.Головко; к.і.н., доц., доцент кафедри історії України Донецького національного технічного університету Л.О.Федорова. Провідна установа: Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна, кафедра історії України. Захист відбувся 6 жовтня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Донецькому національному університеті.

КОРОЛЬОВА Галина Іванівна

«Трансформація політико-правового та соціально-економічного становища жінок-селянок в Україні у 1979–2005 рр.: Історичний аспект»

Науковий керівник: к.і.н., доц. кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету ім. В.Даля О.О.Кривуля. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., професор кафедри історії слов'ян Донецького національного університету О.В.Стяжкіна; к.і.н., доц., професор кафедри теорії та історії держави та права Луганського державного університету внутрішніх справ О.М.Атоян. Провідна установа: Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна, кафедра історії України. Захист відбувся 6 грудня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради при Східноукраїнському національному університеті ім. В.Даля.

ЛЕВИЦЬКИЙ Віталій Орестович

«Церковне землеволодіння на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX століття»

Науковий керівник: к.і.н., доц. кафедри українознавства і філософії Тернопільського державного технічного університету ім. І.Пулюя А.А.Криськов. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. відділу української історіографії Інституту історії України НАН України Ю.А.Пінчук; к.і.н., доц., доцент кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького В.М.Мельниченко. Провідна установа: Донецький національний університет, кафедра історії України. Захист відбувся 30 червня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Запорізькому національному університеті.

ЛЕДА Андрій Ярославович

«Протестантські течії в релігійному житті українців Галичини у міжвоєнний період (1919–1939)»

Науковий керівник: д.і.н., проф., професор кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету ім. І.Франка В.Є.Голубко. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. кафедри європейської інтеграції та права Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України Я.Й.Малик; к.і.н., н.с. відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України І.Я.Соляр. Провідна установа: Інститут історії України НАН України. Захист відбувся 19 вересня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Львівському національному університеті ім. І.Франка.

МАГУРЧАК Андрій Миколайович

«Громадсько-політична діяльність Миколи Порша (1900–1921 рр.)»

Науковий керівник: к.і.н., доц. кафедри українознавства і філософії Тернопільського державного технічного університету ім. І.Пулюя А.А.Криськов. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. відділу української історіографії Інституту історії України НАН України Ю.А.Пінчук; к.і.н., доц. кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького В.М.Мельниченко. Провідна установа: Донецький національний університет, кафедра історії України. Захист відбувся 30 червня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Запорізькому національному університеті.

МАЗУРОК Валентин Петрович

«Самостійницький рух на Волині в 40-х – на початку 50-х років XX століття»

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України О.Є.Лисенко. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. кафедри історії Національного університету «Острозька академія» В.В.Трофимович; к.і.н., доц., зав. кафедри історіографії і джерелознавця Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаника О.В.Марущенко. Провідна установа: Донецький національний університет, кафедра історії України. Захист відбувся 16 жовтня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Прикарпатському національному університеті ім. В.Стефаника.

МАЙСТРЕНКО Ольга Анатоліївна

«Роль Херсонського земства в медичному обслуговуванні населення у 1865–1917 рр.»

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова В.Й.Борисенко. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., пров.н.с. відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Кураса НАН України О.О.Рафальський; к.і.н., доц., доцент кафедри соціальної медицини та охорони здоров'я Національного медичного університету ім. О.О.Богомольця Ф.Я.Ступак. Провідна установа: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, історичний факультет. Захист відбувся 20 жовтня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Національному педагогічному університеті ім. М.П.Драгоманова.

МЕЛЬНИЧУК Тетяна Анатоліївна

«Зміни у соціальному складі сільського населення України (1989–2001 рр.)»

Науковий керівник: к.і.н., проф., зав. кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського П.С.Григорчук. Офіційні опоненти: д.і.н., с.н.с. відділу новітньої історії та політики Інституту історії України НАН України С.С.Падалка; к.і.н., доц., доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету І.В.Рибак. Провідна установа: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України.

Захист відбувся 25 жовтня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Черкаському національному університеті ім. Б.Хмельницького.

МЕРФІ Наталія Григорівна

«Українська діаспора в США: збереження традицій національної культури»

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. кафедри міжнародних відносин та історії Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили П.М.Тригуб. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., декан факультету вищих керівних кадрів Національної академії державного управління при Президентові України В.П.Трошинський; к.і.н., доц., доцент кафедри українознавства Донецького державного університету економіки і торгівлі ім. М.Туган-Барановського О.І.Мармазова. Провідна установа: Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна, кафедра історії України. Захист відбувся 3 листопада 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Донецькому національному університеті.

МИКИТЧУК Наталія Миколаївна

«Ідея української соборності у творчій спадщині й діяльності М.Драгоманова та І.Франка»

Науковий керівник: д.і.н., проф., в.о. зав. кафедри історії України, декан історичного факультету Дніпропетровського національного університету С.І.Світленко. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., професор кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету А.І.Голуб; к.і.н., доц., доцент кафедри історії, документознавства та інформаційної діяльності Національної металургійної академії України О.Ю.Висоцький. Провідна установа: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, кафедра української історії та етнополітики. Захист відбувся 20 грудня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Дніпропетровському національному університеті.

МИХАЙЛЮК Юрій Миколайович

«Державне управління та громадське самоврядування на Південній Київщині в 60-х рр. XIV – 60-х рр. XVI ст.»

Науковий керівник: к.і.н., доц., доцент кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету ім. Тараса Шевченка В.В.Ластовський. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., директор Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України Я.Р.Дашкевич; к.і.н., н.с. відділу історії України середніх віків Інституту історії України НАН України Б.В.Черкас. Провідна установа: Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна. Захист відбувся 30 травня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Черкаському національному університеті ім. Б.Хмельницького.

МИСОСТОВ Тотраз Юрійович

«Розвиток історичного краєзнавства на Лівобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)»

Науковий керівник: к.і.н., доц., зав. кафедри історичних дисциплін Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди Л.М.Плиско. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., ректор Полтавського університету споживчої кооперації України О.О.Нестуля; к.і.н., доц., професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна С.М.Куделко. Провідна установа: Інститут історії України НАН України, відділ історико-краєзнавчих досліджень. Захист відбувся 27 жовтня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна.

М'ЯГКА Ганна Олексіївна

«Розвиток демократичних тенденцій у Запорозькій Січі і Гетьманщині (друга половина XVII – початок XVIII ст.)»

Науковий керівник: д.і.н., доц., професор кафедри історії України Східноукраїнського національного університету ім. В.Даля В.М.Бодрухін. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. кафедри історії України Бердянського державного педагогічного університету І.І.Лиман; д.і.н., доц., зав. кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного гуманітарного університету В.М.Романцов. Провідна установа: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, кафедра історії для гуманітарних факультетів. Захист відбувся 29 березня 2007 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Східноукраїнському національному університеті ім. В.Даля.

НКОЛАСНКО Ольга Олександрівна

«“Органічна праця” на українських землях Російської імперії в 30–90-х рр. XIX ст.»

Науковий керівник: к.і.н., доц., доцент кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди О.В.Миловидова. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., начальник кафедри історії державності України та українознавства Харківського національного університету внутрішніх справ МВС України В.А.Греченко; к.і.н., доц., доцент кафедри українознавства та політології Харківського державного технічного університету будівництва і архітектури О.М.Солошенко. Провідна установа: Інститут історії України НАН України, відділ історії України XIX – початку XX ст. Захист відбувся 8 грудня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Харківському національному університеті ім. В.Н.Каразіна.

НОВГОРОДСЬКА Альбіна Вікторівна

«Жінки Донбасу у громадсько-політичному житті в середині 50-х – першій половині 60-х років XX ст.»

Науковий керівник: к.і.н., доц., доцент кафедри історії України Донецького національного університету Л.О.Крутова. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., професор кафедри історії слов'ян Донецького національного університету О.В.Стяжкіна; к.і.н., ст. викладач кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького А.І.Лисенко. Провідна установа: Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна, кафедра історії України. Захист відбувся 3 листопада 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Донецькому національному університеті.

ОПРЯ Ігор Анатолійович

«Становище та діяльність пізнопротестантських громад Правобережної України (1900–1917 рр.)»

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного університету В.С.Степанков. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету ім. Тараса Шевченка О.П.Крижанівський; к.і.н., доц., доцент кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В.Винниченка Л.А.Пономаренко. Провідна установа: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, відділ історії і теорії археографії та споріднених джерелознавчих дисциплін. Захист відбувся 29 вересня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Інституті історії України НАН України.

ПЕНЬКОВА Оксана Борисівна

«Традиції, свята та обрядовість населення Східної України в 1960-і – середині 1980-х рр.: Державна політика й повсякденне життя»

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. кафедри історії України Донецького національного університету П.В.Добров. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., професор кафедри історії слов'ян Донецького національного університету О.В.Стяжкіна; д.і.н., проф., зав. кафедри історії і права України Донецького національного технічного університету А.О.Саржан. Провідна установа: Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна, кафедра історії України. Захист відбувся 26 травня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Донецькому національному університеті.

ПОДГАЙКО Марія Костянтинівна

«Самоврядування грецьких громад в Україні (середина XVII – 70-ті рр. XIX ст.)»

Науковий керівник: д.і.н., професор кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету А.В.Гедьо. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова М.А.Журба; к.і.н., доц., доцент кафедри теорії та історії держави і права Академії муніципального управління О.Є.Пилипенко. Провідна установа: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. Захист відбувся 22 грудня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Інституті історії України НАН України.

ПОПЕНКО Ярослав Володимирович

«Дипломатичні взаємини Української Народної Республіки з країнами Антанти за доби Директорії (листопад 1918–1921 рр.)»

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. кафедри історії України та зарубіжних країн Київського національного лінгвістичного університету Ю.І.Терещенко. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., професор кафедри гуманітарних дисциплін Інституту туризму Федерації профспілок України А.О.Буравченков; к.і.н., доц., доцент кафедри історії України Запорізького національного університету Г.Ф.Турченко. Провідна установа: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, кафедра новітньої історії України. Захист відбувся 27 жовтня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Запорізькому національному університеті.

ПРОКОП'ЮК Оксана Борисівна

«Духовна консисторія в системі управління Київської митрополії 1721–1786 рр. (кадрове наповнення та функціонування)»

Науковий керівник: д.і.н., проф., професор кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету ім. Тараса Шевченка В.І.Ульяновський. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. кафедри історії Росії Київського національного університету ім. Тараса Шевченка В.М.Мордвінцев; к.і.н., зав. Науково-дослідного центру «Спадщина Києво-Могилянської академії» Національного університету «Києво-Могилянська академія» М.В.Яременко. Провідна установа: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. Захист відбувся 22 січня 2007 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка.

САПЕЛЬНЯК Тетяна Іванівна

«Уличі і тиверці в Карпато-Причорноморських землях (друга половина IX – перша половина X сторіччя)»

Науковий керівник: д.і.н., проф., професор кафедри всесвітньої історії Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського А.О.Добролюбський. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., професор кафедри археології і етнології Одеського

національного університету ім. І.І.Мечникова О.М.Дзиговський; к.і.н., доц., доцент кафедри народознавства та спеціальних історичних дисциплін Миколаївського державного університету ім. В.О.Сухомлинського І.О.Смирнов. Провідна установа: Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна, кафедра історії України. Захист відбувся 29 вересня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Одеському національному університеті ім. І.І.Мечникова.

СЕНЮК Микола Ярославич

«Зарубіжні зв'язки українських громадських організацій Галичини у 20–30-ті роки ХХ століття»

Науковий керівник: д.і.н., проф., професор кафедри історіографії і джерелознавства Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаніка Б.П.Савчук. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету ім. І.Франка С.П.Качараба; к.і.н., доцент кафедри стародавньої і середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету ім. В.Гнатюка І.С.Зуляк. Провідна установа: Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича. Захист відбувся 16 жовтня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Прикарпатському національному університеті ім. В.Стефаніка.

СЛОБОДЯН Василь Михайлович

«Церкви Холмської єпархії»

Науковий керівник: д.і.н., проф., професор кафедри етнології Львівського національного університету ім. Івана Франка С.А.Макарчук. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., директор Львівського відділення Інституту української археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України Я.Р.Дашкевич; к.і.н., доц., доцент кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету ім. І.Франка В.Ф.Кметь. Провідна установа: Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича. Захист відбувся 31 жовтня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Львівському національному університеті ім. І.Франка.

СТАДНИК Олена Олексіївна

«Подільське село в роки непу. Соціально-економічний та громадсько-політичний розвиток (1921–1928 рр.)»

Науковий керівник: к.і.н., доц., доцент кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського Ю.А.Зінько. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., професор кафедри теорії та історії держави та права Кременчуцького державного політехнічного університету Г.Т.Капустян; к.і.н., доц., доцент кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького Н.І.Земзюліна. Провідна установа: Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича. Захист відбувся 17 січня 2007 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Черкаському національному університеті ім. Б.Хмельницького.

СТАРКА Володимир Васильович

«Рух опору в Галичині в 1941–1944 роках»

Науковий керівник: к.і.н., доц., доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету ім. В.Гнатюка О.М.Петровський. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., професор кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету ім. І.Франка В.Є.Голубко; к.і.н., доц., зав. кафедри історіографії та джерелознавства Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаніка О.В.Марущенко. Провідна установа: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. Захист відбувся 31 жовтня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Львівському національному університеті ім. І.Франка.

СУТАЦЬКА Наталія Василівна

«Геноцид проти єврейського населення півдня України в роки німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.)»

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. кафедри українознавства, директор Миколаївського навчально-наукового інституту Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова М.М.Шитюк. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., пров. спеціаліст Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України В.І.Кучер; к.і.н., доц., директор Миколаївського технікуму Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова Є.Г.Горбуров. Провідна установа: Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна, кафедра історії України. Захист відбувся 15 грудня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Запорізькому національному університеті.

СУРОВЦЕВ Олег Андрійович

«Голокост у Північній Буковині та Хотинщині в роки Другої світової війни»

Науковий керівник: д.і.н., проф., проректор із науково-педагогічної роботи з питань навчально-виховного процесу Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича Т.В.Марусик. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., заступник директора, зав. відділу історії України 20–30-х років ХХ ст. Інституту історії України НАН України С.В.Кульчицький; к.і.н., доц., заст. директора Державного архіву Вінницької області Ф.А.Винюкова. Провідна установа: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. Захист відбувся 20 грудня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Чернівецькому національному університеті ім. Ю.Федьковича.

ТАТАРИНОВ Сергій Йосипович

«Історія гірничої справи, металургії та металообробки доби бронзи Східної України»

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. кафедри історії України Донецького національного університету П.В.Добров. Офіційні опоненти: д.і.н., зав. відділу археології енеоліту – бронзового віку Інституту археології НАН України В.В.Отрощенко; к.і.н., доц. кафедри історії України Запорізького державного університету Г.М.Тощев. Провідна установа: Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна, кафедра історії України. Захист відбувся 27 жовтня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради Донецького національного університету.

ТКАЧУК Олена Василівна

«Український церковно-православний рух 1917–1921 рр.»

Науковий керівник: к.і.н., проф., професор кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету ім. Тараса Шевченка О.Ф.Мінгазутдінов. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., професор кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету Д.Ф.Розовик, к.і.н., доц., доцент кафедри соціології та соціальної праці Яготинського інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом О.А.Чиркова. Провідна установа: Інститут історії України НАН України, відділ історії української революції 1917–1921 рр. Захист відбувся 20 жовтня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Національному педагогічному університеті ім. М.П.Драгоманова.

ФЕРЕНЦ Петро Петрович

«Формування української ідентичності на Закарпатті в 20–30-х рр. ХХ століття»

Науковий керівник: д.і.н., професор кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Ужгородського національного університету М.П.Тиводар. Офіційні опоненти: д.і.н., професор Інституту гуманітарних досліджень Національного університету «Львівська політехніка» Ю.Ю.Сливка; д.і.н., проф., зав. кафедри історії України Ужгородського

національного університету Д.Д.Данилюк. Провідна установа: Львівський національний університет ім. І.Франка. Захист відбувся 24 листопада 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Ужгородському національному університеті.

ФІЛЬ Олександр Максимович

«Життєвий шлях та військова діяльність І.Д.Черняхівського (1907–1945 рр.)»

Науковий керівник: к.і.н., проф., професор кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету ім. Тараса Шевченка О.Ф.Мінгазутдінов. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., професор кафедри новітньої історії України Київського національного університету ім. Тараса Шевченка В.Ю.Король; к.і.н., ст.н.с. науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних сил України, гол. редактор наукового журналу «Гуманітарний вісник Збройних сил України» В.І.Горелов. Провідна установа: Інститут історії України НАН України. Захист відбувся 16 жовтня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка.

ХАУСТОВА Ольга Вадимівна

«Розвиток благодійництва у Харкові у другій половині XIX – на початку XX століть»

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. кафедри історії України Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна В.В.Калініченко. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., начальник кафедри історії державності України та українознавства Харківського національного університету внутрішніх справ В.А.Греченко; к.і.н., доц., доцент кафедри історії та українознавства Української державної академії залізничного транспорту О.В.Кравченко. Провідна установа: Інститут історії України НАН України, відділ історії України НАН України XIX – початку XX ст. Захист відбувся 27 жовтня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна.

ЩУКІН Володимир Володимирович

«Становище єврейського населення в Херсонській губернії в XIX – на початку XX століття»

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. кафедри українознавства, директор Миколаївського навчально-наукового інституту Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова М.М.Шитюк. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. кафедри соціальної і гуманітарної політики, декан факультету вищих керівних кадрів Національної академії державного управління при Президенті України В.П.Трощинський; к.і.н., доц., докторант Київського національного університету ім. Тараса Шевченка Н.О.Рижева. Провідна установа: Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна, кафедра історії України. Захист відбувся 15 грудня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Запорізькому національному університеті.

ЯКУБОВА Тетяна Анатоліївна

«Місто-фортеця Очаків та його стратегічне значення в російсько-українсько-турецькому протистоянні XVIII ст.»

Науковий керівник: д.і.н., проф., пров.н.с. відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України О.І.Гуржій. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., професор кафедри історії Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка С.А.Леп'явко; д.і.н., ст.н.с. Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України В.В.Кривошея. Провідна установа: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, кафедра давньої та нової історії. Захист відбувся 8 грудня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Національному університеті «Києво-Могилянська академія».

07.00.02 – Всесвітня історія
Докторські дисертації

БАДАХ Юрій Гордійович

«Флоти у локальних війнах і збройних конфліктах другої половини 40-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст.»

Науковий консультант: д.і.н., проф., начальник кафедри історії Національної академії оборони України С.Х.Литвин. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. відділу трансатлантичних досліджень Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України Є.С.Камінський; д.і.н., проф., директор Інституту міжнародних відносин Дипломатичної академії при МЗС України Г.М.Перепелиця; д.і.н., проф., професор кафедри теорії та історії культури Київського національного університету культури і мистецтв Є.С.Рой. Провідна установа: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, кафедра нової та новітньої історії зарубіжних країн. Захист відбувся 30 листопада 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України.

БОРИСОВА Ольга Василівна

«Гене́за наукової парадигми історичного процесу в середні віки (V–XV ст.)»

Науковий консультант: д.і.н., проф., зав. кафедри історії України Донецького національного університету П.В.Добров. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., професор кафедри історії України та допоміжних історичних дисциплін Таврійського університету ім. В.І.Вернадського В.Ю.Ганкевич; д.і.н., проф., професор кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету В.А.Моргун; д.філос.н., к.і.н., гол.н.с. Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України Ю.В.Павленко. Провідна установа: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, кафедра історії Росії. Захист відбувся 29 вересня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Донецькому національному університеті.

БУБЕНОК Олег Борисович

«Алани-Аси у складі середньовічних етнополітичних об'єднань євразійського степу»

Офіційні опоненти: д.і.н., проф., заст. директора Інституту археології НАН України Г.Ю.Івакін; д.і.н., професор кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету ім. І.Франка Л.В.Войтович; д.і.н., професор кафедри історії та теорії культури Російського державного гуманітарного університету (м. Москва, РФ) С.О.Яценко. Провідна установа: Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна, кафедра історії стародавнього світу та середніх віків. Захист відбувся 7 червня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Інституті сходознавства ім. А.Кримського НАН України.

КИСЛИЙ Олександр Євгенович

«Історичні закономірності відтворення народонаселення»

Науковий консультант: д.екон.н., проф., зав. відділу демоекономіки Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України В.С.Стешенко. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України, професор кафедри країнознавства Київського славистичного університету В.І.Наулко; д.і.н., проф., заступник директора, зав. відділу історії України 20–30-х років ХХ ст. Інституту історії України НАН України С.В.Кульчицький; д.і.н., проф., зав. відділу археології енеоліту-бронзового віку Інституту археології НАН України В.В.Отрощенко. Провідна установа: Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна, кафедра нової та новітньої історії. Захист відбувся 26 грудня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України.

Кандидатські дисертації

АГАШТОВА Ірина Валеріївна

«Цинський Китай кінця XVIII – першої третини XIX ст. у сприйнятті західних спостерігачів»

Науковий керівник: к.і.н., доц., професор кафедри історії нового та новітнього часу Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова І.Д.Черних. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., гол.н.с. відділу Азії та Африки Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України Л.О.Лещенко; к.і.н., доц., зав. відділу міжнародних відносин Інституту соціальних наук Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова В.В.Глебов. Провідна установа: Інститут історії України НАН України. Захист відбувся 27 жовтня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради при Одеському національному університеті ім. І.І.Мечникова.

ВЕРБОВСЬКИЙ Вадим Володимирович

«Західна Вірменія в зовнішній політиці Великої Британії (1914–1923 рр.)»

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного педагогічного університету ім. Т.Шевченка М.С.Бур'ян. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету О.В.Крапівін; к.і.н., доц., доцент кафедри всесвітньої історії Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка А.В.Гончаренко. Провідна установа: Інститут історії України НАН України, відділ всесвітньої історії і міжнародних відносин. Захист відбувся 7 грудня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Східноукраїнському національному університеті ім. В.Дала.

ГОДЛЕВСЬКА Валентина Юріївна

«Перехід від авторитаризму до демократичного суспільства в Іспанії (1960–1982 роки)»

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. кафедри міжнародних відносин Київського міжнародного університету О.П.Іваницька. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., професор кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету Ю.Г.Беловодов; к.і.н., ст. викладач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського М.В.Коннова. Провідна установа: Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича, історичний факультет. Захист відбувся 27 листопада 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Інституті історії України НАН України.

ДОЛИНЯНСЬКА Тетяна Василівна

«Голод в СРСР 1946–1947 років: ретроспективний соціально-політичний аналіз»

Науковий керівник: д.і.н., проф., професор кафедри історії України Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича П.П.Брицький. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. кафедри соціально-економічних наук Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету М.Ф.Юрій; к.і.н., доц., доцент кафедри українознавства, заст. директора з науково-методичної роботи Хмельницького інституту Міжрегіональної академії управління персоналом С.В.Маркова. Провідна установа: Інститут історії України НАН України, відділ всесвітньої роботи та міжнародних відносин. Захист відбувся 25 жовтня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Чернівецькому національному університеті ім. Ю.Федьковича.

ДОМАНОВСЬКИЙ Андрій Миколайович**«Державний контроль та регулювання торгівлі у Візантії IV–IX ст.»**

Науковий керівник: д.і.н., проф., професор кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна С.Б.Сорочан. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. кафедри всесвітньої історії Белгородського державного університету (РФ) М.М.Болгов; к.і.н., доц., доцент кафедри історії України та музеєзнавства Харківської державної академії культури С.І.Лиман. Провідна установа: Львівський національний університет ім. І.Франка, кафедра історії середніх віків та візантиністики. Захист відбувся 23 березня 2007 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Харківському національному університеті ім. В.Н.Каразіна.

ЖДАНОВИЧ Олеся Петрівна**«Аріанство в суспільно-політичному житті Римської імперії (кінець III ст. – 325 р.)»**

Науковий керівник: д.і.н., доц., доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету ім. Тараса Шевченка В.В.Ставнюк. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України, гол.н.с. відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України М.Ф.Котляр; к.і.н., в.о. ст.н.с. відділу історіографії та джерелознавства Інституту сходознавства ім. А.Кримського НАН України А.Л.Зелінський. Провідна установа: Дипломатична академія України при МЗС України. Захист відбувся 11 грудня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка.

ПЦЕНКО Валентина Володимирівна**«Еволюція політики Англії щодо Османської імперії та Англійська левантійська компанія (1558–1624 рр.)»**

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного педагогічного університету ім. Т.Шевченка М.С.Бур'ян. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., професор кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова О.Б.Дьомін; к.і.н., доцент кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету ім. В.Даля В.А.Крот. Провідна установа: Дипломатична академія України МЗС України, кафедра зовнішньої політики. Захист відбувся 7 грудня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради при Східноукраїнському національному університеті ім. В.Даля.

КПЦАР Ірина Анатоліївна**«Українсько-китайські відносини у період 1992–2002 рр.»**

Науковий керівник: к.і.н., проф., пров.н.с. Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України В.В.Седнев. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., гол.н.с. Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України Л.О.Лещенко; к.і.н., доц., доцент кафедри методики викладання історії і права Київського міського педагогічного університету ім. Б.Д.Грінченка В.М.Діческул. Провідна установа: Дипломатична академія України при МЗС України. Захист відбувся 20 грудня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Інституті сходознавства ім. А.Кримського НАН України.

КУШНІР Павло Тимофійович**«Історія миротворчої діяльності на Близькому Сході в 1945–2000 роках»**

Науковий керівник: к.і.н., доц., доцент кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету О.А.Дингес. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка В.А.Манжола; к.і.н., доц., доцент кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського державного педагогічного інсти-

туту іноземних мов В.В.Разумний. Провідна установа: Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича, кафедра нової, новітньої історії та міжнародних відносин. Захист відбувся 27 жовтня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Донецькому національному університеті.

ЛАВРОВА Ірина Іванівна

«Соціальна політика в Аргентині в умовах неоліберальної моделі розвитку (90-ті роки ХХ століття)»

Науковий керівник: д.і.н., проф., професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету Ю.Г.Беловодов. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., професор кафедри зовнішньої політики і міжнародних права Дипломатичної академії України при МЗС України В.П.Кириченко; к.і.н., доц., доцент кафедри політології Донецького національного університету А.В.Бредіхин. Провідна установа: Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича, кафедра історії нового та новітнього часу. Захист відбувся 22 червня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Донецькому національному університеті.

МАСЛЬОНКІНА Наталія Георгіївна

«Розвиток освіти у Франції протягом другої половини ХІХ століття»

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету Г.П.Єрхов. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету Ю.Г.Беловодов; к.і.н., доц., доцент кафедри історії і права України Донецького національного технічного університету В.К.Губарев. Провідна установа: Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича, кафедра нової та новітньої історії. Захист відбувся 28 вересня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Донецькому національному університеті МОН України.

МІХАСЮТА Олександра Вікторівна

«Діяльність міжнародних організацій у справах біженців у країнах Західної Європи (20–90-ті роки ХХ ст.)»

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича О.І.Сич. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. кафедри міжнародних відносин і країнознавства Рівненського інституту слов'язознавства Київського славістичного університету С.С.Троян; к.і.н., доц., доцент кафедри соціально-економічних наук Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету В.О.Ореховський. Провідна установа: Донецький національний університет. Захист відбувся 28 вересня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Чернівецькому національному університеті ім. Ю.Федьковича.

ПАСІЧНИК Наталія Сергіївна

«Адміністрація Дж. Ф. Кеннеді і кубинська ракетна криза 1962 р.»

Науковий керівник: к.і.н., доц., доцент Київського національного університету ім. Тараса Шевченка Т.А.Грищенко. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. кафедри міжнародних відносин Українсько-арабського інституту міжнародних відносин ім. Аверроеса Міжрегіональної академії управління персоналом І.А.Хижняк; к.і.н., н.с. Національного інституту стратегічних досліджень Ю.В.Курнишова. Провідна установа: Дипломатична академія при МЗС України. Захист відбувся 11 грудня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка.

САХНОВСЬКИЙ Олександр Євгенович

«Ірландський автономізм у роки Першої світової війни: позиція партії Гомруля та політика Британських урядів»

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича О.І.Сич. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. кафедри соціально-економічних наук Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету М.Ф.Юрій; к.і.н., доц., доцент кафедри міжнародних відносин Інституту соціальних наук Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова В.В.Глебов. Провідна установа: Інститут історії України НАН України, відділ всесвітньої історії та міжнародних відносин. Захист відбувся 29 вересня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Чернівецькому національному університеті ім. Ю.Федьковича.

СУХУШИН Михайло Петрович

«Військова реформа в Російській Федерації: соціальний та політичний аспекти (1990–1997 рр.)»

Науковий керівник: д.і.н., проф., професор кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова О.Б.Дьомін. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. кафедри міжнародної інформації Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича В.П.Фісанов; к.і.н., доцент кафедри міжнародних відносин Інституту соціальних наук Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова М.С.Покась. Провідна установа: Дипломатична академія України при МЗС України. Захист відбувся 27 жовтня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Одеському національному університеті ім. І.І.Мечникова.

ШИРЯЄВ Михайло Валерійович

«Англо-російське протистояння у Середній Азії та Афганістані в 1907–1922 рр.»

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного педагогічного університету ім. Т.Шевченка М.С.Бур'ян. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. кафедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету С.С.Троян; к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди О.О.Гоків. Провідна установа: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, кафедра нової та новітньої історії. Захист відбувся 24 листопада 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради при Східноукраїнському національному університеті ім. В.Даля.

ШТАНЬКО Ярослав Володимирович

«Білий рух півдня Росії і Українська Держава та УНР (1918–1920 рр.)»

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. кафедри історії слов'ян Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаника П.С.Федорчак. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., зав. кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича О.І.Сич; к.і.н., науковий співробітник відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України В.О.Крупина. Провідна установа: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, кафедра історії Росії. Захист відбувся 24 листопада 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Чернівецькому національному університеті.

**07.00.06 – Історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни**
Докторські дисертації

ПОСОХОВ Сергій Іванович

«Університети Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. в публіцистиці та історіографії»

Офіційні опоненти: д.і.н., проф., директор Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства Державного комітету архівів України І.Б.Матяш; д.і.н., проф., гол.н.с. відділу історії української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України Р.Я.Пиріг; д.і.н., доц., зав. кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету О.І.Журба. Провідна установа: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки. Захист відбувся 20 грудня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Дніпропетровському національному університеті.

Кандидатські дисертації

БЛИЗНЯК Микола Богданович

«Вадим Архипович Дядиченко (1909–1973) – історик України»

Науковий керівник: д.і.н., проф., професор кафедри історії Національного університету «Острозька академія» М.П.Ковальський. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., професор кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія» Ю.А.Мицик, к.і.н., пров.н.с. Дніпропетровського історичного музею ім. Д.Яворницького С.В.Абросимова. Провідна установа: Інститут української археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. Захист відбувся 18 жовтня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Дніпропетровському національному університеті.

БРАВЦЕВ Дмитро Анатолійович

«Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. у сучасній російській історіографії»

Науковий керівник: д.і.н., проф. кафедри державно-правових дисциплін Херсонського юридичного інституту Харківського національного університету внутрішніх справ С.Г.Водотика. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., професор кафедри історії Росії Київського національного університету ім. Тараса Шевченка І.В.Верба; к.і.н., доц., доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Уманської філії ПВНЗ «Європейський університет» І.І.Кривошея. Провідна установа: Інститут української археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. Захист відбувся 6 жовтня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Запорізькому національному університеті.

ДОРОХІНА Тамара Федорівна

«Часопис “Визвольний шлях” в українській зарубіжній історичній та суспільно-політичній думці 1948–1991 рр.»

Науковий керівник: д.і.н., проф., ст.н.с. відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України Ю.А.Пінчук. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України, директор Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського Л.А.Дубровіна; к.і.н., начальник відділу міжнародного співробітництва та європейської інтеграції Державного комітету архівів України Ю.А.Прилепішева. Провідна установа: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки. Захист відбувся 22 листопада 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Українському науково-дослідному інституті архівної справи та документознавства.

ЖУРЖА Ірина Валеріївна

«Становлення та розвиток слов'янознавства в університеті Св. Володимира (1834–1919 рр.)»

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. кафедри історії слов'ян Київського національного університету ім. Тараса Шевченка В.І.Яровий. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., директор Інституту східних мов Київського національного лінгвістичного університету І.В.Срібняк, к.і.н., асистент кафедри історії Росії Київського національного університету ім. Тараса Шевченка О.В.Ляпіна. Провідна установа: Інститут історії України НАН України, відділ української історіографії та спеціальних історичних дисциплін. Захист відбувся 18 жовтня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Українському науково-дослідному інституті архівної справи та документознавства.

ЩЕНКО Ярослава Олегівна

«Символіка та емблематика міських гербів України 60–80-х рр. ХХ ст.: історико-джерелознавче дослідження»

Науковий керівник: акад. НАН України, д.і.н., проф., зав. відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України П.Т.Тронько. Офіційні опоненти: чл.-кор. НАН України, д.і.н., гол.н.с. відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України М.Ф.Котляр; к.і.н., доц., доцент кафедри історії слов'ян та українознавства Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова Г.В.Стрельський. Провідна установа: Інститут української археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. Захист відбувся 22 грудня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Інституті історії України НАН України.

ПЕТРОВСЬКИЙ Едуард Петрович

«Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937–1938 роках»

Науковий керівник: д.і.н., проф., зав. кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова В.М.Хмарський. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., заступник директора, зав. відділу історії України 20–30-х рр.ХХ ст. Інституту історії України НАН України С.В.Кульчицький, д.і.н., проф., директор Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи і документознавства І.Б.Матяш. Провідна установа: Дніпропетровський національний університет, кафедра історіографії та джерелознавства. Захист відбувся 28 вересня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Інституті української археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України.

САЇДОВ Зіявудін Абасович

«Арабські біографічні словники як джерела з історії ісламу та арабо-мусульманської культури на Східному Кавказі у VII—XIII ст.»

Наукові керівники: д.і.н., проф. В.М.Бейліс; д.і.н., проф., зав. кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного педагогічного університету ім. Т.Шевченка М.С.Бур'ян. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., професор кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія» Ю.А.Мицик; к.і.н., ст.н.с., заступник директора Інституту сходознавства ім. А.Кримського НАН України Д.А.Радівілов. Провідна установа: Інститут української археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. Захист відбувся 27 квітня 2007 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Інституті сходознавства ім. А.Кримського НАН України.

ТКАЧЕНКО Ігор Володимирович**«Джерела з історії видавничої діяльності М.Грушевського в Києві (1907–1914 рр.)»**

Науковий керівник: д.і.н., проф., в.о. зав. відділу джерел із новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України Н.І.Миронець. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., гол.н.с. відділу української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України Р.Я.Піріг, к.і.н., зав. відділу джерел з історії України XIX – поч. XX ст. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України І.Б.Гирич. Провідна установа: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки. Захист відбувся 28 вересня 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України.

ШАПОВАЛ Лариса Іванівна**«Сучасна українська та російська історіографія нової економічної політики»**

Науковий керівник: к.і.н., доц., доцент кафедри історії України Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка П.В.Киридон. Офіційні опоненти: д.і.н., проф., професор кафедри теорії, історії держави та права Кременчуцького державного політехнічного університету Г.Т.Капустян; д.і.н., проф., зав. кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького В.В.Масненко. Провідна установа: Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна, кафедра історії України. Захист відбувся 10 листопада 2006 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради у Запорізькому національному університеті.

НОВІ КНИГИ

- Абліцов В.**
Галактика «Україна». Українська діаспора: видатні постаті. – К.: КИТ, 2007. – 436 с.
- Атаманенко С.В., Талдикін О.В.**
Всесвітня історія XX століття: Навч. посіб. для абітурієнтів. – Дніпропетровськ: Юрид. акад. Мін-ва внутр. справ., 2005. – 208 с.
- Баберовскі Й.**
Червоний терор: Історія сталінізму. – К.: К.І.С., 2007. – 248 с.
- Барабаш Н.О.**
Рід Білозерських і культурний світ України XIX – початку XX століть. – К.: Стилоос, 2007. – 264 с.
- Бовуа Д.**
Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793–1830 рр. – Л.: Кальварія, 2007. – 296 с.
- Велич подвигу народного:** Зб. наук. ст. міжнар. конф., присвяченої 60-річчю перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. – Одеса: Мін-во освіти і науки України, 2006. – 224 с.
- Вирський Д.**
Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.): У 2-х ч. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Ч.1. – 326 с.
- Вирський Д.**
Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.): У 2-х ч. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Ч.2: (Додатки). – 175 с.
- Галкін С.І., Гурковська О.Л., Чернецький Є.А.**
Структура та символіка старовинного парку «Олександрія» в білоцерківській резиденції графів Браницьких. Вид. 2-ге. – Біла Церква: Пшонківський О.В., 2007. – 96 с.
- Ганжуров Ю.С.**
Парламент України в політичній комунікації. – К.: Україна, 2007. – 352 с.
- Гусєв О.П.**
Пером Указів Президента: Документально-публіцистична повість. – К.: Чайка-Всесвіт, 2007. – 236 с.
- Державотворчий процес в Україні 1991–2006** / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Наук. думка, 2007. – 911 с.
- Дмитрух І.С.**
Життя як подвиг для Христа: Curriculum Vitae монаха-редемпториста, місцєблостителя і правлячого архієрея Галицької митрополії Володимира Стернюка. – Л.: Свічадо, 2007. – 224 с.
- Дробаха О.**
Україна нашого життя. – К.: Смолоскип, 2006. – 272 с.
- Експертна доповідь:** про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2006 році. – К.: ПП Інтертехнологія, 2006. – 256 с.
- Експертна доповідь:** Україна в 2007 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку. – К.: НІСД, 2007. – 264 с.
- Енциклопедія історії України:** У 8 т. / Голова редкол. В.А.Смолій. – К.: Наук. думка, 2007. – Т.4: Ка – Ком – 528 с.; іл.
- Зашкільняк Л.**
Сучасна світова історіографія. – Л.: ПАІС, 2007. – 312 с.
- Іванова Л.Г.**
Україна між Сходом і Заходом: до проблеми становлення національної ідеї в українській суспільно-політичній думці в контексті східноєвропейського розвитку (I половина XIX ст.). – К.: НПУ ім. М.Драгоманова, 2007. – 192 с.
- Історик Олена Компан:** Матеріали до біографії. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – 532 с.
- Історія міста Хмельницького: документи і матеріали.** – Хмельницький: Хмельницький обл. краєзнавчий музей, 2006. – 80 с.
- Калакура Я.**
Історичні засади українознавства. – К.: НДІ українознавства МОН України, 2007. – 381 с.
- Калитчак Р.**
Регіоналізм у європейських інтеграційних процесах. – К.: Знання, 2007. – 303 с.
- Кашелер А.**
Мала історія України. – К.: К.І.С., 2007. – 264 с.
- Касьянов Г.**
Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. – К.: Наш час, 2008. – 432 с.
- Качараба С.**
Еміграція з Західної України (1919–1939). – Л.: Львівський нац. ун-т ім. І.Франка, 2003. – 416 с.
- Кіндратенко А.**
Європейські гуни – предки українців. – Х.: Див, 2007. – 168 с.
- Кіндратенко А.**
Європейські гуни в описах давніх авторів. – Х.: Курсор, 2007. – 358 с.

- Княжа доба: історія і культура.** – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича, 2007. – Вип.1. – 336 с.
- Ковалевська О.**
Іван Мазепа: у запитаннях та відповідях. – К.: Темпора, 2008. – 200 с.
- Ковпак Л.В.**
Найближча історія: Україна 1945–2000 рр. – К.: Наш час, 2007. – 248 с.
- Крути: 29 січня 1918 р.** / Передмова І.Юхновського; упоряд. О.Бойко. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2007. – 96 с.
- Кудрявцев Л.О.**
Град над Борисфеном: Ілюстрована історія вулиць і майданів Києва: Наук.-попул. вид. – К.: Вища шк., 2007. – 295 с.
- Кузик С.П.**
Штаб-квартира Романа Шухевича у Княгиничах. – Коломия: ВІК, 2007. – 192 с.
- Кульчицький С.**
Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К.: Наш час, 2008. – 424 с.
- Ле Гофф Ж.**
Середньовічна уява: есеї. – Л.: Літопис, 2007. – 350 с.
- Листування Юрія Семенка / Упоряд. Ю.Мицик.** – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ, 2007. – Т.3, ч.1: Джерела з історії української еміграції. – 250 с.
- Лук'яненко Л.**
Вірую в Бога і в Україну. – К.: Софія-А, 2007. – 308 с.
- Магістеріум.** – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2007. – Вип.28: Історичні студії. – 104 с.
- Мицик Ю.**
Чигирин – гетьманська столиця. – К: Києво-Могилянська академія, 2007. – 392 с.
- Молчанов В.**
Життєвий рівень чиновників правоохоронних установ в Україні у XIX – на початку XX ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 151 с.
- Нагірняк О.**
Нариси з історії українознавства у Наддніпрянській Україні (остання чверть XIX ст. – 1917 р.). – К.: ІПП Сергійчук, 2007. – 652 с.
- Нариси історії Росії / За заг. ред. О.О.Чубар'яна.** – К.: Ніка-Центр, 2007. – 800 с.
- Наука. Влада. Політика.** – К.: Знання України, 2008. – 240 с.
- Наукові записки.** – К.: ІПіЕНД, 2007. – Вип.36: Курасівські читання – 2007 «Влада і суспільство в сучасній Україні: механізми взаємодії». – 416 с.
- Науменко К.**
Партизани Барвінківщини: Воєнно-історичний нарис. – Х.: САГА, 2007. – 188 с.
- Нікітенко Н.**
Від Царгорода до Києва. – К.: Дельта, 2007. – 264 с.
- Огуй О.**
Чернівці та околиці: грошовий обіг та монетні знахідки протягом тисячоліть. – Чернівці: Рута, 2007. – 144 с.
- Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. пр.** – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський держ. пед. ун-т, 2007. – Т.10: Матеріали шостого круглого столу. – 520 с.
- Охріменко Г., Скляренко Н., Каліщук О. та ін.**
Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. – Луцьк: Волин. обл. друк., 2007. – 740 с.
- Перші Зарембівські читання: Матеріали Перших Всеукраїнських наук. читань, присвяч. 60-річ. від дня народження укр. іст. та пам'яткознавця Сергія Захаровича Заремби (1947–2003) м.Київ 23 січня 2007 р.** – К.: Центр пам'яткознавства НАН України, 2007. – 136 с.
- Пиріг О.**
Село Уляники. Хода кризь віки: Моногр. – К.: МАУП, 2007. – 174 с.
- Південний архів: Зб. наук. пр.** – Херсон: ХДУ, 2007. – Вип. XXVI: Історичні науки. – 308 с.
- Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 26 жовтня 2007 р.).** – Одеса: ВМВ, 2007. – 350 с.
- Підлуцький О.**
Постаті XX століття. Вид. 2-ге, допов. і переробл. – К.: Дух і літера, 2007. – 268 с.
- Пономаренко Л.**
Київ. Історія в географічних назвах. Площі, вулиці, провулки – короткі нариси. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України, 2007. – 64 с.
- Праці центру пам'яткознавства.** – К.: Центр пам'яткознавства НАН України, 2007. – Вип.12. – 342 с.
- Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. / Відп. ред.**

В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип.16, ч.1: На пошану д-ра іст. наук, проф. С.В.Кульчицького з нагоди 70-річчя від дня народження та 50-річчя наукової праці. – 487 с.

Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. / Голова редкол. С.В.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип.17. – 494 с.

Реабілітовані історією. Миколаївська область / Голова редкол. П.Т.Тронько. – К.; Миколаїв: Світогляд, 2007. – Кн.3. – 655 с.

Реабілітовані історією. Полтавська область / Голова редкол. П.Т.Тронько. – К.; Полтава: Оріяна, 2007. – Кн.5. – 720 с.

Рудницький Ю.

Ієремія Вишневецький: спроба реабілітації. – Л.: Піраміда, 2006. – 304 с.

Саварин П.

З собою взяли Україну. Від Тернопілля до Альберти. – К.: КВЦ, 2007. – 524 с.

Семенюк М.

Скульптурна Шевченкіана. – К.: Темпора, 2007. – Кн.1. – 68 с.

Сінкевич Євген Григорович: Біобібліогр. покажч. – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства НАН України, 2008. – 42 с.

Солдатенко В.Ф.

Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. – К.: Світогляд, 2007. – 621 с.

Сорок чотири дерев'яні храми Львівщини. – К.: Грані-Т, 2007. – 120 с.

Сохацька Є.

«Молюся за весь рідний край...». Штрихи до життєпису Івана Огієнка та його культурологічної діяльності. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошак, 2007. – 276 с.

Соціум. Альманах соціальної історії / Голов. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип.7. – 292 с.

Україна / Авт.-упоряд. В.Томазов, О.Ясь. – К.: Мистецтво, 2007. – 432 с.

Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика: Зб. ст. / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. –

Вип.13: Голод 1946–1947 р.: ретроспективний погляд істориків (з приводу 60-річчя трагедії): Матеріали круглого столу (22 березня 2007 р.). – 297 с.

Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: Політичні, економічні, міжнародні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі: Міжнар. наук. конф. Кам'янець-Подільський, 27–29 вересня 2007 р. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 71 с.

Україна: основні тенденції взаємодії суспільства і природи у ХХ ст. (географічний аспект). – К.: Ін-т географії НАН України, 2005. – 316 с.

Україна: Хроніка ХХ століття. Рік 1928–1929: Довід. вид. / Упоряд. Л.В.Гриневич. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 216 с.

Українознавство: Календар-щорічник 2008. – К.: Укр. центр духовної культури, 2007. – 240 с.

Українське державотворення. Акт 30 червня 1941: Зб. док. і матеріалів / Упоряд. О.Мовчан. – Л.; К.: Піраміда, 2001. – 557 с.

Усенко П.

Воєнні дії на Чорному морі у 1914–1917 рр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 86 с.

Чухліб Т.В.

Пилип Орлик. – К.: ПП Наталія Брехуненко, 2008. – 64 с.

Шендрик Л.К.

І.С.Мазепа. Дослідження портретів гетьмана. – Полтава: Верстка, 2006. – 71 с.

Шитюк М., Горбуров К.

Миколаївщина в голодних 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 роках. – Миколаїв: І.Гудим, 2007. – 156 с.

Яковенко Н.

Вступ до історії. – К.: Критика, 2007. – 376 с.

Літературу підібрали: завідувач науково-інформаційним відділом Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний спеціаліст науково-інформаційного відділу Інституту історії України НАНУ І.Л.Острівська

CONTENTS

ARTICLES

Polischuk V. V. Horodens'k Branch of Masal's'kyi Dukes in Volun' in the XVI Century (Rus' Titled Nobility of the Great Lithuanian Duchy in the Structure of Gentry Land Owning)	4
Rusyna O. V. Message to Pope Sixt IV and the Problem of Interrelation of Literary Memorials of the XV Century	16
O h u i O. D. (<i>Chernivtsi</i>). Problems of Money Turnover of Bukovyna during Military Government (1775–1786): Financial and Economical Adaptation of the Region after its Annexation to Austria	34
Boiko O. D. Battle near Kruty: History of Research.....	43
Nikol's'kyi V. M. (<i>Donets'k</i>). Accusation of the Repressed in Ukraine of the «Great Purge» Period of 1937–1938	54
Klymenko N. P. Strokes to Pedagogical Activity of Academician I.P.Krypiakevych	64
Moskaliuk M. M. (<i>Ternopil'</i>). Concerning the History of Sugar Industry Development in Ukraine in Second Half XIX – Beginning of XX cc.	75
Shevchenko O. V. (<i>L'viv</i>). Tyt Voinarovs'kyi's Civil Activity	86
Pavko A. I. Near the Sources of Formation of Political Concepts of Elitism: V.Pareto, G.Mosca, R.Michels.....	91

On 140th Anniversary of M.F.Biliashivs'kyi's Birth

Popel'nyts'ka O. O. M.F.Biliashivs'kyi – the First Manager of National Museum of Ukrainian History	100
Kovalevs'ka O. O. Mykola Biliashivs'kyi's Activity during World War I	119

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

Vermenysh Ya. V. Subjective Limits and Objective Opportunities of Historical Country-Specific Studies: Some Thoughts about the Ways of Interpretation of Local History.....	129
Koliastruk O. A. Documents of Personal Origin as a Source from Everyday History ..	145
Adadurov V. V. (<i>L'viv</i>). Memoranda of Polish Authors of beg. XIX c. as a Source of Ideas of Napoleon Bonaparte's Government about South-Western Outlying Districts of the Russian Empire.....	154

BOOK REVIEWS

Reent O. P., Ischenko Ya. O. Yu.K.Savchuk. Hetman's Regalia and Personal Belongings of Bohdan Khmel'nyts'kyi in Collections of European Museums (Search, Finds, Attribution)	171
Shandra V. S. L.F.Pisar'kova. Public Government in Russia from End XVII till End XVIII cc.: Evolution of Bureaucratic System	175
Voitsekhivs'ka I. N., Danylenko V. M. D.Toichkin. Cossack Sabre of XVII–XVIII cc.: Historical and Arms Research	180
Voronov V. I. (<i>Dnipropetrovs'k</i>). O.M.Bohdashyna. Source Studies of Ukrainian History: Theory, Methods, History	183
Rudjakov P. M. O.P.Motsia. Southern «Rus' Land»	189
Mytsyk Yu. A. T.Chynczewska-Hennel. Nuncjusz i król. Nuncjatura Maria Filonardiego w Rzeczypospolitej 1636–1643	193

CHRONICLES OF LIFE

Blanutsa A. V. (<i>Kyiv</i>), Vaschuk D. P. (<i>Kyiv</i>), Kopylov S. A. (<i>Kamianets'-Podil's'kyi</i>). I International Scientific Conference in Lithuanian Studies in Ukraine	196
Bakalets' O. A. (<i>Bar</i>). III International Interuniversity Student Scientific-Practical Conference «Mykhailo Hrushevs'kyi's Figure in Ukrainian History»	198
Tel'vak V. V. (<i>Drohobych</i>), Pedych V. P. (<i>Ivano-Frankivs'k</i>), Yanyshyn B. M. (<i>Kyiv</i>). IX International Scientific Conference «Kraków – L'viv: Books, Chronicles, Libraries of XIX and XX cc.»	200
Zuts V. L. (<i>Saint-Petersburg, the Russian Federation</i>). «Ukrainian Soviet Encyclopedia» is 50	201
Bazhenov L. V. (<i>Kamianets'-Podil's'kyi</i>). XII Podillia Historical and Country Study Conference	207
Kentii A. V. On 60th Anniversary of Birth of Historian-Archivist V.S.Lozyts'kyi.....	209
Khanenko - Friesen N. (<i>Kyiv-Saskatoon (Canada)</i>) Project «Verbal History of Decollectivization in Ukraine of the 1990s: Rural Experience»	210
Rakovs'kyi Leonid Eduardovych	213
List of theses approved by VAK of Ukraine in January – June 2007.....	215
New publications	237